OSMANLI DEVLETİNDE FETVÂ EMİNLİĞİ

(1826 - 1922)

TALİP AYAR

DİB YAYINLARI

DİB
YAYINLARI

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI YAYINLARI / 1010
İLMİ ESERLER / 162

Tashih:
Sedat Memiş

Grafik & Tasarım:
Ali Çınkı

Baskı:
Salmat Basım Yayıncılık
0312 341 10 24

1. Baskı Ankara 2014

ISBN 978-975-19-6038-2
2014-06-Y-0003-1010
Sertifika No: 12930

Eser İnceleme Komisyonu Kararı
13.06.2013/36

İletişim:
Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü
Basılı Yayınlar Daire Başkanlığı
Tel: (0 312) 295 72 93 - 94
Faks: (0 312) 284 72 88
e-posta: diniyayinlar@diyanet.gov.tr

Dağıtım ve Satış:
Döner Sermaye İşletme Müdürlüğü
Tel: (0 312) 295 71 53 - 295 71 56
Faks: (0 312) 285 18 54
e-posta: dosim@diyanet.gov.tr

OSMANLI DEVLETİ'NDE
FETVÂ EMİNLİĞİ

(1826-1922)

YRD. DOÇ. DR. TALİP AYAR
ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
ÖĞRETİM ÜYESİ

DİB
YAYINLARI

İÇİNDEKİLER

İKİNCİ BÖLÜM
FETVÂ EMİNLİĞİ

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
FETVÂ EMİNLERİ

ÖN SÖZ

Osmanlı Devleti'nde, gerek idârî mekanizmanın gerekse toplumun fetvâ taleplerini karşılamaya yönelik Şeyhülislamlık kurumu tesis edilmiştir. Kurumun başına "şeyhülislam" unvanıyla resmî bir görevli tayin edilmiş ve fetvâ görevi bu kişinin uhdesine verilmiştir. Şeyhülislamlar, ilk dönemlerde kendilerine sorulan fetvâların cevaplarını bizzat kendileri hazırlamışlar, zaman zaman insanların arasına karışarak yöneltilen soruları cevaplamışlardır. Ancak ilerleyen süreçte fetvâ talepleri yoğunlaşmış, şeyhülislamlar birtakım sebeplerle makamdan uzaklaşmış ve daha fazla idârî yapı içerisinde yer almaya başlamışlardır. Bunun doğal sonucu olarak fetvâ taleplerini karşılamada şeyhülislamlar yetersiz kalınca, bu konuda, onlara yardımcı olacak görevli tayini zorunlu hâle gelmiştir. Böylece adına "fetvâ emini" denilen memuriyet ihdas edilmiş, ileride geniş bir kadroya kavuşacak ve fetvâ bürokrasisinin odak noktası hâline gelecek Fetvâ Eminliği'nin ilk adımları atılmıştır.

Bir giriş ve üç bölümden oluşan çalışmamız, Fetvâ Eminliği'nin, Osmanlının son yüzyılındaki yapısını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmamızın Giriş kısmında, araştırmamızın konusu ve sınırları, amacı, yöntemi belirtilerek kaynakların tanıtımı yapılmış ve Şeyhülislamlık kurumunun yapısına ana hatlarıyla değinilmiştir.

Birinci Bölümde, fetvânın tanımı yapılıp tarihî seyri ortaya konularak Osmanlı hukukundaki yeri tespit edilmeye çalışılmıştır. Zira Fetvâ Eminliği'ni fetvânın tarihî arka planından bağımsız olarak incelemenin, kurumun işleyiş ve yapısını tam olarak kavramamıza engel teşkil edeceği düşünülmüştür. Bu bölümde ayrıca fetvâ hizmetinin yürütüldüğü Fetvâhâne'nin kurumsal yapısı ve işleyişi resmedilmek istenmiştir. İkinci Bölümde, Fetvâ Eminliği'nin kuruluşu, gelişim süreci, iç işleyişi ve bu dairenin sorumlusu konumunda bulunan fetvâ eminlerinin görevleri ve

ekonomik durumları izah edilmeye çalışılmıştır. Üçüncü Bölümde, çalışma için belirlenen dönem içerisinde fetvâ eminliği görevine getirilen isimler tespit edilerek bu isimler hakkında bilgi verilmiştir. Burada esas itibariyle, fetvâ eminliği görevine atanmada ve sonraki süreçlerde hangi aşamalardan geçildiği belirlenmeye çalışılmıştır.

Çalışmamın hazırlanmasında katkı sağlayan isimleri burada zikretmeden geçemeyeceğim. Öncelikle her zaman teşvik ve yardımlarıyla bana destek olan değerli hocam Prof. Dr. Nesimi Yazıcı'ya teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca yol gösterici yönlendirmeleri sebebiyle hocalarım Prof. Dr. Mehmet Özdemir'e, Prof. Dr. Şamil Dağcı'ya, Prof. Dr. Hasan Kurt'a; kıymetli zamanlarını ayırarak bana her konuda yardımcı olan Yrd. Doç. Dr. Eyüp Öztürk'e, Mahmut Saruhan'a ve Kemal Kara'ya teşekkür ediyorum. Son olarak her türlü fedakârlıktan kaçınmayıp bana çalışma ortamı sağlayan eşime, oğluma ve kızıma şükranlarımı sunuyorum.

Yrd. Doç. Dr. Talip AYAR
Ankara 2013

KISALTMALAR

A.AMD	:	Bâbıâlî Sadaret Âmedî Kalemi Evrakı
A.DVN	:	Bâbıâlî Sadaret Divân Kalemi Evrakı
A.DVN.MHM	:	Bâbıâlî Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı
age.	:	Adı geçen eser
agm.	:	Adı geçen makale
agt.	:	Adı geçen tez
A.M	:	Bâbıâlî Sadaret Müteferrik Evrakı
A.MKT	:	Bâbıâlî Sadaret Mektubî Kalemi Evrakı
A.MKT.MHM	:	Bâbıâlî Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı
A.MKT.MVL	:	Bâbıâlî Sadaret Meclis-i Vâlâ Evrakı
A.MKT.NZD	:	Bâbıâlî Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devâir Evrakı
A.MKT.UM	:	Bâbıâlî Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilâyât Evrakı
a.mlf	:	Adı geçen müellif
AÜHFD	:	Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
AÜİFD	:	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜSBD	:	Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
AÜDTCF	:	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
AÜTAED	:	Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi
AÜİİFD	:	Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi
b.	:	Bin, İbn
BOA	:	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
c.	:	Cilt
C.ADL	:	Cevdet Tasnifi Adliye Evrakı
C. DH	:	Cevdet Tasnifi Dahiliye Evrakı
C.SM	:	Cevdet Tasnifi Saray Evrakı
CÜİFD	:	Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
çev.	:	Çeviren
DAD	:	Diyanet Aylık Dergi
DH.MKT.	:	Dahiliye Mektubî Kalemi
DİA	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİB	:	Diyanet İşleri Başkanlığı
DUİT	:	Dosya Usulü İradeler Evrakı
H	:	Hicri

HAT	:	Hatt-ı Hümâyûn Evrakı
haz.	:	Hazırlayan
h. no	:	Hadis numarası
HSD.AFT	:	Satın Alınan Evrak Ali Fuat Türkgeldi Evrakı
İA	:	İslam Ansiklopedisi
İSAM	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi
İ.AS	:	İrade Tasnifi Askeriye Evrakı
İ.DH	:	İrade Tasnifi Dahiliye Evrakı
İ.DUİT	:	İrade Tasnifi Dosya Usulü Evrakı
İ.HUS	:	İrade Tasnifi Hususî Evrakı
İ.İLM	:	İrade Tasnifi İlmiye Evrakı
İ.MMS	:	İrade Tasnifi Meclis-i Mahsûs Evrakı
İ.MVL	:	İrade Tasnifi Meclis-i Vâlâ Evrakı
İ.ŞD	:	İrade Tasnifi Şura-yı Devlet Evrakı
İŞSA	:	İstanbul Müftülüğü Şer'iye Sicilleri Arşivi
İ.TAL	:	İrade Tasnifi Taltifat Evrakı
İÜEF	:	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İÜHFM	:	İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası
MA	:	İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi
mad.	:	Madde
MAD.d.	:	Maliyeden Müdevver Defterler
MEB	:	Milli Eğitim Bakanlığı
MF.MKT	:	Maarif Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı
MÜİFD	:	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
MV	:	Meclis-i Vükela Mazbataları Evrakı
nr.	:	Numara
nşr.	:	Neşreden
OSAV	:	Osmanlı Araştırmaları Vakfı
OTAM	:	Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
R.	:	Rûmî
s.	:	Sayfa
sad.	:	Sadeleştiren
SDÜİFD	:	Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
sy.	:	Sayı
TDV	:	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	:	Tahkik eden

trc.	:	Tercüme eden
UÜFEFSBD	:	Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi
ty.	:	Tarihsiz
vb.	:	Ve benzeri
vr.	:	Varak
yay.	:	Yayınlayan
Y.EE	:	Yıldız Esas Evrakı
Y.MTV	:	Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
Y.PRK.AZJ	:	Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Jurnaller Evrakı
Y.PRK.BŞK	:	Yıldız Perakende Başkitabet Dairesi Maruzatı Evrakı
Y.PRK.EV	:	Yıldız Perakende Evkaf Nezareti Maruzatı Evrakı
Y.PRK.MŞ	:	Yıldız Perakende Evrakı Meşihat Dairesi Maruzatı Evrakı
Y.PRK.ŞH	:	Yıldız Perakende Şehremaneti Maruzatı Evrakı
yy.	:	Basım yeri yok

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE SINIRLARI

Çalışmamızda, Osmanlı Devleti'nde Fetvâ Eminliği konusu incelenecektir. Kânûnî Sultan Süleyman (ö. 974/1566) döneminde ihdâs edilen Fetvâ Eminliği, Meşihat Makamı'na bağlı olarak kurulmuş ve faaliyetlerini bu çatı altında sürdürmüştür. Kuruluşu, şeyhülislamların görevlerini devam ettiremeyecek derecede hastalanmaları veya sefere katılmaları durumunda, kendileri adına fetvâ hizmetini yürütecek birilerinin bulunması gereksiniminden ortaya çıkmıştır.

Çalışmaya başlangıç noktası olarak Meşihat'in sabit bir mekana kavuştuğu 1826 tarihi esas alınmıştır. Çünkü bu tarih, Meşihat Makamı'nın kurumsal yapıya kavuşmasında önemli bir dönüm noktasıdır. Doğal olarak bu dönüşümün tarihi, Fetvâ Eminliği için olduğu kadar, Meşihat'e bağlı bir şekilde faaliyet gösteren birimler açısından da önem arz etmektedir. Çalışmanın bitişi için ise Şeyhülislam Mehmed Nuri Medeni Efendi (ö. 1927) ile 1922 yılında son bulan Şeyhülislamlığın kaldırıldığı tarih esas alınmıştır. Neticede Şeyhülislamlık kaldırılınca, kendisine bağlı birimlerin de bu çatı altında faaliyetleri son bulmuştur.

Sınırlandırma birkaç sebebe matuf olarak yapılmıştır. Her şeyden önce, Fetvâ Eminliği, Şeyhülislam Zenbilli Ali Efendi (ö. 932/1526) döneminde ortaya çıkmış olsa da başlangıçtan itibaren

bu göreve düzenli bir şekilde atama yapılmamıştır.[1] Böyle olunca, doğal olarak ilk kuruluştan itibaren süreklilik gösteren bir seyirden söz etmek güç gözükmektedir. Bu durumun yansımalarıyla, bilgi temini hususunda da karşılaşılmaktadır. Ancak 1826 yılından itibaren Meşihat ve ona bağlı birimler sabit bir mekana kavuşunca, bunlarla alakalı daha sağlıklı veriler elde edilmeye başlanmıştır. Çünkü bu tarihten önce Meşihat ve bünyesindeki görevliler kişi odaklı mekanlarda çalışmışlardır. Yani Meşihat'in hizmetleri şeyhülislamların konaklarında yürütülmüştür. Şeyhülislam değişince kaçınılmaz olarak Meşihat'in kurum anlamında yeri de değişmiştir. Bu durum 1826 yılında son bulmuş, Meşihat sabit bir mekana kavuşmuş ve kişi odaklı bir yapıdan kurum odaklı bir yapıya geçilmiştir. Böylece söz konusu tarihten itibaren Fetvâ Eminliği ve bu göreve getirilenlerle ilgili kapsamlı bilgiler elde edilmeye başlanmıştır.

Sınırlandırmadaki bir diğer sebep, fetvâ eminleri ile ilgili dönemin Osmanlı tarih kaynaklarında ve biyografi eserlerinde bilgilerin sathî olmasıdır. Konunun temel kaynaklarından biri olan tarih eserlerinde müstakil olarak fetvâ eminlerine değinilmemiş, Meşihat çalışanlarından bahsedilirken, fetvâ eminlerinin şeyhülislam maiyetinde fetvâ hizmeti yürüttüğüne kısaca işaret edilmiş ve bu görevlilerin fetvâ hazırlama sürecindeki rollerinden başka hemen hemen hiçbir bilgiye yer verilmemiştir. Biyografi türü eserlerde ise fetvâ eminlerinin göreve getirilişi hakkında yüzeysel bilgi verilmiş, bu husus dışındaki konulara temas edilmemiştir. 1826 yılından önceki arşiv belgeleri için de aynı durum söz konusudur. Zira bu tarihten önce, Meşihat mekanının değişkenlik göstermesi sebebiyle, kurumun ürettiği arşiv malzemelerinin saklanması mümkün ol(a)mamıştır. Dolayısıyla Meşihat'in sabit bir mekana sahip olmaması hem kurum açısından hem de kuruma bağlı birimler açısından düzenli bir arşivin oluşmasına imkan vermemiştir.[2] Ancak 1826 yılında bir mekan tahsis edilmesinin akabinde Meşihat, kurumsallaşma eğilimi göstermiş ve yaşanan gelişmeler evrak üretimini arttırmıştır. Böylece çalışma-

---

1 Vamık Şükrü Altınbaş, "Fetvâ Eminleri", *DAD,* Kasım 1963, c. II, sy: 11, s. 24.

2 Bilgin Aydın, İlhami Yurdakul, İsmail Kurt, *Şeyhülislamlık (Bâb-ı Meşihat) Arşivi Defter Kataloğu*, İstanbul 2006, s. 24.

nın sınırlandırıldığı dönem için arşivlerde belge bulma imkanı söz konusu olmuştur. Bu sebeplerden dolayı çalışmamız, fetvâ eminleri hakkında daha sağlıklı bilgiler alabildiğimiz 1826-1922 yılları ile sınırlandırılmıştır.

II. ARAŞTIRMANIN AMACI

Araştırmanın amacı, Fetvâ Eminliği'nin belirlenen dönem içerisindeki yapısını ve işleyişini ortaya koymaktır. Ancak bir kurumsal yapının, bağlantılı kurum ve kavramlarla bir bütün halinde değerlendirilme zorunluluğu vardır. Bu itibarla, öncelikle Şeyhülislamlık kurumundan ana hatlarıyla bahsedilmiştir. Çünkü burada yaşanan gelişmeler direkt ya da dolaylı bir şekilde Fetvâ Eminliği'ni etkilemiştir. Bunun yanında, fetvânın tanımı ve tarihçesi, Fetvâhâne ve görevlileri gibi konulara da değinilme ihtiyacı hissedilmiştir. Böylece fetvâ eminlerinin görev tanımlaması ve bu görevin tarihî arka planı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Zira Fetvâ Eminliği'nin bu tür bilgilerden bağımsız olamayacağı düşünülmüş ve konuya katkı sağlayacağından hareketle söz konusu malumata değinilerek amaca ulaşılmaya çalışılmıştır.

Fetvâ Eminliği'ne değinen kaynaklarda yer yer Osmanlı Devleti'nin merkez dışındaki teşkilatlarında da fetvâ eminlerinin görev aldığına dair bilgilere rastlanmaktadır. Ancak arşiv belgeleri esas alındığında, merkez teşkilatı dışında resmî bir görev anlamında fetvâ eminliğinden bahsedilemeyeceği açıktır. Fetvâ Eminliği'nin kuruluşu, işleyişi ve gelişim süreci bu hareket noktası üzerinden ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Kuşkusuz birçok çalışmada kurumların yapısı ve işleyişi incelendiği gibi bu yapıya işlerlik kazandıran isimler de araştırma konusu olmuştur. Bu amaçla çalışmanın sınırları içerisinde fetvâ eminliği görevinde bulunan isimler tespit edilmiş, hal tercümelerine yer verilmiştir. Ancak hal tercümelerine yer verilmesindeki amaç sadece bilgi aktarımı değildir. Hedef, hal tercümeleri ışığında, fetvâ eminliği görevine geliş sürecindeki aşamaları belirtmek ve bu görevin diğer memuriyetler içerisindeki konumunu resmetmektir. Ayrıca fetvâ eminleri hakkında mevcut kaynaklarda tashihe muhtaç olduğu düşünülen bilgilerin düzeltilmesi yoluna da gidilmiştir.

Bütün bu amaçlar doğrultusunda, araştırma kapsadığı dönem itibariyle Fetvâ Eminliği konusunda yapılan ilk çalışmadır.

Osmanlılar dönemindeki Sadrazamlık, Şeyhülislamlık, Nakîbü-leşrâflık gibi kurumlar hakkında detaylı çalışmalar yapıldığı halde, Fetvâ Eminliği hakkında şimdiye kadar birkaç makale ve bazı çalışmalarda verilen kısa bilgiler dışında kapsamlı bir araştırma yapılmamıştır. Bu açılardan çalışma, konu ile ilgili bundan sonra yapılacak araştırmalara ışık tutacak niteliktedir.

III. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

"Tarih metinlerle/belgelerle yazılır" hükmü herkes tarafından kabul gören, genel geçer ve güvenilir bir hükümdür. Belgeler araştırmanın çerçevesini ve yönünü belirlediği gibi geçmişteki olaylar hakkında bilgi edinilmesini ve olayların doğru bir şekilde anlaşılmasını sağlar. Bu sebeple çalışmada olabildiğince birinci el kaynaklara, bunların yetersiz kaldığı noktalarda ikinci el kaynaklara, kitap ve makalelere başvurulmuştur.

Konu, "tarihi araştırma yöntemi" kullanılarak ele alınmıştır. Tarihi araştırma, bilgi üretmek için geçmişin eleştirel bir gözle incelenmesi, analizi, sentezi ve bunlara dayanarak ele alınan konuda "ne idi?" sorusuna cevap aramaya yönelik bir araştırma türüdür.[3] Dolayısıyla mevcut veriler incelenip, analiz ve sentezi yapılarak Fetvâ Eminliği konusu anlamlı bir bütün halinde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Diğer taraftan araştırmaya kaynak olan her türlü malzeme imkanlar ölçüsünde belgelerin eleştirisi yöntemiyle[4] analiz edilmiştir.

Arşiv belgeleri birinci elden ve güvenilir bilgiler sağlama bakımından önemli kaynaklardır. Bu itibarla, çalışma hazırlanırken öncelikli olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan belgelere başvurulmuştur. Söz konusu arşiv kataloğunda "fetvâ" ve "emin" gibi anahtar kelimelerle kapsamlı bir tarama yapılmıştır. Kataloğun yönlendirmesi doğrultusunda tespit edilen belgeler incelenmiş ve araştırma konusuna katkı sağlayanlar temin edilmiştir. Ancak kataloklar bazen yanlış bilgiler içerebilmektedir. Örneğin, 5 Şaban 1266/16 Haziran 1850 tarihli belgenin[5] katalog bilgisinde Fetvâ Emini Mehmed Said'den bahsedilmektedir. Belgenin içeriği

---

3 Saim Kaptan, *Bilimsel Araştırma ve İstatistik Teknikleri,* Ankara 1998, s. 53.

4 Yöntem hakkında geniş bilgi için bkz: Yavuz Ercan, *Tarih Araştırmalarında Yöntem ve Teknik,* Ankara 2010, s. 315-336.

5 BOA, A. MKT. NZD, nr: 9/22.

incelendiğinde ve o döneme mahsus memur kadro cetvellerinin verildiği Devlet Salnâmeleri ile karşılaştırıldığında, söz konusu tarihte böyle bir ismin fetvâ emini olmadığı görülmüştür. Adı geçen kişi fetvâ emini değil, ilâmı düzenleyen şahıstır. Çalışma hazırlanırken, olabildiğince bu ve benzeri yanılgı paylarının göz ardı edilmemesine özen gösterilmiştir.

Diğer taraftan Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden istifade edilirken birtakım sınırlılıklarla karşılaşılmıştır. Asıl itibariyle bu sınırlılık arşivden değil, araştırma konusundan kaynaklanmaktadır. Şöyle ki, fetvâ eminleri, fetvâ konusunda Şeyhülislamlık içerisinde "ikinci adam" konumunda olduğu için, belgelerde şeyhülislamlar ve Şeyhülislamlık daha öncelenmiştir. Dolayısıyla fetvâ eminleri ve Fetvâ Eminliği, şeyhülislamlar ve Şeyhülislamlığa nazaran ikinci planda kaldığından, konuyla ilgili sınırlı sayıda belge tespit edilebilmiştir. Bunlar da daha çok fetvâ eminlerinin elde ettikleri payeler ve kendilerine tevcih edilen nişanlar ekseninde yoğunlaşmaktadır.

İkinci olarak başvurulan ve günümüzde İstanbul Müftülüğü'ne bağlı bir şekilde faaliyet gösteren Şer'iye Sicilleri ve Şeyhülislamlık Arşivleri'nde de benzer sınırlılıklarla karşılaşılmıştır. Özellikle Şeyhülislamlık Arşivi'nin XIX. yüzyılın başlarında geçirmiş olduğu yangın sebebiyle 1826 yılından 1870'li yıllara kadar olan döneme ait arşiv malzemelerinin bulunmaması,[6] söz konusu arşivden faydalanmayı kısıtlı hale getirmiştir. Ayrıca mevcut belgelerin uygun olmayan şartlar altında muhafaza edilmesi ve tasnif çalışmalarının yeterli düzeyde olmaması diğer problemler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bütün bunlara rağmen adı geçen arşivlerden azamî ölçüde istifade edilmeye çalışılmıştır.

Diğer taraftan konuyla ilgili Osmanlı tarihleri incelenmiş ve sınırlı da olsa mevcut bilgilerden istifade edilmiştir. Benzer şekilde yakın tarihte ve günümüzde yapılan çalışmalarda Fetvâ Eminliği hakkında verilen yüzeysel bilgiler, konuya dolaylı katkı sağlamıştır. Ayrıca bu kaynaklardaki bilgilerden faydalanırken, yukarıda belirtilen yöntem gözetilmiş ve tashihe muhtaç olduğu düşünülen bilgilere dipnotlarda işaret edilmiştir.

---

6 B. Aydın, *Şeyhülislamlık (Bâb-ı Meşihat) Arşivi Defter Kataloğu*, s. 25.

IV. KAYNAKLARIN TANITIMI

Çalışmada başvurulan kaynaklar ana hatlarıyla; arşiv kaynakları, belgesel kaynaklar ve diğer kaynaklar şeklinde üç başlık altında tanıtılacaktır. Arşiv kaynakları; Başbakanlık Osmanlı, İstanbul Müftülüğü Meşihat ve Şer'iye Sicilleri Arşivleri'nde yer alan belge ve defterlerden müteşekkildir. Belgesel kaynaklar; Düsturlar ve Devlet Salnâmeleri'nden oluşmaktadır. Diğer kaynaklar ise; konuya direkt veya dolaylı bir şekilde değinen kitap, makale ve tezleri içermektedir. Ayrıca süreli yayınlardan Ceride-i İlmiyye dergisinin dört sayısından çok cüzî bir şekilde istifade edildiği için, bu kaynağı ayrıca tanıtmaya gerek görülmemiştir.

A. Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, konuyla ilgili belge tespit edilen fonlardan önemine binaen ilk önce **Hatt-ı Hümâyûn**lara değinmek yerinde olacaktır. Hatt-ı Hümâyûn, genellikle padişahların el yazılarına verilen isim olup, padişahların yazılı emirleri anlamında kullanılmaktadır.[7] Bu fonda tespit edilen 15 belgede konuyla ilgili, Ağa Kapısı'nın Meşihat'e tahsisi, burada yapılacak düzenlemelere verilen izinler ve düzenleme esnasında oluşan giderlerin karşılanması; fetvâ eminlerine paye ve hediye tevcihi, ikinci görev verilmesi ve yakınlarına yapılan yardımlar gibi meseleler yer almaktadır.

Konuya katkı sağlayan belgelerin tespit edildiği fonlardan bir diğeri **İrade**lerdir.[8] İradelerin; **Askerî, Dahiliye, Dosya Usulü, Husûsî, İlmiye, Meclis-i Mahsûs, Meclis-i Vâlâ, Şûrâ-yı Devlet** ve **Taltifat** alt fonlarında tespit edilen 30 belgeden istifade edilmiştir. Bu belgelerde; Fetvâhâne'ye ilave edilen yeni şubeler, Meşihat'te yapılan düzenlemeler ve yapılan masraflar, fetvâ eminlerine nişan verilmesi ve verilen nişanların derecelerinde yapılan değişiklikler, fetvâ eminlerinin atandıkları ikinci görevler ve dinî gün ve geceleri tespit görevi, maaşlarında yapılan düzenlemeler gibi konularla ilgili bilgiler mevcuttur.

7 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi,* İstanbul 2000, s. 413.

8 İradeler hakkında bkz: *age.,* s. 311.

Çalışmaya sayı itibariyle en çok katkı sağlayan belgeler, **Bâb-ı Âlî Sadaret Dairesi Kalemi'**nde bulunmaktadır.[9] Bu kaleme ait fonlarda 48 adet belge tespit edilmiştir. Genel olarak bu belgelerde; Fetvâhâne'ye gönderilen ilâmlar ve bu ilâmlara fetvâ eminlerinin cevapları, Fetvâhâne görevlileri hakkında yapılan şikayetler ve şikayetlerin incelenmesi, fetvâ eminlerinin ödüllendirilmeleri ve kendilerine verilen diğer görevler, fetvâ eminlerinin malî durumlarına yönelik yapılan düzenlemeler hakkında bilgiler yer almaktadır.

Diğer taraftan konuyla ilgili **Cevdet Tasnifi**'nin[10] alt fonlarında 12 adet, **Yıldız Tasnifi**'nin[11] alt fonlarında 18 adet, **Meclis-i Vükelâ Mazbataları**'nda[12] 10 adet belge tespit edilmiştir. Bu belgelerde; fetvâ eminleri ve Fetvâhâne çalışanlarına yapılan tahsisat, fetvâ eminlerinin atandıkları diğer görevler, yaş haddinden emekli olması gereken fetvâ eminlerinin görev sürelerinin uzatılması, dinî gün ve gecelerin tespitiyle ilgili verilen kararlar, Fetvâhâne'nin kurumsal işleyişi ve iş yoğunluğu sebebiyle alınması gereken tedbirlerle ilgili meselelerden bahsedilmektedir. Son olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin, **Dahiliye, Satın Alınan Evrak** fonlarında yer alan birkaç evraktan da istifade edilmiştir. Burada belirtilen belgeler sayı itibariyle azımsanmayacak miktarda görünse de, içeriklerinde hemen hemen aynı konulara vurgu yapılmaktadır.

Çalışmada kaynak yönünden istifade edilen arşivlerden bir diğeri İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi ve Şer'iye Sicilleri Arşivi'dir. Meşihat Arşivi'nde yer alan; Fetvâhâne Memurları Defterleri (nr: 65, 66, 67), Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri (nr: 378), Sicil-i Ahvâl Defterleri, Memurîn Maaş-Yevmiyye Defteri (nr: 2568), Merkez Memurları Sicil Defterleri (nr: 2051, 2052), Meşihat Arzları ve İradelere Mahsus Kayıt Defterleri'nden faydalanılmıştır. Fetvâhâne Memurları Defterleri, özellikle son dönemlerde görev alan fetvâ eminleri ve Fetvâhâne memurlarının isim listelerini ihtiva etmektedir. Her ne kadar bu defterlerin düzenli bir şekilde tutulduğu söylenemese de, Fetvâhâne'ye bağlı odalarda görev yapanların

9 Bâb-ı Âlî Sadaret Dairesi Kalemlerine Ait Belgeler hakkında bkz: *age.*, s. 309-346.

10 *A.g.e.*, s. 411-412.

11 *A.g.e.*, s. 361-368.

12 *A.g.e.*, s. 359-360.

ve buraya girmek için kayıt yaptıranların isimlerinin yer alması, görevlilerin maaş ve atama tarihlerinin bulunması önemli görülen bilgiler arasında yer almaktadır.

Meşihat Arşivi'nde yer alan ve çalışmada en fazla istifade edilen kaynak Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri'dir (nr: 378). Bu defterde R. 1325/1909-10, R. 1336/1920 yıllarında Fetvâhâne ile ilgili yayımlanan talimatnâmeler mevcuttur. Talimatnâmelerde; Fetvâhâne'nin kısımları, görevlilerin isimleri, görevleri ve çalışma usulleri ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir. Bu konularda net bilgilerin ortaya konulmasına söz konusu defter ışık tutmuştur. Ayrıca fetvâ eminlerinin yetki alanlarına giren konularda nasıl bir uygulama takip ettikleri, fetvâ eminlerinin şeyhülislamlara arz ettikleri atama tekliflerinin örnekleri ve Fetvâhâne çalışanlarının maaşlarıyla ilgili verilen bilgiler defterde yer almaktadır.

Sicil-i Ahvâl Defterleri'nin değişik ciltlerinden,[13] fetvâ eminleri ve Fetvâhâne çalışanlarının hal tercümeleri hakkında bilgiler elde edilmiştir. Memurîn Maaş-Yevmiyye Defteri ve Merkez Memurları Sicil Defterleri, Meşihat, Fetvâhâne-i Âlî görevlilerinin isimleri ve maaşları konusunda ayrıntılı bilgiler içermektedir. Meşihat Arzları ve İradelere Mahsus Kayıt Defterleri ise Meşihat'ten Sadaret'e yazılmış olan arzların ve bunlara dair çıkan iradelerin kaydedildiği defterlerdir. Fetvâ eminlerinin atamasıyla ilgili arz ve iradelerin tespitinde bu defterlerden istifade edilmiştir.

İstanbul Müftülüğü Şer'iye Sicilleri Arşivi, me'mûrîn-i şer'iyenin biyografi dosyalarının da bulunduğu arşivdir. Bu arşivde son dönemlerde Meşihat'e bağlı olarak çalışan memurların sicil dosyaları bulunmaktadır. Dosyalardan memurların biyografileri hakkında bilgi edinildiği gibi, memuriyetleri boyunca kendileri adına yapılan yazışmalar, görev, tayin, azil, maaş ve sağlık durumları hakkında bilgi edinilmektedir.[14] Bu sebeple gerek fetvâ eminleri gerekse Fetvâhâne çalışanları için İstanbul Müftülüğü Şer'iye Sicilleri Arşivi'nde yer alan sicil dosyalarından istifade edilmiştir.

---

13 Bu defterler hakkında bkz: B. Aydın, *Şeyhülislamlık (Bâb-ı Meşihat) Arşivi Defter Kataloğu,* s. 35.

14 Sicil dosyaları hakkında bkz: Hümeyra Zerdeci, *Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları (Şer'iyye Sicilleri),* İstanbul 1998, s. 8-14, (Yüksek Lisans Tezi).

B. Belgesel Kaynaklar

Düstur, Tanzimat'tan sonra Osmanlı Devleti'nde çıkarılan kanun, nizamnâme ve talimatnâmeleri ihtiva eden resmî külliyatın adıdır. Belirtilen dönemden itibaren, yapılan yasal düzenlemeler, Düsturların I. ve II. tertiplerinde ve her bir tertibin altında farklı ciltlerde yayımlanmıştır. Kuruluşundan itibaren Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin hukukî mevzuatı ise Düsturların III., IV. ve V. tertiplerinde yayımlanmıştır.[15] Ancak çalışmada Osmanlı dönemine ait I. ve II. tertip Düsturlar'da yer alan kanun, nizamnâme ve talimatnâmelerden istifade edilmiştir. Fetvâhâne-i Âlî Nizamnâmesi, Nişan İmtiyaz Nizamnâmesi, Hükkâm-ı Şer'iyye Nizamnâmesi ve ilmiye mensuplarının emeklilik işlemleri ile ilgili yapılan düzenlemeler başlıca faydalanılan hukukî düzenlemeler arasında yer almaktadır.

Devlet Salnâmeleri, resmî salnâmeler kategorisinde yer alıp ilk defa 1263/1847 yılında neşredilen yıllıklardır. Osmanlı Devleti'nin idarî yapısı mülkiye, askeriye ve ilmiye şeklinde bölünmüş, bu bölümlemeler içerisinde yer alan makam ve görevlilerin kadro cetvelleri Devlet Salnâmeleri'nde tablolar halinde verilmiştir.[16] Çalışma hazırlanırken, ulaşılamayan 1263-1264/1847-1848 yıllarına ait olanlar dışında, bütün Devlet Salnâmeleri'nde yer alan ilmiye bölümü incelenmiştir. Özellikle fetvâ eminlerinin isimleri, göreve getiriliş sıralamaları ve Fetvâhâne'de görev alan diğer memurların tespiti noktasında Devlet Salnâmeleri temel başvuru kaynağı olmuştur.

C. Diğer Kaynaklar

Fetvâ Eminliği konusunda yapılan ilk çalışma, Vamık Şükrü Altınbaş'ın Diyanet Aylık Dergi'nin muhtelif sayılarında yayımlanan makaleleridir. Altınbaş, söz konusu derginin ilk iki sayısında yayımlanan makalelerinde,[17] niçin böyle bir çalışmaya ihtiyaç duyduğunu, çalışma esnasında faydalandığı kaynakları belirttikten sonra Fetvâ Eminliği'nin ortaya çıkışı, ilk fetvâ emini ve fetvâ eminlerinin sayısı ve Fetvâhâne hakkında bilgiler ver-

15 M. Akif Aydın, "Düstur", *DİA,* İstanbul 1994, c. X, s. 48-49.

16 Bilgin Aydın, "Salnâme", *DİA,* İstanbul 2009, c. XXXVI, s. 51-52.

17 Altınbaş, "Fetvâ Eminleri", *DAD,* Ekim 1963, c. II, sy: 10, s. 23-26; Kasım 1963, c. II, sy: 11, s. 24-25.

miştir. Diğer sayılarda yer alan makalelerde ise ilk Fetvâ Emini Mehmed Muhyiddin Efendi'den (ö. 954/1547) itibaren Osman Efendi'ye (ö. 1175/1761) kadar görev yapan 41 fetvâ emininin hal tercümelerine yer verilmiştir.[18] Fetvâ Eminliği ve fetvâ eminlerine, başlık halinde veya dolaylı olarak değinilen çalışmaların hemen hepsinde Altınbaş'ın bu çalışmalarına atıfta bulunulmuştur. Murat Akgündüz, Vamık Şükrü Altınbaş'ın, Zenbilli Ali Efendi'den itibaren Şeyhülislamlığın kaldırıldığı 1341/1922 tarihine kadar vazife yapan fetvâ eminlerinin hal tercümelerini el yazması bir eserde topladığını, eserin tek yazma nüshasının Ankara Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, Türkçe Yazmaları arasında bulunduğunu ifade etmektedir.[19] Ancak söz konusu kütüphanede yaptığımız araştırmada bütün çabamıza rağmen böyle bir eseri tespit edemedik. Dolayısıyla çalışma hazırlanırken Altınbaş'ın sadece Diyanet Aylık Dergi'de yayımlanan makalelerinden istifade edilmiştir.

Osmanlı dönemine ait yapılan çalışmalarda, biyografi ve tarih kitaplarının en önemli başvuru kaynakları arasında yer aldığı yadsınamaz bir gerçektir. Fetvâ Eminliği'nin kuruluşu tespit edilirken Atâî[20] ve Mecdî'nin[21] eserlerine başvurulmuş; fetvâ eminlerinin hal tercümeleri konusunda ise Müstakimzâde Süleyman Saadeddin,[22] Mehmed Süreyya,[23] Bursalı Mehmed Tahir,[24] Ahmed Refik,[25] Sadık Albayrak[26] ve Abdülkadir Altunsu'nun[27] kitaplarından istifade edilmiştir. Ayrıca isimleri belirlenen fetvâ eminleri hakkında bugüne değin hazırlanan tez, makale ve ansiklopedi maddelerinden[28] de faydalanılmıştır. Diğer taraftan

---

18 Makalelerin geçtiği yerler için "Bibliyografya" kısmına bakılabilir.

19 Murat Akgündüz, *Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislâmlık,* İstanbul 2002, s. 24.

20 Atâî, *Hadâiku'l-Hakâik fî Tekmileti'ş-Şakâik,* İstanbul 1268, c. I.

21 Mecdî, *Hadâiku'ş-Şakâik,* İstanbul 1269.

22 Müstakimzâde, *Devhatü'l-Meşâyıh,* İstanbul 1978 (tıpkı basım).

23 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî,* İstanbul 1311, c. II-IV.

24 Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri,* İstanbul 1333, c. I-II.

25 Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislâmlarının Terâcim-i Ahvâli", *İlmiye Salnâmesi,* İstanbul 1334, s. 322-641.

26 Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması (İlmiye Ricalinin Terâcim-i Ahvali),* İstanbul 1980, c. I-III; İstanbul 1981, c. IV-V.

27 Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları,* Ankara 1972.

28 Bu çalışmaların künyelerine, ilgili bölümlerin dipnotlarında işaret edilmiştir.

çalışmanın kapsadığı döneme ışık tutan tarih kaynaklarından azamî ölçüde istifade edilmiştir.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı çalışmasının "Şeyhülislam Dairesi" alt başlığında, fetvâ emininin de aralarında bulunduğu daire çalışanlarından, fetvâ emininin refaket ettiği fetvâ prosedüründen, fetvâdan alınan ücretten ve fetvâ emininin payına düşen miktardan, fetvâ emini tayininde esas alınan kriterlerden ve özellikle son dönem Şeyhülislam Dairesi'nde yer alan görevlilerden bahsetmektedir.[29] Burada yer alan bilgiler her ne kadar sınırlı düzeyde de olsa çalışmaya önemli katkılar sağlamıştır.

Uriel Heyd makalesinde, Osmanlı fetvâsının bazı genel tezahürlerini, biçimini, kompozisyonunu ve verilme usulünü, temas ettiği konuları, tatbik ettiği hukuku ve ilgili mevzuları tartışırken, fetvâların hazırlanmasında etkin rol oynayan fetvâ eminlerinin görevlerine ve bu görevin öneminin artmasına değinmiştir.[30] Bu açıdan zikredilen makale, Osmanlı hukukunda fetvânın ve Osmanlı fetvâ bürokrasisinde fetvâ eminlerinin yerini tespit noktasında faydalanılan bir çalışma olmuştur.

Ferhat Koca, Fetvâhâne'nin kuruluşu, bölümleri ve işleyişini incelediği makalesiyle,[31] ilk fetvâ emini tayini ve Fetvâ Eminliği'nin ihdası, fetvâ eminlerinin sorumluluğu altında bulunan odalar ve buralardaki işleyiş, fetvâ prosedürü gibi konularda çalışmaya önemli ipuçları vermiş ve çalışmanın çatısının oluşumuna büyük katkı sağlamıştır.

Şeyhülislamlık üzerine doktora tezi olarak hazırlanan ve bir kısmı yayımlanan eserler, çalışmaya yön veren kaynaklar arasında yer almaktadır. Çünkü Fetvâ Eminliği'nin Meşihat çatısı altında bulunması hasebiyle, Şeyhülislamlık üzerine yapılan her çalışma araştırmaya katkı sağlayacak niteliktedir. Bu sebeple

---

29 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı,* Ankara 1988, s. 195-199.

30 Uriel Heyd, "Osmanlı'da Fetva Müessesesinin Bazı Tezahürleri", *Hukuk Araştırmaları Dergisi,* çev. Fethi Gedikli, İstanbul 1995, IX/1-3, s. 287-317.

31 Ferhat Koca, "Osmanlılarda Meşîhat Dairesi İçinde Müstakil Bir Birim Olarak Fetvahâne"**,** *İlam Araştırma Dergisi,* c. II, sayı: 1 (Ocak-Haziran 1997), s. 133-151.

Murat Akgündüz,[32] Esra Yakut[33] ve İlhami Yurdakul'un[34] doktora çalışmaları, çalışmamızın temel kaynakları arasında yer almaktadır. Ayrıca Yurdakul, yüksek lisans tezinin ikinci bölümünün Fetvâhâne-i Âli başlığı altında,[35] fetvâ emini başta olmak üzere bu dairede çalışanların isimleri ve görevleri hakkında bilgiler vermiştir.[36] Özellikle burada ismini zikrettiğimiz araştırmacıların çalışmaları, temel kaynaklara gitmemiz noktasında yönlendirici olmuş ve çalışmamıza çok önemli katkı sağlamıştır.

İsmail Cebeci,[37] İslâm Demirci[38] ve Seda Örsten'in[39] yüksek lisans tezlerinde Şeyhülislamlık, fetvâ, Fetvâhâne ve Fetvâhâne çalışanları hakkında verdikleri bilgilerden önemli ölçüde istifade

---

32 Murat Akgündüz, *Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislâmlık,* İstanbul 2002.

33 Esra Yakut, *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din,* İstanbul 2005.

34 İlhami Yurdakul, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtı'nda Reform (1826-1876),* İstanbul 2008.

35 Yurdakul, *Osmanlı Devleti'nde Şer'î Temyîz Kurumları –Fetvâhâne-i Âlî, Meclis-i Tedkikât-ı Şer'iyye ve Mahkeme-i Temyîz-i Şer'iyye Dairesi,* İstanbul 1996, s. 31-45, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

36 Ancak söz konusu çalışmada sehven olduğu düşünülen tashihe muhtaç birtakım bilgiler yer almaktadır. Örneğin, Mehmed Rebii Efendi'nin 21 Rebiulahir 1324/18 Mayıs 1906 tarihinde fetvâ eminliğine tayini ve atanma sebepleri izah edilmektedir (*agt.,* s. 35, 16 nolu dipnot). Halbuki bu tarihte fetvâ eminliği görevinde Mehmed Nuri Efendi bulunmaktadır (MA, *Fetvâhâne Memurları Defterleri,* nr: 66, vr: 5b; nr: 67, s. 114). İlgili yıllara ait Devlet Salnâmeleri incelendiğinde Mehmed Rebii Efendi'nin fetvâ emini değil, fetvâ emini muavini görevinde bulunduğu açık bir şekilde görülecektir. Zaten tezin işaret ettiğimiz dipnotunda (16 nolu dipnot) Mehmed Rebii Efendi'nin tayin ediliş sebepleri izah edilirken alıntı yapılan kaynakta *"şâyân-ı emniyet bir zâtın muâvin tayini"* denilmektedir. Dolayısıyla bu bilgi tashihe muhtaç görünmektedir. Diğer taraftan Fetvâ Tahrîr Memurları'nın görevinden bahsedilirken (*agt.,* s. 38) referans gösterilen yerde bu memurlar hakkında değil, birinci, ikinci ve üçüncü sınıf mümeyyizler hakkında bilgiler yer almaktadır. Kanaatimizce Yurdakul, 1325 yılına ait talimatnâmenin yer aldığı defterde, s. 6, madde: 17'yi referans göstermek isterken sehven yine aynı defterde yer alan 1336 yılına ait talimatnâmedeki, s. 87, madde: 17'yi referans göstermiştir.

37 İsmail Cebeci, *Ceride-i İlmiyyede Yer Alan Fetvâlar,* İstanbul 2001, s. 1-30, (Yüksek Lisans Tezi).

38 İslâm Demirci, *Osmanlı Meşihat Makamına Bağlı Te'lif-i Mesâil Şubesinin Kuruluşu ve İslam Hukuku Alanında Yaptığı Çalışmalar,* İstanbul 2002, s. 1-19, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

39 Seda Örsten, *Osmanlı Hukukunda Fetvâ,* Ankara 2005, s. 1-76, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

edilmiştir. Bu çalışmalarla birlikte Emine Arslan'ın doktora tezinin birinci bölümünde,[40] Şeyhülislamlığın Tesisi ve Nüfuzunun Artması, Fetvâ Dairesi Görevlileri, Fetvâhâne'nin Bölümleri vb. başlıklar altında vermiş olduğu bilgilerden yararlanılmıştır. Ayrıca Arslan'ın tezinin sonunda "Fetvâ Eminleri ve Vazife Tarihleri" başlığıyla vermiş olduğu cetvel[41] çalışmamıza katkı sağlamıştır. Ancak bu cetvelde çalışmamızın sınırlarını kapsayan dönem içerisinde görev yaptığı öne sürülen bazı fetvâ eminleriyle ilgili bilgiler tashihe muhtaçtır. Bu noktalara yeri geldikçe işaret edilmeye çalışılmıştır.[42]

Elbette çalışma sırasında istifade edilen kaynaklar zikredilenlerle sınırlı değildir. Burada tanıtılmaya çalışılan kaynaklar, diğerlerine nazaran daha çok ve öncelikli olarak faydalanılanları kapsamaktadır.

V. OSMANLI DEVLETİ'NDE ŞEYHÜLİSLAMLIK KURUMU

İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren var olan fetvâ faaliyeti/hizmeti, Osmanlılarla birlikte devlet çatısı altında resmî bir hüviyete kavuşmuştur. Bu süreç fetvâ görevini yürütecek ve dinî konularda sonsözü söyleyecek görevli tayinini beraberinde getirmiştir. "Şeyhülislam" olarak tabir edilen kişilere fetvâ görevi tevdî edilmiş ve bu göreve getirilen kişiler devlet çatısı altında resmî sıfatla fetvâ hizmetini sürdürmüşlerdir.

Osmanlı Devleti'nden önceki Müslüman toplumlarda "Şeyhülislam" tabiri kullanılmıştır. İlim ve fazilet yönüyle temayüz eden kimseler Şeyhülislam ismiyle anıldıkları gibi Fahrü'l-İslâm, Burhânü'l-İslâm, Şemsü'l-Eimme, İmamü'l-Ümme, Hüccetü'l-İslâm, Allâme gibi lakaplarla da anılmışlardır.[43] Şeyhülislam ifadesinin de içinde bulunduğu söz konusu kullanımlar resmî bir unvanı ifadelendirmekten öte, övgü ve yüceltme kapsamında

---

40 Emine Arslan, *Nukûllü Fetva Mecmûaları ve Mehmed Fıkhî'nin el-Ecvibetü'l-Kâni'a Adlı Eserinin Bunlar Arasındaki Yeri,* İstanbul 2010, s. 10-44, (Basılmamış Doktora Tezi).

41 Arslan, *agt.,* s. 252-256.

42 Söz konusu tashih için çalışmanın üçüncü bölümüne bakılabilir.

43 Ali Himmet Berkî, *İslâmda Kaza,* Ankara 1962, s. 81; M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı,* İstanbul 1972, s. 17.

değerlendirilmiştir. Oysaki Osmanlılarda "Şeyhülislam" unvanı, önceki dönemlerde[44] içerdiği anlamdan farklı bir yapıya kavuşarak fetvâ hizmetlerinin yürütüldüğü kurumun resmî temsilcisi haline dönüşmüştür.

Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislamlık görevine ilk olarak kimin atandığı ve dolayısıyla bu kişinin temsil ettiği Şeyhülislamlığın ne zaman kurulduğu hakkında farklı görüşler öne sürülmüştür. Bu konuda ilk dile getirmemiz gereken görüş, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren Şeyhülislamlık müessesesinin var olduğu yönündedir. Bu görüş öne sürülürken Osman Gazi (ö. 725/1324) döneminde fetvâ görevine Şeyh Edebâlî'nin (ö. 726/1326) getirilmesi ve onun vefatı üzerine Tursun Fakih'in fetvâ görevini üstlenmesi[45] bilgisi esas alınmaktadır. Diğer görüşlerde ise, II. Murad (ö. 854/1451) döneminde Bursa Kadılığı ve müderrislik görevlerinde bulunan Molla Fenârî'nin (ö. 834/1431),[46] yine aynı padişah döneminde Edirne Müftülüğü yapan Fahreddîn-i Acemî'nin (ö. 864/1460),[47] İstanbul'un fethinin ardından Fatih Sultan Mehmed (ö. 885/1481) döneminde İstanbul'da kadılık göreviyle birlikte fetvâ da veren Hızır Bey'in (ö. 863/1459),[48] Yavuz Sultan Selim (ö. 926/1520) döneminde Zenbilli Ali Efendi'nin (ö. 932/1526)[49] ilk Şeyhülislam olduğu öne sürülmektedir. Ancak öne sürülen bu görüşlerde yer aldığı gibi, kadılık vb. görevlerden bağımsız olarak sadece fetvâ hizmetine has kılınmış, yani görevi sadece fetvâ olan bir ismin tespiti zor gözükmektedir. Zira Osmanlı Devleti'nde fetvâ vermekle yükümlü bağımsız bir makamın ortaya çıkışı Fatih Sultan Mehmed döneminde olmalıdır.[50]

---

44 Şeyhülislam unvanının tarihçesi için bkz: M. Akgündüz, *Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislâmlık,* s. 28-36.

45 Ali Emîrî, "Meşîhat-i İslâmiyye Tarihçesi", *İlmiye Salnâmesi,* İstanbul 1334, s. 315-316.

46 Müstakimzâde, *age.,* s. 3-5; Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislâmlarının Terâcim-i Ahvâli", s. 322-323.

47 Ekrem Kaydu, "Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislâmlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı", *AÜİİFD,* sy: 2 (1977), s. 209.

48 Kâtip Çelebi, *Takvîmü't-Tevârîh,* İstanbul 1146, s. 182.

49 Ahmed Lütfi, *Mir'ât-ı Adâlet,* İstanbul 1304, s. 36-39.

50 Yakut, *Şeyhülislamlık,* s. 30. Ancak Şeyhülislamların hal tercümelerini veren kaynaklar genelde bu süreci II. Murad döneminde Molla Fenârî ile

Şeyhülislamlığın en yüksek dinî ve ilmî makam halini alması ise Kânûnî (ö. 974/1566) dönemine rastlamaktadır.[51]

Şeyhülislamlığın kuruluş sebeplerini izah etmeye çalışan eserler incelendiğinde, büyük çoğunluğunun konuyu ele alış zeminini J. H. Kramers'in öne sürdüğü teorilerin oluşturduğu görülmektedir. Kramers, Osmanlı padişahlarının Şeyhülislamlığı kurarken; Memlük hükümdarlarının yanındaki Abbasi halifelerine benzer bir yapı oluşturma, gayrimüslimlerin başındaki patrikliği taklit etme, dünyevî iktidar yanında halkın dinî konularda ihtiyaçlarını karşılayacak ve onları temsil edecek bir kurumun bulunması isteklerinin önemli rol oynamış olabileceğini belirtmektedir.[52] Ancak, Ziya Kazıcı'nın da işaret ettiği üzere, böylesine önemli bir kurumun ortaya çıkışını bu sebeplere indirgemek ve Şeyhülislamlığı, patrikliğin bir taklidi olarak öne sürmek isabetli olmasa gerektir.[53]

Şeyhülislamlığın Kânûnî döneminde önem kazandığına daha önce işaret etmiştik. Makamın bu derece önem kazanması, Zenbilli Ali Efendi (ö. 932/1526), İbn-i Kemal (ö. 940/1533) ve Ebussuud Efendi (ö. 982/1575) gibi ilmî sahada yetkinlikleriyle tanınan isimlerin göreve getirilmesi ve göreve getirilen kişilerin sergilemiş olduğu etkin tutumla doğru orantılıdır.[54] Örneğin Zenbilli Ali Efendi, Hazine-i Âmire muhafızlarından 150 kişinin katline karar veren Yavuz Sultan Selim'e karşı, kararın şer'î hükümler açısından uygun olmadığına yönelik net tutum ortaya koymuştur. Bunun neticesinde padişah katil kararından vazgeçerek mahkumları affetmiştir.[55] Diğer taraftan Ebussuud Efendi'nin fetvâları, dönemin toprak rejimi düzenlemelerinde[56] ve Budin Kanunnâmesi'nde olduğu gibi

---

başlatmaktadırlar. Bkz: Müstakimzâde, *age.,* s. 3; Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislamlarının Terâcim-i Ahvâli", s. 322; Altunsu, *age.,* s. 1.

51 M. Akgündüz, *Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislâmlık,* s. 43-44.

52 J. H. Kramers, "Şeyhülislâm", *İA,* Eskişehir 1997, c. XI, s. 486-487.

53 Ziya Kazıcı, "Osmanlılarda Şeyhülislamlık Müessesesi", *Diyanet İlmî Dergi (Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yılı Özel Sayısı),* Ocak-Şubat-Mart 1999, c. XXXV, sy: 1, s. 4.

54 M. Tayyib Gökbilgin, *Osmanlı Müesseseleri Teşkilatı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış,* İstanbul 1977, s. 107.

55 Mecdî, *age.,* s. 306.

56 Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de Din ve Devlet İlişkileri", *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri –Seminere Sunulan Bildiriler–,* Ankara 1975, s. 59-60.

kanunnâmelerin İslam hukukuna uygun olarak hazırlanmasında[57] etkili olmuştur. Ancak bu etkiyi kanun veya kanunnâmelerin onayı şeklinde değil, meşrûiyetini kuvvetlendirme olarak algılamak gerekir. Yoksa kanunların sultan iradesiyle geçerlilik kazandığı bilinen bir gerçektir.[58]

Esas itibariyle gücünü fetvâdan alan şeyhülislamların, zaman içerisinde padişahların tahttan indirilmesi, sadrazamların azledilmesi, üst düzey devlet görevlilerinin siyaseten katledilmesi gibi siyasî konularda fetvâlarına başvurulması, onların gücüne güç katan bir başka unsur olmuştur. Ancak bu konular daha ziyade fiilî durumla ilintilidir. Yani önceden verilen kararın uygulanmasına meşrûiyet kazandırma çabasıdır. Yoksa padişahların şeyhülislamı azlederek yerine başkasını atama salahiyetine sahip olmaları, siyasî kararlarına hukukî ve dinî dayanak bulma noktasında fazla zorlanmamaları sonucunu doğurmuştur.[59] Dolayısıyla Şeyhülislamlık görevinde bulunan kişinin, makama ehemmiyet kazandırması ve görevde kalış süresi biraz da dönemin siyasî durumuyla alakalı olmuştur.[60]

XVI. yüzyılın sonlarından itibaren ilmiyede yüksek rütbeli müderris ve kadıların ve yine bu sınıf içerisinde fakat daha alt düzeyde hizmet gören görevlilerin atama yetkisi şeyhülislamlara verilmiştir.[61] Böylece aslî görev olan fetvâ hizmetine ilmiyeyi yönetme görevi de eklenmiştir. Ancak ilerleyen süreçte görev alanları bu sınırın ötesine geçmiş, adeta şeyhülislam devlet protokolünün bir üyesi haline gelmiştir. Padişahların kılıç kuşanma[62] ve bayram merasimlerine katılma gibi resmî merasimlere iştirakleri bu durumun en açık göstergeleridir.[63]

---

57 Şükrü Karatepe, "Osmanlı'da Din-Devlet İlişkisi", *Din-Devlet İlişkileri Sempozyumu,* İstanbul 1996, s. 19.

58 Heyd, "Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şeriat", *AÜİFD,* trc: Selâhaddin Eroğlu, Ankara 1983, c. XXVI, s. 641-642.

59 Karatepe, "Osmanlı'da Din-Devlet İlişkisi", s. 20.

60 Ekrem Sarıkçıoğlu, "Şeyhülislamlık Makamı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Erzurum 1982, c. V, s. 199.

61 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı,* s. 179-187.

62 Cevdet Türkay, "Osmanlı Saray ve İdare Teşkilâtından Örnekler", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* XXIV (1969), s. 3-10.

63 Sarıkçıoğlu, *agm.,* s. 216-218.

Bu gelişmeler kaçınılmaz olarak şeyhülislamların maiyetinde hizmet gören birtakım görevlilerin bulunmasını zorunlu kılmıştır. Örneğin ilk başlarda fetvâları şeyhülislamlar bizzat kendileri hazırlarken, Fetvâ Eminliği'nin kuruluşu ile birlikte fetvâ hazırlama görevi bu birimin uhdesine verilmiştir. Fetvâ hizmetinde olduğu gibi diğer hizmetler noktasında da şeyhülislama yardımcı olacak görevliler atanmıştır.[64] Özellikle XVI. yüzyıldan itibaren şeyhülislamların etkinliğinin artması, görev alanlarına ve maiyetine yeni görev ve görevlilerinin eklenmesi, makamın dinî hiyerarşide nüfuzunu artırdığı gibi yüklü bir idarî statüyü üstlendiğini de ortaya koymaktadır.[65]

Ancak Şeyhülislamlık makamı etkin nüfuzunu XIX. yüzyılın ilk yarılarına kadar devam ettirebilmiştir. İlmiye sınıfının kısmen niteliksizleşmesiyle birlikte bu sınıfın en üst mercii olan şeyhülislamlar da bir şekilde nüfuz kaybına uğramışlardır. Elbette görülen bu menfî etkiyi sadece aşağının yukarıya tesiri ile sınırlandırmamak gerekir. Çünkü şeyhülislamların azil sebepleri arasında yakınlarını kayırmaları ve onları layık olmadıkları mevkilere getirmeleri, kendilerine verilen fetvâ, tayin ve azil yetkilerini farklı amaçlar için kullanmaları[66] niteliksizleşmenin tek taraflı olmadığı şeklinde değerlendirilebilir.

Bütün bu gelişmelerle birlikte, özellikle Tanzimat dönemine gelindiğinde devlet kurumlarında yapılan düzenlemelerin benzerleri Şeyhülislamlık kurumunda da görülmüştür. II. Mahmud'un (ö. 1255/1839) kurumu sabit bir mekana kavuşturması akabinde Meşihat'te hızlı ve kalabalık bir kadrolaşmanın görülmesi, yine aynı padişahın şeyhülislamları Meclis-i Vükelâ'ya katması ve bu tarihten itibaren birçok birimin Şeyhülislamlık çatısı altında yerini alması değişimin örneklerindendir. Meclis-i Vükelâ'da dinî olanlar dışındaki konularda oy çokluğuna bakıldığı için şeyhülislamın fetvâsının aksine kararlar alınabilmiştir. Böylece şeyhülislam razı

---

64 Fetvâ emini, arzuhalci, mektupçu, telhisçi, kapıçukadarı, tezkireci ve mühürdar gibi görevlilere özellikle makamın sabit bir mekana kavuşmasından sonra yenileri eklenmiştir. Bu görevliler hakkında bkz: Yurdakul, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtı'nda Reform,* s. 61-91.

65 Michael M. Pixley, "Erken Osmanlı Tarihinde Şeyhülislam'ın Gelişimi ve Rolü", *Türkiye Günlüğü,* çev: Nuri Çevikel, Mart-Nisan 2000, sy: 60, s. 106.

66 Sarıkçıoğlu, *agm.,* s. 205.

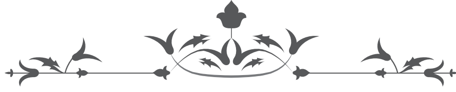
olmasa da alınan kararı onaylamış ve etkisiz bir konuma düşmüştür. Sultan Abdülaziz döneminde Şeyhülislamlığın nâzırlık derecesine düşürülmesi, istenilen fetvâların alınabilmesi için zayıf iradeli kişilerin Şeyhülislamlığa getirilmesi ve Kanûn-ı Esâsî ile birlikte şeyhülislamın görev süresinin, içinde bulunduğu kabinenin iktidarda kalışıyla sınırlandırılması da makamın etkinliğini azaltan hususlardır. Bununla birlikte, geleneğin bir devamı olarak şeyhülislam fetvâlarının özellikle padişahların hal'i olaylarında meşrûiyet aracı olarak kullanılmasına devam edilmiştir. Abdülaziz (ö. 1876), V. Murad (ö. 1904) ve II. Abdülhamid'in (ö. 1918) hal' edilmeleri Şeyhülislam fetvâlarıyla gerçekleştirilmiştir.[67] Bir taraftan süreç içerisinde Şeyhülislamlık makamı eski konumundan uzaklaşmış diğer taraftan da yeri geldikçe makamın nüfuzundan faydalanma birçok yönüyle devam etmiştir.

1916 yılına gelindiğinde, İslam hukukunu tatbik eden şer'iyye mahkemelerinin Adliye Nezareti'ne, medreselerin Maarif Nezareti'ne bağlanması etkisizleştirme sürecini hızlandırmıştır. Nihayetinde saltanatın kaldırılmasıyla birlikte Şeyhülislamlık son bularak görevleri Şer'iyye ve Evkaf Vekaleti'ne devredilmiş, 1924'de halifeliğin kaldırılmasıyla Şer'iyye ve Evkaf Vekaleti de kaldırılmış ve Diyanet İşleri Reisliği kurulmuştur.[68] Böylece yaklaşık beş asır kesintisiz bir şekilde devam eden Şeyhülislamlık kurumu son bulmuş, doğal olarak kuruma bağlı birimlerin de bu çatı altındaki faaliyetleri nihayete ermiştir.

---

67 Cemal Fedayi, "Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislamlık Kurumu", *Osmanlı,* Ankara 1999, c. VI, s. 449.

68 Karatepe, "Osmanlı'da Din-Devlet İlişkisi", s. 21.

BİRİNCİ BÖLÜM

FETVÂ VE FETVÂHÂNE

I. FETVÂ

A. GENEL OLARAK FETVÂ

1. FETVÂNIN TANIMI VE İLGİLİ KAVRAMLAR

Fetvâ, "yiğit, delikanlı" anlamına gelen "fetâ" kelimesinden türemiştir.[1] "Fütyâ" şeklinde de kullanılır.[2] Çoğulu "fetâvâ" ve "fetâvî" olarak gelir.[3] Fetvâ sözlükte, "bir olayın hükmünü açıklayan veya hükmünü koyan, güçlükleri çözen kuvvetli cevap" anlamındadır.[4] Fıkhî bir terim olarak ise, "fakihin kendisine sorulan dinî bir meseleye, yazılı veya sözlü olarak verdiği cevaba, ortaya

---

1 Cevherî, *es-Sıhâh Tâcu'l-Luga ve Sıhahu'l-Arabiyye,* thk: Ahmed Abdulgafûr Atar, Mısır 1377, c. VI, s. 2451; Ahterî, *Ahterî-i Kebîr,* İstanbul 1310, c. II, s. 111; Zebidî, *Tâcu'l-Arûs,* Kahire 1306, c. X, s. 275-276; Louis Mâluf, *el-Müncid (Mu'cemü'l-Lugati'l-Arabiyye),* Beyrut 1949, s. 598; Fahrettin Atar, "Fetva", *DİA,* İstanbul 1995, c. XII, s. 486; Ebul'ula Mardin, "Fetvâ", *İA,* Eskişehir 1997, c. IV, s. 582.

2 Kelimenin kullanımı hakkında değerlendirmeler için bkz: Nevevî, *el-Mecmû' Şerhi'l-Mühezzeb,* thk: Heyet, Lübnan 2007, c. I, s. 466 (2 nolu dipnot).

3 Muhammed Zuhaylî, "Fetvâ ve Takvâ", trc: Mustafa Ateş, *Diyanet Dergisi,* Ankara 1993, c. XXIX, sy: 1, s. 95.

4 Isfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân,* Beyrut ty., s. 373; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît,* Beyrut 1986, s. 1702; Zebidî, *age.,* c. X, s. 275-276; Düzdağ, *age.,* s. 13; Osman Öztürk, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle,* İstanbul 1973, s. 5.

koyduğu hükme"[5] fetvâ denir.[6] Örfte ise, sorulan dinî sorulara müftüler tarafından yazı ile verilen cevaptır.[7]

Sorulan dinî mesele hakkında cevap verme, açıklama yapma işine "iftâ", bir meselenin çözümlenmesini istemeye "istiftâ", meseleyi soran kimseye "müsteftî", cevap verene de "müftî" adı verilmiştir.[8] Kendisine dayanılarak fetvâ verilen şer'î hükme veya bir mesele hakkında belirtilen görüşlerden fetvâ için tercih edilene "müftâ-bih" denilmektedir. Bununla birlikte fetvâ verirken müftünün ve fetvâ isterken müsteftînin bilmeleri ve uymaları gereken usul ve kaidelere "âdâbü'l-müftî (âdâbü'l-fetvâ, resmü'l-müftî)" adı verilir. Ayrıca herhangi bir konu hakkında farklı fıkhî görüşlerden hangisinin fetvâya daha elverişli olduğunu gösteren tabirlere "alâmâtü'l-iftâ (alâmâtü'l-fetvâ)" denilmektedir.[9]

2. KUR'ÂN-I KERİM VE HADİSLERDE FETVÂ

Bilindiği gibi Kur'ân, peyderpey indirilmiştir. İniş sürecinde ayetlerin sorulara cevap niteliğinde olması Kur'ân'da rastlanan yöntemlerden birisidir. Bu açıdan "fetvâ" kelimesine paralel anlamda, "*sana soruyorlar (yes'elûneke)*" kalıbı Kur'ân-ı Kerim'in on üç âyetinde on beş kez geçmektedir. Bu ayetlerde hilal,[10] sadaka,[11]

---

5 Fetvâyı veren fakihe "müfti", hüküm veren fakihe ise "kadı" denildiğinde, müftünün verdiği fetvânın hüküm mahiyetinde olmadığını söyleyenler de vardır. Bkz: Düzdağ, *age.,* s. 13; Ebul'ula Mardin, "Fetvâ", s. 583.

6 Fahreddîn Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb(et-Tefsîru'l-Kebîr),* Tahran ty., c. XI, s. 61; Zibârî, *Mebâhis fî Ahkâmi'l-Fetvâ,* Beyrut 1995, s. 32; Kal'acî, Kuneybî, *Mu'cemu Lugati'l-Fukahâ,* Beyrut 1998, s. 339; Sava Paşa, *İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd,* çev: Baha Arıkan, Ankara 1956, c. II, s. 33; Atar, "Fetva", s. 486-487.

7 Atar, "Fetva", s. 487.

8 Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu,* İstanbul 1967, c. I, s. 246; Berkî, *İslâmda Kaza,* s. 81; M. Zuhaylî, "Fetvâ ve Takvâ", s. 95; Saim Savaş, "Fetvâlar Işığında Osmanlı Sosyal Hayatı Hakkında Bazı Tespitler-I", *Toplumsal Tarih Dergisi,* İstanbul 1996, c. V, sy: 30, s. 40.

9 Atar, "Fetva", s. 487.

10 "Hilalin evreleri hakkında *sana soru soruyorlar*. De ki: 'Onlar insanlar ve hac için vakit ölçüleridir." (Bakara Sûresi, 2/189)

11 "*Sana* (Allah yolunda) ne harcayacaklarını *soruyorlar*. De ki: Maldan harcayacağınız şey, ebeveyn, yakınlar, yetimler, fakirler ve yolcular için olmalıdır." (Bakara Sûresi, 2/215); "Yine *sana* iyilik yolunda ne harcayacaklarını *sorarlar*. 'İhtiyaç fazlasını' de." (Bakara Sûresi, 2/219)

haram aylar,[12] içki-kumar,[13] yetimler,[14] kadınların özel halleri,[15] yeme-içme,[16] kıyamet,[17] ganimet,[18] ruh,[19] Zülkarneyn[20] gibi konularda sorulan sorulara cevaplar verilmektir.

Diğer taraftan "f-t-v" kökünden türeyen kalıplar, fetvâ kelimesinin sözlük anlamına hemen hemen yakın manalarda Kur'ân-ı Kerîm'in dokuz ayetinde geçmektedir. Bu ayetlerde kelimenin türevleri kadınlar,[21] kelâle,[22] rüya yorumu,[23] bilgi, görüş ve soru

---

12 "*Sana* haram ayı, yani onda savaşmayı *soruyorlar*. De ki: O ayda savaşmak büyük bir günahtır." (Bakara Sûresi, 2/217)

13 "*Sana* şarap ve kumar hakkında *soru sorarlar*. De ki: Her ikisinde de büyük bir günah ve insanlar için birtakım faydalar vardır. Ancak her ikisinin de günahı faydasından daha büyüktür." (Bakara Sûresi, 2/219)

14 "*Sana* yetimler hakkında *soruyorlar*. De ki: Onları yetiştirmek (yüz üstü bırakmaktan) daha hayırlıdır." (Bakara Sûresi, 2/220)

15 "*Sana* kadınların ay halini *sorarlar*. De ki: O, bir rahatsızlıktır. Bu sebeple ay halinde olan kadınlardan uzak durun. Temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın." (Bakara Sûresi, 2/222)

16 "Kendileri için nelerin helal kılındığını *sana soruyorlar*. De ki: Bütün iyi ve temiz şeyler size helal kılınmıştır. Yırtıcı hayvanlardan olup Allah'ın size öğrettiği ile eğiterek avcı hale getirdiğiniz hayvanların sizin için yakaladıklarından da yiyin." (Mâide Sûresi, 5/4)

17 "*Sana* kıyameti, ne zaman gelip çatacağını *soruyorlar.* De ki: Onun ilmi ancak Rabbimin katındadır." (A'raf Sûresi, 7/187); "Sanki sen onu biliyormuşsun gibi *sana soruyorlar.* De ki: Onun bilgisi ancak Allah katındadır; ama insanların çoğu bilmezler." (A'raf Sûresi, 7/187); "*Sana* dağlar hakkında *sorarlar.* De ki: Rabbim onları ufalayıp savuracak." (Tâhâ Sûresi, 20/105); "*Sana* kıyameti *sorarlar.* Gelip çatması ne zamandır? (derler)." (Nâzi'ât Sûresi, 79/42)

18 "*Sana* savaş ganimetlerini *soruyorlar.* De ki: Ganimetler Allah ve Peygamber'e aittir." (Enfal Sûresi, 8/1)

19 "*Sana* ruh hakkında *soru sorarlar.* De ki: Ruh, Rabbimin emrindedir." (İsrâ Sûresi, 17/85)

20 "*Sana* Zülkarneyn hakkında *soru sorarlar.* De ki: Size ondan bir hatıra okuyacağım." (Kehf Sûresi, 18/83)

21 "Senden kadınlar hakkında *fetvâ istiyorlar.* De ki, onlara ait hükmü size Allah açıklıyor." (Nisâ Sûresi, 4/127)

22 "Senden *fetvâ isterler.* De ki, Allah kelâle hakkındaki hükmü şöyle açıklıyor." (Nisâ Sûresi, 4/176) Kelâle, babası ve çocuğu bulunmayan kimsenin mirası demektir. (*el-Mu'cemü'l-Vasît,* haz: Heyet, İstanbul 1996, c. II, s. 796) Ayet bu konuda açıklama getirmektedir.

23 "*Yorumunu sorduğunuz* iş (rüya) bu şekilde kesinleşmiştir." (Yusuf Sûresi, 12/41); "Eğer rüya yorumluyorsanız, benim rüyamı da *bana yorumlayınız.*" (Yusuf Sûresi, 12/43); "Ey Yusuf, ey doğru sözlü kişi! (Rüyada görülen) yedi

sorma[24] bağlamlarında zikredilmiştir. İşaret ettiğimiz bu ayetlerden ilk ikisinde “fetvâ” kelimesi dinî ve hukukî meseleler çerçevesinde kullanılmışken, diğer ayetlerde genel bir sorma-öğrenme faaliyeti anlamında bahis konusu edilmiştir.

Hz. Peygamber (s.a.s.) Kur’ân ayetlerini görevi gereği insanlara ulaştırmış, sadece ulaştırmakla kalmayarak aynı zamanda onları açıklayıp anlatmıştır. Tebliğ ettiklerini açıklama ve anlatma görevini yerine getirirken, insanların dinî ve hukukî alanlardaki sorularıyla karşılaşmıştır. Onlara verdiği cevaplara baktığımızda, fetvâ verme olarak nitelenebilecek durumlarda, hangi soruların sorulduğu ve hangi cevapların verildiğiyle ilgili fikir edinmek mümkündür. Hz. Peygamber’in cevaplarında itikad, ibadet, muamelat, alış-veriş, sadaka, evlenme, boşanma gibi alanlarda birçok sorun çözüme kavuşturulmuştur.[25]

---

arık ineğin yediği yedi semiz inek ile yedi yeşil başak ve diğerleri de kuru olan (başaklar) hakkında bize *yorum yap.*” (Yusuf Sûresi, 12/46)

24 “Artık onlar hakkında gerçeği açıklama dışında tartışmaya girme ve kimseden de onlarla ilgili bilgi isteme.” (Kehf Sûresi, 18/22); “Sebe Melikesi şöyle dedi: ‘Efendiler! İçinde bulunduğum durum hakkında bana *görüşünüzü açıklayın.*” (Neml Sûresi, 27/32); “Şimdi *sor* onlara! Yaratma bakımından onlar mı daha zor, yoksa bizim yarattığımız (insanlar) mı?” (Sâffât Sûresi, 37/11); “Putperestlere *sor*: Kızlar Rabbinin de erkekler onların mı?” (Sâffât Sûresi, 37/149).

25 Bu konuda hadislerden birkaç örnek vermek yerinde olacaktır: Hz. Peygamber’e abdestin nasıl alınması gerektiği sorulduğunda: “Abdestini eksiksiz bir şekilde al. Parmaklarının arasına suyu ulaştır. Oruçlu olmadığın müddetçe suyu burnuna iyice çek” diyerek cevap vermiştir [Ebû Dâvud, *Sünenü Ebî Dâvud,* Beyrut ty, Tahâre, 55 (c. I, s. 54, h.no: 142)]. Bir başka örnekte, sahabe mestler üzerine mesh etmenin süresinin ne kadar olduğunu Hz. Peygamber’e sormuş, Hz. Peygamber de: “Seferî olanlar için üç gün, seferî olmayanlar için de bir gün bir gece” cevabını vermiştir [Ebû Dâvud, *age.,* Tahâre, 60 (c. I, s. 60, h.no: 157)]. Yine ölü hayvanın derisinin temizliği konusunda yöneltilen bir soruda Hz. Peygamber: “Tabaklamak sûretiyle hayvan derisinin temiz ve kullanılabilir olacağını” belirterek sorunu çözüme kavuşturmuştur [Nesâî, *Sünen-i Nesâî,* thk: Abdülfettâh Ebu’l-Gudde, Haleb 1986, Kitâbü’l-fer’ ve’l-Atîre, 4 (c. VII, s. 174, h.no: 4246)]. Benzer şekilde, Hz. Sevbân (r.a.) bir gün Hz. Peygamber’e, amellerin en sevimlisi/faziletlisinin hangisi olduğunu sorunca: “Amellerin en sevimlisi Allah’a çokça secde etmendir. Sen Allah’a secde ettikçe, Allah senin dereceni yükseltir ve hatalarını affeder/ortadan kaldırır” cevabını almıştır [İbn Mâce, *Sünenü İbn-i Mâce,* thk: Muhammed Fuad Abdulbâkî, Beyrut ty., Kitâbü ikâmeti’s-salâh ve’s-sünne, 201 (c. I, s. 457, h.no: 1422)]. Kabir konusunda Hz. Ömer (r.a.), Hz. Peygamber’e: “Kabirde sual anında, aklî melekemiz bize geri verilecek mi?” sorusunu yöneltmiş,

Hz. Peygamber'in hadislerinde, "fetvâ" kavramı ile alakalı olarak "fütyâ" "istiftâ" ve "iftâ" terimleri yoğun şekilde kullanılmıştır.[26] Bu açıdan fetvâ ve türevlerinin hadislerde yer alışına dair hadis külliyatı içerisinden çok sayıda örnek vardır. Ancak bunları incelemek çalışmanın sınırlarını zorlamak olacağından, kavramın Hz. Peygamber döneminden itibaren kullanıldığını söylemekle iktifa edilecektir.[27]

3. FETVÂNIN TARİHSEL SÜRECİ

İslam'da önemli bir müessese olan fetvâ, önemini bu görevde bulunan kişinin üstlenmiş olduğu misyondan almaktadır. Çünkü bu makamda bulunan kişi bir manada Allah'ın emirlerini tebliğ etmekte, dinî ve şer'î hususlara açıklık getirmektedir. Din konusunda insanları aydınlatırken ve hükümleri haber verirken, Allah'a niyabet ettiği için önemli bir görev üstlenmektedir. Nitekim ilk önce bu görevi peygamberler yerine getirmiş ve daha sonra müftülerin görevi, peygamberlerin üstlendiği risalet hizmetine benzetilmiştir.[28] Bu açıdan fetvânın tarihî arka planını Hz. Peygamber dönemine kadar dayandırmak mümkündür. Dolayısıyla fetvâ faaliyeti uzun bir zaman dilimine yayıldığından süreç, dönemler halinde ele alınacaktır.[29]

Hz. Peygamber de: "Evet geri verilecek. Bugün nasıl aklî melekelerinize sahipseniz, o anda da bugünkü gibi olacaksınız" diyerek soruyu cevaplamıştır (Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* thk: Şuayb Arnavud, yy. 1999, c. XI, s. 176, h.no: 6603). Ayrıca bu konuda daha fazla örnek için şu eserlere bakılabilir. Bkz: İbnü'l-Kayyım el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-Muvakkı'în an-Rabbi'l-Âlemîn,* thk: İsâmüddîn es-Sabâbetî, Kahire 2006, c. IV, s. 495-600; a.mlf, *Peygamberimiz'e Sorulan İlginç Sorular(Peygamberimizin Fetvâları),* thk: Şeyh Kasım eş-Şemmâ'î er-Rufâ'î, trc: Taceddin Uzun, Konya ty.; İzmirli İsmail Hakkı, *Kitâbü'l-İftâ ve'l-Kazâ,* yy. 1336-1338, s. 9-10

26 Atar, "Fetva", s. 487.

27 Fetvâ kelimesi ve türevlerinin yer aldığı hadisler hakkında geniş bilgi için bkz: Wensinck, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Hadîsi'n-Nebevî,* "f-t-v" mad., İstanbul 1986, c. V, s. 64-68.

28 M. Zuhaylî, "Fetvâ ve Takvâ", s. 95.

29 Dönemler hakkında bkz: Sava Paşa, *age.,* c. I, s. 24-122; Muhammed el-Hudarî, *İslâm Hukuku Tarihi,* çev: Haydar Hatipoğlu, İstanbul 1987, s. 7-367; Osman Keskioğlu, *Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku,* Ankara 1980, s. 18-162; Atar, "İftâ Teşkilâtının Ortaya Çıkışı", *MÜİFD,* İstanbul 1985, sy: 3, s. 20-30.

a. Hz. Peygamber Dönemi

Genel anlamıyla fetvâ verme vazifesini ilk defa yerine getirenler peygamberlerdir. Hususî manada ise bu görevi Hz. Peygamber (s.a.s.) îfâ etmiştir. Vahyi muhataplarına ulaştırmanın yanı sıra, en yetkili kişi olarak bizzat fetvâ vermiş, problemi olanların sorularını cevaplamış, şer'î hükümlerle ilgili sorulan sorulara cevap vermiştir. İnsanlar özel ve genel işlerinde ona müracaat etmişler ve fetvâ istemişlerdir.[30] Böyle olunca Hz. Peygamber, inanç, ibadet, ahlak, muamelat, miras hukuku, aile hukuku, cezalar, ticaret hukuku vb. birçok konuda fetvâ vermiştir.[31] Çünkü Hz. Peygamber döneminde "dinî olan" ile "dinî olmayan" ayrımı yapılmadığından, din ile diğer bütün alanlar arasında ayrım yapmak söz konusu olmamıştır. Fetvâlar hem dinî, hem siyâsî, hem de sosyal alanların hepsini kapsamıştır.[32] Dolayısıyla Hz. Peygamber ilk müftü,[33] fetvâ tarihi açısından Hz. Peygamber devri ilk dönem olarak kabul edilmiştir.[34]

---

30 M. Zuhaylî, "Fetvâ ve Takvâ", s. 97.

31 Muhammed Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye,* çev: Ahmet Özel, İstanbul 2003, c. I, s. 413-415.

32 Davut Dursun, *Din Bürokrasisi,* İstanbul 1992, s. 115.

33 Abdü'l-Vehhâb Hallâf, *Teşrî-i İslâm Tarihi,* çev: Hüseyin Algül, İstanbul 1971, s. 14-15; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* İstanbul 2004, c. I, s. 617; O. Öztürk, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle,* s. 5.

34 Sava Paşa, *age.,* c. I, s. 25-34; Hudarî, *age.,* s. 7; Keskioğlu, *age.,* s. 13.

b. Dört Halife Dönemi

Dört halife (Hulefâ-i Râşidîn) dönemi[35] fetvâ tarihi açısından ikinci devri kapsamaktadır. Bu dönem, sahabeler devri olarak da adlandırılmaktadır.[36] Hz. Peygamber hayatta iken bazı sahabeler fetvâ vermiş, Hz. Peygamber onların bu faaliyetine olumsuz bir tepki göstermemiştir. Çünkü bu fetvâlar kendi öğrettiklerinden çıkarılmıştır. Bu açıdan Hz. Peygamber döneminde sahabenin fetvâ vermesi, ya onun bulunmadığı yerlerde gereğine binaen olmuş yahut da sahabenin yetiştirilmesi maksadına dayanmıştır.[37] Böylece sahabe fetvâ hizmetindeki hazırlıklarını Hz. Peygamber döneminde ve onun nezaretinde sürdürmüşlerdir.

Hz. Peygamber vefat ettikten sonra, geriye bırakmış olduğu Kur'ân, sünnet ve ondan öğrenmiş oldukları usul ve ictihad esasları doğrultusunda fetvâ vazifesini, başta dört halife olmak üzere sahabenin önde gelenleri üstlenmiştir.[38] Sahabeden çok sayıda fetvâsı bulunan kişilerin sayısı yedi olarak belirtilmektedir.[39] Orta sayıda fetvâsı bulunan sahabe yirmi kişidir.[40] Az sayıda fetvâsı bulunan sahabenin sayısı ise yaklaşık yüz yirmi kişi civarındadır.[41]

Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer halifelikleri döneminde, sahabeleri bir araya toplar, onlarla istişare eder ve güç durumları aşabilmek için onların rey ve ictihadlarına başvururlardı.[42] Hz. Ebû Bekir

---

35 Sava Paşa, *age.,* c. I, s. 43; Keskioğlu, *age.,* s. 46.

36 Hudarî, *age.,* s. 135; Atar, "İftâ Teşkilâtının Ortaya Çıkışı", s. 24.

37 Hayreddin Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi,* İstanbul 1999, s. 99.

38 İbnü's-Salâh, *Fetâvâ,* nşr: Said Muhammed Sennârî, Kahire 2007, s. 6; M. Zuhaylî, "Fetvâ ve Takvâ", s. 97.

39 Bunlar; Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Mesud, Hz. Aişe, Zeyd b. Sabit, Abdullah b. Abbas ve Abdullah b. Ömer'dir (İbnü'l-Kayyım, *İ'lâm,* c. I, s. 18; Kettânî, *age.,* c. I, s. 197-198).

40 Bunlar; Hz. Ebu Bekir, Hz. Osman, Ümmü Seleme, Enes b. Malik, Ebû Said el-Hudrî, Ebû Hureyre, Abdullah b. Amr b. Âs, Abdullah b. Zübeyr, Ebû Musâ el-Eşarî, Sad b. Ebî Vakkas, Selman, Cabir b. Abdillah, Muaz b. Cebel, Talha, Zübeyr, Abdurrahman b. Avf, İmran b. Hüseyin, Ebû Bekre, Ubâde b. Sâmid ve Muâviye'dir (İbnü'l-Kayyım, *İ'lâm,* c. I, s. 18; Kettânî, *age.,* c. I, s. 197-198).

41 Bunlar arasında; Berâ b. Âzib, Ebû Zer, Cafer b. Ebî Tâlib, Usâme b. Zeyd, Abdullah b. Revâha gibi isimler yer almaktadır (İbnü'l-Kayyım, *İ'lâm,* c. I, s. 19-20).

42 Atar, *İslâm Adliye Teşkilatı,* Ankara 1999, s. 123.

zamanında, genellikle valiler hem kadılık hem müftülük görevlerini bir arada yürütmüşlerdir. Ancak valilerin dışında sadece fetvâ veren müftülere de rastlanmaktadır. Yine aynı dönemde, “iftâ mahkemeleri” ismiyle bir müessese kurulmuştur. Bu mahkemenin vazifesi, fıkhî meseleleri araştırıp gözden geçirmek ve herhangi bir meseleyi anlamak isteyenlere onu izah etmektir.[43]

Hz. Ömer döneminde İslam Devleti’nin sınırları genişleyip işler çoğalınca, aynı kişinin hem fetvâ hem de kazâ görevini bir arada yürütmesi güçleşmiştir. Bu açıdan Hz. Ömer söz konusu vazifeleri ayrı ayrı şahıslara vermiştir.[44] Müslümanlar fethettikleri bölgelere hukukçuları ve müftüleri ile birlikte gitmişlerdir. Kûfe’de İbn Mesud, Hz. Ali fetvâ vermişler; Basra’da Ebû Mûsâ el-Eşarî, Enes b. Malik kalmış ve Abdullah b. Abbas burada bir müddet valilik yapmış ve fetvâ vermiştir. Şam’da Muaz b. Cebel, Ubâde b. Sâmit, Ebu’d-Derdâ; Mısır’da Abdullah b. Amr b. Âs halkın dinî konularda sordukları sorulara fetvâlar vermiştir.[45] Sonuç olarak, ikinci devirde fetvâ verenler bir organizasyon içinde örgütlenmiş değillerdir.[46] Fetvâ görevi yer yer valiler, kadılar veya fetvâ ehliyetine sahip olan kişiler tarafından yerine getirilmiştir.

c. Emeviler Dönemi

Fetvânın tarihsel süreci açısından üçüncü devir, H. 41-100 tarihleri arasını kapsamaktadır.[47] Bu süreç dört halife devrinin son bulup Emevî saltanatının başladığı döneme[48] ve aynı zamanda tabiîn devrine[49] karşılık gelmektedir.

Bu dönemde Müslüman âlimler muhtelif şehirlere yerleşmişler, sahabenin bir kısmı gittikleri şehirlerde eğitim öğretim faaliyetleriyle meşgul olmuşlardır. Tabiînden birçoğu sahabenin yanında yetişmiş ve tabiînin ileri gelenlerinin fetvâ hususunda yetkili oldukları sahabe tarafından kabul edilmiştir. Dolayısıyla tabiîn, kendilerine sorulan sorulara fetvâ vermişlerdir. Öyleki,

---

43 Pakalın, *age.,* c. I, s. 619; O. Öztürk, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle,* s. 5.

44 Pakalın, *age.,* c. I, s. 619.

45 Atar, “İftâ Teşkilâtının Ortaya Çıkışı”, s. 26-27.

46 Dursun, *Din Bürokrasisi*, s. 116.

47 Hudarî, *age.,* s. 159.

48 Sava Paşa, *age.,* c. I, s. 50-69.

49 Keskioğlu, *age.,* s. 67-72; Atar, “İftâ Teşkilâtının Ortaya Çıkışı”, s. 28-29.

Medine'de, Mekke'de, Kûfe'de, Basra'da, Şam'da, Mısır'da, Yemen'de ilmî açıdan yetkinliğe sahip birçok tabiîn fetvâ hizmetinde bulunmuşlardır.[50]

Fetvâ teşkilatının, resmî bir hüviyete bürünerek devlet teşkilatı halini alması Emevi Halifesi Ömer b. Abdülaziz zamanında olmuştur. Eyyüb b. Şurahbil, Ömer b. Abdülaziz tarafından Mısır'a vali olarak görevlendirilirken, Cafer b. Rebîa, Yezid b. Ebî Habib ve Ubeydullah b. Ebî Cafer resmen müftü tayin edilmiştir.[51] Müftülüğün resmî bir devlet teşkilatına dönüşmesinde; kadıların hukukî hatalarını engellemek için müftülerin kendilerine danışmanlık yapması ve bu danışmanlığın önemli bir dereceye ulaşması etkili olmuştur.[52]

d. Abbasiler Dönemi

Bu dönem, Emevi Devleti'nin son dönemlerinden başlayarak Abbasi Devleti'nin yıkılışına kadar geçen süreci kapsamaktadır. İslam hukuk tarihi kaynaklarında bu dönem, müctehid imamlar devri ve taklid devri şeklinde iki başlık altında incelenmiştir.[53] Ancak her iki devir, süreç itibariyle Abbasi Devleti'nin yönetimde bulunduğu süreye karşılık geldiği için, biz her iki devri tek başlık altında ele almayı uygun bulduk.

Müctehid imamların yetiştiği bu dönemde, ilmî gelişmeler ivme kazanmıştır. Sünnetin tedvini, birçok eserin Arapça'ya tercümesi, fıkıh, fıkıh usulü eserlerinin yazılması, İslam hukukunun temel iki kaynağı Kur'ân ve sünnet dışındaki icmâ, kıyas, istihsan gibi delillere dayanarak fetvâ verilip verilemeyeceği tartışmaları gerçekleşmiştir. Özellikle bu dönemde müstakil olarak fetvâ veren Ebû Hanife (ö. 150), Malik b. Enes (ö. 179), İmam Şâfiî (ö. 204), Ahmed b. Hanbel (ö. 241), Süfyân es-Sevrî (ö. 161), Evzâî (ö. 157) gibi mezhep imamları yetişmiştir.[54]

---

50 Hudarî, *age.,* s. 160, 171-185; Atar, "İftâ Teşkilâtının Ortaya Çıkışı", s. 28-29.

51 Atar, *İslâm Adliye Teşkilatı,* s. 122.

52 Yakut, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Müftülerle İlgili Gerçekleştirilen Hukukî Düzenlemeler", *AÜSBD,* Eskişehir 2003, sy: 1, c. III, s. 34.

53 Sava Paşa, *age.,* c. I, s. 69, 107; Hudarî, *age.,* s. 187, 317; Keskioğlu, *age.,* s. 79, 138; Atar, "İftâ Teşkilâtının Ortaya Çıkışı", s. 29-30.

54 Hudarî, *age.,* s. 187-316; Atar, "İftâ Teşkilâtının Ortaya Çıkışı", s. 29.

Müctehid imamlardan sonra başlayan ve taklit devri olarak adlandırılan dönemde müctehid mertebesini elde etmiş çok sayıda âlim yetişmiştir.[55] Fakat bunların büyük çoğunluğu Ebû Hanife, İmam Şâfiî, İmam Malik gibi müctehidlerden birine tabi olmayı tercih etmiştir. Ancak her dönemde sayıları az olmakla birlikte herhangi bir mezhep imamına tabi olmaksızın kendi başlarına ictihad yapan âlimler de bulunmuştur. Bu dönemin en belirgin özelliği, müftülerin ve kadıların genellikle bağlı bulundukları mezhep imamının prensipleri dışına çıkmamaya özen göstermeleridir. Ayrıca yine bu dönemde de adlî işlere kadıların, dinî işlere müftülerin bakması ilkesi korunmuştur.[56] Bununla birlikte, İmam Ebû Yusuf (ö. 183) Abbasi halifelerinden Harun Reşit zamanında hem fetvâ vazifesini hem de kadılık vazifesini "Kâdılkudât" unvanıyla kendisinde toplamıştır.[57]

e. Moğol İstilası Sonrası Dönem

Bu dönem, Bağdat'ın Moğolların eline düşmesinden bugüne kadar devam eden süreci kapsamaktadır.[58] Bu dönemin siyâsî durumuna baktığımız zaman, Moğollardan Cengiz'in oğlu Hülâgu'nun Harzemşah ve Selçuklulara savaş açtığını, İsmâilîler'i ve Bağdat Abbasi Hilafeti'ni ortadan kaldırıp Anadolu Selçuklu Devleti'ni nüfuzu altına aldığını görmekteyiz.[59] Bu gelişmeler neticesinde İran, Irak, Azerbaycan ve kısmen Anadolu İlhanlıların eline geçmiştir. Anadolu Selçukluları zayıflayınca, Anadolu'daki beylikler yer yer müstakil hale gelmiştir. Timur'dan sonra İran çevresinde Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevî Devletleri kurulmuştur. Eyyûbîlerden sonra Mısır, Suriye ve Arabistan yarımadasının bir kısmına Memlükler hakim olmuştur.[60] Siyâsî hareketliliğin yaşandığı bu dönemde, İlhanlı Devleti'nde Müslüman halkın şer'î ve hukukî

55 Özellikle bu devirde yetişmiş âlimler hakkında bkz: Hudarî, *age.,* s. 339-351; Keskioğlu, *age.,* s. 142-149.

56 Atar, "Fetva", s. 490.

57 Pakalın, *age.,* c. I, s. 621.

58 Hudarî, *age.,* s. 353; Pakalın, *age.,* c. I, s. 621.

59 Moğol tarihi hakkında bkz: Jean Paul-Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi,* çev: Aykut Kazancıgil, İstanbul 2001.

60 Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi,* s. 255-256.

işlerine Kâdılkudâtlık makamı bakmıştır.[61] Karakoyunlu ve Akkoyunlularda vilayetlerde adlî işlere bakan kadılar ve dinî işlere bakan müftüler bulunmuştur.[62] Büyük Selçuklu Devleti'ne gelince, kadının dinî sahadaki bütün işlerde yetkili olduğu görülmektedir. Öyleki kadılar, evlenme ve boşanma işlerine, nafaka, miras ve alacak davalarına bakarlar, camilerin ve vakıfların tescil ve teftiş işlemlerini yürütürler ve vakfiyeler tanzim ederlerdi.[63] Anadolu Selçuklu Devleti'nde ise şer'î ve hukukî işlere kâdılkudât ve kadılar bakmıştır.[64] Anadolu beyliklerinde de kadılar, hem şer'î işlere bakmışlar hem de insanlar arasındaki hukukî davaları çözüme kavuşturmuşlardır.[65] Memlüklülerde bu işleyişin biraz daha aşama kaydettiği müşahade edilmektedir. Şer'î ve hukukî işler divanda görülmüş, kâdılkudâtın nezaretinde kurulan divanlarda, şer'î işler hakkında fetvâ vermekle yükümlü, her bir mezhep için farklı olmak üzere dört mezhebe mensup müftüler görevlendirilmiştir.[66] Böylece ilk kez müftülere idârî görevler verilmiş ve bu makamın kamu yönetimi içinde örgütlenme süreci başlamıştır.[67]

Netice itibariyle İslam'ın ilk dönemlerinde tam anlamıyla kurumsallaşmış bir fetvâ müessesesinden bahsetmek söz konusu olmamıştır.[68] Bu sebeple, fetvâ verme işi, daha çok ilmî ve dinî bir görev olarak yürütülmüştür. Fakat sonraki dönemlerde, özellikle

---

61 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal,* Ankara 1984, s. 245; Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi,* s. 259; Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlılar", *DİA,* İstanbul 2000, c. XXII, s. 104.

62 Uzunçarşılı, *Medhal,* s. 284; Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi,* s. 259.

63 Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi,* Ankara 1995, s. 515. Aslında bu durum, dinî alanla alakalı birden fazla memuriyeti çoğunlukla bir kişinin üstenmesiyle bağlantılıdır. Mesela din adamı bir taraftan medresede müderrislik yaparken, diğer taraftan aynı zamanda müftülük, kadılık, hatiplik, imamlık vazifesini görmüştür. (Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi,* Ankara 2001, c. III, s. 477-478)

64 Uzunçarşılı, *Medhal,* s. 87.

65 Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri,* Ankara 1969, s. 201.

66 Uzunçarşılı, *Medhal,* s. 386-387; İsmail Yiğit, "Memlükler", *DİA,* Ankara 2004, c. XXIX, s. 94.

67 Yakut, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Müftülerle İlgili Gerçekleştirilen Hukukî Düzenlemeler", s. 35.

68 M. Zuhaylî, "Fetvâ ve Takvâ", s. 98.

Osmanlı Devleti'nde görüleceği üzere, fetvâ vermekle görevli kişiler bürokrasi içerisinde yerlerini almıştır.[69]

4. FETVÂ VERENDE ARANAN NİTELİKLER

İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren bilginler ve fakihler, fetvâ vermekten çekinmişler ve mesuliyetin büyüklüğünü daima ön planda tutmuşlardır. Fetvâ vazifesini ilk önce Hz. Peygamber'in yerine getirmiş olması, sorumluluk ve mesuliyet açısından fetvâ hizmetini daha önemli bir hale getirmiştir.[70] Böyle olunca, fetvâ verme durumunda bulunan kimseler son derece ihtiyatlı davranmışlar, fetvânın inceliklerini kavramaya ve fetvâ adabına sahip olmaya çalışmışlardır.[71]

Fetvâ verme konusunda yetkinlik, fetvâ adabı, iftâ usulü ve fetvâ isteyenin riayet edeceği hususlar gibi konular kaynaklarda teferruatlı sayılabilecek derecede incelenmiştir.[72] Bu sebeple fetvâ görevini üstlenecek şahıslarda yetkinlik (ehliyet) şartları ve bu şartları taşıyanlarda birtakım ilmî ve ahlakî vasıfların aranması söz konusu olmuştur.

Fetvâ verme işlemi Allah adına, dinî sorulara cevap üretme faaliyeti olduğundan, bu faaliyet içerisinde bulunan kişilerin her şeyden evvel fetvâ ehliyeti taşıyabilmesi için Müslüman olması, adil olması, mükellef olması ve ictihad ehlinden olması gerekir.

---

69 Dursun, *Din Bürokrasisi,* s. 117.

70 İbnü's-Salâh, *Fetâvâ,* s. 6. Ayrıca fetvâ vermenin getirmiş olduğu sorumluluklar hakkında değerlendirmeler için bkz: Nevevî, *Mecmû',* c. I, s. 467-468; a.mlf, *Âdâbü'l-Fetvâ ve'l-Müftî ve'l-Müsteftî,* nşr: Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî, Dımaşk 1988, s. 13-17.

71 Fetvâ verme konusundaki çekinceler hakkında değerlendirmeler için bkz: M. Zuhaylî, "Fetvâ ve Takvâ", s. 98-100.

72 Hatib Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-Mütefakkih,* thk: Yusuf el-Azâzî, Mısır 2006, c. II, s. 375-432; Nevevî, *el-Mecmû',* c. I, s. 466-503; a.mlf, *Âdâbü'l-Fetvâ*; Harrânî, *Sıfatü'l-Fetvâ ve'l-Müftî ve'l-Müsteftî,* nşr: Muhammed el-Albânî, Beyrut 1984; İbnü's-Salâh, *Fetâvâ,* s. 12-19; a.mlf, *Edebü'l-Fetvâ ve Şurûtu'l-Müftî ve Sıfatü'l-Müsteftî ve Ahkâmuhû ve Keyfiyetü'l-Fetvâ ve'l-İstiftâ,* nşr: Rıfat Fevzâ Abdülmuttalib, Kahire 1992; İbn Âbidîn, "Şerhu Ukûdi Resmi'l-Müftî", *Mecmûatü Resâil-i İbn-i Âbidîn,* Beyrut ty, c. I, s. 10-52; İzmirli, *Kitâbü'l-İftâ ve'l-Kazâ,* s. 12; a.mlf, *İlm-i Hilâf,* Dersaâdet 1330; Osman Şahin, *Fetvâ Adabı: Fetvâ İsteyen ve Fetvâ Verenlere Rehber,* Samsun 2009.

Bu şartları haiz olunması konusunda âlimler arasında icmâ bulunmaktadır.[73]

Müslüman olmayan bir şahsın fetvâsı kabul edilemez.[74] Bu hüküm sadece fıkhî bir karar olmaktan öte, fetvâ soran için de önemli bir husustur. Çünkü müftünün Müslüman olması, fetvâ isteyen kişinin fetvâyı güvenle almasını sağlayacaktır.[75]

Adalet vasfına sahip olmak, fetvâ ehliyeti açısından aranan şartlardandır. Adaletten, birden çok kişi yazılı fetvâ istediğinde öncelik sırasına riayet etme anlaşılacağı gibi;[76] güvenilir, fısktan uzak yani Allah'a itaatten çıkıp isyana yönelmeyen, kişiliğini koruyan kimselerin ve bilhassa fetvâ verecek şahsın sahip olduğu[77] ahlâkî adalet de anlaşılmaktadır. Çünkü doğru sözlü, iffetli, emaneti yerine getiren, haram ve günahlardan sakınan, şüpheli işlerden uzak duran, rıza ve gazap hallerinde itidalini koruyan, din ve dünya işlerini yürütürken şahsiyet ve karakterini kaybetmeyen bir şahıs, adalet vasfını taşıyan adil bir kimsedir.[78] Bu sebeple müstakil müftü olsa bile, fasıkın fetvâsı geçerli değildir. Ancak kendi nefsi hakkında fetvâ verebilir. Başkası hakkında fetvâ veremez.[79]

Fetvâ ehliyeti açısından aranan bir diğer şart, müftünün buluğ çağına gelmiş, akıllı, doğru karar alabilen, mükellef sayılacak çağda olmasıdır.[80] İnsanın bir iş ile mükellef sayılması için o işe ehil olması, ehil olması ise kendisine yöneltilen hitabı anlayabilecek, sorumluluğunu kavrayabilecek güce sahip olmasıyla mümkün olacaktır. Buna göre insan buluğa ermiş ise, söz ve davranışlarının da normal olduğu görülüyorsa mükellef olmanın şartlarını gerçekleştirmiş demektir. Zira aklî melekeleri yerinde olmayan

---

73 Harrânî, *age.,* s. 13.

74 Nevevî, *Mecmû'*, c. I, s. 469; İbnü's-Salâh, *Fetâvâ,* s. 12; a. mlf, *Edebü'l-Fetvâ*, s. 35; Karaman, *İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri,* İstanbul 1996, c. II, s. 138.

75 Osman Şahin, *İslam Hukukunda Fetva Usulü,* Samsun 2002, s. 57. (Basılmamış Doktora Tezi)

76 Nevevî, *Mecmû'*, c. I, s. 490; İbnü's-Salâh, *Edebü'l-Fetvâ,* s. 129.

77 İbnü's-Salâh, *Edebü'l-Fetvâ,* s. 35.

78 Harrânî, *age.,* s. 13; Atar, "İftâ Teşkilâtının Ortaya Çıkışı", s. 33.

79 Nevevî, *Âdâbü'l-Fetvâ,* s. 20; Harrânî, *age.,* s. 29; İbnü's-Salâh, *Edebü'l-Fetvâ,* s. 56.

80 Nevevî, *Mecmû'*, c. I, s. 469; a.mlf, *Âdâbü'l-Fetvâ,* s. 19; İbnü's-Salâh, *Edebü'l-Fetvâ*, s. 35.

ve buluğa ermemiş kimse mükellef sayılmaz.[81] Bu sebepledir ki, aklı olmayan ve dolayısıyla dînen mesul durumda bulunmayan kimsenin fetvâ vermesi uygun olmayacaktır. Müftünün mükellef olma şartında fıkıh bilginleri görüş birliği içerisindedir. Ancak ergenlik çağına yeni ulaşmış bir kimsenin fetvâ vermesi tartışma konusu olmuştur.[82]

Fetvâ ehliyetinin en temel unsurlarından birisi de müftünün müctehid olması meselesidir. Müftü müctehid olmalı veya sözün sıhhatine, İslam hukukunun kaynaklarından kuvvetli bir delil çıkarmaya güç yetirebilmelidir. Kendi ictihadıyla fetvâ verdiğinde hükmün dayandırıldığı yeri gösterebilmelidir. Müctehidlerden birinin sözüyle fetvâ verecek ise, o sözün hangi yolla nereden istinbat olunduğunu bilmeli, kavliyle hüküm vereceği müctehidin bilgi ve dirayet derecesini bilip seçim yapabilmelidir.[83] Müftünün bu mevkide olabilmesi için de hem bilgi hem de usul açısından sahip olması gereken birikime klasik kaynaklarda genişçe yer verilmiştir. Şöyle ki müftü, genelde Kur'ân'ı ve özelde ahkam ayetlerini bilmeli, nâsih ve mensuh, muhkem ve müteşabih, mutlak ve mukayyed, âmm ve hâss konular hakkında bilgi sahibi olmalıdır. Benzer şekilde ahkam hadislerini ve ahkamla alakalı cereyan eden olayları bilmelidir ki, ihtiyaç duyduğunda onları hatırlayabilsin. Ayrıca hadis âlimlerinin derlediği hadis mecmualarının içeriğini bilmelidir. Şer'î bir delil oluşunda şüphe olmayan icmâ konusunda müftünün bilgi sahibi olması ve icmâ edilen konuların aksine fetvâ vermemek için, üzerinde icmâ olan meselelere hakim olması gerekir. Bununla birlikte müftünün fıkıh usulü bilgisine sahip olması önemli bir husustur. Bu bilgi müftüye hangi delillerden hüküm çıkaracağını, delillerin kaynak değerini ve bunlardan nasıl hüküm elde edeceğini öğretir. Çünkü fetvâda delile itibar edilir.[84] Öne sürülen bu bilgilere sahip olmak için kuşkusuz, müftünün Arap dilini bütün incelikleriyle bilmesi

---

81 Zekiyyüddîn Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkh),* trc: İbrahim Kâfî Dönmez, Ankara 1999, s. 293-294.

82 O. Şahin, *İslam Hukukunda Fetva Usulü,* s. 57.

83 Yusuf Ziya Yörükan, "Bir Fetvâ Münasebetiyle: Fetvâ Müessesesi, Ebussuud Efendi ve Sarı Saltuk", *AÜİFD,* Ankara 1952, sy: 2-3, s. 140; Düzdağ, *age.,* s. 13-14.

84 Nevevî, *Mecmû',* c. I, s. 471-472; İbnü's-Salâh, *Fetâvâ,* s. 13-16.

gerekmektedir. Çünkü müftünün başvuracağı temel kaynak olan Kur'ân ve onu açıklayan sünnet Arapça olduğundan, bu dili bilmek durumundadır. Bununla birlikte dile tam nüfuz edebilmesi için ayrıca sarf ve nahiv ilimlerine de hakim olmalıdır.[85] Bu bilgiler çerçevesinde klasik kaynaklarda ana hatlarıyla müftüler; müstakil müftüler ve müstakil olmayan (müntesip olan) müftüler şeklinde iki kısma ayrılmışlardır.[86]

Bir müftü için ahlakî vasıflara sahip olmak da önemli bir husustur. Bu sebeple müftü, söz ve davranışlarıyla güvenilir, takva sahibi, günaha götüren ve kişiliği zedeleyen davranışlardan uzak, hafızası ve fikrî melekeleri kuvvetli, basiretli ve ferasetli olmalıdır.[87] Aksi takdirde bu durum müftüyü fetvâsında ihlas ve samimiyet prensiplerinden uzaklaştıracaktır. Oysaki müftünün meselede tarafsız olması, samimi hareket etmesi,[88] salih bir kimse olması

---

85 İbnü's-Salâh, *Fetâvâ,* s. 12-13.

86 Müstakil müftüler, kitap, sünnet, icmâ ve kıyas gibi İslam hukukunun ana kaynaklarını iyi bilirler ve bunlara başvurarak hüküm çıkarırlar, hüküm çıkarırken yani ictihadda bulunurken herhangi bir kimseye bağlı kalmazlardı. Kendilerine has özel metotlar belirlerler ve o metotları uygularlardı. Müstakil olmayan müftüler de kendi içerisinde dört kısım halinde zikredilmiştir. Bunlardan birinci grup, İslâm hukukunun ana kaynaklarından delil çıkarabildiği halde, sadece usul yönünden mezhep imamlarını taklit edenlerdir. İkinci grup, mukayyed müftülerdir ki, bunlar imamının mezhebine bağlı kalmışlardır. Bu kısım müftüler mezhep imamının görüşlerine, usulüne bağlı olmakla birlikte, onu daha ileriye götürmektedirler. Üçüncü grup ise birinci ve ikinciler gibi olmayıp, fakih olmakla beraber usul ve şer'î delillerde tamamen imamına bağlıdır. Tâbî olduğu imamının mezhebini hıfz edip delillerini bilir, mezhebin görüşlerini izah eder, başkalarına anlatır, muhaliflere karşı ikna edici delilleri ortaya koyar ve mezhep içerisinde tercihte bulunabilirler. Bu grupta bulunanlar müteahhirîn arasında çok yaygındır. Dördüncüsü, mezhebinin usul, şer'î delil ve ahkamını ezberleyip nakleden müftülerdir. Bunlar usul ve delilleri tam anlamıyla bilmemekle birlikte, şer'î delillerden hüküm çıkarma yeteneğine de yeteri derecede sahip olmadıklarından nakil yolunu tercih etmişlerdir. Ancak mezhebinin yazılı kaynaklarından hikaye ettiği nakil ve fetvâlara itimad edilir. Bkz: ; Nevevî, *Âdâbü'l-Fetvâ,* s. 22-31; a.mlf, *Mecmû',* c. I, s. 471-475; Harrânî, *age.,* s. 15-28; İbnü's-Salâh, *Edebü'l-Fetvâ,* s. 35-39, 40-43, 46-57; Hasan Karakaya, *Fıkıh Usulü,* İstanbul 1998, s. 437; O. Şahin, *İslam Hukukunda Fetva Usulü,* s. 69-77; Mümin Çevik, *İslâm Hukukunda İçtihad, Mezhep Taassubu ve Osmanlı Uygulaması,* İstanbul 2002, s. 74-76. (Basılmamış Doktora Tezi)

87 İbnü's-Salâh, *Fetâvâ,* s. 12.

88 Yörükan, *agm.,* s. 140.

gerekmektedir.[89] Müftü, birilerini memnun etme, onlara çıkar sağlama, kendisine insanlardan maddi menfaat sağlama gayesi gütmemelidir. Bunların etkisinde kalarak inanmadığı şeyi fetvâ olarak söylememelidir. Zira bu takdirde kendisine emanet mesabesinde verilen fetvâ görevini doğru bir şekilde yerine getirmemiş, emanete riayet etmemiş ve insanları aldatmış olur.[90]

Yukarıda ifade etmeye çalıştığımız ehliyet, ilmî ve ahlâkî şartlara bağlı olarak fetvâ verilirken, usul açısından riayet edilmesi gereken durumlar mevcuttur.[91] Örneğin müftü, vereceği fetvâda hiçbir zaman aceleci davranmamalıdır. Kendisine sorulan soruyu enine boyuna araştırmalı ve muhtelif yönleriyle ele almalı, fetvâdan meram ve maksadın ne olduğunu anlamaya çalışmalıdır. Çünkü fetvâ konusu olan bir meselede acelecilik hataya yol açar ve bu durum fetvâ isteyenin yanlış yönlendirilmesine sebep olacağı gibi, fetvâ vereni de büyük bir yükümlülük altında bırakır.[92] Müftü fetvâsını zan üzerine bina edemez. Sorulan soru ile ilgili delilleri ve verilecek hükmün delillerini yakinen bilmediği meselelerde cevap veremeyeceği gibi delillere dayanmadan, işittiklerine ve bildiklerine istinaden de hüküm vermemelidir.[93] Eğer kendisine bilmediği bir konuda soru sorulmuş ise o konuyu bilmediğini açık yüreklilikle ifade etmeli ve bundan çekinmemelidir. Çünkü hemen hemen bütün müctehid âlimler, bilmedikleri meselelerde çok rahat bir şekilde "bilmiyorum" demekten kaçınmamışlardır.[94]

Fetvâ isteyen bir kimse şayet anlayışsız, meramını anlaşılır bir şekilde ifade edemez bir durumda ise, müftü bu kimseye karşı yumuşak davranmalı ve sabırlı olmalıdır.[95] Çünkü cevabın isabetli olabilmesi için, sorunun iyi anlaşılması gerekmektedir. Bu açıdan müftü soruyu iyi anlamalı, fetvâ isteyen kimsenin konuştuğu dili bilmiyorsa güvenilir bir tercümandan yardım almalı, soruda ka-

---

89 Düzdağ, *age.,* s. 13-14.

90 İbnü's-Salâh, *Fetâvâ,* s. 16.

91 Nevevî, *Âdâbü'l-Fetvâ,* s. 44-70.

92 Hatib Bağdâdî, *age.,* c. II, s. 395-398; Harrânî, *age.,* s. 31-32; M. Zuhaylî, "Fetvâ ve Takvâ", s. 100-101.

93 Yörükan, *age.,* s. 140.

94 İbnü's-Salâh, *Fetâvâ,* s. 17-18.

95 Nevevî, *Mecmû',* c. I, s. 485; Harrânî, *age.,* s. 58; İbnü's-Salâh, *Edebü'l-Fetvâ,* s. 101.

palı olan hususları fetvâ isteyene sormalı, cevabını açık bir şekilde ortaya koymalıdır.[96] Müftü cevabını sözlü olarak verebileceği gibi yazılı olarak da bildirebilir.[97] Aynı şekilde fetvâ isteyen bir kimse, sorusunu sözlü olarak müftüye yöneltebileceği gibi yazılı olarak da yöneltebilir. Ancak müftünün yazılı olarak vereceği cevabı hazırlarken; yazının anlaşılır olması, yazıda kullanılacak dil, yazılı fetvâya kötü niyetle üçüncü bir şahıs tarafından ilaveye mahal vermeyecek şekilde yazıların arasında boşluk bırakılmaması, fetvâ yazılacak kağıdın kullanımı gibi konular, fetvâ verirken usul açısından işaret edilen meseleler arasında yer almaktadır.[98]

Kaynaklarda müftü için yetkinlik şartı, ilmî ve ahlakî şartlar, fetvâ verirken takip edeceği usul konularına işaret edilmekle birlikte, fetvâ isteyen kimseler için de birtakım ilkeler belirtilmiştir. Örneğin; müsteftî tarafından müftünün fetvâya ehil olup olmadığının araştırılması, müsteftînin farklı mezheblere mensup müftüler arasında tercih yapıp yapamayacağı, iki müftünün fetvâsı farklılık gösterdiğinde hangisini müsteftînin tercih edeceği, müsteftînin önceden fetvâ aldığı bir konuyla tekrar karşılaşması halinde yeniden fetvâ almasının gerekip gerekmediği, müsteftînin fetvâ isterken müftüye karşı takınacağı tavır vb. konular kaynaklarda fetvâ isteyenler açısından vurgulanan hususlar olmuştur.[99]

5. FETVÂ - KAZÂ İLİŞKİSİ

Müftüler ile kadılar arasında, Kur'ân ve sünnetin hükümlerine bağlı olup bu doğrultuda karar vermeleri, kendilerinde bulunması gereken özelliklerin hemen hemen aynı noktada buluşması, kadıların hükümlerinde fetvâlardan faydalanmaları ve müftülerle istişarede bulunmaları gibi ortak yönler bulunmaktadır. Ancak dinî ve ictimâî hayatın şekillenmesinde önemli rol oynayan bu iki şahsiyetin varmış olduğu neticelerin, yani müftünün fetvâsının ve kadının hükmünün etkinlik açısından aralarında farklılıklar

96 Nevevî, *Mecmû'*, c. I, s. 481, 492; İbnü's-Salâh, *Edebü'l-Fetvâ,* s. 94-96.

97 Harrânî, *age.,* s. 57.

98 Hatib Bağdâdî, *age.,* c. II, s. 386-390; Nevevî, *Mecmû'*, c. I, s. 481-486, 489; Harrânî, *age.,* s. 59, 63, 83-84; İbnü's-Salâh, *Edebü'l-Fetvâ,* s. 95, 105, 117.

99 Hatib Bağdâdî, *age.,* c. II, s. 375-385; Nevevî, *Mecmû'*, c. I, 496-503; a.mlf, *Âdâbü'l-Fetvâ,* s. 71-86; Harrânî, *age.,* s. 68-87; İbnü's-Salâh, *Edebü'l-Fetvâ,* s. 135-152; O. Şahin, *İslam Hukukunda Fetva Usulü,* s. 79-109.

bulunmaktadır. Çalışmamızın bu kısmında kısaca kazâ kavramı üzerinde durduktan sonra, fetvâ-kazâ arasındaki farklılıkları ortaya koymaya çalışacağız.

a. Kazâ Kavramı

Kazâ sözlükte, bildirmek, tamamlamak,[100] bir meseleyi hükme bağlamak, hakkında karar vermek anlamlarına gelmektedir.[101] Istılahta ise kazâ, hüküm verme yetkisi bulunan kimsenin insanlar/taraflar arasında meydana gelen dava ve çekişmeleri usulüne uygun bir şekilde çözüp sonuçlandırması,[102] bağlayıcı bir kararla hasımlar arasında hakkı gözeterek bir hüküm bildirmesidir.[103] Bu kelime ile ilgili farklı tanımlamalar yapılsa da tanımlar, sözle veya fiille bir meseleyi tamamlamak ve nihayete erdirmek anlamında birleşirler.[104]

Yargılamak ve karar vermek üzere tayin edilen memura "kâdî" (çoğulu kudât), verdiği karara "kazâ" (kadâ; çoğulu akdiye), kararın dayanak ve gerekçesine "tarîk-ı kazâ" (esbâb-ı hüküm), kadının yargılama esnasında uymakla yükümlü olduğu kurallara "edebü'l-kâdî" (edebü'l-kazâ), kadının davaları dinlediği ve karara bağladığı mekana da (mahkeme) "meclisü'l-kazâ, meclisü'ş-şer', meclisü'l-hükm" denir.[105]

Kazâ insanların ihtiyaç duyduğu önemli bir mercii, toplum idaresi için vazgeçilmez bir müessesedir. Çünkü insanlar arasındaki ihtilaf ve anlaşmazlıklar, insanın varoluşundan bu tarafa varlığını devam etmiştir. Anlaşmazlıkların ortaya çıkışında, istek ve ta-

---

100 Cevherî, *age.,* c. VI, s. 2463; Ahterî, *age.,* c. II, s. 167; Louis Mâluf, *age.,* s. 673.

101 Isfahânî, *age.,* s. 406-407; Vehbe Zuhaylî, *İslâm Fıkıh Ansiklopedisi,* trc: Komisyon, İstanbul 2004, c. VIII, s. 235.

102 Ferhûn, *Tebsıratü'l-Hükkâm fî Usûli'l-Akziyye ve Menâhici'l-Ahkâm,* Mısır 1301, c. I, s. 8; Arnus, *Târîhu'l-Kazâ fi'l-İslâm,* Kahire ty., s. 9-10; İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr,* Mısır 1299, c. IV, s. 411; V. Zuhaylî, *İslâm Fıkıh Ansiklopedisi,* c. VIII, s. 235.

103 İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehid, ve Nihâyetü'l-Muktesid,* Mısır 1329, c. II, s. 384; Kâsânî, *Bedâi'u's-Sanâi' fî Tertîbi'ş-Şerâi',* Mısır 1328, c. VII, s. 2; İbn Nüceym, *el-Bahru'r-Râik Şerhu Kenzi'd-Dekâik,* Kâhire 1311, c. VII, s. 277.

104 Berkî, *İslâmda Kaza,* s. 5.

105 Atar, "Kazâ", *DİA,* Ankara 2002, c. XXV, s. 114. Karşılaştırmak için bkz: Bilmen, *age.,* c. VIII, s. 204-205.

lepler, menfaatleri önceleme, kendi haklılığını ön planda tutma gibi hususlar etkili olan unsurlardır. Bu sebeple kazâ gibi zayıfı koruyacak, haklıyı haksızdan ayıracak, suçu engelleyip suçluyu cezalandıracak bir mercie ihtiyaç duyulmuştur. Toplum içerisinde mevkii ve mertebesi ne olursa olsun hiçbir ferdin diğeri üzerinde velayet ve tasarruf hakkı bulunmamaktadır. Kazâ ve hüküm hakkı cemiyete ait olduğu için, bu hak cemiyet adına kadılar/hakimler eliyle yürütülmüştür. Bu sebeple kadılar/hakimler cemiyetin vekili olup, onun adına hareket ederek hüküm vermişlerdir.[106]

Kadının asıl görevi medenî hukuk ve ceza hukukunda Kur'ân ve hadise dayanarak hüküm vermektir.[107] Sahabe döneminden sonra meselelerin şer'î yönünü öğrenmek maksadıyla insanların başvuruda bulunduğu mercilerden biri de kadılar olmuştur. Hasım olan taraflar çok defa sorunlarının çözümü için kadılara başvurmuşlar, kadının dinî açıdan verdiği hükümle yetinmişler ve bu hükmü uygulamaya gayret göstermişlerdir. Bu cümleden olarak fetvâ makamının müesseseleştiği hicrî X. asra kadar, fetvâ ve kazâ işlerini birbirinden ayırt etmek çok mümkün olmamıştır.[108] Kadı şüpheye düştüğü hususlarda fıkıh ilmini bilen kimselere başvurma ihtiyacı hissetmiş, verilen fetvâlar onlar için yol gösterici hale gelmiştir. Bu gereksinim daha sonra resmî bir hukukçunun yani müftünün görevinin kurumlaşmasını doğurmuştur.[109]

Böylesine önemli bir görevde bulunan kadılarda, diğer insanlardan farklı birtakım özelliklerin bulunması gerektiği öne sürülmüş,[110] İslam bilginleri kadılarda bulunması gereken şartları tespit etmişlerdir. Esas itibariyle bu şartlar, fetvâ veren kimsede bulunması gereken özelliklerle paralellik göstermektedir. Kadıda bulunması gereken özellikleri; Müslüman olmak, akıl-baliğ olmak, hukuk bilgisine sahip olmak, adalet sahibi olmak, hür olmak, vücut sağlığı yerinde olmak[111] şeklinde özetlemek mümkündür.

---

106 Berkî, *İslâmda Kaza,* s. 6-7.

107 Arnus, *age.,* s. 10, 19; İzmirli, *Kitâbü'l-İftâ ve'l-Kazâ,* s. 27-28.

108 M. Zuhaylî, "Fetvâ ve Takvâ", s. 98.

109 İsmet Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi,* Ankara 1985, s. 41.

110 Konu ile ilgili değerlendirmeler için bkz: Nizamülmülk, *Siyâsetnâme,* trc: Nurettin Bayburtlugil, İstanbul 1981, s. 69; Bilmen, *age.,* c. VIII, s. 213-219.

111 Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye,* Beyrut 1978, s. 65-66; Ferrâ, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye,* Mısır 1966, s. 60. Karşılaştırmak için bkz: Arnus, *age.,* s.

b. Fetvâ - Kazâ Arasındaki Farklar

Kazâ ile fetvâ kavramları, esas itibariyle birbirine benzemekle beraber, ayrıldıkları noktalar da vardır. Fetvâ ve kazâ usulü eserlerinde, her ikisinin benzer ve farklı yanlarının tespit edilmesine son derece önem verilmiştir. Bunun sebebinin, bir taraftan müftülerin gayrıresmî olarak halk arasında mahkeme yapmalarını, diğer taraftan kadıların fetvâya yönelip mahkeme işlerinden uzaklaşmalarını engellemek olduğu söylenebilir.[112] Böylece her iki taraf için bir anlamda görev sınırlarının çerçevesi çizilmiştir.

Fetvâ ile kazâ arasındaki farklar ortaya koyulurken yapılan tespitleri şu şekilde ifade etmek mümkündür:

Fetvâ yalnız haber vermekten ibarettir. Müftü kendisine sorulan mesele hakkında, İslam hukukunun ana kaynaklarına başvurarak sadece fetvâyı ortaya koyar. Bunu kabul etmek dinî hassasiyet ve kanaat meselesidir. Dolayısıyla fetvâ "ihbârun anillâh" yani Allah'ın muradından haber vermedir.[113] Kazâ ise, mesele hakkında haber vermekle birlikte bağlayıcı bir hüküm ortaya koymaktadır. Bu yönüyle kazâ, "ihbârun anillâh" ile birlikte, "inşâ min kıbelillâh" yani Allah'ın bildirdiklerinden hüküm çıkarmaktır. Dolayısıyla müftü haber veren, kadı ise hüküm koyan konumundadır.[114]

Fetvânın bağlayıcı yönü bulunmamakla birlikte, kazânın bağlayıcı yönü bulunmaktadır. Taraflar kadının vermiş olduğu hükmü kabul ve icra ile mükelleftir. Yani kadının verdiği hükmün yaptırım gücü olduğu halde fetvânın böyle bir durumu yoktur.[115] Kazâ ile fetvâ arasındaki en bariz fark buradan kaynaklanmaktadır. Ancak her ne kadar fetvânın bağlayıcı bir yönü olmadığı söylense de etki açısından çok yönlü bir tesiri olduğu gözden

---

124-125; H. İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâm,* Kahire 1964, c. I, s. 488; Atar, "Kadı", *DİA,* İstanbul 2001, c. XXIV, s. 67-68; O. Şahin, *İslam Hukukunda Fetva Usulü,* s. 50-51.

112 O. Şahin, *İslam Hukukunda Fetva Usulü,* s. 51.

113 Harrânî, *age.,* s. 13.

114 Arnus, *age.,* s. 160-161; İzmirli, *Kitâbü'l-İftâ ve'l-Kazâ*, s. 6; Bilmen, *age.,* c. I, s. 253.

115 Nevevî, *Mecmû'*, c. I, s. 469; a.mlf, *Âdâbü'l-Fetvâ,* s. 19-20; İbnü's-Salâh, *Edebü'l-Fetvâ,* s. 56; İzmirli, *Kitâbü'l-İftâ ve'l-Kazâ,* s. 5; Bilmen, *age.,* c. I, s. 253; M. Zuhaylî, "Fetvâ ve Takvâ", s. 95; Atar, "Fetva", s. 487-488.

kaçırılmamalıdır. Çünkü müftünün vereceği fetvânın yaptırım gücü olmasa dahi hem soru soranın, hem de benzer durumlarla karşı karşıya kalanların etkilenmesi söz konusu olacaktır.[116]

Fetvâ umumî, kazâ ise hususîdir. Müftünün verdiği fetvâ ile o fetvâyı isteyen kimse amel edebileceği gibi diğer Müslümanlar da amel edebilir. Halbuki kazâ, sadece o davanın taraflarını bağlar.[117]

Fetvâ ibadet, muâmelât, ceza konuları gibi bütün şer'î hükümleri ve meseleleri konu edinerek gerek dünyevî gerekse uhrevî alanları kapsamaktadır. Kazâ ise, yalnız muâmelât ve cezalarla ilgili konulara değinmektedir. Dolayısıyla uhrevî alanla ilgili meseleler kazânın kapsamına girmemektedir.[118]

Kazânın konusu topluma ait meseleler olduğu için, bu konuda hüküm verecek kadıların toplum adına idareyi yürüten makam tarafından görevlendirilmesi gerekir. Böylece kendilerine görev verilmeyen kimselerin kazâ ve hüküm verme yetkisi yoktur. Dolayısıyla kazâ yetkisi kendisine izin verilenler eliyle yürütülür. Müftülük için böyle bir izine ihtiyaç olmadığı gibi, fetvânın kendisine izin verilenler tarafından verilmiş olması da zorunluluk değildir.[119] Burada önemli olan, fetvâ ile meşgul olanların ehliyetli/liyakatli olup olmadığı meselesidir. Ancak zaman içerisinde halkı yanlış fetvâlardan ve bilgilendirmelerden korumak için müftülüğe resmî bir hüviyet kazandırılmıştır.[120]

Kazâ, kadının kendisine gelen meseleyi tahkik ederek ne şekilde sabit olursa ona göre hüküm vermesidir. Yani kazânın oluşum sürecinde tahkik faaliyeti gerçekleşmektedir. Fetvâ ise, müftünün tahkik işlemine girişmeyip, kendisine anlatılış şekliyle meselenin hükmünü açıklamasıdır.[121] Taraflar isterse bu hükmü kabul edebilir, istemezlerse kabul etmeyerek mahkemeye başvurabilirlerdi.[122]

---

116 Düzdağ, *age.,* s. 13.

117 İzmirli, *İlm-i Hilâf,* s. 281; Bilmen, *age.,* c. I, s. 253; Atar, "Fetva", s. 488.

118 İzmirli, *Kitâbü'l-İftâ ve'l-Kazâ,* s. 7; Bilmen, *age.,* c. I, s. 253; Atar, "Fetva", s. 488.

119 Bilmen, *age.,* c. I, s. 253-254; Düzdağ, *age.,* s. 13.

120 Berkî, *İslâmda Kaza,* s. 9.

121 Bu yönüyle müftü râvî gibidir. Çünkü râvî de işittiğini nakleder. (Nevevî, *Mecmû',* c. I, s. 469; İbnü's-Salâh, *Edebü'l-Fetvâ,* s. 56)

122 Berkî, *İslâmda Kaza,* s. 8-9.

Belirtilen bu tespitler fetvâ ile kazâ arasındaki hukukî niteliği ortaya koymaktadır. Aynı kaynaklardan faydalanma ve benzer özelliklere sahip olma kadı ile müftü arasında ortak paydadır. Ancak sonuçta vermiş oldukları kararların uygulamaya yansımaları aynı zamanda bu iki görevlinin farklı yönlerini anlamamıza katkı sağlamaktadır.

B. OSMANLI HUKUKUNDA FETVÂ

1. FETVÂ VERME YETKİSİ

İslam dinine mensup kişilerin itikad ve amele dair meseleleri ana hatlarıyla bilmeleri zorunluluk olmasına karşın, teferruatla ilgi meselelerin öğrenilmesi bir mecburiyet olarak görülmemiş, böyle durumlarda ehline sorulması istenmiştir.[123] Bunun için İslam devletlerinde, Müslümanların gerek itikadî gerekse amelî konulardaki sorularının cevap bulması için fetvâ makamları tesis edilmiştir.

İlmiye sınıfının en üst derecesinde bulunan şeyhülislam, dinî hükümleri resmî açıdan yorumlama hususunda en yetkili kişiydi. Bu açıdan resmî olarak fetvâ verme yetkisi şeyhülislama aitti.[124] Şeyhülislam, padişah dahil olmak üzere bütün devlet adamlarının karar ve davranışlarının şer'îliği konusunda fetvâ verebilecek tek yetkiliydi. Dersaâdet'te bulunan şeyhülislamın yerine getirmiş olduğu fetvâ hizmetini, taşrada yine devlet tarafından görevlendirilen müftüler îfâ etmiştir.[125] Böylece fetvâ makamı resmî bir hüviyet kazanmakla birlikte dinî, siyâsî ve toplumsal hayatta çok önemli bir yer tutmuştur. Müftüler sadece halk tarafından kendilerine sorulan sorulara cevap vermekle kalmamışlar, yeni karşılaşılan problemlere değişik kaynaklardan faydalanarak şer'î hükümler ortaya koymuşlar ve zaman zaman mahkemelerde kadıların danıştığı kimseler olmuşlardır.[126]

---

123 "Eğer bilmiyorsanız, bilenlere sorunuz." (Nahl Sûresi, 16/43)

124 Mustafa Şentop, *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik,* İstanbul 2005, s. 108.

125 Dursun, *Yönetim-Din İlişkileri Açısından Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din*, İstanbul 1989, s. 360.

126 M. Zuhaylî, "Fetvâ ve Takvâ", s. 98; Davut Dursun, *Siyaset ve Din,* s. 274.

Osmanlı Devleti'nde müftüler, dinî konular hakkında şahısların kendilerine yöneltmiş olduğu sorulara cevap üretmişlerdir. Özel hukukun yanı sıra kamu hukukunun alanına giren değişik konularda da kendilerine sorular yöneltilmiştir. Örneğin, zaman aşımı kanunu, bir vakıf binasının mülk olarak satışının geçerliliği, kadı tarafından bakılan bir davanın yeniden dinlenip dinlenmeyeceği, idarî tedbirler ve ıslahatlar, vergi ve ceza hukuku bu konular arasında yer almıştır.[127]

Osmanlı Devleti'nde dinî, hukukî, siyâsî ve benzeri önemli konularda, şeyhülislamdan fetvâ alınırdı.[128] Fetvânın kapsamına, savaş ilanı, barış anlaşması, padişahların hal'i vb. konular girmekteydi. Herhangi bir şahıs şer'î ve fıkhî meselelerde vilayet, sancak ve kazalardaki müftülüklere giderek fetvâ talebinde bulunur ve bu talebi karşılanırdı. Bunun yanı sıra benzer talepler için Şeyhülislamlık makamına da başvurabilirdi.

Şeyhülislamlığa yani Fetvâhâne'ye yalnız Osmanlı hükümeti veya halkı tarafından değil yabancı hükümetler ve başka dinlere mensup kimseler tarafından değişik konularda sorular yöneltilmiştir.[129] Örneğin etrafı başkasına ait olan bir tarlanın yolunun nereden geçmesi gerektiği, babasının ölümünden 24 ay sonra doğan bir çocuğun nesebinin kime isnat ve ne suretle ispat edilebileceği, ikiz doğan çocuklardan hangisinin büyük sayılacağına dair hükümler Fetvâhâne'ye sorulan sorular arasında yer almaktaydı.[130] Bazı fetvâlarda Nikola, Marya gibi özel isimlerin kullanılmış olması gayrimüslimlerin de Fetvâhâne'ye başvurduğunu gösteren örneklerdendir.[131]

İslam tarihi boyunca ve Osmanlı döneminde, resmî olarak fetvâ görevini yürütenlerin yanı sıra, gerekli ehliyet ve liyakate sahip ilim ehli kimseler tarafından fetvâlar verilmiştir. Bu, resmî

---

127 Heyd, "Osmanlı'da Fetva Müessesesinin Bazı Tezahürleri", s. 311.

128 Kazıcı, *Osmanlı'da Toplum Yapısı,* İstanbul 2003, s. 62.

129 … ve memâlik-i ecnebiyyeden vukû bulan istiftâya karşı i'tây-ı fetvâya mahsûs ve munhasır… (BOA, Y.PRK.MŞ, nr: 2/92)

130 Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi,* İstanbul 1939, c. I, s. 222-223.

131 Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislâmlarının Terâcim-i Ahvâli", s. 335, 439. Gayrimüslimlerin kendi içlerindeki ve Müslümanlarla aralarındaki münasebetleri konu edinen fetvâ örnekleri için bkz: *Ceride-i İlmiye,* c. II, sy: 17, s. 195, Zilkade 1333; c. V, sy: 51, s. 1609, Rebiulevvel 1338.

görevli şeyhülislam ve müftülere ilave olarak üçüncü şahıslar tarafından da fetvâlar verildiğini göstermektedir.[132] Ancak devlet tarafından resmî olarak ataması yapılmayan müftülerin vermiş olduğu fetvâların etkinliği, o fetvâyı veren kimsenin sahip olduğu prestijle doğru orantılıdır.[133]

Çok az rastlanmakla birlikte, bazen kazasker, kadı ve müderrislerin fetvâ verdiklerine şahit olunmuştur. Örneğin Sultan II. Osman (ö. 1031/1622), kardeşlerinin en büyüğü Şehzade Mehmed'i hükümdar olacak çağa gelmesi üzerine öldürmeye karar vermişti. Bu hususta Şeyhülislam Esad Efendi'den fetvâ istemiş fakat istediği fetvâyı alamamıştı.[134] Bunun üzerine Rumeli Kazaskeri Kemaleddin Efendi, şeyhülislam olmak ümidiyle II. Osman'a istediği fetvâyı vermişti.[135] Yine Kânûnî Sultan Süleyman'ın oğlu Bayezid, babasının emirlerine itaat etmeyerek asker toplayıp bazı kaleleri zaptetmiş, bir kısım reâyânın mallarını zorla zaptetmişti. Bu gelişmeler üzerine, Sultan Süleyman oğlu Bayezid'i ortadan kaldırmaya karar verince, bu düşüncesini meşrûlaştırmak için Ebussuud Efendi'den fetvâ alma yoluna gitmişti. Kânûnî, bununla yetinmemiş, Ebussuud Efendi'nin fetvâsını kuvvetlendirmek için ulemâdan Rumeli Kazaskeri Hamid Efendi, Anadolu Kazaskeri Mehmed Efendi, eski kazaskerlerden Abdurrahman Çelebi ile Sinan Efendi, İstanbul Kadısı Mevlânâ Mustafa ve diğer bazı kadı ve müderrislerden de fetvâ almıştı.[136]

Osmanlı Devleti bünyesinde resmî olarak fetvâ hizmeti verenlerden, görevin nezahetine uygun düşmeyen uygulama ve davranışlarda bulunanların durumları, kurumun en üst mercii konumunda bulunan Şeyhülislamlık makamı tarafından araştı-

---

132 Savaş, "Fetvâlar Işığında Osmanlı Sosyal Hayatı Hakkında Bazı Tespitler-I", s. 41.

133 Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye,* çev: Mehmet Harmancı, İstanbul 1982, c. I, s. 197

134 Şeyhülislam Esad Efendi II. Osman'a kardeşinin katliyle ilgili fetvâyı vermemiş fakat bu defa da şeyhülislamlıktan azledilmiştir. (Mehmet Ali Ünal, "Osmanlı Hukukunun Tarihi Gelişimi ve Ulema Sınıfı", *Türk Yurdu,* Aralık 1999-Ocak 2000, sy: 148-149, c. XIX-XX, s. 191)

135 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* Ankara 1951, c. III/1, s. 135.

136 Şerafettin Turan, *Kânûnî'nin Oğlu Şehzâde Bayezid Vakası,* Ankara 1961, s. 110-112. Ayrıca bu konu ile ilgili verilen fetvâ sûretleri için bkz: *age.,* s. 202-204.

rılmıştır. Bu araştırmalar neticesinde suçu sabit görülenlere, farklı yaptırımlarda bulunulmuştur.[137] Örneğin, Adapazarı Müftüsü Veliyyüddin Efendi hakkında, şer'î hükümlerin aksine fetvâ verdiği, mecliste konuşularak müzakere edilen ve gizli tutulması gereken konuları ifşâ ettiği, halka: "Daha az vergi ödemeniz gerekirken sizden fazla vergi tahsil ediyorlar." diyerek, insanların arasında karışıklığa sebebiyet verdiği yönünde bir takım şikayetler öne sürülmüştü. Bu gelişmeler üzerine Veliyyüddin Efendi'nin durumu Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de görüşülmüş, Şeyhülislamlıkla yapılan değerlendirmeler neticesinde, görevinden alınarak, yerine bu göreve daha layık birinin tayin edilmesine karar verilmişti.[138] Benzer şekilde Menteşe Müftüsü Hacı Ali Efendi'nin fetvâ hizmetinde kalmasının uygun olmadığı tespit edilince yerine bu göreve daha layık bir başka müftü atanmıştı.[139]

Bu bilgiler çerçevesinde, Osmanlı Devleti'nde fetvâ verme yetkisinin merkezde şeyhülislama, taşrada ise merkezden atanan müftülere verildiği görülmektedir. Osmanlı'da diğer devletlerden farklı olarak devletin hemen hemen her bölgesinde, fetvâ konusunda başvurulacak mercii belirlenmiş olup bu kimselerden yetkisini amaç dışında kullananlar, haberdar olunduğu andan itibaren gerekli işlemlere tabi tutulmuşlardır.

2. FETVÂ VERME USULÜ

Şeyhülislamlar halkın yoğun fetvâ taleplerini karşılayabilmek için adeta her anı değerlendirmişler, değişik usul ve yöntemler geliştirmişlerdir. Bunun en açık örneklerini Cuma namazı için gittikleri camilerde yapmış oldukları uygulamalarda görmek mümkündür.[140] Fetvâ taleplerini kendi konaklarında karşıladıklarında

---

137 Yakut, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Müftülerle İlgili Gerçekleştirilen Hukukî Düzenlemeler", s. 36-37.

138 BOA, C.ADL, nr: 94/5651.

139 BOA, A.MKT.UM, nr: 304/78.

140 Heyd, "Osmanlı'da Fetva Müessesesinin Bazı Tezahürleri", s. 301. Hatta Ebussuud Efendi'den sonra her cuma günü şeyhülislamların Ayasofya Camii'nde fetvâ dağıtmaları bir gelenek haline gelmişti. Hoca Sadettin Efendi Cuma namazı için Ayasofya Camii'ne gelen halkın çeşitli konulardaki suallerini şifâhen cevaplardı. Onun oğlu Mehmed Efendi de benzer uygulamayı devam ettirmiş, cuma namazlarını Ayasofya'da kılarak, hutbe okunurken halktan alınan soruları, caminin mihrabında ikindi namazına kadar cevapladığı olmuştur. (M. Akgündüz, *Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislâmlık*, s. 221-222)

ise farklı uygulamalarda bulunmuşlardır. Örneğin XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde Şeyhülislam Zenbilli Ali Efendi, penceresinden aşağı içine herkesin soru atabileceği küçük bir sepet bırakır, fetvâ soran kimseler kağıda sorularını yazıp sepete koyar, Zenbilli Ali Efendi de soruların cevaplarını yazarak sepetle tekrar aşağı sarkıtırdı.[141] Bu uygulaması sebebiyle kendisine "zenbilli" lakabı verilmişti.[142] İlk dönemlerdeki bu uygulama, ilerleyen süreçte yoğun bir fetvâ talebi karşısında yetersiz kalmıştır. O kadar ki, şeyhülislamlardan İbn-i Kemal'in her gün 1000 kadar soruyu cevapladığı,[143] Ebussuud Efendi'nin bir defa sabah namazından ikindiye kadar 1412, diğer bir defada, aynı müddet zarfında 1413 fetvâ verdiği ifade edilmektedir.[144] Benzer şekilde şeyhülislamların haftada iki kez 300-400 fetvâ verdikleri de söylenmiştir.[145] Gerek yoğun fetvâ talebi, gerekse şeyhülislamların resmî merasimler[146] gibi organizasyonlarda yer almaları, şeyhülislamlara fetvâ konusunda yardımcı olacak kimselerin bulunmasını gerekli kılmıştır. Kânûnî Sultan Süleyman zamanında şeyhülislama fetvâ konusunda yardımcı olması için Fetvâ Eminliği ihdas edilmiş,[147] Meşihat Makamı'nın kurumsallaşma süreci içerisinde de Fetvâhâne denen geniş ve etkili bir birim oluşturulmuştur.

---

141 Mecdî, *age.,* s. 305.

142 M. Cavid Baysun, "Cemâlî", *İA,* Eskişehir 1997, c. III, s. 88.

143 İsmet Parmaksızoğlu, "Kemâl Paşa-zâde", *İA,* Eskişehir 1997, c. VI, s. 566.

144 Atâî, *Hadâiku'l-Hakâik fî Tekmileti'ş-Şakâik,* nşr: Abdülkadir Özcan, İstanbul 1989, s. 185; M. Cavid Baysun, "Ebussu'ûd Efendi", *İA,* Eskişehir 1997, c. IV, s. 94. Ebussuud'un fıkıhtaki ihtisasını ve çalışkanlığını övmek için bir defasında günde 1412, diğer bir günde, sabahtan ikindiye kadar 1413 fetvâ verdiğini, bizzat Ebussuud'un bunu Âşık Çelebi'ye söylemiş olduğunu kaynaklar ifade etmektedir. Ancak bir günde fetvâyı okumadan yalnız imza atsa "ketebehû abdü'l-fakîr Ebussuud el-hakîr ufiye anh" şeklinde imzadan 400 tane atabilir. Halbuki bu bir medh değil, fetvâyı okumadan imza attığını söylemek demektir ki, Ebussuud gibi dikkatli bir müftü için böyle bir şey düşünülemez. [Yörükan, *agm.,* s. 150 (25 nolu dipnot)]

145 Heyd, "Osmanlı'da Fetva Müessesesinin Bazı Tezahürleri", s. 302.

146 Şeyhülislamların katıldığı resmî merasimler için bkz: M. Akgündüz, *Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislâmlık,* s. 113-127.

147 Heyd, "Osmanlı'da Fetva Müessesesinin Bazı Tezahürleri", s. 302; Colin Imber, *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650,* çev: Şiar Yalçın, İstanbul 2006, s. 156, 314.

Fetvâhâne'den fetvâ talebinde bulunulduğunda takip edilen usul, Osmanlı Devleti'nde fetvâ bürokrasisinin ulaştığı noktayı anlama bakımından önemlidir. Belirli bir konuda fetvâ almak isteyen kimseler ilk önce Fetvâhâne'nin kalemlerinden biri olan Pusula Odası'na başvururlardı. Başvuru sahibi öğrenmek istediği konuyu burada anlatır, Pusula Odası'nda görevli müsevvidler, anlatılan meseleyi soru formatına dönüştürüp bir taslak haline getirerek yazarlar ve başvuru sahibine verirlerdi. Bundan sonra müracaat sahibi Fetvâ Odası'na başvururdu. Verilecek fetvânın metni burada yazılır, fetvâ emininin denetiminden geçerek düzeltilecek yerler düzeltilirdi. Oluşan bu nüsha mübeyyizler tarafından temize çekilerek cevabı yazılmak üzere şeyhülislama takdim olunurdu. Şeyhülislam "olumlu" veya "olumsuz" cevaplarını yazıp imza ettikten sonra bunları Fetvâ Odası'na iade eder ve defter-i mahsusuna aynen kaydolunduktan sonra soru sahiplerine verilirdi.[148]

İmza için şeyhülislama sunulacak olan fetvâ suretlerinin arzı noktasında farklı yöntemlerin takip edildiği görülmektedir. Örneğin cevabı müspet olan fetvâlar yeşil atlas torbaya, olumsuz olanlar yani "olmaz" yazılacaklar pembe bir torbaya konarak imza edilmek üzere şeyhülislama sunulmuştur. Şeyhülislam Hüseyin Hüsnü Efendi (ö. 1329/1911) hepsinin bir torbada gönderilmesini emretmiş ve bir müddet böyle devam edilmiştir. Daha sonra bu uygulamanın fazla meşgul ettiğini öne sürerek eski yönteme dönülmesini istemiş ve tekrar eski usule dönülmüştür. Fetvâ emininin görüşü doğrultusunda tasnif edilen fetvâları, şeyhülislamın mutlak olarak imzalaması söz konusu değildir. O, herhangi bir fetvâyı sebep zikrederek Fetvâ Emaneti'ne iade edebilirdi. Fetvâ Emaneti heyeti şeyhülislamın görüşünü kabul etmese bile, yetki şeyhülislama ait olduğundan, fetvâ onun görüşü doğrultusunda yazılırdı.[149]

Fetvâdaki bu bürokratik süreç sadece merkezdeki Fetvâhâne için geçerli olmalıdır. Taşradaki fetvâ taleplerinde, başkentteki Fetvâhâne kadar aşırı bir yoğunluk olmayacağından, buradaki

148 Berkî, "Osmanlı Türklerinde Yüksek İftâ Makamı", *DİB Dergisi,* Ankara 1970, IX/102-103, s. 424.

149 Berkî, "Osmanlı Türklerinde Yüksek İftâ Makamı", s. 425.

bürokrasinin benzer örneklerini taşrada görme ihtimali zayıf olsa gerektir.

3. FETVÂ VESÎKALARININ FORMATI

Fetvâ vesikaları düzenlenme ve kullanılan tabirler bakımından zamana, bölgeye ve fetvâ veren şahsa göre farklılık arzetse de belirli tabirlerin kullanılmasıyla, fetvâ vesîkalarının ortak bir dili oluşmuştur.[150] Osmanlı döneminde şeyhülislamlar tarafından verilen fetvâların temel formatı XV. yüzyıldan XX. yüzyılın başlarına kadar çok az değişim göstermiştir. Şeyhülislamların günümüze kadar gelen özgün fetvâları, dikdörtgen şeklindeki kağıt parçalarına yazılmıştır.[151] Şahıslar tarafından istenen fetvâların en yaygın ölçüsü, genişliği 9-10,5 cm., uzunluğu 19-22,5 cm. şeklindedir. Bununla beraber, daha geniş, daha kısa, daha uzun ve hacimce daha küçük olanları da vardır. Metnin altında büyük bir bölüm genellikle boş bırakılırken, dua kısmı kağıdın üst tarafına yakın birşekilde yazılmıştır. Birçok fetvânın arkasında, kağıdın sol üst köşesinde kısa kayıtlar bulunur. Bu kayıtlar genellikle, soru soranın isim veya ikametgah bilgilerini içerir.[152]

Osmanlı fetvâlarında metnin başında genellikle dua cümlesi yer alırdı. Başlangıçta şeyhülislamların tercih ettiği dua cümlelerinde farklı tercihler bulunmakla birlikte, XVI. yüzyılın sonunda ve XVII. yüzyılda oldukça ortak bir ifade biçimi benimsenmiştir.[153] XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de kısa dua[154] cümlelerine yer verilmiş, bazı istisnalar dışında genellikle aynı dua cümlelerinin kullanıldığı görülmüştür.[155] Fetvâların başında dua

---

150 Atar, "Fetva", s. 494.

151 Colın Imber, *Şeriattan Kanuna Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk,* çev: Murtaza Bedir, İstanbul 2004, s. 67.

152 Heyd, "Osmanlı'da Fetva Müessesesinin Bazı Tezahürleri", s. 291.

153 Genellikle; *"Allahümme yâ veliyye'l-ismeti ve't-tevfik, neselüke'l-hidâyete ilâ sevâi't-tarîk" (Yanılmazlığın ve başarının kaynağı olan Allah'ım, senden doğru yolun kılavuzluğunu diliyoruz.),* Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislâmlarının Terâcim-i Ahvâli", s. 378. Fetvâ geleneğinde kullanılan dua cümleleri hakkında bkz: İbnü's-Salâh, *Edebü'l-Fetvâ,* s. 105-106.

154 *Minhu't-tevfik (Başarı Allah'dandır),* Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislâmlarının Terâcim-i Ahvâli", s. 526.

155 Heyd, "Osmanlı'da Fetva Müessesesinin Bazı Tezahürleri", s. 292-293.

cümlelerine yer verme uygulaması, taşra müftüleri tarafından da benzer şekilde uygulanmıştır.[156]

Osmanlı fetvâlarında genellikle *"suâl, es-suâl, mesele, el-mesele, süile,*[157] *bu mesele beyanında ne buyurulur ki,*[158]*bu mesele hususunda e'imme-i hanefiyyeden cevab ne vechiledir ki?"*[159] ifadelerine yer verilerek meseleye geçilirdi. Şahıs ismi zikrederek fetvâ vermek yerine "Zeyd, Amr" gibi rumuzlarla mesele sorulurdu.[160] Rumuzlarda genellikle erkekler için "Zeyd, Amr, Halid, Velid", kadınlar için de "Hind, Zeyneb" gibi isimler kullanılırdı. Aynı adlar genellikle gayrimüslimlere de verilirdi. Ancak kimi fetvâlarda gayrimüslimler için "Nikola, Yani, Mihal, Marya, Matruka, İlya" gibi isimler kullanılmıştır.[161]

Fetvâlarda genellikle, mesele yazıldıktan sonra çizilen "cevab, el-cevab, ücibe"[162] çizgisine, onun istişârî yönünü ortaya koyan[163] "*Allahu a'lem,*[164] *el-'ilmü 'indehû,*"[165] ibaresi eklenmiştir. Cevabın kendisi kısa, nadiren uzun bir şekilde fetvâ veren kimse tarafından yazılmış, XVII. yüzyıldan itibaren cevap "olur" veya "olmaz" gibi tek kelimeye indirilmiştir.[166] Müftüler bu hükme varırken dayandıkları delilleri ve kaynakları zikrederler, şeyhülislamlar ise zikretmezlerdi.[167]

---

156 Niksar Müftüsü Hasan Efendi'nin yazmış olduğu fetvâ vesikası için bkz: Saim Savaş, "Fetvâlar Işığında Osmanlı Sosyal Hayatı Hakkında Bazı Tespitler-II", *Toplumsal Tarih Dergisi,* İstanbul 1996, c. VI, sy: 31, s. 56.

157 Düzdağ, *age.,* s. 14.

158 Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislâmlarının Terâcim-i Ahvâli", s. 350.

159 Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislâmlarının Terâcim-i Ahvâli", s. 362.

160 Yörükan, *agm.,* s. 139.

161 Heyd, "Osmanlı'da Fetva Müessesesinin Bazı Tezahürleri", s. 295.

162 Düzdağ, *age.,* s. 15.

163 Yörükan, *agm.,* s. 139.

164 Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislâmlarının Terâcim-i Ahvâli", s. 406.

165 Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislâmlarının Terâcim-i Ahvâli", s. 438-439.

166 Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislâmlarının Terâcim-i Ahvâli", s. 451. Aslında fetvâlara "olur", "olmaz", "caizdir", "caiz değildir" şeklinde kısa cevap verme usulü, sadece XVII. yüzyıldan sonraya hasredilecek bir durum değildir. Kadîm fetvâ geleneğinde, benzer uygulamanın takip edilebileceği belirtilmektedir. (Nevevî, *Mecmû',* c. I, s. 488; İbnü's-Salâh, *Edebü'l-Fetvâ,* s. 109-110; Harrânî, *age.,* s. 60-61)

167 Düzdağ, *age.,* s. 15. Örnek için Samsun Müftüsü es-Seyyid Mehmed Efendi'nin fetvâsına bkz: Savaş, "Fetvâlar Işığında Osmanlı Sosyal Hayatı

Cevaba fetvâ verenin imzası iliştirilmiş, isminin önünde veya sonunda *"ketebehû, harrarahû"*[168] gibi ifadeler yer almıştır. Şeyhülislamlar imzalarına mertebe ve makamlarını ilave etmezken, taşra müftüleri kendi mertebe ve makamlarını imzalarına eklemişlerdir.[169] XVIII. yüzyılda ve XIX. yüzyıl başında, birçok şeyhülislam fetvâlarında imza yerine mühür kullanmışlardır.[170]

Yukarıda belirtmeye çalıştığımız format, fetvâ vesikalarına ait bir durumdur. Fetvâ mecmualarında yer alan metinlerde genellikle fetvânın soru ve cevap kısmı bulunmaktadır. Dolayısıyla soru ve cevap kısmının dışında kalan, dua, münacat ve fetvâyı verenin ismi gibi hususlar fetvâ mecmualarında yer almamaktadır.[171] Çünkü soru ve cevap şeklindeki kolaylaştırma, mecmuaların tekrar tekrar kopya edilerek fetvâların yaygınlaşmasına ve şahısların kendilerini ilgilendiren fetvâları özel defterlerine kaydetmelerine imkan sağlamıştır.[172]

4. FETVÂNIN BAĞLAYICILIĞI

Osmanlı Devleti kendisinden önceki İslam devletlerinde olduğu gibi, kuruluşundan itibaren kurumlarını İslamî esaslara göre biçimlendirmeye çalışmıştır.[173] Kurumsal ve bürokratik düzenlemeler dinî alanın kapsamında görülmüş, devletin hususî hukuku gibi amme hukuku ve idare esaslarında da İslam'a uygunluk aranmıştır.[174] Bu itibarla Osmanlı Devleti sözü edilen yapısı gereği, ekonomik sisteminde, toprak düzeninde, vergi sisteminde, hukuk sisteminde, eğitim kurumlarında, bazı istisnâî durumlar olmakla birlikte, dine belirleyici bir rol vermiştir.[175]

Hakkında Bazı Tespitler-I", s. 43.

168 Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislâmlarının Terâcim-i Ahvâli", s. 352, 392.

169 Örnek için Sivas Müftüsü Ahmed Efendi'nin fetvâsına bkz: Savaş, "Fetvâlar Işığında Osmanlı Sosyal Hayatı Hakkında Bazı Tespitler-II", s. 55.

170 Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislâmlarının Terâcim-i Ahvâli", s. 540, 549.

171 Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik),* İstanbul 1994, s. 341-345.

172 Imber, *Şeriattan Kanuna Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk,* s. 69.

173 Bilal Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme,* İstanbul 1992, s. 199.

174 Ali Fuat Başgil, *Din ve Lâiklik,* İstanbul 1962, s. 177.

175 Ejder Okumuş, *Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Din-Devlet İlişkisi,* Ankara 2005, s. 80.

Osmanlı Devleti'nde yasama, yürütme ve yargı yetkisini şahsında toplayan padişahlar,[176] icraatlarında şer'î kanunların çizmiş olduğu sınırın dışına çıkmamaya özen göstermişlerdir. Yaptıklarının şer'e uygunluğunu kontrol etmek veya yaptıklarını meşrûlaştırmak için mühim ve nüfuzlu bir makamda bulunan şeyhülislamdan fetvâ alma zorunluluğu duymuşlardır.[177] Bu açıdan fetvâlar, gerek idare gerekse gündelik yaşam alanına giren meselelerin "şer'-i şerîfe" ve "kânûn-ı münîfe" yani şer'î ve örfî hukuka uygunluğunu tespit etmede kullanılmıştır. Ayrıca toplumun ve cemaatlerin işleyişinin örf ve geleneklere uygun yahut aykırı olduğunun belirlenmesi de fetvâlar vasıtasıyla sağlanmıştır. Bu şekilde fetvâlar, hem toplumun her kesimini ilgilendirmesi bakımından hem de devlet uygulamalarının hukukîlik ve meşrûluğunu onaylama aracı olması bakımından önemli bir fonksiyon icrâ etmiştir.[178]

Osmanlı hukukunda fetvânın fonksiyonunu tespit ederken fetvâları; idârî fetvâlar ve genel halka ait olan fetvâlar şeklinde iki gruba ayırarak değerlendirmeye tabi tutmak yerinde olacaktır. *İdârî fetvâlar;* sultan, sadrazam veya diğer yüksek rütbeli memurlar tarafından yöneltilen soruların cevabını içermektedir.[179] *Genel halka ait fetvâlar* ise; özel şahısların yerel hukukî meselelerinin çözümü için Fetvâhâne'den ya da müftüden aldığı fetvâlardan ibarettir.[180] Fetvâ bu yönüyle, kendi başlarına temel kaynaklara bakacak ilmî yeterliliğe sahip olmayan insanların, mahkemeye

---

176 Karatepe, *Osmanlı Siyasî Kurumları-Klasik Dönem-,* İstanbul 2004, s. 114.

177 Başgil, *age.,* s. 178; E. Okumuş, *Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Din-Devlet İlişkisi,* s. 86.

178 Savaş, "Fetvâlar Işığında Osmanlı Sosyal Hayatı Hakkında Bazı Tespitler-I", s. 40.

179 Fetvâlarda şeyhülislam genellikle sadece cevap bölümünü yazardı. Sultan veya yüksek rütbeli görevlilerin sualine yanıt olarak verilen resmî fetvâlarda ise mesele bölümünü de şeyhülislamın bizzat kendisinin yazdığı olmuştur .(Heyd, "Osmanlı'da Fetva Müessesesinin Bazı Tezahürleri", s. 296).

180 Pixley, *agm.,* s. 101. Karşılaştırmak için bkz: Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı,* s. 200-201; Kramers, "Şeyhülislam", s. 487; Coşkun Üçok, Ahmet Mumcu, Gülnihal Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi,* Ankara 1996, s. 196.

başvurmaksızın[181] sorunlarının çözümüne yetkili bir kişinin referans alınması ihtiyacını karşılamaktadır.

Fetvâların bağlayıcılığı üzerine yapılan tartışmaların odak noktasında daha çok idârî fetvâlar bulunmaktadır. Siyâsî sorunların çözümü ve yeni düzenlemelerle ilgili şeyhülislamdan alınan idârî fetvâlar, genellikle devletin çeşitli organlarında görüşülerek verilen kararların sonucu niteliğindedir. Ayrıca hazırlanan fetvâların nihayetinde padişah tarafından incelenmesi, fetvâların, sonsöz olmaktan öte alınan kararları şer'an onaylayan bir konumda olduğunu göstermektedir.[182] Bu açıdan sadece kişilere özel fetvâlar vermekle sınırlı kalmayan şeyhülislamlar, hemen hemen devletin bütün önemli meselelerinde, yapılan işin şer'e uygun olup olmadığını tespit eden kişiler konumundadır.[183] Başlangıçta şeyhülislamlar sadece halkın şer'î meseleler üzerindeki talepleri hakkında fetvâ verirken, daha sonraları devlette kamuyu ilgilendiren hususlarda da fetvâ vermişlerdir.[184] Özellikle XVI. yüzyıldan itibaren şeyhülislamlardan, devlet yönetiminin hemen hemen her alanını ilgilendiren konularda birçok fetvâ alınmıştır. Bunlar zamanla hem şer'î hem de örfî kanun niteliği kazanmıştır. Toprak ve vergi hukukuyla ilgili örfî kanunlar, şeyhülislamlardan alınan fetvâlarla şer'e uygun hale getirilmiştir. Örneğin Ebussuud Efendi'nin şeyhülislamlığı döneminde koyun ve gümrük resmi vb. vergilerin dinî açıdan meşrû bir zemine oturtulması,[185] savaş yoluyla fethedilen arazilerin mîrî arazi kapsamında değerlendirilerek, Müslümanlara vakıf, yani rakabesi devlete ve tasarruf hakkı da bazı malî mükellefiyetler karşılığında reâyâya devredilen arazi

---

181 Ayrıca vatandaşlar müftülerden aldıkları fetvâyı göstererek saraya veya mahkemeye başvurup ona göre emir veya hüküm verilmesini isteme hakkına sahiptiler. (Abdülaziz Bayındır, "Osmanlı Adlî Teşkilâtı", *Yeni Türkiye 701 Osmanlı Özel Sayısı,* Ocak-Şubat 2000 Ankara, yıl: 6, sy: 31, c. I, s. 670).

182 Yakut, *Şeyhülislamlık,* s. 176.

183 M. Akgündüz, *Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislâmlık,* s. 243.

184 Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi,* İstanbul 1991, s. 169.

185 Colin Imber, "Erken Osmanlı Tarihinde İdealler ve Meşruiyet", *Kanuni ve Çağı,* çev: Metin Kunt, İstanbul 1998, s. 153. Geniş bilgi için bkz: a.mlf, *Şeriattan Kanuna Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk,* s. 113-148; Sami Zubaida, *İslâm Dünyasında Hukuk ve İktidar,* çev: Burcu Koçoğlu Birinci-Hasan Hacak, İstanbul 2008, s. 173-176.

görüşünün benimsenmesi,[186] fetvâlarla meşrûiyet kazandırılan örneklerdendir.

Osmanlı Devleti'nde fetvâlar, bilhassa siyaseten katl meselelerinde çok önemli bir rol oynamıştır. Bir kimsenin söz ve davranışlarının fesat sayılıp sayılmadığını, eğer fesat sayılırsa hakkında ne ceza verileceğini padişahlar pek çok kere fetvâ ile tespit etmeyi istemişlerdir. Bunun sebebi, ölüm cezası verirken padişahın "şer'î" olmayı arzulaması ve bu yüzden örfî hukuk ile ceza hukukunu bağdaştırmayı amaçlamasıdır.[187] Bu bakımdan şeyhülislamlar, padişahların isteği üzerine katl fetvâları vermişlerdir. Sözgelimi, Şeyhülislam Asım Efendi, eski dostu Halimî Paşa'nın katledilmesiyle ilgili Sultan III. Mustafa (ö. 1187/1774) tarafından fetvâ istenilince bu talebi geri çevirmeksizin yerine getirmiştir.[188] Yine bu türden verilen fetvâlara, Şeyhülislam Abdurrahim Efendi'nin fetvâsıyla Sultan İbrahim'in katledilmesi örnek olarak gösterilebilir.[189]

Osmanlı Devleti'nin diğer ülkeler ile olan ilişkilerinde, örneğin savaş ilan etmek, barış yapmak vb. önemli konularda şeyhülislam fetvâsına başvurulduğu görülmektedir. Mesela, Kıbrıs Adası'nı elinde bulunduran Venedikliler, Osmanlı Devleti'yle yapmış olduğu barış antlaşmasına uymayarak, Mısır'a giden gemilere, insanlara, tüccar ve hacılara saldırılarda bulunmuş ve onları zarara uğratmıştır. Bunun üzerine Kânûnî Sultan Süleyman 977/1570-71 yılında Venedik üzerine sefere çıkmayı düşünmüştür. Mesele Şeyhülislam Ebussuud Efendi'ye sorulmuş ve Ebussuud Efendi vermiş olduğu fetvâsında, Venedikliler üzerine savaş açmanın ve burayı fethetmenin uygun olacağını belirtmiştir.[190] Keza XVI. yüzyılda Safevilere karşı açılan savaş[191] ve onların yanında

---

186 Ahmet Akgündüz, "Ebüssuûd Efendi", *DİA*, İstanbul 1994, c. X, s. 368-369; a. mlf, *Osmanlı Kanunnâmeleri,* İstanbul 1990, c. I, s. 137. Mîrî arazi hakkında Ebussuûd Efendi ve İbn-i Kemal'in fetvâları için bkz: Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri,* İstanbul 1992, c. IV, s. 78-91.

187 Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl,* Ankara 1963, s. 107.

188 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* Ankara 1959, c. IV/2, s. 486, (1 nolu dipnot).

189 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* c. III/1, s. 243-244.

190 Peçevî, *Tarih,* İstanbul 1283, c. I, s. 486-487; M. Akgündüz, *Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislâmlık,* s. 234.

191 Imber, *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650,* s. 156, 316.

yer alarak "mülhidlere yardım etmeleri ile mülhid" hükmünde bulunan Memlüklere savaş açmanın meşruiyeti açısından fetvâya başvurulmuştur.[192]

Sonuç itibariyle şunu söylemek mümkündür ki, her ne kadar fetvânın hukukî açıdan bağlayıcılığı olmasa bile, değerin dine uygun olmakta görüldüğü ve dine uygun olmayana itaat edilmediği bir toplumda, sözlerin ve davranışların fetvâların tasvibiyle mümkün olması ve meşruiyet kazanması kaçınılmazdır.

5. FETVÂ MECMUALARI

Tarihin herhangi bir dönemine ait bir olayı veya toplumsal yapıyı incelerken araştırmacılar birçok veriden/kaynaktan istifade etmektedirler. Bu gelişmelerin tesisinde insan merkezî bir konumda olup, düşüncesinin, davranışının, yaşamının ortaya çıkışı ve gelişiminde zaman, mekan, örf ve adetler etkili olmaktadır. Bu açıdan dinî hassasiyetler çerçevesinde yaşam tarzı benimseyen toplumlar incelenirken ve anlamaya çalışılırken, kişilerin bir zarurete ve ihtiyaca binaen sordukları fetvâlar önemli bir veri niteliğindedir. Fetvâlarda sorulan sorular çoğunlukla dönemin ve toplumun meselelerini yansıtır. Verilen cevaplar ise, dönemin ve toplumun dinî, ilmî ve kültürel anlayışını ortaya koyar. Bu sebeple, en basit hukuk ve ceza davalarından idarî, malî, siyâsî meselelere kadar etkisi geniş bir alanı kapsayan fetvâların ve bunların toplandığı fetvâ mecmualarının kaynak değeri göz ardı edilemez.[193]

Osmanlı döneminde şeyhülislamlar, fakihler ve hukuk âlimleri tarafından sayısız fetvâlar verilmiş, bunların bazıları toplanarak kitaplar halinde neşredilmiştir. Bugün Temyiz Mahkemesi ve Danıştay kararlarının toplanma amacına benzer şekilde fetvâ kitapları da derlenmiştir.[194] Fetvâlar neşredildiğinde, hakim ve müftülere rehberlik etmekten tutun da devletçe yapılan uygulamalar hakkında fikir sahibi olmaya kadar geniş bir alanda ihtiyaca cevap vermektedir. Sonraki dönemlerde fetvâ mecmuaları sadece İslam

---

192 Solak-zâde, *Solak-zâde Tarihi,* haz: Vahid Çubuk, Ankara 1989, c. II, s. 110.

193 Vehbi Ecer, "İctimâî Hayat ve Kültür Tarihi Bakımından Fetva Kitaplarının Önemi", *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi –Prof. M. Tayyib Okiç Armağanı–,* Ankara 1978, s. 265.

194 Berkî, "Osmanlı Türklerinde Yüksek İftâ Makamı", s. 427; a.mlf, *İslâmda Kaza,* s. 85.

hukukçuları, hukuk tarihi araştırıcıları için değil, aynı zamanda sosyologlar, kültür ve medeniyet alanlarında araştırma yapanlar için bile önem taşımaktadır.[195]

Fetvâ mecmuaları, şer'î konularda kadıların başvurduğu temel kaynak niteliğindedir.[196] Zenbilli Ali Efendi, Kemalpaşa-zâde Ahmed, Ebussuud Efendi toplumu ilgilendiren her konuda fetvâlar yazarak sonraki dönemlere önemli bir miras bırakmışlardır. Onların ve onlardan sonra gelen âlimlerin bıraktıkları fetvâlar, Osmanlı döneminin yaşam tarzı ve inançlarını anlamaya katkı sağlamaktadır. Fetvâ mecmualarında; karısını nâmahremden kaçırmayan imamın arkasında namaz kılınıp kılınmayacağından tutun da, sahipsiz mezarın taşı bir camii inşaatında kullanılmışsa içinde namaz kılmanın caiz olup olmayacağına, kılıç kabzasındaki altın ve gümüş işleme için zekatın gerekip gerekmediğine kadar birçok konuda meseleler ele alınmıştır.[197] Bu açıdan fetvâların ve fetvâları ihtiva eden kaynakların, her türlü sosyal, ekonomik ve hukuk problemlerinin çözümüne ışık tutacağı ve Osmanlı sosyal tarih araştırmalarında önemli bir kaynak olacağı aşikardır.[198] Ancak bir dönem hakkında kanaat oluşturabilmek için o dönemle ilgili sadece bir fetvâya başvurmak yeterli olmayacaktır. İsabetli bir karara varabilmek için, aynı meseleye dair öteki fetvâları, kadı sicillerinde bunların uygulama şekil ve yerlerini, tarihlerini, halk rivayetlerini ve daha başka kaynakları inceleme gereksinimi vardır.[199]

Bir fetvânın tarihî vesîka sayılabilmesi için, her şeyden önce onun, bizzat fetvâyı veren tarafından yazılmış olması veya bu konuda uzman bir heyet tarafından yazarına ait bulunduğunun

---

195 Ecer, *agm.*, s. 265.

196 Bu eserlerde yer alan meselelerin bir açıdan nazarî hukuk mahiyetinde olduğu da gözden kaçırılıp, burada yer alan kaidelerin tamamının sosyal hayata tatbik edildiği yanılgısına düşülürse, gerek hukuk tarihi gerekse kurumlar tarihi açısından yanlış fikirler elde edilmesi kaçınılmaz olacaktır. Krş: Savaş, "Fetvâlar Işığında Osmanlı Sosyal Hayatı Hakkında Bazı Tespitler-I", s. 40.

197 Necdet Sakaoğlu, "Toplum Tarihi İçin Zengin Bir Kaynak: Fetvâ Mecmuaları", *Toplumsal Tarih Dergisi,* I/4, 47, İstanbul 1994. Tarihî Şahsiyetler, Yiyecek-İçecekler, Kılık-kıyafet, Giyim-Kuşam, Beşerî ve Ahlakî İlişkiler hakkında fetvâ örnekleri için bkz: Ecer, *agm.*, s. 255-265.

198 Savaş, "Fetvâlar Işığında Osmanlı Sosyal Hayatı Hakkında Bazı Tespitler-I", s. 40.

199 Düzdağ, *age.*, s. 15.

doğrulanması gerekir. Yahut da senedin, nisbetin ve rivayetin bu işlerle meşgul olanlar için bilinmesi gerekli olan diğer ilmî yollarla ispat edilmiş bulunması lazımdır. Mecmua haline getirilmiş fetvâlar ise, onun da bizzat müftü tarafından yazılıp toplanmış olması, eğer basılmış ise, aslına uygun olduğunun işin ehilleri tarafından tasdik edilmesi gerekir. Aksi takdirde fetvâ sahih ve muteber sayılmaz.[200]

Fetvânın ilmî ve dinî değerini tespit etmek için biri şekle birisi de manaya yönelik iki tür inceleme yapılır. *Şekle ait araştırmada*; öncelikle vesîka fetvâ tekniği açısından ele alınır. Örneğin, fetvâda yer alan imzada fetvâyı verenin isminin açık bir şekilde yazılıp yazılmadığına bakılır. Fetvâlarda genellikle, mesele yazıldıktan sonra çizilen "el-cevab" çizgisine, onun istişârî yönünü ortaya koyan "Allahu a'lem" ibaresi eklenir. Bunun gibi, fetvânın üst tarafına da, bir mesele çizgisi çizilir ve bu çizgide "mesele beyanında eimme-i Hanefiyye'den cevab ne vechiledir ki" ibaresi yazılır. Sonra fetvâ isteyen şahsın müftüye müracaatı resmî olur. Müftünün verdiği cevap da resmî ve gayrişahsîdir. Şahıs tayiniyle fetvâ istemek yerine "Zeyd, Amr" gibi rumuzlarla mesele sorulur. *Manaya ait araştırma ise*; fetvânın ilmî usul ve kaidelere uygun olup olmadığı, fetvâ verenin yetkinliği gibi hususları ihtivâ eder.[201] Böylece mukayeseli olarak bir fetvânın gerçekliğinin ortaya konulması ve onu veren müftünün hüviyetinin belirlenmesi kaynak değeri açısından fetvâların güvenilirliğini ortaya koyacaktır.[202]

Matbu ve el yazması halinde bulunan Osmanlı fetvâ mecmualarının çok azı, ilmî ölçütlere uygun birşekilde basılmış ve araştırmacıların hizmetine sunulmuştur. Ancak son zamanlarda yapılan çalışmalar bu alandaki boşluğu bir nebze de olsa gidermektedir. Henüz günümüzde Osmanlı fetvâ mecmualarının sayısı tam olarak tespit edilememekle birlikte, farklı sayılar zikredilmektedir. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri* isimli eserinde, İbn-i Kemal ve Zenbilli Ali Efendilerden başka fetvâları kitap haline getirilen 85 civarında âlimin kendilerinin ve eserlerinin isimlerini,

200 Yörükan, *agm.,* s. 137, 141.

201 Yörükan, *agm.,* s. 139.

202 Heyd, "Osmanlı'da Fetva Müessesesinin Bazı Tezahürleri", s. 290.

ölüm tarihlerini ve defnolundukları yerleri belirtmiştir.[203] Diğer taraftan Şükrü Özen *Osmanlı Dönemi Fetvâ Literatürü* isimli makalesinde ise, 160'ı aşkın fetvâ mecmuasının tanıtımını yapmış ve Türkiye Kütüphanelerinde 300'e yakın müellifi belirtilmeyen fetvâ mecmuası tespit ettiğini ifade etmiştir.[204] Bu bilgiler ışığında, fetvâ mecmualarının tamamının tespitinin yapılarak incelenmesi, gerçekleşmesi zor bir durum gibi gözükmektedir. Buna rağmen son dönemlerde fetvâ mecmuaları üzerine önemli miktarda bilimsel araştırma yapılmıştır. Yapılan bu araştırmalar arasında literatür çalışmaları,[205]

---

203 Bursalı, *age.,* c. II, s. 61-64.

204 Şükrü Özen, "Osmanlı Dönemi Fetvâ Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi(Türk Hukuk Tarihi Sayısı),* c. III, sy: 5, 2005, s. 376.

205 Pehlül Düzenli, iki bölümden oluşan yüksek lisans çalışmasının birinci bölümünde; şeyhülislam fetvâları başlığı altında 17 eser, fetvâ emini ve müfti fetvâları başlığı altında 7 eser, derlemeler başlığı altında da 3 eser hakkında bilgi vermiştir. İkinci bölümde ise, muhteva açısından bu eserlerin kritiğini yapmıştır. [Düzenli, *İstanbul Müftülüğü Kütüphânesi'nde Bulunan Meşîhat Fetvâları,* İstanbul 1995, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)] Mustafa Şahin, iki bölümden oluşan yüksek lisans çalışmasının ikinci bölümünde, "Osmanlılar Dönemi Fetva Mecmûaları" başlığı altında, Osmanlılar dönemi âlimlerinden fetvâ kitapları olanların kısa biyografilerine yer vermiş, fetvâ mecmûalarını incelemiş ve sonunda da fetvâ mecmûalarını teknik yönden değerlendirmeye tabi tutmuştur. [Şahin, *İslâm Hukukunda Fetva ve Osmanlılar Dönemi Fetva Mecmûaları,* Bursa 2000, s. 50-166, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)] Recep Cici makalesinde, Bulgaristan Milli Kütüphane'sinde bulunan, Osmanlı ve öncesi döneme ait telif, şerh, hâşiye, muhtasar ve risâle şeklinde toplam 137 adet fetvâ içeren yazma eserin listesini sunmuştur. Ayrıca bu eserlerin adına, müellifine, müellifinin ölüm tarihine, eserin varak sayısına, müstensihine, istinsah tarihine, ilgili kütüphanedeki kayıt numarasına ve eserin diline listesinde yer vermiştir. (Cici, "Sofya Kiril ve Metodiy Milli Kütüphanesi'nde Bulunan İslâm Hukuku İle İlgili Yazma Eserler", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi,* sy: 5, 2005, s. 377-386) Ayrıca Cici'nin Osmanlı klasik dönemi fıkıh kitapları ve hukuk çalışmalarına dair önemli çalışmaları da mevcuttur. Örnek olması açısından bkz: a. mlf, *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları: Kuruluştan Fatih Devrine Kadar,* Arasta Yayınları, Bursa 2001; "Osmanlı Klâsik Dönemi Fıkıh Kitapları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (Türk Hukuk Tarihi Sayısı),* c. III, sy: 5, 2005, s. 215-248. Şükrü Özen makalesinde, fetvâ mecmualarını, "aslî fetvâ mecmuaları" ve "menkûl fetvâ mecmuaları" şeklinde iki ana başlık altında ele almış, kütüphane kataloglarında yapmış olduğu genel taramalarla elde etmiş olduğu verileri dikkate alarak ve kütüphanelerdeki yazma fetvâ mecmualarından imkan ölçüsünde en az birini görmek suretiyle Osmanlı dönemi fetvâ literatürünü tanıtmıştır. Bu şekilde çalışmasında 160'ı

fetvâ mecmualarının kaynak değeri ve bu mecmualarda kullanılan kaynakların ele alındığı çalışmalar bulunmaktadır.[206]

Ayrıca şeyhülislam fetvâlarının gerek tamamının gerekse bir kısmının veya bunlardan örnekleme yöntemiyle alınan fetvâlardan oluşan çalışmaların, günümüzde araştırmacıların istifadesine sunulduğunu da söylemek gerekmektedir.[207]

---

aşkın eserin tanıtımını yapmıştır. (Özen, "Osmanlı Dönemi Fetvâ Literatürü, s. 249-378)

206 Seda Örsten makalesinde, Osmanlı Devleti'nde fetvâ mecmualarının oluşumunu, şekil, dil ve içerik bakımından fetvâ mecmualarının özelliklerini, fetvâ mecmualarının kaynak olarak önemini değerlendirmiştir. [Örsten, "Osmanlı Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Fetvâ Mecmuaları", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları,* sy: 4, 2007 (Güz), s. 29-40] Emine Arslan makalesinde, *Fetâvâ-yı Ali Efendi, Fetâvâ-yı Feyziyye, Behcetü'l-Fetâvâ* ve *Netîcetü'l-Fetâvâ* isimli fetvâ mecmualarının nukûlünün özelliklerini ve bu mecmualarda kullanılan kaynakların değerlendirmesini yapmıştır. [Arslan, "Osmanlı Dönemi Nukûllü Fetvâ Mecmuaları", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları,* sy: 5, 2008 (Bahar), s. 131-153] Bununla birlikte Arslan doktora tezinde, adı geçen bu dört eseri ifade etmiş olduğumuz makale bağlamından daha ayrıntılı bir şekilde değerlendirmiş ve *el-Ecvibetü'l-Kâni'a* isimli eserin bunlar arasındaki yerini tespit etmiştir. [Arslan, *Nukûllü Fetva Mecmûaları ve Mehmed Fıkhî'nin el-Ecvibetü'l-Kâni'a Adlı Eserinin Bunlar Arasındaki Yeri,* İstanbul 2010, s. 46-107, 172-228, (Basılmamış Doktora Tezi)]

207 Süleyman Kaya hazırladığı çalışmada, Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin *Fetâvâ-yı Feyziye* isimli eserini, 1266 yılı baskısını esas almak suretiyle, mümkün mertebe metne bağlı kalarak günümüz Türkçesiyle neşretmiştir. (Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziye,* haz: Süleyman Kaya, İstanbul 2009) Ferhat Koca çalışmasında, Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin değişik kaynaklarda yer alan 484 adet fetvâsını bir araya getirerek yayımlamıştır. (Koca, *Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi'nin Hayatı ve Fetvâları,* İstanbul 2002, s. 144-232) İsmail Cebeci, Cerîde-i İlmiye'nin (bkz: Nesimi Yazıcı, "Cerîde-i İlmiye", *DİA,* İstanbul 1993, c. VII, s. 407-408) "Fetâvâ-yı Şerîfe" başlığı altında yer alan 2310 fetvâyı -38, 39 ve 42-47. sayılarda fetvâ yoktur- mükerrerleri çıkarıp herhangi bir sadeleştirmeye gitmeksizin yayına hazırlamıştır. (Cebeci, *Ceride-i İlmiyye Fetvaları,* İstanbul 2009) Ceride-i İlmiye üzerine yapılan bir diğer çalışma için bkz: Sadık Eraslan, *Meşihat-i İslâmiyye ve Cerîde-i İlmiye-Osmanlılarda Fetva Makamı ve Yayın Organı-,* Ankara 2009, s. 113-199. Ertuğrul Düzdağ, aile, ibadetler, dinî vazifeler gibi 20 kısım halinde Ebussuud Efendi'nin 1001 fetvâsını neşretmiştir. (Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı,* İstanbul 1972) Pehlül Düzenli doktora çalışmasında, başta Süleymaniye Kütüphanesi olmak üzere, kütüphane kataloglarında yapmış olduğu taramalarda, Ebussuud Efendi'nin fetvâları açısından önem arz eden 518 adet mecmua belirlemiş, bunlardan örnek teşkil edecek miktarını esas alarak bir metin oluşturmuş ve bu metin üzerinden tezini hazırlamıştır. [Düzenli, *Osmanlı Hukukçusu Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi ve Fetvâları,* Konya

2007, (Basılmamış Doktora Tezi)] Ebussuud Efendi'nin fetvâları üzerine yapılan diğer çalışmalar için bkz: Düzenli, "Şeyhülislam Ebussuûd Efendi Fetvâları Işığında Osmanlı Sünnîliği", *Marife: Bilimsel Birikim*, 2005, c. V, sy: 3, s. 259-286; Murat Sarıcık, "Ebussuud Efendi'nin Fetvalarında Seyyidler", *SDÜİFD*, 2003/2, sy: 11, s. 63-90. Ayrıca Şükrü Özen Ebussuud Efendi'nin fetvâları üzerine yapılan çalışmaların bir listesini sunmuştur bkz: Özen, *agm.,* s. 287-289. Ahmet İnanır doktora çalışmasında, İbn-i Kemal'in fetvâlarında aile hukuku, ticaret hukuku, arazi hukuku ve vergisi, vakıflar, ceza hukuku konularını incelemiştir. [İnanır, *İbn-i Kemal'in Fetvaları Işığında Osmanlı'da İslâm Hukuku,* İstanbul 2008, s. 136-326, (Basılmamış Doktora Tezi)]. İbn-i Kemal'in fetvâları üzerine yapılan diğer bir çalışma için bkz: M. Esad Kılıçer, "Kemâlpaşazade'nin Âile Hukuku ile İlgili Bazı Fetvaları", *AÜİFD*, Ankara 1973, c. XIX, sy: 19, s. 83-95. Muharrem Kılıç makalesinde, fetvâ kavramını açıklayıp, Osmanlı hukuk sisteminde fetvânın ve Şeyhülislamlık makamının hukukî otoritesini tespit etmiş, Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi ve eserinden bahsettikten sonra onun fetvâlarından faydalanarak Osmanlılarda gayrimüslimlere tanınan din ve ibadet özgürlüğüne işaret etmiştir. (Kılıç, "Osmanlı Fetva Literatüründe Gayrimüslimlere Tanınan Din ve İbadet Özgürlüğü: Fetâvâ-yı Ali Efendi Örneklemi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2009, sy: 13, s. 63-82) Diğer bir çalışmada Esra Yakut, yine Ali Efendi'nin aile ile ilgili hüküm içeren fetvâlarına başvurarak makalesini Aile, Ailenin Oluşumu:Nikahlanma, Ailenin Mali Cephesi ve Ailenin Dağılması: Boşanma (Talak) şeklinde üç ana başlık altında hazırlamıştır. (Yakut, "Şeyhülislâm Çatalcalı Ali Efendi'nin "Fetavâ-yi Ali Efendi" Adlı Fetvâ Mecmuasına Göre Osmanlı Toplumunda Aile Kurumunun Oluşumu ve Dağılması", *OTAM Dergisi,* Ankara 1996, sy: 7, s. 287-318) Aynı şeyhülislamın fetvâları üzerine yapılan bir başka çalışma için bkz: Mustafa Okumuş, *Osmanlı Şeyhülislamlarından Çatalcalı Ali Efendi'nin Fetvalarında Nikah (Evlenme Akdi),* İstanbul 2003, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Bünyamin Karadöl yüksek lisans tezinde, önce İslam hukuku açısından evlilik ve neticelerini açıkladıktan sonra, Şeyhülislam Yahya Efendi'nin evlilikle ilgili 415 fetvâsını günümüz Türkçesine aktarmış ve çalışmasının sonuna da eserin orijinal metnini ilave etmiştir. [Karadöl, *Şeyhü'l-İslâm Minkarî-zâde Yahya Efendi'nin Nikâh Akdi/ Evlilik ile İlgili Fetvâları,* Adana 2006, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)] Diğer bir çalışmada aynı şeyhülislamın talakla ilgili fetvâları tahlil edilmiştir. [Mehmet Koç, *Şeyhu'l-İslâm Minkâri-zâde Yahya Efendi'nin Talakla İlgili Fetvâları ve Tahlili,* Adana 2008, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)] Tahsin Özcan çalışmasında ağırlıklı olarak XVIII. yüzyılı kapsayacak şekilde Osmanlı esnafını fetvâlar çerçevesinde ele almıştır. *Fetâvâ-yı Ali Efendi, Fetâvâ-yı Feyziyye, Behcetü'l-Fetâvâ ve Netîcetü'l-Fetâva* isimli mecmualarda yer alan, 1550-1600 civarında fetvâ metnini inceleyerek Osmanlı esnafı hakkında tespitlerde bulunmuştur. (Özcan, *Fetvalar Işığında Osmanlı Esnafı,* İstanbul 2003, s. 23-483) Cahit Kayra fetvâlar çerçevesinde Osmanlı'da gündelik yaşam hakkında bilgiler vermeye çalışmıştır. Kayra, Mevlânâ Ebulfadl Abdullah Efendi el-Üsküdârî'nin *Behçetü'l-Fetâvî* isimli eserinden bazı fetvâları alarak, önce fetvâ metnini vermiş sonra da değerlendirme yoluna gitmiştir. (Kayra, *Osmanlı'da Fetvalar ve Günlük Yaşam,* İstanbul 2008, s. 27-129) Os-

II. FETVÂHÂNE

A. MEŞİHATİN KURUMSALLAŞMA SÜRECİ

1. MEKAN TAHSİSİ

Osmanlı Devleti'nde her yetkilinin kendi oturduğu konağın bir kısmını, genellikle de selamlığını resmî daire olarak kullanması bir gelenekti.[208] Bu geleneğe uyarak başlangıçta şeyhülislamlar çalışmalarını maiyetiyle birlikte kendi konaklarında veya kiralamış oldukları konaklarda sürdürmüşlerdi. Müderris ve kadılar gibi ilmiyeye mensup kimselerin atama işlemlerinin şeyhülislamların sorumluluğuna verilmesi, Meşihat'in kadrolarının genişlemesi gibi nedenlerle Meşihat Makamı'nda bulunanların görev ve yetki alanları genişlemiş ve bunun neticesinde ayrı bir daireye sahip olma zorunluluğu doğmuştu. XIX. yüzyılın başlarında yapılan yeni düzenlemelerle buna çözüm bulunmuş, yeniçeri ağasına ait "Ağa Kapısı" denen büyük yapı Şeyhülislamlık/Meşihat Dairesi olarak tahsis edilmişti.[209]

XVI. yüzyıldan önce yeniçeri ağaları ocak içerisinden atanır ve yine ocak içerisinde otururlardı. II. Bayezid (ö. 918/1512) dö-

---

manlı'da günlük hayatla ilgili bir diğer çalışma *Behcetü'l-Fetâvâ* örneğinden hareketle Hayri Ergin'in hazırlamış olduğu yüksek lisans tezidir. Ergin iki bölümden oluşan tezinin birinci bölümünde, söz konusu eseri din-toplum ilişkisi açısından değerlendirmiş, ikinci bölüm de ise adı geçen eserden fetvâ alıntılarıyla Osmanlıda günlük hayatı irdelemeye çalışmıştır. [Ergin, *18. yy. Fetvalarına Göre Osmanlı'da Günlük Hayat (Behcetü'l-Fetava) Örneği*, Ankara 2006, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)]

208 Mehmet İpşirli, "Bâb-ı Meşîhat", *DİA,* İstanbul 1991, c. IV, s. 362.

209 Ahmed Ata, *Târîh-i Ata*, İstanbul 1291, c. III, s. 139-140; Necdet Sakaoğlu, "19. yy'da Şeyhülislâmlık", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul ty., c. I, s. 266-267; Berkî, "Osmanlı Türklerinde Yüksek İftâ Makamı", s. 424; a.mlf, *İslâmda Kaza,* s. 82.

neminde ilk kez Yeniçeri Ocağı dışından, yeniçeri ağası atanmaya başlamış ve böylece yeniçeri ağasının ve maiyetinin oturmaları için de "Ağa Kapısı"[210] denilen bir bina yapılıp vakfedilmişti. XVI. yüzyıl başından 1826'ya kadar yeniçeri ağaları bu mekanda oturunca burası bir nevî askeri merkez konumuna gelmiş ve aynı zamanda "kapu"[211] olarak adlandırılan üç büyük kuruluştan biri olmuştu.[212] Ağa Kapısı, Yeniçeri Ocağı kaldırılıncaya kadar değişik zamanlarda birçok defa yangınlar[213] sonucu tadilat geçirerek varlığını devam ettirmişti. Ocak kaldırılınca burası kısa bir süre Serasker Dairesi olmuş ve Serasker Dairesi şimdiki İstanbul Üniversitesi'nin yanında bulunan Eski Saray'a taşınınca Ağa Kapısı halifeliğin kaldırılışına değin Meşihat Dairesi olmak üzere Şeyhülislamlığa tahsis edilmişti.

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla birlikte yaşanan değişim ifadelere yansımış, yeniçeri ağasına serasker, Ağa Kapısı'na Serasker Kapısı denilmeye başlanmıştır. Yeni kurulan ordunun başına Hüdâvendigâr Sancağı Mutasarrıfı Hüseyin Paşa getirilmiş[214] ancak Hüseyin Paşa mekan olarak bir müddet daha Ağa Kapısı'nı kullanmaya devam etmiştir. Sadrazam Selim Mehmed Paşa, Ağa Kapısı'nın ahşap olması sebebiyle Serasker Hüseyin Paşa'nın yeni kurulan ordu ile birlikte Eski Saray'a taşınmasının daha uygun olacağını, şeyhülislamın da benzer doğrultuda görüş belirttiğini Sultan II. Mahmud'a arz etmiştir. II. Mahmud bu isteği yerinde bularak, Eski Saray'da bulunan harem ağaları ve diğerlerinin buradan taşınmalarını uygun bulmuştur. Boşaltılan Ağa Kapısı'nın ise isminden başlanmak üzere yepyeni bir fonksiyona bürünmesini istemiştir. Nasıl ki Yeniçeri Ocağı ismi

---

210 Ağa Kapısı hakkında bkz: Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapukulu Ocakları,* Ankara 1984, c. I, s. 390-396; Süheyl Ünver, *Fatihin Oğlu Bayezid'in Su Yolu Haritası,* İstanbul 1945, s. 21; Reşad Ekrem Koçu, *Yeniçeriler,* İstanbul 2004, s. 101-104.

211 Kapı terimi Osmanlılarda "resmi daire" demektir. (Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukûât,* sad: Neşet Çağatay, Ankara 1992, c. I-II, s. 335)

212 Diğerleri Paşa Kapısı (sadrazamlık) ve Şeyhülislam (fetvâ) Kapısı'dır (Semavi Eyice, Necdet Sakaoğlu, "Ağa Kapısı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi,* İstanbul 1993, c. I, s. 94)

213 Yangınlar hakkında bkz: Silahdar, *Silahdar Tarihi,* İstanbul 1928, c. I, s. 183-185; Semavi Eyice, "Ağakapısı", *DİA,* İstanbul 1988, c. I, s. 462-463.

214 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi,* Ankara 1983, c. VI, s. 115-116.

kaldırılarak Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye kullanılmaya başlandıysa, hem "Ağa Kapısı" ifadesinin unutturulması hem de şer'î gereksinimlere bağlılığın bir göstergesi olarak bu mekan "Fetvâhâne" olarak isimlendirilmiştir. Artık eski adıyla Ağa Kapısı, şeyhülislamlara tahsis edilerek şer'î meselelerin açığa kavuşturulduğu bir yer haline dönüşmüştür. Padişah sadece şeyhülislamlara mekan tahsisi ve eski mekanın yeni bir isme kavuşturulması gibi yüzeysel bir düzenlemeyle yetinmemiştir. Ayrıca Fetvâhâne'nin fazla odalarının ve binalarının ilim tahsilinde bulunamayanlara tahsis edilmesini, şeyhülislamın rehberliğinde ilmî yeterliliğe sahip olanların hoca tayin edilip, bilgi düzeyi yetersiz olanların da burada yapılacak derslere katılım sağlamalarını istemiştir. Böylece padişah Fetvâhâne'nin iç dinamiğine uygun bir yapılanmayı arzulamıştır. Bu yeni yapılanmada, eskiyi hatırlatacak her türlü izin silinmesine özen gösterilmiştir. Örneğin Fetvâhâne'nin yeni yerinde yeniçeriliği hatırlatan en son eser olan Harik Köşkü'nün[215] bile Eski Saray'a nakledilmesi istenmiştir.[216] Görünen o ki, Sultan II. Mahmud, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması esnasında fetvâya ve ilmiyenin desteğine ihtiyaç duyduğu gibi[217] ocağın kaldırılmasından sonra izlerinin silinmesinde de benzer şekilde ilmiyeye ihtiyaç duymuştur. Ağa Kapısı'nın Şeyhülislamlığa tahsisi bunun bir göstergesi olsa gerektir. Bir başka ifade ile Yeniçeri Ocağı'nın

---

215 İstanbul'da çıkan yangınları görmek ve haber vermek üzere yapılmış olan binanın adıdır. (Pakalın, *age.,* c. I, s. 621-622). Yangın köşkü hakkında bkz: Ünver, *age.,* s. 21-22.

216 BOA, HAT, nr: 294/17477. Karşılaştırmak için bkz: Ahmed Lütfi, *Tarih,* İstanbul 1290, c. I, s. 161-162. Bununla yetinilmeyerek, Yeniçeri Ocağı'nın izlerinin silinmesi konusunda değişik tedbirler alınmıştır. Anadolu ve Rumeli'ye konu ile ilgili ferman gönderilmiş, benzer uygulama Bosna için de söz konusu olmuştur. Hatta gönderilen fermana riayet edilmediği tespit edilince, ikinci bir ferman gönderilmiş ve halkın ocağa itibarını ve meylini ortadan kaldırmaya yönelik telkinlerde bulunacak memurlar tayin edilmesi istenmiştir. (BOA, HAT, nr: 423/ 21760)

217 Askeri alanda yapılması gereken düzenlemelerle ilgili şeyhülislam konağında yapılan istişareye katılan ilmiye mensupları ve diğer görevliler, alınan kararlar ve Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması hakkında hazırlanan fetvâ sureti için bkz: Esad Efendi, *Üss-i Zafer,* İstanbul 1243, s. 15-40; Ahmed Cevdet, *Târîh-i Cevdet,* c. XII, İstanbul 1309, s. 148-150, 263-266.

kaldırılması ve izlerinin silinmesinde şeyhülislâmlığın, siyasal otoritenin yanında yer aldığı görülmüştür.[218]

Şeyhülislam, Meşihat'e tahsis edilen yeni yerine 2 Ağustos 1826'da taşınırken, Sirkeci Hocapaşa semtinde çıkan yangında Bâbıâlî de yanmıştı. Bu sebeple Ağa Kapısı bir müddet Bâbıâlî'ye tahsis edilmiş, şeyhülislam ve maiyeti ancak 22 Ekim 1827'de yeni yerlerine taşınabilmişlerdi.[219]

Şeyhülislam maiyetiyle birlikte kendilerine tahsis edilen yere taşındıktan sonra, padişahlar çeşitli vesilelerle Meşihat'i ziyaret etmişler ve taltiflerde bulunmuşlardır. Sultan II. Mahmud'un ziyareti buna örnek gösterilebilir. Sultan II. Mahmud, Fetvâhâne'ye ziyaret için gelmeden önce, kendi hattıyla hazırladığı ve üzerinde ayetlerin yazılı olduğu beş adet levhayı, şeyhülislam, Anadolu ve Rumeli kadıaskerleri, İstanbul kadısı ve fetvâ emininin odalarına asılmak üzere, Mehmed Beliğ Efendi ile göndermiştir.[220] Ardından padişah Fetvâhâne'yi ziyaret etmiş, yapılanları ve yapılması gerekenleri yerinde görmüş ve şeyhülislam, defterdar katkıları ve ziyaretleri için padişaha teşekkürlerini arz etmişlerdir. Padişahın ziyareti sırasında, elde ettikleri lütuf ve ihsan sebebiyle teşekkürlerini arz edemeyen Anadolu ve Rumeli kadıaskerleri, İstanbul kadısı ve fetvâ emini ertesi gün Beşiktaş Sarayı'na giderek padişaha şükranlarını ifade etmişlerdir.[221] Bu gelişmeler padişahın icraatlerinde, her zaman kendilerine ihtiyaç duyduğu ilmiyenin yanında olduğunu gösterir niteliktedir.

Meşihat Dairesi varlığını cumhuriyet dönemine kadar sürdürmüş, Şeyhülislamlık lağvedilince bu bina İstanbul Müftülüğü'ne verilmiştir. Ayrıca binanın en gösterişli bölümüne de İstanbul Kız Lisesi yerleştirilmiştir. Daha sonra yanan bu bölüm onarılarak İstanbul Üniversitesi Botanik Enstitüsü'ne verilmiştir. Ancak

---

218 Sakaoğlu, "19. yy'da Şeyhülislâmlık", c. I, s. 267. II. Mahmud'un devlet dairelerinde yaptığı bu düzenlemeleri, ordu ile ulemayı, sultana karşı eski otoritelerini tekrar canlandırma hususunda yeteneksiz kılma çabası olarak değerlendirenler olmuştur. (Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu,* çev: Metin Kıratlı, Ankara 1970, s. 98)

219 Ahmed Lütfi, *Tarih,* c. I, s. 166-167; Eyice, Sakaoğlu, "Ağa Kapısı", c. I, s. 95.

220 Şeyhülislam Dairesi'nde bulunan "Ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor." (Nisâ, 4/58) ayetinin yazılı olduğu levha, bugün Diyanet İşleri Başkanı'nın odasında bulunmaktadır.

221 BOA, HAT, nr: 492/24086.

Süleymaniye Camii'nin silüetini bozduğu gerekçesiyle 1957'de bu modern yapının bir katı yıktırılmıştır.[222] Bâb-ı Meşihat'in günümüzde İstanbul Müftülüğü olarak kullanılan Fetvâhâne binası 1982-1985 yılları arasında tamamen yıktırılarak aslına uygun şekilde yeniden yaptırılmıştır.[223]

2. FİZİKÎ DÜZENLEMELER

Yeniçerilerin görevlerine ve yaşam tarzlarına uygun bir şekilde inşa edilen Ağa Kapısı, Meşihat Makamı'na tahsis edilince, yeni sahipleri için burada bazı düzenlemelerin yapılması kaçınılmaz olmuştur. Örneğin, ilk etapta yeniçeri ağasının harem dairesi tadil edilerek geçici süreyle Şeyhülislamlık Dairesi olmuş, burada hizmet verecek ulemâ için yeni ilaveler yapılmıştır.[224]

Anadolu ve Rumeli kadıaskerleri ile İstanbul kadısı Fetvâhâne'ye taşınmadan önce tıpkı şeyhülislamlar gibi görevlerini kendi konaklarında yerine getiriyorlardı. Dolayısıyla her görev değişiminde bu mahkemelerin yerleri de başka bir mekana taşınıyordu. Örneğin bir sene Edirnekapı civarında olan İstanbul Kadılığı, bir başka sene Ayasofya civarında veya başka bir yerde olabiliyordu. Anadolu ve Rumeli kadıaskerleri için de aynı durum söz konusuydu. Bu durum hem halk için hem de görevliler için bir sıkıntı kaynağı olmaktaydı. Söz konusu dairelerin Fetvâhâne'ye taşınmasıyla birlikte, başlıca şer'î daireler bir çatı altında toplanarak görevlilere ve halka kolaylık sağlanmış oldu.[225]

Meşihat Dairesi'nin bünyesinde diğer birimler de yerini alınca, mekanın amaca uygun hizmet verebilmesi için birtakım fizikî düzenlemelerin yapılması kaçınılmaz olmuştu. Yapılacak düzenlemelerin takibini yapmak üzere bina emini tayin edilmesi gerekiyordu. Düşünülen isimler arasında hâcegândan Hacı Keşşâf Efendi ve Osman Ferîd Efendi bulunmaktaydı. Eğer bu isimlerden birisi uygun görülmezse, liyakatli bir başka isim de seçenekler arasında yer almaktaydı. Sonuç itibariyle yapılan değerlendirmeler

---

222 Eyice, Sakaoğlu, "Ağa Kapısı", c. I, s. 95.

223 İpşirli, "Bâb-ı Meşîhat", s. 363.

224 Koçu, *age.,* s. 104.

225 Ahmed Ata, *a.g.e,* c. III, s. 139-140; Ahmed Lütfi, *Tarih,* İstanbul 1302, c. V, s. 66; Yurdakul, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtı'nda Reform,* s. 32-33.

neticesinde, Hacı Keşşaf Efendi, Meşihat Dairesi'nde yapılacak düzenlemeleri takip etmek amacıyla bu iş için tayin edildi.[226]

25 Muharrem 1253/1 Mayıs 1837 tarihinde yapılan keşifte; şeyhülislam ve maiyeti için kışlık daire inşası, padişaha mahsus eski dairenin şeyhülislama "hariciye" dairesi olarak düzenlenmesi, Anadolu ve Rumeli kadıaskerlerine tahsis edilen dairelerin tamiri ile divanhânelerine yeni ilaveler yapılması, mevcut dairelerin içlerine kalemiye odaları inşası, İstanbul kadısı için yeniden iki katlı bir daire yapılması, kapıcı odası inşası, dahiliye ve hariciye dairelerinin kaplamalarının ve boyalarının yenilenmesi gibi tespitler yapılmış ve böylece ilk kapsamlı tamir faaliyetleri başlamıştı.[227]

Meşihat Dairesi ve bünyesindeki birimler değişik tarihlerde birçok defa tamir görmüş, tefriş ve eksikliklerin giderilmesi için gayret sarfedilmiştir.[228] Örneğin, Anadolu ve Rumeli kadıaskerleri ile İstanbul kadısına tahsis edilen dairelerden daha önce faal olarak kullanılanlar her ne kadar tefriş edilmiş olsa bile, mevcut durum ihtiyaca cevap verir nitelikte değildi. Daha önce faal olarak kullanılmayan odalarda ise tam manasıyla tefriş ve tamir yapılması gerekiyordu. İhtiyaçların listesi çıkarılarak padişaha arz edilmiş, padişah da gerekli tamir ve tefrişin yapılmasına, giderlerin ise mîrî hazine tarafından ödenmesine müsaade etmişti.[229]

Fetvâhâne'nin bazı kısımlarında yapılan düzenlemeler ve gerekli olan eşyaların alınması için yapılan incelemede 9742 kuruşa ihtiyaç duyulduğu tespit edilmişti. Bu ihtiyacın giderilmesine yönelik meblağın Maliye Nezareti tarafından ödenmesi hususunda padişahın iradesi gerekmekteydi. Fetvâhâne'nin, tespiti yapılan ihtiyaç kalemlerine gereksinim duyduğu padişaha arz edilmiş ve 10 Muharrem 1258/21 Şubat 1842'de verilen izinle birlikte söz konusu meblağın hazine tarafından ödenmesine karar verilmişti.[230]

Meşihat Dairesi bünyesinde bulunan Anadolu ve Rumeli kadıaskerlerine mahsus dairelerde tamir faaliyetleri sürdürülürken, İstanbul kadısı da görev yaptığı dairenin tamiri için talepte

---

226 BOA, HAT, nr: 1330/51893; BOA, HAT, nr:1322/51641-Ç.

227 BOA, DBŞM, BNE, nr: 16465, (Keşf-i sani defteri) (Yurdakul, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtı'nda Reform,* s. 36'dan naklen)

228 İpşirli, "Bâb-ı Meşîhat", s. 363.

229 BOA, HAT, nr: 1328/51819.

230 BOA, C.DH., nr: 28/1383.

bulunmuştu. Bu talep üzerine gönderilen memurun yapmış olduğu keşif neticesinde, 7177 kuruş masrafla İstanbul Kadılığı Dairesi'nin tamir edilebileceği tespit edilmişti. Belirtilen rakamın geçilmemesi, eğer geçilirse artan miktarın hazine tarafından karşılanması hususunda irade buyrulmuştu.[231] Aynı yıl (1267/1850) içerisinde, Meşihat Dairesi'nde de benzer tamir faaliyetlerinde bulunulmuş, yapılan düzenlemeler neticesinde ortaya çıkan 30000 kuruşluk masrafın, hazine tarafından gelecek sene tertibinden karşılanması padişaha arz edilmişti.[232]

Maliye Nezareti'nce 15 Receb 1278/16 Ocak 1862 tarihinde Meclis-i Vâlâ'ya gönderilen evrakta belirtildiğine göre, Fetvâhâne'de yapılan keşif neticesinde buranın belirli yerlerinin tamir ve onarımı için 42000 kuruş maliyet çıkarılmış ve bu doğrultuda çalışmalar başlamıştı. Ancak daha sonra Sadreyn, İstanbul Kadılığı Dairesi ve Fetvâhâne'nin diğer birimleri de onarım kapsamı içerisine alınınca, maliyet başta tahmin edilen rakamın bir hayli üstüne çıkarak 69200 kuruşa ulaşmıştı. Yapılan bu düzenlemeler olması gereken ve ihtiyaç duyulan giderlerden olduğu için masrafların tamamı hazine tarafından karşılanmıştı.[233]

Meşihat Dairesi ve Fetvâhâne'nin ihtiyaçlarının giderilmesine yönelik belirli aralıklarla maliye tarafından ödenekler çıkarılmıştı. Bu birimlerde yapılan keşif ve ihtiyaçları içeren pusula Maliye Nezareti'nce 6 Muharrem 1296/31 Aralık 1878 tarihinde Şûrâ-yı Devlet'e gönderilmiş ve burada görüşülmüştü. Yapılan tespit üzerine çıkarılan 7000 kuruş masrafın yüzde yirmi beşi peşin, kalan kısmının ise tamiratın dörtte biri tamamlandıktan sonra yapılacak ikinci bir incelemeden sonra, içinde bulunulan sene dâhiliye inşaat kaleminden ödenmesine karar verilmişti.[234]

Meşihat Makamı'na tahsis edilen binada ve burada bulunan diğer birimlerin fizikî düzenlemelerinde şeyhülislamın talebi genelde geri çevrilmezdi. Bu ihtiyaçlara binaen Şeyhülislam Cemaleddin Efendi 25 Cemaziyelahir 1317/31 Ekim 1899 tarihinde padişaha arzda bulunmuştu. Meşihat Dairesi'nin içinde ve

---

231 BOA, C.ADL, nr: 81/4868, 8 Muharrem 1267/13 Kasım 1850 tarihli belge.
232 BOA, C.ADL, nr: 81/4868, 16 Muharrem 1267/21 Kasım 1850 tarihli belge.
233 BOA, İ.MVL, nr: 461/20772.
234 BOA, İ.ŞD, nr: 43/2306.

dışında, Fetvâhâne ve diğer dairelerde zamanla tamiri gerektiren durumlar ortaya çıkmış, hatta daireler oturulamayacak bir hal almıştı. Padişahın iznine bağlı olarak Meşihat binasının rengi ve görüntüsüyle, temsil etmiş olduğu misyona uygun bir şekilde yenilenmesi arzu ediliyordu. Yapılan keşif çalışmalarında, 152877 kuruş ve 10 para ödeneğe ihtiyaç duyulduğu tespit edilmişti. Meşihat Dairesi'ne yıllık ayrılan tahsisatlardan bu bedelin karşılanması mümkün gözükmüyordu. Çünkü Meşihat'e ayrılan yıllık 87800 kuruş ancak zorunlu ihtiyaçlara yetmekteydi. Tamirat zorunlu hale geldiğinden ve Meşihat'in kendi imkanlarıyla bu gideri karşılaması mümkün olmadığından şeyhülislamın bu talebine 14 Receb 1317/18 Kasım 1899'da müsaade edilmiş, tefriş ve tamir çalışmalarına başlanmıştı.[235]

Buna bağlı olarak Meşihat Dairesi, Fetvâhâne ve diğer dairelerdeki inşa ve tamir faaliyeti bir seneyi aşkın bir süre devam etmişti. İlk keşifte tespit edilen rakamın çok üstüne çıkılmış, 337000 küsür kuruş harcanarak düzenlemeler yapılmıştı. Çalışmalar nihayete erdiğinde, şeyhülislam yapılan bu düzenlemelerin keşif ve kontrolü için şehremanetinden mühendis talebinde bulunmuştu. Mühendislerden Ali Efendi görevlendirilmek suretiyle, şeyhülislamın talebi olan kontrol işlemi gerçekleştirilmiş[236] ve Meşihat Dairesi bütün birimleriyle birlikte yeni bir görüntüye kavuşmuştu.

Fetvâhâne'nin Kalem Odası çalışanları, odanın kuruluşundan itibaren Meşihat bünyesindeki İstanbul Kadılığı Dairesi'nde bulunan ilmiye veznedarlığına ait yerde görevlerini sürdürmekteydi. Kalem Odası'nın Fetvâhâne'ye ait bir kısım olması ve verilen hizmet, odanın Fetvâhâne bünyesinde olmasını gerektiriyordu. Çünkü Kalem Odası, Fetvâhâne'ye müracaatta ilk uğranılması gereken yerdi. İşlemlerin başlangıcı burada yapıldığı için meydana gelebilecek bir aksama Fetvâhâne'nin işlerinin de sekteye uğramasına sebebiyet verecekti. Bunları ortadan kaldırmak için, Fetvâhâne'de boş bulunan bir oda tefriş ettirilmiş ve şeyhülislamın izniyle kalem heyeti yeni yerine taşınmıştı.[237] Ancak kısa bir müddet sonra, kalem heyeti tekrar eski yerine geçmiş, onların yerine ise

235 BOA, Y.MTV, nr: 195/114.

236 BOA, Y.PRK.ŞH, nr: 11/46.

237 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri*, nr: 378, s. 7-8.

İlâmât Odası'na ait evrakın kayıtlarını tutmakla görevli memurlar taşınmıştı. Fetvâhâne Dairesi, yapı itibariyle küçük olması ve bir de çalışan kadrosunun genişlemesi sebebiyle ihtiyaca cevap veremez hale gelmişti. Fetvâ, İlâmât ve Pusula odaları çalışanlarının bir arada bulunması gerekirken, yer yer Meşihat'in diğer dairelerine ait mekanları kullanıyorlar ve bu da yapılması gereken işlerin uzamasına sebebiyet veriyordu. İhtiyaca cevap veremez hale gelen Fetvâhâne'nin, halkın nazarındaki itibarına uygun, sekiz odadan az olmamak kaydıyla yeniden inşası düşünülüyordu. Masrafların, Meclis-i Mebusan tarafından müzakere edilen R. 1326/1910 yılı bütçesine koyulması isteği şeyhülislama iletilmiş ve şeyhülislam da ilgili makamlardan bu talebin karşılanmasını istemişti.[238]

Bütün bu düzenlemeler bize göstermektedir ki, Meşihat Dairesi, kurumsallaşmanın ilk dönemlerinde mütevazi bir yapıya sahip iken, görev alanına paralel bir şekilde hizmet veren birimlerin kendi çatısı altında toplanması, çalışanların sayısının artması gibi sebeplerle, yaklaşık bir asır sabit bir mekanda varlığını devam ettiren çok geniş bir devlet dairesine dönüşmüştür.

3. KURUMSAL İŞLEYİŞ

1826 yılında Meşihat'in sabit bir mekana kavuşmasından Şeyhülislamlığın kaldırılışına kadar geçen süreçte, Meşihat Dairesi'nde kurumsallaşma adına hızlı bir değişim gerçekleşmiştir. Şeyhülislamın maiyetiyle birlikte Meşihat Dairesi'ne taşındığı ilk zamanlarda, burada Fetvâ Emaneti, Evkaf Nezareti, Ders Vekaleti daireleri bulunuyordu.[239] Bir müddet sonra Anadolu ve Rumeli Kadıaskerliği, İstanbul Kadılığı daireleri 29 Zilhicce 1252/6 Nisan 1837 tarihinde Meşihat Dairesi'nde kendilerine tahsis edilen yerlere taşınmışlardı.[240] Yaklaşık bir asırlık süreçte çeşitli birimler Meşihat'in bünyesinde bir araya getirilmişti. 1334/1918 tarihli Devlet Salnâmesi, bu tarihte Meşîhat-i İslâmiyye Dairesi'nin bünyesinde bulunan birimler ve buralarda çalışanlar hakkında bizlere detaylı

---

238 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 9.

239 Bâb-ı Fetvâ bünyesinde yer alan dairelerin şematik yapısı için bkz: Yurdakul, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtı'nda Reform,* s. 89-90, 289.

240 …Müşarün ileyh hazerâtının yarın ki perşembe günü yetiştirilebildiği halde Bâb-ı mezkûrda dâire-i mahsûsalarına nakl eylemek… (BOA, HAT, nr: 1328/51819)

bilgi vermektedir. Meşîhat-i İslâmiyye Dairesi; Fetvâhâne-i Âlî, Heyet-i İftâiyye, İlâmât-ı Şer'iyye Müdüriyeti, Te'lîf-i Mesâ'il Şubesi, Nakîbüleşrâf Dairesi, Ders Vekaleti ve Meclis-i Mesâlih-i Talebe, Medrese-i Süleymaniye, Sahn Medresesi, İbtidâ-i Dâhil Medresesi, İbtidâ-i Hâric Medresesi, Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyye Meclisi, Meclis-i Meşâyih, Mektûbî Dairesi, Muhâsebât Dairesi, Memûrîn Müdüriyeti, Sicil-i Ahvâl Müdüriyeti, Evrak Müdüriyeti, Şûrâ-yı İlmiye, Encümen-i İntihâb-ı Memûrîn-i İlmiye, Medresetü'l-Kuzât, Müneccimbaşılık ve Sıhhıyye Müfettiş-i Umûmîliği'nden oluşmaktadır.[241]

Bâb-ı Fetvâ Evrak Odası'na gelen giden evrakın sayısı, Bâb-ı Fetvâ'nın bürokratik yapı içerisindeki önemini ve kurumsal işleyişini tespit bakımından önemli veriler sunmaktadır. Diğer taraftan Bâb-ı Fetvâ'nın bünyesinde bulunan meclisler ve dairelere gönderilen evraka zamanında işlem yapılamayarak bekletilmesi, neler yapılabileceğine dair çarelerin aranması[242] bir taraftan Bâb-ı Fetvâ'ya yoğun bir ilginin olduğunu gösterirken, diğer taraftan da ihtiyaca cevap verme noktasında arzu edilen bir seviyeye ulaşılamadığını ortaya koymaktadır.

R. 1309/1893 yılının ilk gününden son gününe kadar Meşihat'e 16603 adet evrak ve telgraf gelmiş ve bunlardan 10479'una cevap verilmiş, 6124 adedine cevap verilemeyerek gelecek seneye devredilmiştir. Bunların dışında Bâb-ı Fetvâ tarafından 8528 adet doğrudan (resen) veya bir talebe cevap niteliğinde olacak şekilde yazı yazılmış ve telgraf işlemi gerçekleştirilmiştir. Bu yıl içerisinde gerçekleştirilen faaliyetler neticesinde Bâb-ı Fetvâ'da 25131 adet işlem gerçekleştirilmiştir.[243] Cevap verilemeyerek bir sonraki seneye devreden 6124 adet evrakın birimlere dağılımında,[244]

241 *Devlet Salnâmesi*, sene: 1334, s. 138-143.

242 BOA, Y.PRK.MŞ, nr: 5/99.

243 BOA, Y.PRK.MŞ, nr: 5/44.

244 Toplam 25131 adet işlemin, 1344'ü dairelerden, 8019'u taşradan, 7240'ı vatandaşlar tarafından Bâb-ı Fetvâ'ya gönderilen evrakı; 8528 adet işlem ise Fetvâ Makamı tarafından yazılan müzakere ve tahriratları içermekteydi. Cevap verilemeyen ve gelecek seneye devreden 6124 adet evrakın birimler arasındaki dağılımı da şu şekildedir: Fetvâhâne-i Âlî 2709, Rumeli Sadareti 149, Meclis-i İntihâb-ı Hükkâm-ı Şer' 371, Meclis-i Meşâyih 43, Tedkîk-i Müellefât Heyeti 10, İstanbul Kadılığı ve mülhakat ve Sicil Şubesi vesaire 774, Meclis-i Tedkîkât 259, Anadolu Sadareti 82, Meclis-i İdâre-i Emvâl-i

yaklaşık yarıya yakınının (2709 adet), fetvâ emininin sorumluluğu altında bulunan Fetvâhâne'ye ait olması dikkat çekicidir.

Konuyla ilgili R.1310/1894 yılına ait belgede ifade edildiğine göre, söz konusu senede Bâb-ı Fetvâ'ya 15019 adet evrak ve telgraf gelmiş ve bunlardan 9692'sine cevap verilmiş, 5327 adedine cevap verilemeyerek bir sonraki seneye devredilmiştir. Ayrıca Bâb-ı Fetvâ tarafından 6685 adet doğrudan (resen) veya bir talebe cevap niteliğinde olacak şekilde yazı yazılmış ve telgraf işlemi gerçekleştirilmiştir. Aynı yıl içerisinde Bâb-ı Fetvâ'da toplam 21704 adet evrak işlem görmüştür.[245] İşlem göremeyerek bir sonraki seneye devreden evrak arasında Fetvâhâne'ye düşen sayının, toplam evrakın (5327 adet) hemen hemen yarısına tekabül ettiği (2359 adet) görülmektedir. Bütün bu veriler Bâb-ı Fetvâ'nın yoğun bir iş yüküyle karşı karşıya kaldığını göstermektedir. Bu sonuç fetvâ talebine aşırı bir yoğunluğun olduğunu göstermenin yanı sıra, ileride "Fetvâhâne ve Kısımları ile İlgili Yapılan ve Yapılması İstenilen Düzenlemeler", "Fetvâhâne Görevlileri" başlıklarında ifade edilecek çalışmaların ve düzenlemelerin anlamlandırılması bakımından önemlidir.

Eytâm 457, Ders Vekaleti 145, Kısmet (miras) Mahkemesi 469, Muhasebe 656 adet evrak. (BOA, Y.PRK.MŞ, nr: 5/44, "Bâb-ı Fetvâ Evrak Odası'nın 1309 senesine Mahsus İstatistik Cetvelidir")

245 Toplam 21704 adet işlemin, 1203'ü dairelerden, 6511'i taşradan, 7305'i vatandaşlar tarafından Bâb-ı Fetvâ'ya gönderilen evrakı; 6685 adet işlem ise Fetvâ Makamı tarafından yazılan müzakere ve tahriratları içermekteydi. Cevap verilemeyen ve gelecek seneye devreden 5327 adet evrakın birimler arasındaki dağılımı da şu şekildedir: Fetvâhâne-i Âlî 2359, Rumeli Sadareti 115, Meclis-i İntihâb-ı Hükkâm-ı Şer' 364, Meclis-i Meşâyih 34, Tedkîk-i Müellefât Heyeti 10, İstanbul Kadılığı 451, Mülhakat ve Sicil Şubesi 383, Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyye 237, Anadolu Sadareti 94, Meclis-i İdâre-i Emvâl-i Eytâm 350, Ders Vekaleti 99, Kısmet (miras) Mahkemesi 327, Meclis-i Teftîş-i Mesâhif-i Şerîfe 2, Muhasebe 502 adet evrak. (BOA, Y.PRK.MŞ, nr: 5/99, "Bâb-ı Fetvâ Evrak Odası'nın 1310 senesine Mahsus İstatistik Cetvelidir")

B. MEŞİHAT'İN ESAS DAİRELERİNDEN FETVÂHÂNE/FETVÂ EMANETİ

1. FETVÂHÂNE'NİN KURULUŞU

Şeyhülislamların görev alanına giren fetvâ hizmetine, XVI. yüzyılın başlarından itibaren yenileri eklenmiştir. Böylece şeyhülislamların görev alanları genişlemiş, kendilerine yardımcı olmak üzere birer memurluk olarak ortaya çıkan görevler zamanla Ders Vekâleti, Şeyhülislam "Evkaf" Nezareti ve Fetvâ Emaneti adıyla ayrı ayrı birimler şeklinde kurumsallaşmıştır. XIX. yüzyılda ise dönemin ihtiyaçları doğrultusunda yapılan düzenlemelerle bu birimler yeniden yapılandırılmıştır.[246]

Fetvâhâne'yi,[247] Osmanlılarda Meşihat Dairesi içerisinde fetvâ talepleriyle ilgili işlemleri yapan ve şer'iyye mahkemelerinden gelen hüccet ve ilâmları tetkik eden, fetvâ emini başkanlığında veya yönetiminde geniş ve etkili bir birim olarak tarif etmek mümkündür.[248] 1826 yılından önce Bâb-ı Fetvâ da denilen Şeyhülislamlık içerisinde doğrudan Fetvâhâne adı altında, sürekli olarak bir resmî dairenin teşkil edildiğine dair devrin kaynaklarında herhangi bir bilgi yer almamaktadır.[249] Zaten şeyhülislamların oturdukları konaklarda aynı zamanda vazifelerini icrâ ettikleri düşünülürse, bu çok mümkün görünmemektedir. Ancak 1826 yılından itibaren Meşihat Makamı içerisinde fetvâ hizmetlerinin gerçekleştirildiği, "Fetvâ Emaneti Dairesi" adıyla bir birimin var olduğunu görmekteyiz.[250] Fetvâ Emâneti Dairesi'nin yerine getirmiş olduğu görev alanını kapsayacak şekilde Fetvâhâne kavramı belgelerde, "Fetvâhâne",[251] "Fetvâ-penâhî",[252] "Fetvâhâne-i Âlî"[253]

---

246 Yurdakul, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtı'nda Reform,* s. 38-39.

247 "Fetvâhâne"den kasdımız, Şeyhülislam adına fetvâ emininin nezaret ettiği "Fetvâ Emaneti Dairesi/Fetvâ Eminliği"dir. Bundan sonraki "Fetvâhâne" ifadesinin kullanıldığı yerlerde bu anlam gözetilecektir.

248 Koca, "Osmanlılarda Meşîhat Dairesi İçinde Müstakil Bir Birim Olarak Fetvahâne", s. 136.

249 Koca, "Fetvahâne", *DİA,* İstanbul 1995, c. XII, s. 496.

250 Yurdakul, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtı'nda Reform,* s. 90.

251 BOA, Y.PRK.AZJ, nr: 20/75; BOA, Y.PRK.MŞ, nr: 3/66.

252 MA, *Sicil-i Ahvâl Defterleri,* c. IV, s. 208.

253 İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 521.

"Fetvâhâne-i Celîle", "Fetvâ Emânet-i Aliyyesi"[254] gibi değişik şekillerde kullanılmaktadır.

Birçok alanda kavram karışıklığına rastlandığı gibi "Fetvâhâne" kavramının kullanımı konusunda da bunun örneklerini görmek mümkündür. Şöyle ki, Ağa Kapısı'nın Şeyhülislamlığa tahsisinden sonra, bu mekan "Şeyhülislamlık" veya "Meşihat Makamı" manasında "Fetvâhâne"[255] olarak isimlendirilmiştir. İlerleyen süreçte kurumsallaşmanın gelişimiyle birlikte "Meşihat" ve "Fetvâhâne" için belgelerde ayrı ayrı kullanımların yer aldığı görülmektedir.[256] Fakat "Fetvâhâne" kavramının ilk kullanımından ve zaman içerisindeki kullanım değişikliğinden kaynaklanan birtakım sebeplerle olsa gerek ki, birçok araştırmacı kavram kargaşası içerisinde "Bâb-ı Fetvâ", "Fetvâhâne" ve "Fetvâ Emaneti/Fetvâ Eminliği" kavramlarını birbirlerinin yerine kullanmıştır.[257] Oysaki Meşihat Dairesi veya Şeyhülislamlık, içerisinde birden fazla resmî dairenin yer aldığı ve şeyhülislamın sorumluluğu altında bulunan kurumu; Fetvâhâne ise, fetvâ emininin başkanlığında şeyhülislam adına fetvâ hizmetlerinin yürütüldüğü ve Meşihat kurumu içerisinde şeyhülislama bağlı daireyi ifade etmektedir.

Fetvâhâne, görevi ve temsil etmiş olduğu misyon itibariyle halkın güvenini kazanmış resmî bir daire konumundadır.[258] Diğer devlet kurumlarına nazaran önem kazanması ve güven elde etmesi; karşılaşılan meseleler hakkında şer'î hükümlerin ne dediğini, hangi çözümleri ortaya koyduğunu tespit etmesi ve burada çalışanların liyakatle görevi yerine getiriyor olması düşüncesinden kaynaklanmaktadır.[259] Aynı zamanda Fetvâhâne,

---

254 İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 906, "Sicill-i Ahvâl Şubesi, nr: 695".

255 BOA, HAT, nr: 294/17477.

256 BOA, İ.ŞD, nr: 43/2306. Dâire-i Meşîhat'in cihet-i dâhiliyye ve hâriciyyesiyle, Fetvâhâne ve devâir-i sâirenin… (BOA, Y.MTV, nr: 195/114)

257 Kavramların kullanımı ile ilgili değerlendirme için bkz: Yurdakul, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtı'nda Reform,* s. 58. (123 nolu dipnot)

258 …Fetvâhâne mazhar-ı emniyyet-i âmme olmuş, devâir-i resmiyye-i devletten olduğu… (BOA, Y.EE, nr: 14/163).

259 …Fetvâhâne-i Âlî'nin tahammül ve deruhte etmiş olduğu vezâif, devâir ve heyet-i hükûmet-i seniyye-i zıllullâhîlerinin vezâif-i umûmiyyesine nispetle, begâyet mühim ve mu'tenâ ve gayesi itibariyle maksad-ı aslî zuhûr-ı envâr-ı şeriat-i garrâ olduğuna ve vezâif-i mezkûrenin bi-hakkın îfâsı ber-heyet-i muntazamanın vücûdunu îcâb ettirdiğine… (BOA, Y.PRK.ŞH, nr: 2/92).

medresede öğrenilen şer'î ve hukukî bilgilerin en yüksek tatbik sahası olmuştur. Bugünkü ifadelerle söyleyecek olursak, Osmanlı teşkilatında Fetvâhâne bir hukuk akademisidir.[260]

Tanzimattan itibaren medenî kanun çalışmaları yapılmış, hukuk alanına insan yetiştiren eğitim kurumları açılmış, Temyiz Mahkemesi, Devlet Şûrâsı, Mebusan Meclisi kurulmuştur. Her ne kadar bu tür değişimler gerçekleşse de, dönemin hükümetlerinin ve halkın Fetvâhâne'ye birçok vesileyle yönelmeleri, Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar Fetvâhâne'nin sürekliliğini sağlamıştır.[261] 1 Kasım 1922'de TBMM tarafından Osmanlı saltanatının kaldırılmasıyla son Şeyhülislam Mehmed Nuri Medenî Efendi (ö. 1927) görevini tamamlamıştır. Böylece TBMM hükümetine bağlı Şer'iyye ve Evkaf Vekaleti kurularak,[262] Şeyhülislamlığın görevleri bu vekalete devredilmiştir. Vekalet bünyesinde fetvâ işlerini yürütmek üzere heyet-i iftâ bulunmuştur. Şer'iyye ve Evkaf Vekaleti'nin 3 Mart 1924 tarihinde ilgası ile Diyanet İşleri Reisliği kurulmuştur. Dolayısıyla Şeyhülislamlık Dairesi'nin kaldırılmasıyla birlikte Fetvâhâne'nin görevi Şeyhülislamlık çatısı altında son bulmuştur.[263]

2. FETVÂHÂNE VE KISIMLARI İLE İLGİLİ YAPILAN VE YAPILMASI İSTENİLEN DÜZENLEMELER

a. Fetvâhâne'de Yapılan Düzenlemeler

Osmanlı Devleti özellikle son dönemlerinde, kurumların ihtiyaçlara cevap verir nitelikte olması için yapısal düzenlemelere gitmiştir. Kurumlardaki bu dönüşümü nizamnâmeler yayımlayarak sistemli hale getirmiştir. Yapılan bu düzenlemeler içerisinde Fet-

---

260 O. Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi,* c. I, s. 222. Bu yönüyle Fetvâhâne'nin gördüğü işlemler, şimdiki Temyiz Mahkemesi'nin, Devlet Şûrâsı'nın (Danıştay) ve en son Millet Meclisi'nin kanun yapmasına, kanunları açıklama ve yorumlamasına benzetilebilir. (Ergin, *age.,* c. I, s. 223)

261 O. Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi,* c. I, s. 227.

262 Murat Akgündüz, "Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislâmlık Müessesesi", *Yeni Ümit,* Nisan-Mayıs-Haziran 2008 sy: 80, www.yeniumit.com.tr/konular.php?sayi_id=80&konu_id=1155&yumit=bolum2, 02.07.2011.

263 Berkî, *İslâmda Kaza,* s. 85; İrfan Yücel, "Diyanet İşleri Başkanlığı", *DİA,* İstanbul 1994, c. IX, s. 455.

vâhâne'nin de yer aldığını, mevcut işleyiş ve çalışma esasları ile ilgili değişik tarihlerde nizamnâmelerin yayımlandığını görmekteyiz.

13 Muharrem 1292/19 Şubat 1875 tarihinde on iki maddelik "Fetvâhâne Nizamnâmesi" yürürlüğe girmiştir. Bu nizamnâme ile birlikte Fetvâhâne'nin mevcut işleyişi daha düzenli hale getirilmiştir. Nizamnâmeye göre; Fetvâhâne'de çalışan müsevvidlerin sayısı önceden olduğu gibi 20 kişiden müteşekkil olacak, bu sayıda artırma ve eksiltme yapılmayacaktı (Madde 1). Fetvâhâne'de müsevvid olarak çalışanların maaşı, eskiden nasıl taksim ediliyorsa, yeni düzenlemede de aynı şekilde taksim edilecekti (Madde 2). Epey zamandan beri uygulana gelen, 7 mülazim ve 3 müteheyyîden oluşan "müteheyyî sınıfı" kaldırılarak, 7 olan mülazim sayısı 8'e çıkarılacaktı (Madde 3). Fetvâhâne müsevvidleri arasında öteden beri taksim edilen maaşa yapılan zam ve ilaveler, eskiden olduğu gibi yine taksim edilecek;[264] "müteheyyî" ve "hâric" olarak adlandırılan kişiler tamamen mülazim sınıfına nakledildiklerinde, oluşan 20 müsevvid ve 8 mülazim efendiler de bu taksimden istifade edeceklerdi (Madde 4).[265] 20 müsevvid ve 8 mülazim kadrosunda, münhal bir kadro ortaya çıkmadıkça atama yapılmayacak ve bu sayı sabit tutulacaktı (Madde 5).[266] Müsevvidlik kadrosunda yer açıldığında, müsevvidlik silsilesi/hiyerarşisi işletilerek, münhal olan müsevvidlik kadrosuna, 8 mülazim içerisinden en kıdemlisi Meşihat Makamı tarafından müsevvid olarak atanacaktı. Mülazimlik hiyerarşisi işletilerek boşalan mülazim kadrosu en alt dereceye indirilecek, bununla beraber boş olan kadroya uzun zamandan beri "müteheyyî" ve "hâric" sıfatıyla Fetvâhâne'ye devam etmekte olanlar arasında

264 Müsevvidler arasında taksim edilen ve eskiden beri uygulana gelen bir diğer yöntem, müsevvidlikten ayrılan birisinin maaşı kaç kuruş ve kaç para ise, 20 müsevvid arasında eşit bir şekilde taksim edilmesi şeklindeydi. Detaylı bir taksim için bkz: MA, *Fetvâhâne Memurları Defterleri,* nr: 67, s. 20-26.

265 Müsevvid ve mülazim efendiler arasında 1 Mart 1325/14 Mart 1909'da 8970 kuruş eşit bir şekilde taksim olunmuştu (MA, *Fetvâhâne Memurları Defterleri,* nr: 67, s. 9).

266 1 Mart 1325/14 Mart 1909 tarihinde mülazimin sınıfında; Muğlalı Ali Rıza, Trabzonlu Ali Bahri, Merzifonlu İsmail, Kayserili İsmail, Mihalıcıklı Bekir, Rizeli Mehmed Hilmi, Kalecikli Mehmed Şükrü, Bursalı Mehmed Raif, Rizeli Osman Nuri Efendilerden oluşan dokuz kişi bulunmaktadır (MA, *Fetvâhâne Memurları Defterleri,* nr: 67, s. 32-34).

imtihan yapılıp, en kıdemli ve liyakatlisi Fetvâhâne makamınca mülazim olarak tayin edilecekti.[267] "Müteheyyî" ve "hâric" efendiler imtihan edilmek suretiyle, tamamı mülazim sınıfına geçmediği müddetçe, Fetvâhâne dışından kimse boşalan mülazim kadrolarına alınmayacaktı (Madde 6). Fetvâhâne'ye devam edenlerin (müdâvimîn) boş kadro açılıp imtihanla mülazim sınıfına nakilleri tamamlandıktan sonra, eğer mülazimlikte boş bir kadro ortaya çıkarsa, Pusula Odası'na devam ederek "hâric müsevvid"[268] olarak adlandırılanlar arasında imtihan yapılacak, en ehliyetli ve dirayetlisi boşalan mülazim kadrosuna atanacaktı. Fakat bunlar imtihandan çekilir, aralarında üstünlük sağlayan bulunmaz ve mülazim sınıfına girecek derecede bilgi donanımına sahip olmazlarsa, Fetvâhâne dışından başvurular da kabul edilecekti. Başvuranlar arasında imtihan yapılıp, en liyakatlisi mülazim kadrosuna atanacaktı (Madde 7). "Hâric Müsevvidi" diye bilinen kişilerin sayısı artık 12 olacak ve mevcut sayı 12'ye indirilecekti. Bundan sonra oluşacak münhal kadrolara Fetvâhâne dışından başvurular kabul edilecek, imtihanla en liyakatli olanlar atanacaktı. Bunlara mahsus olan maaşlar eskiden olduğu gibi taksim edilecekti (Madde 8). Fetvâhâne'de çalışanlar arasından eğer mevleviyetle görevlendirilenler olursa, mevleviyet yerine gidene kadar vazifesine devam edeceklerdi (Madde 9). Reîsü'l-müsevvidîn görevinde bulunan kişi, mevleviyete nâil olduğunda mevleviyet yerine gidene kadar görevine devam edecekti. Mevleviyete başladığı gün yerine eğer liyakatli ise müsevvid-i sânî atanacak, liyakatli değilse müsevvidler arasından fıkıh ilmine vâkıf, ehliyetli ve liyakatli birisi reîsü'l-müsevvidîn görevine tayin edilecekti (Madde 10). Fetvâhâne'de çalışanlar ile Pusula Odası'nda mukayyet (kayıtlı) bulanan kişilerden, niyâbete (kadılık) geçmek isteyenler olursa, Hükkâm-ı Şer'iyye Nizamnâmesi'nin üçüncü maddesi gereğince, üçüncü sınıf niyâbete tayin edilecekti. Ancak Fetvâhâne'nin İlâmât Odası'nda çalışanların sayısı 15'ten, Pusula Odası'nda çalışanların sayısı ise 7'den fazla olmadıkça bu

---

267 Mülazimliğe kayıt yaptıran ve sonrada bu kadrolara atanan isimler için bkz: MA, *Fetvâhâne Memurları Defterleri,* nr: 65, s. 47-48; nr: 66, vr: 59b-66b, 87b-99b.

268 Müsevvidliğe kayıt yaptıran ve sonrada bu kadrolara atanan isimler için bkz: MA, *Fetvâhâne Memurları Defterleri,* nr: 65, s. 4-6.

kişilerin kadılık talepleri yerine getirilmeyecekti (Madde 11). Fetvâhâne'nin idaresi fetvâ eminine verilmiş olduğundan, bundan sonra Fetvâhâne'ye girme arzusunda olanlara dair evrak, fetvâ eminine havale edilecekti. Yapılan incelemeden sonra şartları bu nizamnâmeye uygun olanların tayinleri, fetvâ emininin görüşü alınarak Meşihat Makamı tarafından gerçekleştirilecekti (Madde 12).[269] Söz konusu nizamnâmede Fetvâhâne'nin işleyişine yönelik bir düzenlemeden daha ziyade, personel alımı ve personel sayısının sınırlı tutulması hususlarına değinildiğinden, daha çok personel reformu nizamnâmesi gibi gözükmektedir.

Fetvâhâne'ye alınacak müsevvidler ve müsevvid mülazimliğine kayıt yaptıracaklarda aranan şartlarla ilgili 10 Safer 1328/21 Şubat 1910 tarihinde dokuz maddelik bir talimatnâme yayımlanmıştır. Bir bakıma bu talimatnâme bize, o dönem Fetvâhâne'ye alınacak ve mülazemeten Fetvâhâne memuru olmaya aday kimselerin niteliği hakkında ipuçları vermektedir. Fetvâhâne müsevvidliklerinden biri boşaldığında, müsevvidliğe mülazemeten kayıt yaptıranlar arasında değerlendirme yapılarak, atanacaklar için hiyerarşi gözetilip en kıdemlisi tercih edilecekti. Müsevvidliğe atananın boşalttığı mülazimliğe ise, Fetvâhâne dışından ehil olan ve hak edenin tayini yapılacaktı (Madde 1). Açılacak müsevvid veya müsevvid mülazimliklerine istekli olanların içinden yaşı kırktan aşağı olan ve hüsn-i sülûku bulunanlardan; birinci olarak, imtihana girerek ders verme izni elde etmiş olanlardan fiilen ders vermekte bulunup ve Mekteb-i Kuzat'tan (kadılık mektebi)[270] hangi derecede olursa olsun mezuniyet diploması almış olan; ikinci olarak, imtihana girerek ders verme izni elde etmiş olup Mekteb-i Kuzat'tan hangi derecede olursa olsun mezuniyet diploması almış olan; üçüncü olarak, Mekteb-i Kuzat'tan pekiyi (ale'l-a'lâ) derecede diploma almış olan; dördüncü olarak, Mekteb-i Kuzat'tan iyi (a'lâ) derecede diploma almış olan; beşinci olarak, imtihana

269 *Düstur,* 1. Tertip, İstanbul 1299, c. IV, s. 76-77.

270 Şeyhülislam Meşrebzâde Mehmed Arif Efendi'nin öncülüğünde kadılık yapmak isteyenlerin yetiştirilmesi için 1855'te açılan okulun ilk adı Muallimhane-i Nüvvab iken, daha sonraları Mekteb-i Nüvvab, Mekteb-i Kuzat ve Medresetü'l-Kuzat olarak anılmıştır. (O. Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi,* İstanbul 1977, c. I-II, s. 157-159) Ayrıca Kadılık kurumunda yapılan düzenlemeler ile ilgili bkz: Hamiyet Sezer Feyzioğlu, *Tanzimat Döneminde Kadılık Kurumu ve Şer'i Mahkemelerde Düzenlemeler,* İstanbul 2010.

girerek ders verme izni elde etmiş olanlardan imtihan yapılmaksızın müsevvidlik ve müsevvid mülazimliğine kabul olunacaktı. Başvuranlar birden fazla ve derece bakımından eşit iseler, diğer Mekâtib-i Âliye'den (yüksek okullar)[271] diploma sahibi olan ve hüsnü hattı bulunan tercih edilecekti (Madde 2). Müsevvidlik ve müsevvid mülazimliğine kabulde, önceki belirtilen ilkeler geçerli olup, derece bakımından önde olan mevcut iken daha aşağıda olana öncelik verilmeyecekti (Madde 3).[272] İmtihana girerek ders verme izni elde edemeyip yalnız Mekteb-i Kuzat'tan pekiyi (ale'l-a'lâ) ve iyi (a'lâ) derecede diploma alanların, Mekteb-i Kuzat'a talebe imtihanıyla kabul olunmuş bulunmaları şarttı (Madde 4). İkinci maddede sayılan özelliklere sahip olanların dışında hiç kimse imtihansız Fetvâhâne müsevvidlik ve müsevvid mülazimliğine kabul edilmeyecekti (Madde 5). Fetvâhâne'de münhal olan müsevvid ve müsevvid mülazimliğine istekliler arasında, ikinci maddede sayılan özelliklere sahip kimse olmayıp da imtihanla ehil ve liyakatli olanların alınması gerekirse, Fetvâhâne'de uygulanan usul üzere imtihanları yapılacak ve en ehliyetlisi kabul edilecekti (Madde 6). Ehliyet noktasında eşitlik söz konusu olursa; birinci olarak, zâdegân imtihanıyla Mekteb-i Kuzat'a girip pekiyi derecede mezuniyet diploması almış olan; ikinci olarak, Mekteb-i Kuzat'a zâdegân imtihanıyla girip iyi derecede diploma almış olan; üçüncü olarak, Mekteb-i Kuzat'tan orta derecede diploma alan tercih edilecekti. Bunlara rağmen eşitlik bozulmazsa, diğer

---

271 Mekâtib-i Âliye şubesinin kısımları Darülmuallimin, Darülmuallimat ve Darülfünun olarak zikredilmektedir. [Derya Demirel, *Osmanlı Devleti'nde Sultaniler ve İdadiler,* Samsun 2007, s. 15, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)] Dolayısıyla burada, bu kısımların diplomasına sahip olan mezunlar kasdedilmiş olmalıdır.

272 Atamalarda hiyerarşik düzene riayet edilmekteydi. Örneğin; Fetvâhâne'nin İlâmât Dairesi Birinci Sınıf Mümeyyizlerinden Abdullah Münib Efendi vefat edince, onun yerine imtihanla muavinlerden Kemal Efendi; Kemal Efendi'den boşalan birinci sınıf mümeyyiz muavinliğine imtihanla müsevvidlerden Abdülfeyyaz Efendi; Abdülfeyyaz Efendi'nin yerine ikinci sınıf müsevvidlerden Şevket Efendi; Şevket Efendi'den boşalan üçüncü sınıf müsevvidliğe – her ne kadar "üçüncü sınıf müsevvidlik" yazılmış olsa da, Şevket Efendi'nin ikinci sınıf müsevvit olduğu ifade edilmişti. Sehven "ikinci sınıf" yerine "üçüncü sınıf" yazılmış olmalıdır- birinci sınıf müsevvid mülazimlerinden Mehmet Hikmet Efendi; Mehmet Hikmet Efendi'den boşalan müsevvid mülazimliğine Zühdü Efendi getirilmiştir. (MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 58)

yüksek okullardan diploması olanlara öncelik verilecek, yine eşitlik olursa hüsnü hat bilen tercih edilecek[273] ve son olarak da kura yöntemine başvurulacaktı (Madde 7). Fetvâhâne'nin İlâmât Odası'nda boş bulunan memuriyete öncelikle oda çalışanlarından, olmazsa Fetvâ Odası çalışanlarından birisi tercih edilecek ve bunda fetvâ emini ve muavini, reisü'l-müsevvidin ve ilâmât müdürünün uygun görüşü etkin olacaktı (Madde 8). İfade edilen müsevvidlik ve müsevvid mülazimliğine tayin olunacak kişiler, talimat çerçevesinde imtihana tabi tutularak, imtihan heyetinin uygun görüşü ve şeyhülislamın onayıyla atanacaktı (Madde 9).[274] Her şeyden evvel bu talimatnâme ile birlikte, Fetvâhâne'ye alınacak memurların seçimi, esaslı kriterlere bağlanmıştır. Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye ve Dersaâdet'deki mahkeme kalemlerine dışarıdan katip (müsevvid) alınmak gerektiğinde, Mekteb-i Kuzat mezunları tercih edildiği gibi,[275] Fetvâhâne'ye müsevvid alımında da buna öncelik verilmiştir. Fetvâhâne'ye memur alımında mülazemet usulü[276] esas alınmış ve bunlar içerisinden en kıdemlisi tercih edilmiştir. Talimatnâmede, Fetvâhâne'ye alınacaklarda kırk yaşından aşağı olması,[277] imtihanı kazanarak ders verme izninin alınmış olması, Mekteb-i Kuzat mezunlarına öncelik verilmekle birlikte, azda olsa diğer yüksekokul mezunlarının da Fetvâhâne'ye

273 Fetvâhâne'de münhal bulunan bir müsevvid mülazimliği için müracaat edenler arasında nitelik bakımından eşitlik söz konusu olmuş, yapılan hüsnü hat imtihanında Bayezid Dersiâmlarından İçelili Mustafa Necati Efendi başarılı olmuştur. (MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 58)

274 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 43. Bu talimatnâmeden sonra 19 Safer 1330/8 Şubat 1912 tarih ve 269 numara ile şeyhülislam imzalı bir talimatnâme daha yayımlanmıştır. Ancak Fetvâhâne memurlarının atama, tayin ve terfileri hususunda, Fetvâhâne tarafından yukarıda yer vermiş olduğumuz talimatnâme işaret edilerek bunun daha elverişli olduğu görüşü 23 Safer 1330/12 Şubat 1912 tarihli tezkire ile şeyhülislama arz edilmiştir (MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 43).

275 Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri,* İstanbul 2004, s. 282.

276 Mülazemet sistemi hakkında bkz: Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı,* s. 45-53; Mehmet İpşirli, "Osmanlı İlmiye Teşkilatında Mülazemet Sisteminin Önemi", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi,* sy: 10-11 (1982), s. 221-231.

277 Fetvâhâne'ye yeni alınacak memurların kırk yaşından aşağı olması ile ilgili, ayrıntılarından bahsedilmemekle birlikte bu uygulamanın tecrübeyle sabit bazı mahzurlar içerdiği ifade edilmiştir. (MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 25)

girme şanslarının bulunması, hüsnü hatta önem verilmesi dikkat çeken hususlardır.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Fetvâhâne'nin teşkilat yapısının daha kurumsal hale dönüştüğünü görmekteyiz. R. 1325/1909-10 yılında yayımlanan talimatnâmede yirmi üç madde,[278] R. 1336/1920 yılında yayımlanan talimatnâmede ise otuz bir madde[279] halinde Fetvâhâne görevlilerinin isimleri,[280] görev ve çalışma usulleri belirtilmiştir.

b. Fetvâ Odasında Yapılan Düzenlemeler

Fetvâhâne; Pusula Odası, Fetvâ Odası ve İlâmât Odası olmak üzere üç kısımdan oluşmaktadır.[281] Fetvâ Odası'nın Te'lîf-i Mesâil[282] ve Taharrî-i Mesâil adlarında iki şubeye ayrılması Meclis-i Vâlâ'da mütâlaa olunmuştur.[283] Mütâlaa olunan konu 1339 sayı ve 9 Temmuz 1330/29 Şaban 1332 (23 Temmuz 1914) tarihli nizamnâme ile birlikte odanın iki şubeye ayrılması şeklinde karara bağlanmıştır. Yeni ihdas edilen şubelerin vazifelerine dair

---

278 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 3-7.

279 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 85-88.

280 1 Mart 1325/14 Mart 1909 tarihinden itibaren Fetvâhâne'de görev yapanlardan bir kısımlarının isimleri, maaşları ve atanma tarihleri hakkında bkz: MA, *Fetvâhâne Memurları Defterleri,* nr: 67, s. 48-81.

281 Koca, "Fetvahâne", s. 498. Bazı kaynaklar Fetvâhâne'nin bölümlerini ele alırken, Pusula Odası'nı müstakil bir oda değil de, bir müracaat kalemi niteliğinde olduğu için fetvâ odasının bir bölümü şeklinde değerlendirmişlerdir. (Pakalın, *age.,* c. I, s. 622)

282 1333-1334/1917-1918 tarihli salnamede Te'lîf-i Mesâil Şubesi; Reis Ahıskalı Ali Haydar Efendi (hakkında bkz: MA, *Sicil-i Ahvâl Defterleri,* c. VII, s. 18), Âzâ Hasan Fehmi Efendi (hakkında bkz: MA, *Sicil-i Ahvâl Defterleri,* c. VI, s. 256), Âzâ Hüseyin Necmeddin Efendi, Âzâ Mustafa Saffet Efendi, Başkatip Ahmed Muhtar Efendi'den oluşmaktadır. (*Devlet Salnâmesi,* sene 1334, s. 138) Bu şube üzerine yapılan çalışma için bkz: İslâm Demirci, *Osmanlı Meşihat Makamına Bağlı Te'lif-i Mesâil Şubesinin Kuruluşu ve İslam Hukuku Alanında Yaptığı Çalışmalar,* İstanbul 2002. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)

283 Dahiliye Nazırı Talat, Harbiye Nazırı Enver, Şeyhülislam ve Evkaf-ı Hümayun Nazırı Hayri, Sadrazam ve Hariciye Nazırı Mehmed Said, Nafia Nazırı Mahmud, Adliye Nazırı ve Şuray-ı Devlet Rais Vekili İbrahim, Maarif Nazırı Ahmed Şükrü mütalaa sırasında hazır bulunan isimlerdi. (*Düstur,* 2. Tertip, Dersaâdet 1334, c. VI, s. 950; *Cerîde-i İlmiye,* c. I, sy: 4, s. 157)

bir layiha kaleme alınmış, padişahın onayıyla birlikte nizamnâme neşredilerek yürürlüğe konmuştur.[284]

---

284 Nizamnâme 30 Şaban 1332/10 Temmuz 1330 (24 Temmuz 1914) tarihinde Osmanlı padişahı Mehmed Reşad tarafından onaylanmış, 22 Ramazan 1332/1 Ağustos 1330 (15 Ağustos 1914) tarihinde Takvim-i Vekâyi'de 1907 sıra numarasıyla neşredilerek yürürlüğe girmiştir. (*Düstur*, 2. Tertip, c. VI, s. 948-950)

Nizamnâmenin maddeleri şu şekildedir:

Madde 1: Fetvâhânenin heyet-i iftâiyye dâiresini teşkîl eden "Fetvâ Odası" Te'lîf ve Taharrî-i Mesâil namlarıyla iki şûbeye muhtevîdir.

Madde 2: Her şûbeye Makâm-ı Meşîhat'çe Fetvâhâne memurlarından mikdâr-ı kâfî zevât tefrîk olunur.

Madde 3: Te'lîf-i Mesâil Şubesi kütüb-i mütedâvilede tesâdüf edilemeyen mesâilin suver-i hılyesini tayîn edecek ve Makâm-ı Meşîhat'ten tensîb olunan mevzulara dâir mezâhib-i erbaaya mensûb bi'l-umûm kütüb-i fıkhiyye ve âsâr-ı ilmiyyeden istikrâ sûretiyle me'haz göstererek cem' edeceği mesâ'il-i şer'iyyeyi muhtevî müdevvenât-ı mahsûsa ve meşâyih-i islâmiyyenin zîrine nakilleri bi'l-ilâve taht-ı intizâma alınacak bilâ tekrâr matbû ve gayr-ı matbû fetvâlarından müteşekkil ve kütüb-i fıkhiyyedeki tertîbe muvâfık Muhîtü'l-Fetâvâ vücûda getirecektir.

Madde 4: Musakkafât ve müsteğallât-i vakfiye ile arâzî-i emîriyyeye müteallık evâmir-i seniyyeye mübtenî verilen fetâvây-ı şerîfeyi evâmir-i ahîranın tadilâtı dâiresinde yeniden tertîb Te'lîf-i Mesâil Şubesi'nin cümle-i vezâifindendir.

Madde 5: Fetâvây-ı mevcûdede hâdisâta tevâfuku te'minen icrâsına lüzûm görülecek tasarrufât-ı lafzıyye işbu şube tarafından îfâ olunur.

Madde 6: Te'lîf-i Mesâ'il Şubesi mezheb-i hanefiyyede gayr-i müftâ bih addolunan bir kavli maslahat-ı asra evfâkiyyetinden nâşî ihtiyâr eder veya ilcây-ı maslahatla eimme-i selâse mezâhibine âid bir kavli tercîhan muvâfık görür ise, bu bâbda müdellelen bir mazbata tanzîm ve fetvâ emînine tevdî eder. Mazbatanın muhtevî bulunduğu kavl-i makâm-ı iftânın bi't-tasvîb arzı üzerine irâde-i seniyyeye iktirân ettikten sonra, esâs-ı iftâ olur.

Madde 7: Taharrî-i Mesâ'il Şubesi istiftâ olunan hâdisâta âid fetâvây-ı şerîfeyi taharrî ve tanzîm ve es'ile-i hukûkiyyenin cevâblarını ihzâr eder.

Madde 8: İmzâya iktirân eden fetâvây-ı şerîfe ve karîn-i tasvîb olan ecvibe defâtir-i mahsûsasına nakilleriyle berâber Taharrî-i Mesâ'il Şubesi tarafından kayd olunur.

Madde 9: Netâic-i mesâ'îyi Te'lîf Şubesi üç ayda bir ve Taharrî-i Mesâ'il şubesi her ay nihâyetinde Fetvâ Emâneti'ne tevdî ve Fetvâ Emâneti'nce keyfiyyeti Makâm-ı Meşîhat'e bildirilir.

Madde 10: İşbu nizamnâme ahkâmı, îcâbı hâlinde talîmâtnâmeler ile tevzîh ve tevsî' olunabilir.

Madde 11: İşbu mevâd-ı mukarrere târîh-i neşrinden itibâren mer'îdir.

Madde 12: İşbu nizâmnâmenin icrây-ı ahkâmına Makâm-ı Meşîhat me'mûrdur.(BOA, MV, nr: 235/176) Karşılaştırmak için bkz: BOA, İ.MMS, nr:186/1332/Ş-09; *Düstur,* 2. Tertip, c. VI, s. 948-950; *Cerîde-i İlmiye,* c. I, sy: 4, s. 155-157.

Yürürlüğe giren nizamnâmeye göre, fetvâ heyetini oluşturan Fetvâ Odası'nın daha işlerlik kazanması adına Te'lîf-i Mesâil ve Taharrî-i Mesail şubelerine ayrılmıştır. Te'lîf-i Mesâil Şubesi'nin görevleri nizamnâmede 3 ile 6. maddeler arasında zikredilmiştir. Görevleri; mevcut dinî kitaplarda bulunmayan meselelerin çözüm yollarını bulmak, Meşihat Makamı'nın talebi doğrultusunda, kaynak göstermek suretiyle dört mezhebin kitaplarından ve ilmî eserlerinden, matbû ve yazma Türkçe fetvâ kitaplarından istifade ederek sonuçlar çıkarıp şer'î meselelerle ilgili tekrara yer vermeden ve fıkıh kitaplarının tertibine uygun Muhîtu'l-Fetvâ[285] isminde bir kitap meydana getirmekti. Şube çalışanları bu fetvâlar içerisinden düzeltilmeye ihtiyaç duyulanları düzeltecek, musakkafat ve müsteğallat vakfı ve mîrî araziler ile ilgili fetvâları gözden geçirerek yeniden düzenleyeceklerdi. Yaptıkları çalışmaları üç ayda bir fetvâ eminine bildireceklerdi.

Bir diğer şube olan Taharrî-i Mesâil Şubesi'nin görevleri ise 7 ile 9. maddeler arasında zikredilmiştir. Görevleri; fetvâsı sorulan meselelere ait fetvâları bulma, düzenleme ve hukukî soruların cevabını hazırlama, imzadan çıkan fetvâları, fetvâ defterine kaynaklarıyla birlikte kaydetme ve her ayın sonunda faaliyetleri ile ilgili Fetvâ Emaneti'ni bilgilendirmeden ibaretti.

c. İlâmât Odasında Yapılması İstenilen Düzenlemeler

Meşihat Müsteşarı[286] Zühdü Efendi Fetvâhâne'ye yapmış olduğu ziyarette İlâmât Odası'nın işleyişindeki sıkıntılar üzerine, Şeyhülislamlık makamına yapılan şikayetleri araştırarak tahkikat yapmıştı. Dersaâdet'ten ve taşradan Fetvâhâne'ye gönderilen ilâmların yoğunluğu sebebiyle üzerinden dört beş sene geçme-

---

285 *Muhîtu'l-Fetâvâ I-II-III,* DİB Kütüphanesi, nr: 176, 180, 184. Bu eserin değerlendirme ve tahlili için bkz: İ. Demirci, *Osmanlı Meşihat Makamına Bağlı Te'lif-i Mesâil Şubesinin Kuruluşu,* s. 50-69.

286 İlk Meşihat müsteşarına 1297 tarihli Salnâme'de rastlanmaktadır. "Bab-ı Meşihat Dâire-i Rüesâ-yı Me'mûrîn ve Sâiresi" başlığı altında, Müsteşar Ahmed Necib Efendi'nin ismine yer verilmiştir. (*Devlet Salnâmesi,* sene: 1297, s. 109) Meşihat müsteşarı, Fetvâhâne'nin de dahil olduğu Meşihat çatısı altında bulunan birimlerle ilgili işlerin yürütülmesinde şeyhülislama yardımcı olan ve idarî mekanizmanın işlerliğine katkı sağlayan kişidir. Hiyerarşik açıdan şeyhülislamdan sonra ismi zikredilmektedir. Fakat maaş itibariyle fetvâ emininden daha düşük bir gelir elde etmektedir. (bkz: Ekler bölümü, maaş tabloları)

sine rağmen henüz tetkik edilmeyen evrak bulunmaktaydı. O kadar ki, İlâmât Odası'nda 14 kişi çalışmakta olup, bu sayının yetersizliği sebebiyle henüz tetkik olunmamış evrak 5900 takıma ulaşmıştı. Bu odada çalışanlar, sadece odaya gönderilen ilâmları tetkik etmez, mahkemelerden gelen davaların tetkiki, taşradan ve yabancı memleketlerden sorulan fetvâların araştırılması gibi aslî görevlerinin dışında da hizmet vermeye çalışırlardı. Bunun yanı sıra elde etmiş oldukları gelirlerin azlığı verimli çalışmalarını engellemekteydi. İlâmât Odası çalışanlarının sayısının artırılması ve gelirlerinde düzenlemeler yapılması, İlâmât Odası işlerinin Mahkeme-i Temyiz Daireleri'nde olduğu gibi Arabistan, Anadolu, Rumeli, Dersaâdet gibi bölümlere ayrılarak her bölümün ilâmlarını tetkik edecek ayrı görevlilerin tayin edilmesi, böylece tarafların mağduriyetlerinin giderilmesi ve Fetvâhâne'nin halk nazarındaki güveninin sarsılması engellenebilirdi. Meşihat Müsteşarı Zühdü Efendi yapmış olduğu tahkikatın neticesinde, bu önerilerde bulunmuş, daha önce de aynı sorunla ilgili benzer düzenlemelerin tavsiye edildiğini ve bir sonuç alınamadığını ifade etmişti.[287] Nitekim R. 1325/1909-10 yılında yayımlanan talimatnâmede bu taleplerin karşılandığı ve heyet-i temyîziyye arasında bir görev dağılımına gidildiği görülmektedir.[288]

3. FETVÂHÂNE'NİN KISIMLARI

Fetvâhâne XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar iki bürodan müteşekkildi. Bunlardan birincisi, müsevvidlerin görev yaptığı Pusula Odası; ikincisi ise mübeyyizlerin oturduğu Fetvâ Odası idi. Fetvâ emini her iki büroda fetvâ hizmetine şeyhülislam adına bakardı. Tanzimattan sonra Fetvâ ve Pusula odalarına bir

---

287 BOA, Y.PRK.MŞ, nr: 2/92. Fetvâ Emini Nuri Efendi de: "…irâde-i seniyye-i mülûkâneye iktirân eden bi'l-cümle senedât-ı şer'iyyenin temyîz ve istinâfı hakkında ta'lîmât-ı seniyye-i ahkâmın tatbîkâtına ol zaman başlanıldığı halde, bu umûrun rü'yetine keyfiyet edecek teşkîlât ber-vakt-i yüsr ve suhûlet ta'lîk ve va'd edilmişti. Müfettiş-i umûm-ı mülkiyye tahrîrât-ı melfûfesi mündericâtı bu gibi teşkîlâtın lüzûmundan bahs edilmek üzere intizâr edilen vesîle ve vakt-i münâsib gibi telakkî edildiğine telmîh olunmuştur. Fetvâhâne-i me'mûrînin adem-i kifâyet sebebi ise, bâlâda arz olunduğu üzere ta'lîmât-ı seniyye-i ahkâm Fetvâhâne'ye emr olunduğu halde lâzım gelen teşkîlâtın ile'l-ân yapılmamış olmasıdır…" ifadeleriyle tavsiyelerde bulunmuştur. (BOA, Y.EE, nr: 10/60)

288 Bkz: MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 4, (mad: 5).

de İlâmât Odası eklendi. Fetvâ Emaneti Dairesi'nin verdiği fetvâ hizmetine mahkemelerde düzenlenen belgelerin tetkiki de ilave edildi.[289] Böylece Fetvâhâne, fetvâ emininin gözetimi altında Fetvâ Odası, İlâmât Odası ve Mülazimîn/Pusula Odası'ndan oluşan bir yapıya kavuştu.[290]

a. Fetvâ Odası (Fetvâ Heyeti)[291]

Fetvâ Odası, sorulan fetvâların cevaplarının hazırlandığı, şeyhülislamın onayından gelen fetvâların kaydının yapılarak soru sahiplerine verildiği, sorularına şifâhî olarak cevap isteyen kimselerin doğrudan doğruya müracaat ettiği ve meselenin hükmünü öğrendiği yerdir.[292] Fetvâ Odası, fetvâ emininin nezaretinde olup, sermüsevvidin (başmüsevvid) idaresi altındaydı. Fetvâ Odası heyeti; müvezzi'-i fetvâ (fetvâları dağıtan), şifâhî cevap memuru, dört murafa'a memuru, fetvâ isteyenlere şifâhen cevap veren dört memur, dördü merkez dairelerden diğer dördü de vilayetlerden istenen fetvâları hazırlamakla görevli sekiz memur, beş tane fetvâ araştırmakla görevli memur ve bir de hâfız-ı kütübden oluşmaktaydı. Bahsi geçen bu kimselerle birlikte Fetvâhâne'de görev yapanlara "Fetvâhâne müsevvidi" denilmekteydi.[293] 1336/1920'deki Fetvâhâne çalışanları ile ilgili talimatnâmede oda çalışanlarına mukayyid, heyet-i te'lîfiyye reisi gibi birtakım görevliler daha ilave edilmişti.[294]

Şaban 1332/Temmuz 1914 tarihinde yayımlanan nizamnâme ile birlikte, Fetvâ Odası Te'lîf-i Mesâil ve Taharrî-i Mesâil

---

289 Yurdakul, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtı'nda Reform,* s. 56, 59.

290 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 3, (mad: 1); Berkî, *İslâmda Kaza,* s. 83. 1336/1920 yılında yayımlanan talimatnâmede, Mülazimîn/Pusula Odası, Kalem Heyeti (Odası) olarak isimlendirilmiştir. (MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 85, (mad: 1).

291 Kaynaklarda, tanımlamalar yapılırken genelde "Fetvâ Odası/Heyeti" tabiri kullanılmıştır. Ancak bu kısım için zaman zaman "Büyük Oda" tabirinin de kullanıldığı olmuştur. (MA, *Fetvâhâne Memurları Defterleri,* nr: 67, s. 9).

292 Berkî, *İslâmda Kaza,* s. 84.

293 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 5, (mad: 11). Fetvâ Odası birinci sınıf müsevvidler için bkz: MA, *Fetvâhâne Memurları Defterleri,* nr: 65, s. 13-15; ikinci sınıf müsevvidler için bkz: MA, *Fetvâhâne Memurları Defterleri,* nr: 65, s. 22-24.

294 Bkz: MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 85-86.

adlarıyla iki bölümden oluşacak şekilde düzenlenmiştir. Te'lîf-i Mesâil Şubesi, sistematik ve şümullü fetvâ mecmualarının telifiyle meşgul olurdu. Taharrî-i Mesâil Şubesi ise, arz edilen meselelere uygulanabilir örnekleri seçerek şeyhülislam tarafından verilecek yanıtları hazırlar ve nihayet verilen fetvâları kaynaklarıyla birlikte özel defterlere kaydederdi.[295]

b. İlâmât Odası (İlâmât Heyeti)

İlâmât Odası, şer'iyye mahkemelerinden doğrudan doğruya veya temyiz yoluyla gelen ilâm ve hüccetlerin incelendiği yerdir. İlâm ve hüccetler burada incelendikten sonra, verilen karar ilâmlara derkenar suretiyle yazılır, fetvâ emini ile ilâmât müdürünün mührüyle mühürlenerek sahiplerine verilir veya verilmek üzere geldiği yere iade edilirdi.[296] İlâmât Odası, Fetvâhâne'nin diğer odaları gibi fetvâ emininin nezareti altında bulunmaktaydı. İlâmât Odasının başında, ilâmât-ı şer'iyye müdürü bulunurdu. Oda çalışanları, "Heyet-i Temyîziyye" ve "Heyet-i Tahrîriyye ve Kaydiyye" şeklinde iki kısma ayrılarak faaliyet göstermekteydi.[297]

c. Mülazimîn/Pusula Odası (Kalem Heyeti)

Mülazimîn Odası, fetvâ emininin nezareti ve başmülazimin idaresi altındaydı. Bir başmülazim/kalem müdürü ve istiftâ pusulası hazırlayan görevlilerden[298] oluşmaktaydı. Fetvâ talebiyle Fetvâhâne'ye gelenler, her şeyden önce Mülazimîn Odası'na

---

295 Heyd, "Osmanlı'da Fetva Müessesesinin Bazı Tezahürleri", s. 307-308. Söz konusu nizamnâmeye "Fetvâhâne ve Kısımları ile İlgili Yapılan ve Yapılması İstenilen Düzenlemeler" başlığı altında yer verilmiştir. Benzer şekilde yeni düzenlenen şubelerin görevlileri ile ilgili ayrıntılı bilgilere "Fetvâhâne Görevlileri" başlığı altında yer verilecektir.

296 Berkî, *İslâmda Kaza,* s. 84.

297 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 4, (mad: 3). Bu kısmın görevlileri ve çalışma alanları ile ilgili ayrıntılı bilgi "İlâmât Odası Görevlileri" başlığı altında verilecektir.

298 1336/1920 tarihli talimatnâmede söz konusu görevliler; bir müdür, bir mümeyyiz, bir telhîs-i muharrerât memuru, ihtiyaç duyulan kadarıyla tatbîk ve taharrî-i kuyûd, hulâsa-i ilâmât ve tebyîz-i evrak, harç memurları şeklinde detaylandırılmıştır. [MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 87, (mad: 19)]

müracaat ederler ve istiftâ pusulası yazdırırlardı.[299] Bir başka ifadeyle sorularının yazılı, düzgün bir şekle getirilmesini bu odada sağlayarak, aldıkları pusula ile meselenin hükmünü Fetvâ Odası'na sorarlardı. Bu itibarla odayı, ilk müracaat yeri olması hasebiyle Kalem Odası,[300] çalışanlara nispetle Mülazimîn Odası ve yapılan iş açısından da Pusula Odası[301] olarak adlandırmak mümkündür.

4. FETVÂHÂNE GÖREVLİLERİ

a. Fetvâ Emini

Esas itibariyle gerek fetvâ emini, gerekse Fetvâhâne'nin diğer görevlileri şeyhülislamın maiyetinde bulunmaktaydı. Fetvâ emini, Fetvâhâne'deki hizmetleri şeyhülislam adına yürütmekteydi. Bu çerçevede fetvâ emini, Fetvâhâne'ye sorulan fetvâların hazırlanmasını sağlar, Fetvâ Odası'nda yazılan fetvâları okur, tetkik eder ve herhangi bir eksiklik yoksa fetvâ suretini usulüne uygun bir şekilde Meşihat Makamı'na takdim ederdi. Ayrıca, İlâmât Odası'ndan takdim olunan hüccetleri (senedât-ı şer'iyye), temyiz evrakını ve diğer evrakı inceleyerek, şer'î açıdan uygun olanlara "yazıla" işaretini veya mührünü koyarak müsevvidlere verirdi. Müsevvidler tarafından temize çekilen evraka fetvâ emini resmî mührünü vurur ve evrak ilgili yere gönderilirdi. Özetle Fetvâhâne'deki iş ve işlemler, fetvâ emininin gözetimi altında gerçekleşirdi.[302]

b. Fetvâ Emini Muavini

Fetvâ emini muavininin tayin edilmesi çok sonraki dönemlerde olmuştur. Devlet Salnâmeleri'ne bakıldığında, ilk fetvâ emini muavinine H 1325/1907 yılında rastlanmakta ve bu göreve ilk olarak Mehmed Rebîî Efendi'nin getirildiği görülmek-

---

299 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 7, (mad: 20-21); Berkî, *İslâmda Kaza,* s. 83.

300 Pakalın, *age.,* c. I, s. 621-622.

301 MA, *Fetvâhâne Memurları Defterleri,* nr: 67, s. 9.

302 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 3, (mad: 2), 85, (mad: 2). Fetvâ eminlerinin görevleri ile ilgili geniş bilgi ikinci bölümde "Fetvâ Eminlerinin Görevleri" başlığı altında, fetvâ eminleri hakkında geniş bilgi ise üçüncü bölümde verilecektir.

tedir.[303] İş yoğunluğunun bir sonucu olsa gerek ki, bir müddet sonra, R.1330/1914 tarihinde, fetvâ emini muavinin sayısı ikiye çıkarılmıştır.[304]

Fetvâ emini muavinlerinin görevi, fetvâ eminine belirtilen vazifelerinde yardımcı olmak[305] ve gerektiğinde fetvâ emini muavinliğine ait mühür ile resmî evrakı mühürlemekten ibaretti.[306]

4.1. Fetvâ Odası Görevlileri

4.1.1. Sermüsevvid/Reîsü'l-Müsevvidîn[307]

Dersaâdet mahkemelerinden fetvâ için gönderilen dava suretlerini alarak üzerlerine tarih koyar ve içeriğini inceletirdi. Gerektiği takdirde Fetvâ Odası'nda çalışanların katılımıyla konuyu müzakere eder ve neticesini fetvâ eminine bildirirdi. Buradan çıkan neticeyi katibe sözlü olarak anlatır, yazılan fetvâyı okur ve gerekli düzenlemeler yapıldıktan sonra fetvânın son halini fetvâ eminine takdim ederdi. Fetvânın Meşihat Makamı tarafından imzalanmasından sonra sahibine verilmesini sağlardı. Fetvâ isteyenlere verilen şifâhî fetvâlara nezaret ederdi. Vilayetlerden, diğer dairelerden, İlâmât Odası'ndan ve ferdî başvurularla istenilen yazılı fetvâ taleplerinin içeriğini, Fetvâ Odası'ndaki memurlara araştırtır ve lüzum görüldüğünde odadaki diğer çalışanların katılımıyla konuyu müzakere ederek neticesini fetvâ eminine beyan ederdi. Kararlaştırılan neticenin şer'î gereğini üzerine yazdırarak, fetvâ emini ve heyet-i iftâiyyeye mahsus mühürleri vurduktan sonra cevabı ilgili yere gönderirdi.[308] Sermüsevvid cevabı bilinen, kolay meseleler hakkında istenilen fetvâlara, Fetvâ Odası çalışanlarıyla

---

303 *Devlet Salnâmesi,* sene 1322, s. 242. Ayrıca R. 1326/1910'dan itibaren bu göreve getirilenler ile ilgili bkz: MA, *Fetvâhâne Memurları Defterleri,* nr: 65, s. 9.

304 MA, *Fetvâhâne Memurları Defterleri,* nr: 65, s. 9.

305 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 3, (mad: 2).

306 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 85, (mad: 3). İstanbul Müftülüğü Şer'iye Sicilleri Arşivi'nde dosyası bulanan Fetvâ Emini Muavini Şeyh Zürkâ Efendi için bkz: İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 647.

307 1325/1909-10 tarihli talimatnâmedeki "Sermüsevvid" ismi, 1336/1920 tarihli talimatnâmede "Reisü'l-Müsevvidîn" olarak ifadelendirilmiştir. [MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 85, (mad: 5)]

308 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 85, (mad: 5).

konuyu müzakere ettikten sonra fetvâ emininin izni olmadan mesuliyeti kendinde olmak üzere cevap verebilirdi.[309]

4.1.2. Reîsü'l-Müsevvidîn Muâvini[310]

Reîsü'l-müsevvidîne tüm işlerinde yardımcı olurdu. Bununla beraber yazılacak fetvâların kaynaklarını, istiftâ evrakıyla karşılaştırıp olaya uygun olanlarına "muvafıktır, yazıla" işaretini koyarak imzalardı. Uygun olmayanlarını ise, tekrar araştırılmak üzere iade ederdi. İmzalanan fetvâları sahiplerine verirdi. Fetvâhâne memurlarının maaşlarını dağıtır, maaşın 1/4'ünü geçmemek şartıyla, reîsü'l-müsevvidîn tarafından uygun görülen miktarı, Fetvâhâne'ye vakfedilen paralardan borç alanların veya kefillerinin maaşından keserek reîsü'l-müsevvide teslim ederdi. Maaş hususunda kalem müdürü ile beraber Fetvâhâne çalışanlarından arzu ettiği kişi kendisine yardımcı olurdu.[311]

4.1.3. Şifâhî Cevap Memuru

Fetvâ talebinde bulunan kimseler, usul üzere Pusula Odası'ndan istiftâ pusulası alırlardı. Şifâhî cevap memuru da, fetvâ talep eden kimseyi dinleyerek hazırlanan istiftâ pusulasının maksadı ihtivâ edip etmediğini incelerdi. Daha sonra şifâhî cevap memurları ile ilgili müsevvidlerin katılımıyla, fetvânın şer'î cevaplarını istişare eder ve neticeyi talepte bulunanlara izah ederdi. Verilen fetvâlar, istifta pusulalarına özetlenerek tarih verilir ve her ayın sonunda bir zarfa konularak muhafaza edilirdi. Yazılı fetvâ talebinde bulunulduğunda, şifâhî cevap memuru evraka tarih koyar ve fetvâ yazmaya memur kimselere bunu yazdırırdı. Fetvâ

---

309 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 5-6, (mad: 12). Sermüsevvid Ahmed Şükrü Efendi hakkında bkz: İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 17. H. 1294/1877-1878 tarihinden itibaren reîsü'l-müsevvidlik görevine getirilenlerin isimleri için bkz: MA, *Fetvâhâne Memurları Defterleri,* nr: 66, vr: 8b-16b.

310 1 Haziran 1336/1 Haziran 1920 tarihinden itibaren fetvâ müvezziliği -aşağıda bahsedilen- ünvanı, reîsü'l-müsevvidîn muavini ünvanına dönüşmüştür. Bu tarihte fetvâ müvezzi'i olan Hafız Hasan Efendi'nin 2500 kuruş olan maaşına 250 kuruş ilave yapılmış ve reîsü'l-müsevvid muavini olarak atanmıştır. (MA, *Fetvâhâne Memurları Defterleri,* nr: 65, s. 11)

311 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 85, (mad: 6).

isteyenlere şifâhî cevap vermekle görevli olan memurlar, şifâhî cevap memuruna görevinde yardımcı olurlardı.[312]

4.1.4. Zabt-ı Dâvâ Memurları

Zabt-ı dâvâ memurları her şeyden evvel, kendilerine verilen zabıtları mutâlaa ederlerdi. Meseleye uygun şer'î nakilleri araştırırlar ve görüşlerini bir pusulaya yazarak altını imzalarlardı. Sonra da bunu, iade tarihini yazarak reîsü'l-müsevvidîn veya muavinine verirler, gerektiğinde reîsü'l-müsevvidîn ve muavini ile konuyu müzakere ederlerdi. Yazılan fetvâ pusulaları her aya mahsus ayrı bir zarf içine konularak muhafaza edilirdi.[313]

4.1.5. Fetvâ Müvezzi'i

Fetvâ müvezzi'i, Fetvâhâne'ye gönderilen dava suretlerinin meselelerini araştırıp, gereğini sermüsevvide ve ilgili kişilere bildirerek müzakerelerini yapardı. Fetvâ göreviyle vazifelendirilenler tarafından yazılan fetvâları okur, hangi kitaptan alındığını tetkik eder, şer'î hükümlere ve kayıtlara uygunluğunu tahkik eder ve sermüsevvide verirdi. Fetvâhâne'den cevabı yazılıp imzalanan ve usulüne uygun bir şekilde işlemleri tamamlanan fetvâları sahiplerine verirdi. Ayrıca sermüsevvide işlerinde yardımcı olur, Fetvâhâne'de çalışanların maaş hesaplarını tutar ve maaş çıktıkça hak sahiplerine maaşlarını dağıtırdı.[314]

4.1.6. Murâfa'a Memurları

Her şeyden evvel dava suretlerinin kaydını her bir murâfa'a memuru okuyarak incelerdi. Ayrıca mahkemenin verdiği karar-

---

312 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 6, (mad: 14, 16), s. 85-86, (mad: 7). Bu hizmeti gören bir şifâhî cevap memuru ve kendisine yardımcı olan ve aynı adla anılan dört şifâhî cevap memuru daha vardı. [MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 5, (mad: 11)] Bu bilgi ışığında kolay anlaşılması açısından "bir şifâhî cevap memuru ve dört şifâhî cevap memuru yardımcısı" şeklinde bir sınıflama yapılabilir. Şifâhî cevap memurlarından birkaçı hakkında bkz: Şerafeddin Efendi (İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 25; MA, *Sicil-i Ahvâl Defterleri,* c. II, s. 33); Eyüb Sabri Efendi (İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 31; MA, *Sicil-i Ahvâl Defterleri,* c. II, s. 29). Ayrıca R. 1326/1910 tarihinden itibaren bu göreve getirilenlerin isimleri için bkz: MA, *Fetvâhâne Memurları Defterleri,* nr: 65, s. 12.

313 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 86, (mad: 8).

314 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 6, (mad: 13). Bu memuriyetin sonradan yaşadığı dönüşüm için bkz: "Reîsü'l-Müsevvidîn Muâvini" başlığı.

daki şüpheli noktaları tetkik ederler ve İlâmât Odası'ndan fetvâ için gönderilen senedât-ı şer'iyyeyi mutâlaa ederek her biri ayrı ayrı konunun şer'î yönünü araştırır, aralarında müzakere ederek kararlarını sermüsevvide beyan ederlerdi.[315]

4.1.7. Fetvâ Tahrîr Memurları

Şifâhî cevap memuru tarafından verilen istiftâ pusulasına uygun bir şekilde, belirli kitaplardan fetvâ araştırması yaparlardı. Ayrıca ferâiz meselelerini tashih edip, yazdıkları fetvâları fetvâ müvezzi'i efendiye verirlerdi.[316]

4.1.8. Dairelerden ve Vilayetlerden Gelen İstiftâlar İçin Görevli Memurlar

Burada çalışan kimseler, Dersaâdet'in dairelerinden, vilayetlerinden ve elviye-i müstakillesinden[317] gelen fetvâ evrakını mutâlaa ederlerdi. Meseleye uygun şer'î nakilleri araştırırlar, görüşlerini yazarak altını imzalarlar ve sonra da bu evrakı reîsü'l-müsevvidîn veya muavinine verirlerdi. Gerektiğinde konuyu reîsü'l-müsevvidîn ve muaviniyle müzakere ederlerdi. Sonuçta yazılan bu pusulalar her aya mahsus ayrı bir zarf içine konularak muhafaza edilirdi.[318]

---

315 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 6, (mad: 15). "Zabt-ı Dâvâ Memurları" ile görev alanları birbirine çok yakın gözükmektedir. Muhtemelen bu görev daha sonra "Zabt-ı Dâvâ Memurları" vazifesiyle birleştirilmiş olmalıdır.

316 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 6, (mad: 17). Muhtemelen bu görev daha sonra "İstihzâr ve Tahrîr-i Fetvâ Memurları" adını almıştır. Çünkü ifade ettiğimiz memuriyetle görev alanları hemen hemen örtüşmektedir.

317 Eski mülkiye teşkilatında müstakil mutasarrıf idaresinde bulunan yerler hakkında kullanılan bir tabirdir. Bu itibarla elviye-i müstakille, müstakil sancaklar demektir. Liva yahut sancak, şimdiki kaymakamla vali arasında bir makamdı. Kaymakamlar mutasarrıflara, mutasarrıflar valilere bağlıydı. Mutasarrıflardan valilere bağlı olmayanlara "müstakil mutasarrıf" denilir ve bu gibi yerler hakkında "elviye-i müstakille, müstakil mutasarrıflıklar" ifadesi kullanılırdı. (Pakalın, *age.,* c. I, s. 523)

318 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 86, (mad: 9). Bu kısımda çalışan memurlardan birkaçı hakkında bkz: Haymanalı Mehmed Faik Efendi (İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 2575; MA, *Sicil-i Ahvâl Defterleri,* c. VI, s. 266); Hüseyin Necmeddin Efendi (İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 13; MA, *Sicil-i Ahvâl Defterleri,* c. VI, s. 263).

4.1.9. Müsted'iyât Memurları

Müsted'iyât memurları, Fetvâhâne'ye havale olunan istidâları okurlar, tetkik ederler ve şer'î nakillerini çıkarırlardı. Sonuç itibariyle görüşlerini bir pusulaya yazarak altını imzalarlardı. Daha sonra pusulayı reîsü'l-müsevvidîn veya muavinine verirler ve gerekli görüldüğünde konuyu reîsü'l-müsevvidîn ve muavini ile beraber ortak müzakere ederlerdi. Yazılan bu pusulalar benzerlerinde olduğu gibi, her aya ait olan ayrı bir zarfta saklanırdı.[319]

4.1.10. İstihzâr ve Tahrîr-i Fetvâ Memurları

Kendilerine gönderilen fetvâ evrakına uygun olarak yazdıkları fetvâ suretlerini ve kaynaklarını reîsü'l-müsevvidîn muavinine verirler ve gerektiğinde de şifâhî cevap memuruna gösterirlerdi. "Yazıla" işareti koyulan fetvâ suretlerini yeniden yazdıktan sonra tekrar reîsü'l-müsevvidîn muavinine iade ederlerdi. İşlemleri tamamlanan fetvâ evrakı altına tarih yazılarak muhafaza edilirdi.[320]

4.1.11. Hâfız-ı Kütüb

Fetvâhâne'de mevcut bulunan kitapları deftere kaydederek kütüphane dolaplarında itina ile muhafaza ederdi. Fetvâhâne çalışanları tarafından talep olunan kitapları kütüphaneden alarak isteyene götürürdü. Söz konusu kişi işini bitirdikten sonra, kitabı geri alarak tekrar kütüphaneye koyar ve Fetvâhâne'nin dışına asla kitap çıkarmaz ve çıkarılmasına da müsaade etmezdi.[321]

4.1.12. Mukayyid

Fetvâ ile alakalı evrak ve fetvâları, kendileri için ayrılan husûsî deftere kaydedip istendiğinde fetvâ suretlerini Cerîde-i İlmiyye İdaresi'ne verirdi. Reîsü'l-müsevvidîn ile muavini tarafından havale edilen evrakı, gönderildiği yere vererek, fetvâ heyetinde

---

319 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 86, (mad: 10). 1 Haziran 1336/1 Haziran 1920 tarihinde bu göreve atanan Hâdimli Hüseyin Hamid Efendi hakkında bkz: İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 62; MA, *Sicil-i Ahvâl Defterleri,* c. VII, s. 16.

320 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 86, (mad: 11).

321 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 6, (mad: 18), 86, (mad: 12). Haziran 1336/1920'de bu göreve getirilen Tavaslı Osman Raşid Efendi hakkında bkz: İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 63; MA, *Sicil-i Ahvâl Defterleri,* c. IV, s. 4.

kalacak nakil ve mütalaa pusulalarına tarih verip düzenli bir şekilde muhafaza ederdi.[322]

4.1.13. Heyet-i Te'lîfiyye

Hususi nizamnâmesiyle görev sınırları, sorumluluğu belirlenmiştir. Fetvâ emini tarafından kendilerine havale olunan hususları itina ile mütalaa edip, ittifak ettiklerinde kararlarını yazarak altını imzalarlardı. İttifak edemedikleri hususlarda ise, her biri kendi görüşünü yazıp imzaladıktan sonra fetvâ eminine arz ederlerdi.[323]

4.1.14. İstiftâ Muharrirleri

İstiftâ muharrirleri, Fetvâhâne'ye müracaat eden kimselerin talep ettikleri fetvâ doğrultusunda sorularını bir pusulaya yazarlar ve altına fetvâ isteyenin ismi ve semtini belirtirlerdi. Hazırladıkları istiftâ pusulalarını, sermuharrir tetkikten geçirir, eğer talepte bulunanın maksadını ifadede yetersiz ve şer'î tabirlere (fetvâ dilinde kullanılan tabirler) uygun bir şekilde hazırlanmamışsa, pusulayı hazırlayan istiftâ muharririne iade ederdi. İlgili memur, gerekli düzeltmeleri yaptıktan sonra, fetvâ talebinde bulunanla, şifâhî cevap memuruna veya muavinine istiftâ pusulasını verirdi. Ayrıca istiftâ muharrirlerinden her gün sırayla bir kişi, fıkıh kitaplarından birine çalışır, her sabah mutad olarak bütün oda çalışanlarının katıldığı toplanma zamanında bir saat süreyle herkesin huzurunda kitabın müzakeresini yapardı. İstiftâ muharrirlerinin hüsnü hat çalışması yapmaları da vazifeleri arasında yer almaktaydı.[324]

Yukarıda sorumlulukları belirtilen görevlilerden, her kısımdan sırayla birisi, kendi kısımlarına ait hususlardan ele almış olduğu bir mesele hakkında araştırma ve inceleme yapar, kendi görüşünü de ifade edecek şekilde hazırlanırdı. Sabahları mutad olan toplantı saatinde, bir saat süreyle çalışanların tamamının katıldığı ortamda hazırlığını yaptığı meseleyi anlatır ve bunun üzerinde genel bir müzakere yapılırdı. Bu oturuma, hangi kısma ait olursa olsun çalışanların tamamı katılmak zorundaydı.[325] Uygulama, çalışanların tamamının müzakere yeteneğini canlı tutmasının

---

322 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 86, (mad: 12)

323 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 86, (mad: 13).

324 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 86, (mad: 14). İstiftâ muharrirlerinden Abdullah Efendi hakkında bkz: İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 1512.

325 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 6-7, (mad: 19).

yanı sıra, değişik konularda istenen fetvâlardan herkesin haberdar olmasını sağlayan bir nevî hizmet içi eğitim olarak düşünülebilir.

Fetvâ Odası'nda çalışan bu görevliler her altı ayda bir, oda içerisinde vazifeleri ve çalışma alanları belirtilen diğer görevlerden, memuriyetlerine uygun olan pozisyona başmüsevvidin uygun görüşüyle atanırdı.[326]

4.2. İlâmât Odası Görevlileri

4.2.1. İlâmât Müdürü

İlâmat müdürünün görevi, İlâmât Odası'nda yürütülen işlemlerin takibini yaparak, işlerin itina ve dikkatle yürütülmesini sağlamaktı. Bununla birlikte heyet-i temyîziyye tarafından incelenen evrakı, birinci sınıf mümeyyizlerle müzakere ettikten sonra, fetvâ eminine takdim eder ve buradan çıkan karar doğrultusunda sonucu yazdırırdı. Yazdırma işlemine geçiş ise, ilâmât müdürünün tashih edilen evrak üzerine "yazıla" işareti veya imza koymasıyla olurdu. Bu sürecin sonucunda ilâmât müdürü yazılan evrakı resmî mühür ile mühürlerdi.[327]

İlâmât müdürünü ifade etmek için zaman zaman ilâmât mümeyyizi,[328] ilâmât-ı şer'iyye mümeyyizi,[329] ilâmât-ı şer'iyye müdürü[330] tabirlerinin kullanıldığı olmuştur. İlâmât müdürleri, odadaki aslî görevlerinin yanı sıra, Meclis-i İntihâb-ı Hükkâm-ı Şer' üyeliği,[331] Encümen-i İntihâb-ı Memûrîn-i İlmiyye üyeli-

---

326 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 7, (mad: 23).

327 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 4, (mad: 4), s. 87, (mad: 16).

328 *Devlet Salnâmesi,* sene 1268, s. 60; sene 1270, s. 69; sene 1271, s. 58.

329 *Devlet Salnâmesi,* sene 1295, s. 173; sene 1298, s. 115; sene 1299, s. 162; sene 1300, s. 55.

330 *Devlet Salnâmesi,* sene 1289, s. 93; MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 87, (mad: 15-16).

331 Devlet Salnâmeleri'ne bakıldığında ilâmât müdürlerinden; Rüştü Efendi (sene 1273, s. 54); Hıfzı Efendi (sene 1274, s. 57); Mehmed Efendi (sene 1275, s. yok; sene 1276, s. yok); Nazif Efendi (sene 1277, s. 59; sene 1279, s. 57); Mustafa Zeki Efendi (sene 1278, s. 59); Aziz Efendi (sene 1280, s. 57; sene 1281, s. 55); Ahmed Hilmi Efendi (sene 1282, s. 47; sene 1283, s. 51); Mehmed Tevfik Efendi (sene 1284, s. 61; sene 1285, s. 67); Hüseyin Tevfik Efendi (sene 1286, s. 67; sene 1287, s. 69; sene 1288, s. 84); Mustafa Hayrullah Efendi (sene 1289, s. 92; sene 1291, s. 73); İsmail Ramiz Bey (sene 1290, s. 73); Hasan Sadrettin Efendi (sene 1292, s. 76; sene 1293, s. 78); Mehmed Tevfik Efendi (sene 1294, s. 165); Abdüssettâr Efendi (sene 1295, s. 168; sene

ği[332] ve Meclis-i Mecelle âzâlığı[333] görevlerinde bulunmuşlardır. İlâmât müdürlerinden, örneğin Ahmed Efendi'nin İstanbul kadılığı rütbesi,[334] Abdüsettâr Efendi'nin Haremeyn rütbesi ile dördüncü dereceden Osmânî ve üçüncü dereceden Mecîdî nişanlarına,[335] Atıf Efendi'nin Mahrec, Bilâd-ı hamse payeleri ile üçüncü dereceden Mecîdî nişanına,[336] Esad Efendi'nin Mahrec,[337] Bilâd-ı hamse,[338] İstanbul,[339] Sadr-ı Anadolu payeleriyle Osmânî ve Mecîdî[340] nişanlarına sahip olmaları, ilmiye içindeki yerlerini tespit etme açısından önemlidir.[341]

4.2.2. Heyet-i Temyîziyye

Heyet-i temyîziyye, bir müdür, iki birinci sınıf, iki ikinci sınıf, diğer ikisi üçüncü sınıftan olmak üzere altı mümeyyiz, tamamı aynı sınıftan altı tane mümeyyiz muavini, bir taharrî-i mesâil memuru ve umûr-ı tahrîriyye memuriyeti, bir mülahhisten oluşmaktaydı.[342]

1296, s. 93; sene 1298, s. 111; sene 1299, s. 159); Atıf Efendi (sene 1300, s. 55; sene 1301, s. 138; sene 1302, s. 160); Ahmed Hulusi Efendi (sene 1303, s. 142; sene 1304, s. 152; sene 1305, s. 142; sene 1306, s. 166; sene 1307, s. 178); Ziyaeddin Efendi (sene 1308, s. 180); Esad Efendi'nin (sene 1309, s. 196; sene 1310, s. 200; sene 1311, s. 208; sene 1312, s. 216; sene 1313, s. 220; sene 1315, s. 146; sene 1316, 162; sene 1317, s. 162; sene 1318, s. 168; sene 1319, s. 176; sene 1320, s. 182; sene 1322, s. 214; sene 1323, s. 230; sene 1324, s. 254; sene 1325, s. 242; sene 1326, s. 246) bu görevde bulundukları görülmektedir.

332 İsmail Hakkı Efendi (*Devlet Salnâmesi,* sene 1327, s. 120; sene 1328, s. 118); Ahmed Hamdi Efendi (*Devlet Salnâmesi,* sene 1333-1334, s. 142) bu görevde bulunmuşlardır.

333 Örneğin; Abdüssettar Efendi (*Devlet Salnâmesi,* sene 1295, s. 173; sene 1298, s. 115; sene 1299, s. 162) tarihlerinde bu mecliste görev almıştır.

334 *Devlet Salnâmesi,* sene 1268, s. 60; sene 1270, s. 69.

335 *Devlet Salnâmesi,* sene 1298, s. 115.

336 *Devlet Salnâmesi,* sene 1300, s. 55; sene 1301, s. 138; sene 1302, s. 160.

337 *Devlet Salnâmesi,* sene 1309, s. 197.

338 *Devlet Salnâmesi,* sene 1311, s. 209.

339 *Devlet Salnâmesi,* sene 1315, s. 146.

340 *Devlet Salnâmesi,* sene 1316, s. 162.

341 İlâmât müdürlerinden birkaçı hakkında bkz: Mustafa Asım Efendi (İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 4; MA, *Sicil-i Ahvâl Defterleri,* c. VII, s. 15); İsmail Hakkı Efendi (İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 44; MA, *Sicil-i Ahvâl Defterleri,* c. I, s. 157).

342 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 4, (mad: 3). 1325/1909-1910 tarihli talimatnâmede heyet-i temyîziyye memurları bu şekilde belirtilmişken, 1336/1920 tarihli talimatnâmede; ikisi birinci sınıf, ikisi ikinci sınıf, ikisi

Ancak heyet-i temyîziyye çalışanlarından bahsedilirken görevliler içerisinde bir müdür ve umûr-ı tahrîriyye memuriyetinden bahsedilmesine rağmen, bu görevlilerin vazifeleri ile ilgili herhangi bir tanımlama talimatnâmede yapılmamıştır.[343]

4.2.2.1. Mümeyyizler ve Mümeyyiz Muavinleri

Heyet-i temyîziyyede, her biri, birinci, ikinci ve üçüncü sınıflardan olmak üzere üç mümeyyiz[344] ve ikişer muavin bulunur ve iki kısım halinde çalışırlardı. *Birinci kısımda,* ikinci sınıftan bir mümeyyiz ile bir muavin bulunur ve bu görevliler, Yemen, Halep, Beyrut, Mamûratülazîz (Elazığ), Hüdâvendigâr, Sivas, Edirne ve Kosova Vilayetleri ve buralara bağlı yerlerde şer'î mahkemelerin verdiği hüccetleri (senedât-ı şer'iyyeler) tetkik ederlerdi. Üçüncü sınıftan bir mümeyyiz ile bir muavin ise -yine birinci kısımda- Hicaz, Basra, Erzurum, Van, Ankara, Kastamonu, Selânik Vilayetleri ile İzmit Livâsı ve buralara bağlı olan yerlerde şer'î mahkemelerin verdiği hükümleri içeren hüccetler ve temyiz evrakını incelerlerdi. *İkinci kısma* gelince, ikinci sınıftan bir mümeyyiz ile bir muavin, Trablusgarp, Suriye, Diyarbakır, Konya, Aydın, Yanya, İşkodra Vilâyetleri ile Kudüs, Zor, Biga, Çatalca, Cebel-i Lübnan Evliye-i müstekillesiyle buralara bağlı olan yerlerde şer'î mahkemelerin verdiği hüccetleri tetkik ederlerdi. Üçüncü sınıftan bir mümeyyiz ile bir muavin ise -yine ikinci kısımda- Musul, Bağdat, Trabzon, Bitlis, Adana, Cezayir-i Bahr-i Sefîd (Ege-Akdeniz Adaları), Manastır Vilayetleri ile Bingâzî ve buralara bağlı yerlerde şer'î mahkemelerin verdiği hükümleri içeren hüccetleri ve temyiz evrakını incelerlerdi. Geriye kalan iki muavin genel anlamda havale olunan ve Dersaâdet'in şer'î mahkemelerinden verilen hüccetleri, temyiz evrakını okuyup incelemelerinin yanı sıra, tetkiki kendilerine ait olan hüccetleri ve temyiz evrakını incelerlerdi. Tetkikten sonra

---

üçüncü sınıftan olmak üzere altı mümeyyiz, üç taharrî-i mesâil memuru ve müdürle birlikte on kişiden bahsedilmektedir. [MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 87, (mad: 15)]

343 Müdürden kasdedilen ilâmât müdürü olmalıdır. Ancak ilâmât müdürünün sorumluluğu altında heyet-i tahrîriyye ve kaydiyye kısmının olduğu da göz ardı edilmemelidir.

344 İki önceki dipnotta referans gösterilen yerde mümeyyiz sayısı altı olarak zikredilmiştir. Görev tanımlamaları yapılırken belirtilen sayılar takip edildiğinde, mümeyyiz sayısının altı olması daha doğru gözükmektedir.

usulüne uygun bir şekilde müsveddeleri tanzim ederek imza ederlerdi. Ayrıca ikinci ve üçüncü sınıf mümeyyizlerin yanında çalışan muavinler tarafından kendilerine verilen hüccetleri ve temyiz evrakını tetkik ederek görüşlerini müsveddelerin altına not düşerlerdi.[345]

Birinci sınıf mümeyyizlerin vazifeleri; kendilerine verilen hüccetlerin, temyiz evrakının ve diğer evrakın kapsamlı bir şekilde şer'î hükümlere uygunluğunu incelemek, düzenlenen müsveddeleri tashih ederek imzalamaktı. Daha sonra bu müsveddeleri ilâmât müdürüne takdim edip, onunla müzakere ederek karara bağlanmasına katkıda bulunurlardı. Ayrıca oda ile ilgili işlerde ilâmât müdürüne yardımcılık ederlerdi.[346] İkinci sınıf mümeyyizler; kendilerine verilen hüccetleri ve temyiz evrakını tetkik ederler, mütalaalarını yazarlar ve evrakı imzalayarak birinci sınıf mümeyyizlere verirlerdi. Üçüncü sınıf mümeyyizler ise; benzer şekilde kendilerine havale olunan senedât ve evrakı okurlar, tetkik ederler ve görüşlerini yazıp imzaladıktan sonra evrakı ikinci sınıf mümeyyizlere verirlerdi.[347] Mümeyyizler arasındaki bu hiyerarşik yapı, ağır bir bürokrasi gibi görünse de hem konuya gösterilen ehemmiyet hem de hataların minimize edilmesi noktasında gösterilen çabanın bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

4.2.2.2. Taharrî-i Mesâil Memuru[348]

Taharrî-i mesâil memurunun vazifesi, heyet-i temyîziyye ve fetvâ emaneti tarafından ihtiyaç duyulan konularda şer'î meseleleri araştırmak, gerekli görülen Arapça ibareleri çözmek, mütâlaa olunduktan sonra şer'î ilâmların içeriğini özetlemek ve heyet-i temyîziyye müzakeresine katılmaktı. Ayrıca gerektiğinde hüccetler üzerinde tetkik yapar ve incelemesini tamamladıktan sonra evrakı üçüncü sınıf mümeyyizlere verirdi.[349]

---

345 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 4, (mad: 5).

346 Birinci Sınıf Mümeyyiz Mustafa Hasbi Efendi hakkında bkz: İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 34; MA, *Sicil-i Ahvâl Defterleri,* c. I, s. 173).

347 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 87, (mad: 17).

348 1325/1909-1910 tarihli talimatnâmede "Taharrî-i Mesâil Memuru" denilirken [MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 4, (mad: 6)], bir sonraki 1336/1920 tarihli talimatnâmede "Taharrî-i Mesâil Memurları" ifadesine yer verilmiştir [MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 87, (mad:18)].

349 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 4, (mad: 6), s. 87, (mad:18).

4.2.2.3. Mülahhis

Mülahhisin görevi, Fetvâhâne'de yazılan yazıları tesvid (müsvedde) etmek, bazı şer'î ilâmları özetlemek ve gerektiğinde hüccetleri tetkik etmekti. Ayrıca mülahhise gerekli görüldüğünde senedât-ı şer'iyye de tetkik ettirilirdi.[350]

4.2.3. Heyet-i Tahrîriyye ve Kaydiyye

Bu kısım, bir evrak memuru ve üç yardımcısı, bir ilâm mukayyidi[351] ve üç yardımcısı, dört mübeyyiz,[352] bir taharrî-i kuyûd memuru[353] ve iki yardımcısı, bir hüccet mukayyidi[354] ve yardımcısından oluşmaktaydı.[355]

4.2.3.1. Evrak Memuru

Evrak memurunun vazifesi, Meşihat Makamı'ndan havale olunan tezkireler, resmî yazılar, arzuhaller ve eklerini Evrak Odası'ndaki makbuz defterlerine kaydetmekti. Usulüne uygun bir şekilde kayıt işlemini bitirdikten sonra, gelen evrakın içinde meseleyi anlatan ve tetkik esnasında görülmesi gereken evrak bulunup bulunmadığını incelerdi. Tetkiki geciktirecek evrak var ise, hemen derkenar yazarak ilâmât müdürüne mühürlettikten sonra evrakı odasına iade ederdi. Gelen evrak içerisinde meseleyi anlatan bir kayıt bulunmayan hüccetlerin her şeyden evvel mühürlerinin tatbiki incelenip, daha önce diğer nüshasının gelip gelmediği araştırılarak kayıt memurlarına baktırıldıktan sonra "mührü mutabıktır", "kaydı vardır" veya "kaydı yoktur" diye bir pusula eklenirdi. Sonra heyet-i temyîziyyeden ait olduğu kısma ve eğer daha önce diğer nüshası gelmişse kaydı çıkarılarak müdüre verilirdi. Oda tarafından muamelesi yapılan evrak fetvâ eminine takdim edilir, temize çekildikten sonra ilâmât mukayyitliğince kaydı gerçekleştirilirdi. İşlemleri tamamlanan belgelerin ekleri

---

350 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 4, (mad: 6).

351 Bu memuriyetin görev tanımlaması talimatnâmede yapılırken, "İlâmât Başmukayyidi" ifadesine yer verilmiştir.

352 Bu memuriyetin görev tanımlamasına talimatnâmede yer verilmemiştir.

353 Bu memuriyetin görev tanımlaması talimatnâmede yapılırken, "Taharrî-i Kuyûd Memurları" ifadesine yer verilmiştir.

354 Bu memuriyetin görev tanımlaması talimatnâmede yapılırken, "Hüccet Mukayyidleri" ifadesine yer verilmiştir.

355 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 5, (mad: 7).

ve numaraları tatbik edildikten sonra hulasa defterindeki kayıtlarına işaret edilerek yine makbuz defteriyle Evrak Odasına iade olunurdu. Evrak memuru, resmî ve diğer evrakın bütün işlemlerinin yürütülmesinden sorumlu olup, bu konuda kendisine üç yardımcısı destek verirdi.[356]

4.2.3.2. İlâmât Başmukayyidi

Fetvâhâne'den usulüne uygun bir şekilde yazılıp mühürlenen hüccetlerin özetlerini ve lüzumlu olan kısımlarını aynen kaydederek daha sonra evrak memuruna teslim ederdi. Anlatılan bu hususları gerçekleştirirken ilâmât başmukayyidine üç memur yardımcılık ederdi.[357]

4.2.3.3. Taharrî-i Kuyûd Memurları

İlâmât başmukayyidinin nezareti altında çalışmaktaydılar. Hüccetlerin kayıtlarını araştırarak ilgili evrakın kaydını çıkarıp başmukayyide takdim ederlerdi. Evrakın uygunluğu başmukayyid tarafından onaylandıktan sonra iki memurla beraber mühürlenmesi işlemini yerine getirirlerdi. Diğer bir ifadeyle, hüccetlerin mühürlenmesi işlemi başmukayyidin nezareti altında taharrî-i kuyûd memurları tarafından gerçekleştirilirdi.[358]

4.2.3.4. Hüccet Mukayyidleri

İlâmât başmukayyidinin sorumluluğu altında çalışan hüccet mukayyidleri, Meşihat Makamı'ndan kendilerine havale olunan senedât-ı şer'iyyeyi sahibinden alarak kendilerine numara pusulası verirlerdi. Daha sonra usulüne uygun bir şekilde işlemlerinin tamamlanmasını sağlayıp evrakı ilgili kısma iletirlerdi. İşlemleri tamamlanan hüccetlerin, daha önce belirlenen miktardaki harcını

---

356 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 5 (mad: 8). Evrak memurlarından Hüseyin Saadettin Efendi hakkında bkz: İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 48; MA, *Sicil-i Ahvâl Defterleri,* c. VI, s. 262. Ayrıca Evrak memuru muavinlerinden Hüseyin Cemaleddin Efendi hakkında bkz: İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 41.

357 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 5, (mad: 9). İlâmât mukayyidlerinden birkaçı hakkında bkz: Mustafa Asım Efendi (İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 37); Mehmed Emin Efendi (İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 8; MA, *Sicil-i Ahvâl Defterleri,* c. II, s. 49); Adem Nuri Efendi (İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 1126; MA, *Sicil-i Ahvâl Defterleri,* c. I, s. 33). İlâmât mukayyid muavinlerinden birkaçı hakkında bkz: Abdullah Münib Efendi (İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 58); Eyüb Sabri Efendi (İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 1206).

358 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 5, (mad: 10).

alarak harç pulunu evrakın üzerine yapıştırır, numara pusulasını ve söz konusu hücceti sahibine iade ederlerdi. İfade edilen harç hususunda hüccet mukayyidi sorumluydu. Ayrıca burada çalışan mübeyyizler tetkiki tamamlanan evrakın müsveddelerini temize çekerek tarih verirlerdi.[359]

İlâmât Odası'nda çalışan heyet-i tahrîriyye ve kaydiyye görevlileri her altı ayda bir, oda içerisinde vazifeleri ve çalışma alanları belirtilen diğer görevlerden, memuriyetlerine uygun olan bir başka memuriyete ilâmât müdürünün uygun görüşüyle atanırlardı.[360]

4.3. Pusula Odası Görevlileri

4.3.1. Başmülâzim/Kalem Müdürü

Fetvâ talebinde bulunanların istiftâ pusulası yazdırma işlemleri, mülazimler tarafından gerçekleştirilmekteydi. Yazılan istiftâ pusulalarını başmülazim tetkik eder, ayrıca hazırlanan pusulanın fetvâ isteyen kişinin maksadına uygun olup olmadığını denetlerdi. Maksada uygunsuzluğu tespit edilen pusulayı, kaleme alan mülazime geri vererek düzeltmesini sağlar ve sonrada fetvâ talebinde bulunana pusulayı iade ederdi.[361]

Kalem müdürü, Meşihat Makamı'ndan havale edilen veya Fetvâ Emaneti'ne takdim edilen evrakın, tezkirelerin, yazıların ve hüccetlerin kayıt ve diğer işlemlerini tamamlattırarak, heyet-i temyîziyyeye ait olanları heyet-i temyîziyyeye, heyet-i iftâiyyeye ait olanları ise heyet-i iftâiyyeye verirdi. Usul üzere, gönderilen ve işlemleri tamamlanan evrakı da ait olduğu kısma gönderirdi. Ayrıca kalem heyetinin bütün işlemlerini gözetimi altında tutarak titizlikle yürütülmesinin takipçisi olurdu. Fetvâhâne'ye ait devam cetvellerini belirli aralıklarla imza eder ve muhafazasını sağlardı.[362]

4.3.2. Kalem Mümeyyizi

Kalem heyetindeki işlerde başmülazime yardımcı olurdu. Kaleme gelen evrakın içinde konuyu özetleyen ve tetkik esna-

359 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 5, (mad: 10).

360 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 7, (mad: 23).

361 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 7, (mad: 21). 30 Eylül 1336/30 Eylül 1920'de bu göreve getirilen Anamurlu Mustafa Asım Efendi hakkında bkz: İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 37.

362 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 87, (mad: 20).

sında görülmesi gereken bir belgenin olup olmadığına bakardı. Tetkiki geciktirecek noksan evrak var ise kenarına açıklama yazarak müdürlüğün mührünü vurduktan sonra eksikliklerin tamamlanması için iade ederdi. Eksiği olmayan evrakın kaydını yaptırıp, daha önce muamele görenlerinin kayıtlarını karşılaştırarak çıkarttıktan ve gerekli işlemleri tamamlattırdıktan sonra ilgili yere gönderirdi. Daha önce kaydı bulunmayan evrak için yukarıda ifade edilen tetkik sürecinden sonra pusulasını iliştirir, kaydı olmadığına ve mührü mutabık bulunduğuna dair derkenar yazdırttıktan sonra heyet-i temyîziyyeye verirdi. Aleyhine karar verilen şahısların verdiği temyiz evrakında gecikme olursa, onlara ilmühaber gönderirdi.[363]

4.3.3. İstiftâ Pusulası Yazmakla Görevli Mülâzimler

Bu görevliler, fetvâ talebiyle müracaat edenlerin, maksatlarını/sorularını tam manasıyla anladıktan sonra, uygun şer'î terimlerle sorularını pusulaya yazarlardı. Ayrıca aralarında muteber fıkıh kitaplarından Dürer ve Dürrü'l-Muhtâr gibi bir kitabın müzakeresini yaparlar ve fetvâ kitaplarında yer alan fetvâları incelerlerdi. Her gün belirlenen toplanma saatinde sırayla birisi, bir saat süreyle müzakeresini diğerlerinin huzurunda anlatırdı.[364]

4.3.4. Telhîs-i Muharrerât Memuru

Fetvâhâne'ye yazı ile gönderilen istiftâ evrakının şer'î icaplarını özetler, gönderilen yazıları ve tezkireleri düzenledikten sonra Fetvâ Emaneti'ne işaretlettirerek mübeyyizlere verirdi. Cerîde-i İlmiyye'de yayınlanması uygun olan fetvâlar ile ilâmât-ı şer'iyyenin hükmü bozulan maddelerini Cerîde-i İlmiyye İdaresi'ne verirdi.[365]

4.3.5. Tatbîk ve Taharrî-i Kuyûd Memurları

Hüccetlerin mühürlerini tatbik (karşılaştırma) ederler, titizlikle kayıtlarını yapıp daha önce tatbik mührü olmayanların işlemlerini hızlandırırlardı. Mührü bulunanlara "mutabıktır", bulunmayanlara ise "kaydı yoktur" diye açıklama yazarak imzalarlardı. Daha önce kaydı bulunan hüccetlerin kaydını çıkarıp,

---

363 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 87, (mad: 21).

364 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 7, (mad: 22).

365 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 87, (mad: 22).

mümeyyiz veya müdürüne göstererek işaretlettirdikten sonra tebyîz memurlarına verirlerdi.[366]

4.3.6. Hulâsâ-i İlâmât Memurları

Heyet-i temyîziyye tarafından mütalaası tamamlanan ilâmât ve senedât-ı şer'iyyeyi titizlikle özetlerler, bu evrakın kaydı için ayrılan deftere kaydını yaparlar ve karşısına şer'î cevabını tarihiyle birlikte yazarlardı. Bununla birlikte, ilâmât ve hüccetlerin hangi mahkemeden, hangi kadı tarafından gönderildiğinin kaydını aynı deftere yaparak icab pusulalarını saklarlardı.[367]

4.3.7. Tebyîz Memurları

Fetvâhâne'de işlem gören bütün senedât, evrak ve yazılı belgeleri temize çekerlerdi. Temize çekilenleri, müdür veya mümeyyizle beraber müsveddesiyle karşılaştırmaya özen gösterirler ve son olarak müdür veya mümeyyize imzalattırırlardı.[368]

4.3.8. Evrak ve Harç Memurları

Fetvâhâne'ye gelen evrakı fihriste ve bu işlemler için ayrılan deftere kaydederler, hüccetlerin özetini çıkararak tarafların ismini kaydederlerdi. İşlemleri tamamlanan evrakın tasdik edildiğini veya eksik bulunduğunu işaretle belirtirler ve üzerine iade tarihini yazarlardı. Ayrıca tetkik harcı için gelen parayı muhafaza edip karşılığında harç ilmühaberi verirlerdi. Tetkik harcı gönderilmeyen evrakın harçlarının, gönderilen mahkeme tarafından başvuru sahibinden tahsili için[369] ilgili evraka derkenar yazarlar ve kaleme ait mühürle evrakı mühürleyerek iade ederlerdi. Maliye veznesinden harç ilmühaberi bedellerini düzenlerler ve diğer işlemlerini yerine getirirlerdi.[370]

---

366 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 88, (mad: 23). Tatbik mührü incelenen evraktan örnek olması için bkz: BOA, A.MKT, nr: 149/92; BOA, A.MKT, nr: 91/59; BOA, A.MKT.NZD, nr: 9/21.

367 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 88, (mad: 24).

368 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 88, (mad: 25).

369 Özellikle hazinenin zarara uğratılmaması, gelirlerinin korunması için harç tahsili konusunda titiz davranılması ile ilgili Fetvâhâne Kalem Odası'na uyarı yazılarının gönderildiğine rastlanmaktadır. (MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 8)

370 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 88, (mad: 26).

Fetvâhâne'nin Fetvâ, İlâmât ve Pusula odalarında çalışanlar ve vazifeleri belirtildikten sonra, bütün çalışanları kapsayacak şekilde genel ilkelerin altı çizilmiştir. Fetvâhâne'de görev yapan müdür ve memurlardan her biri verilen vazifeyi yerine getirmekten öncelikle kendisi mesuldü.[371] Fetvâhâne memurları, Fetvâhâne'ye devam, kıdem, kabiliyet ve gayretleri ölçüsünde terfî ettirilecek ve maaşlarına zam yapılacaktı. Ancak bu kriterler çerçevesinde bir göreve birden fazla liyakatli kimse olursa, kıdemli olanlar tercih edilecekti.[372]

Fetvâhâne çalışanları, arkadaşlık ilişkilerinde, nazik bir dil kullanımında, sosyal ilişkilerinde hassas olmalıydılar. İnsanlara karşı iyi muamelede bulunmalı, şer'î hususların çizdiği âdâba ve resmî esaslara dikkat etmeliydiler. Aksi takdirde Fetvâhâne'nin kudsiyyet ve vakarına paralel düşmeyen davranışta bulunanlar görevlerinden uzaklaştırılacaktı.[373] Vazife başında boş oturanlar ve etrafa rahatsızlık vererek arkadaşlarının işlerine engel olanlar derece bakımından kendinden üstte olanlarca uyarılacaktı.[374]

Fetvâhâne'de çalışan görevliler hakkında herhangi bir şikâyet olduğunda üzerinde ciddiyetle durulur ve gereğinin yapılması hususunda konunun takibi yapılırdı. Safer 1268/Aralık 1851'de dönemin Fetvâhâne arzuhalcisi hakkında, bazı nâibler tarafından Dersaâdet'e şikâyet dilekçeleri gönderilmişti. Söz konusu şikâyetler göz ardı edilmeyerek, Sadaret tarafından, arzuhalciyle ilgili şikâyetlerin belirtildiği ve meselenin araştırılması isteğini içeren bir tezkire kaleme alınarak Şeyhülislamlık makamına gönderilmişti.[375]

Fetvâhâne müsevvidliği görevinde bulunan Mahmud Efendi'nin, önceki göreviyle ilgili Bağdat'tan Dersaâdet'e telgraf gönderilmişti. Telgrafın içeriğinde Necd Eski Nâibi Mahmud Efendi'nin, görevindeki ihmali sebebiyle çalınan iâne akçesini tazmine mahkum edildiği bildirilmişti. 5 Safer 1298/7 Ocak 1881'de Meclis-i İntihâb-ı Hükkâm-ı Şer' Başkanlığı'na havale olunan evrak değerlendirilerek, sonuç Fetvâ Emaneti'ne bildi-

---

371 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 88, (mad: 27).

372 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 88, (mad: 28).

373 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 88, (mad: 29).

374 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 88, (mad: 30).

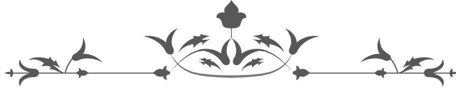
375 BOA, A.AMD, nr: 34/11.

rilmişti. Fetvâ emini mütalaasını bildirirken, böyle durumlarda ne yapılacağı ile ilgili Fetvâhâne talimatnâmesinde bir kaidenin bulunmadığını belirtmiş ve evrakı tekrar Meclis-i İntihâb Makamı'na havale etmişti. Verilen kararda, Fetvâhâne Müsevvidi Mahmud Efendi'nin bundan sonraki nâiblik talebi müzakere edilirken, tazmin mahkûmiyetinin göz önünde bulundurulacağı, ancak mevcut müsevvidlik görevinde bulunmasının ise uygun olmayacağı sonucuna varılmıştı.[376]

Görüldüğü gibi Fetvâhâne hem yapılan düzenlemelerle, hem de kadro sayısının artmasıyla geniş bir yapıya kavuşmuştur. Burada ifade edilen bilgiler, Fetvâhâne bürokrasisinin evrelerini görmeye katkı sağlamanın yanı sıra, dairenin başkanlığını yapması hasebiyle fetvâ eminlerinin bürokratik yapı içerisindeki görev ve sorumluluklarını tespit açısından önemli noktalara işaret etmektedir.

---

376 MA, *Fetvâhâne Memurları Defterleri,* nr: 66'daki defterin sonunda "Telgraf-nâme" antetli evrak.

İKİNCİ BÖLÜM

FETVÂ EMİNLİĞİ

I. FETVÂ EMİNLİĞİ'NİN KURULUŞU VE GELİŞİM SÜRECİ

A. FETVÂ EMİNİ KAVRAMI

Fetvâ emini kavramı, dinî sorulara verilen cevap anlamına gelen "fetvâ"[1] ve kendisine inanılan, güvenilen kimse anlamına gelen "emin"[2] kelimelerinin bir araya gelmesiyle oluşmakta olup, fetvâ konusunda kendisine güvenilen kişi demektir. Resmî bir unvan olması itibariyle fetvâ emini, Meşihat bünyesindeki Fetvâhâne'nin başında bulunan, şeyhülislama sorulan şer'î meselelerin fetvâlarını hazırlama ve şer'iyye mahkemelerinden gönderilen ilâmları tetkik etme vazifesiyle görevli,[3] şeyhülislamdan sonra görüş belirtme ve karar verme yetkisine sahip kimsedir.[4] Fetvâ emini[5] unvanı için kaynaklarda; emin-i fetvâ,[6] eminü'l-fetvâ,[7] fetvâ

---

1 "Fetvâ"nın anlamı ve bağlantılı kavramlar için, birinci bölümdeki ilgili başlıklara bakılabilir.

2 Muallim Nâci, *Lugat-ı Nâci,* İstanbul 1995, s. 120.

3 Pakalın, *age.,* c. I, s. 621.

4 Berkî, "Osmanlı Türklerinde Yüksek İftâ Makamı", s. 424.

5 BOA, İ.DH, nr: 413/27379, sonradan verilen numara 2; BOA, İ.DH, nr: 26/1248; BOA, DH.MKT., nr: 832/12; BOA, Y.PRK.MŞ, nr: 5/54; BOA, C.ADL, nr: 100/6025; MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 86; MA, *Fetvâhâne Memurları Defterleri,* nr: 67, s. 6.

6 BOA, C.ADL, nr: 87/5250; Çeşmî-zâde Mustafa Reşid, *Çeşmî-zâde Tarihi,* haz: Bekir Kütükoğlu, İstanbul 1959, s. 68.

7 Özellikle fetvâ eminlerinin mühürlerinde "eminü'l-fetvâ" ibaresi kullanılmıştır. Bkz: BOA, A.MKT.NZD, nr: 4/27; BOA, A.MKT, nr: 7/10; BOA, A.MKT, nr: 9/97; BOA, A.MKT, nr: 13/73; BOA, A.MKT, nr: 19/32; BOA, A.MKT, nr: 26/60; BOA, A.MKT, nr: 132/74; BOA, A.MKT, nr: 132/85; BOA, A.MKT, nr: 133/9; BOA, A.MKT, nr: 136/95; BOA, A.MKT, nr: 138/72; BOA, A.MKT, nr: 139/72-1; BOA, A.MKT, nr: 147/55; BOA, A.MKT.UM, nr: 1/24; BOA, İ.DUİT, nr: 15/11; BOA, A.MKT.UM, nr:

emâneti,[8] emânet-i fetvâ,[9] fetvâ emânet-i aliyyesi,[10] tabirlerinin de yer yer kullanıldığı görülmektedir.

Şeyhülislamlar başkent müftüsü olmaları sebebiyle İstanbul'da otururlar ve şeyhülislamlığın kuruluşunun ilk dönemlerinde bizzat kendileri, bütün aşamalarıyla birlikte fetvâ hizmetini yerine getirirlerdi. Ancak Fetvâ Eminliği'nin ihdasından sonra şeyhülislam adına fetvâ emininin nezaret ettiği geniş bir kadro fetvâyı hazırlama ve şeyhülislamın onayına sunma sürecini yürütmüşlerdir. Vilayet, sancak ve kazalarda ise şeyhülislamın atadığı müftüler halkın sordukları şer'î suallere cevap vermişlerdir.[11] Fetvâ Eminliği kurulmadan önce, şeyhülislamlar sorulan suallerin cevabını bizzat araştırır, hazırlar ve yazıya geçirir, dolayısıyla fetvâ hizmetiyle başından sonuna kadar kendileri ilgilenirlerdi. Bu durum göz önüne alındığında, ilk fetvâ eminlerinin şeyhülislamlar olduğu söylenebilir.[12]

Osmanlı Devleti'nin başkent dışındaki taşra birimlerine resmî olarak atanan her müftü, dinî konularla alakalı kendisine sorulan meselelerde, fetvâ hizmetini yerine getirmiştir.[13] Müftüler, fetvâları hazırlar ve sorulan soru ile ilgili son sözü söylerdi. Bu açıdan vilayet, sancak ve kazalardaki müftülerin kısmen de olsa fetvâ eminliği görevini ifâ ettiklerini söylemek yanlış olmasa gerektir.[14] Ancak bu durum taşrada resmî olarak "fetvâ emini" unvanı taşıyan bir görevlinin var olduğu anlamına gelmemektedir.

13/7-4; MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 83; MA, *Fetvâhâne Memurları Defterleri,* nr: 67, s. 8, 114.

8 BOA, MV, nr: 235/176; BOA, Y.PRK.BŞK, nr: 79/39, "Dâire-i Meşîhat"; BOA, İ.DUİT, nr: 15/34; BOA, MV, nr: 257/119; MA, *Sicill-i Ahvâl Defterleri,* c. III, s. 146; *Cerîde-i İlmiye,* c. I, sy: 4, s. 156; MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 3, 85; MA, *Fetvâhâne Memurları Defterleri,* nr: 67, s. 114.

9 Çeşmî-zâde Mustafa Reşid, *Çeşmî-zâde Tarihi,* s. 60.

10 BOA, Y.EE, nr: 14/163; MA, *Sicill-i Ahvâl Defterleri,* c. IV, s. 208.

11 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı,* s. 174; M. A. Ünal, "Osmanlı Hukukunun Tarihi Gelişimi ve Ulema Sınıfı", s. 191.

12 O. Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi,* c. I, s. 222.

13 Sakaoğlu, "19. yy'da Şeyhülislâmlık", s. 263.

14 Bir farkla ki, Fetvâhâne'ye sorulan suallerin cevabını fetvâ emini hazırlar ve sonsözü şeyhülislam söylerdi. Ancak vilayet, sancak ve kazada Fetvâhâne benzeri bir yapılanma söz konusu olmadığı için, fetvânın hazırlanmasını da sonsözün söylenmesini de müftüler yerine getirirdi. Müftüler, fetvâlarında

Taşra teşkilatlarına resmî olarak fetvâ eminlerinin atandığı bazı araştırmacılar tarafından ileri sürülmektedir.[15] Hatta çeşitli eyalet ve sancaklarda yaşayan insanların hukukî problemlerini çözmek için taşra teşkilatlarında "Müftülük" ve "Fetvâ Eminliği" kurumlarının oluşturulduğu dile getirilmektedir. Böylece Osmanlı idaresinin din hizmetlerini yürütmek ve zaman zaman ortaya çıkacak fetvâ ihtiyacını karşılamak üzere müftüleri; yalnızca fetvâ ihtiyacını karşılamak için ise fetvâ eminlerini tayin ettiği vurgulanmaktadır.[16] Ancak bizim ulaştığımız bulgular Osmanlı idarî yapısında, taşraya "fetvâ emini" unvanıyla herhangi bir görevlinin atanması gibi bir geleneğin olmadığını göstermektedir. Halep Vilayeti Maarif Komisyonu üyeliğine atanan Şeyh Beşir Efendi için dönemin yerel gazetesinde "fetvâ emini" unvanı kullanıldığında[17] payitahtta yaşanan gelişmeler, bu konuda çok önemli veriler sunmaktadır. Şöyle ki, Dersaâdet ve vilayet gazetelerini tetkik eden görevli tarafından Halep Vilayet gazetesi incelendiğinde, "fetvâ emini" unvanının yerinde kullanılmadığı tespit edilmiş, mesele tezkire ile Sadaret'e iletilirken şu ifadelere yer verilmiştir: *"Bugün Halep'ten Dersaâdet'e gelen ve bir nüshası leffen takdim kılınan Furât gazetesinin birinci ser-levhasında vilayetce teşkîl olunan Maarif Komisyonu'na ulemâdan Fetvâ Emini fazîletlü Şeyh Beşir Efendi'nin tayin olunduğu görülmüştür. Zât-ı fehîmâneleri gibi tevârîh-âşinâyân-ı fudalây-ı vüzerâya malûm olduğu vechile, Fetvâ Emâneti saltanat-ı seniyyenin tesîsinden*

şeyhülislamın fetvâlarına benzer bir formül kullanır, şeyhülislam tarafından kendilerine gönderilen rüuslara göre hareket eder, verdikleri fetvânın üzerine nerenin müftüsü olduğunu yazarak mührünü basar, verdikleri fetvânın Arapça metnini ve hangi fetvâ kitabından aldıklarını zikrederlerdi (Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı,* s. 174).

15 Altınbaş, "Fetvâ Eminleri", c. II, sy: 11, s. 25; Koca, "Osmanlılarda Meşîhat Dairesi İçinde Müstakil Bir Birim Olarak Fetvahâne", s. 140.

16 Rifat Özdemir, "Osmanlı Devleti'nin Tarikat, Tekye ve Zaviyelere Karşı Takip Ettiği Siyaset" *OTAM Dergisi,* Ankara 1994, sy: V, s. 277-278.

17 Bu kere müceddeden teşkîl ve Vilâyet-i Maârif Müdürü saâdetlü Nadir Beyefendi'nin taht-ı riyâsetlerinde olarak esâmîsi âtîde münderic zevâtın mezkûr komisyon âzâlığına tayinleri vilâyet-i celîlece bi't-tensîb keyfiyeti taraf-ı sâmî-i cenâb-ı vilâyet-penâhîden bi't-tezâkir kendilerine emr ü teblîğ buyurulmuştur. Ulemâdan Fetvâ Emîni fazîletlü Şeyh Beşir Efendi…[BOA, DH.MKT., nr: 832/12 (Furât Gazetesi, nr: 1752, tarih: 3 Şubat 1319/16 Şubat 1904, s. 1)].

berû bir tane olup, o da makarr-ı hilâfet-i muvâzebetde îfây-ı me'mûrîn eder olmakla, resmî olan Vilâyet gazetesinin bu husûsu şâyân-ı ta'cîbdir".[18] Konu ile ilgili Dahiliye Mektûbî Kalemi'nin Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti'ne yazdığı cevabî yazıda: *"Halep Vilâyet gazetesinin 3 Şubat 1319/16 Şubat 1904 tarihli nüshasında Vilâyet Maarif Komisyonu âzâlığına ulemâdan Fetvâ Emini Şeyh Beşir Efendi'nin tayin kılındığı muharrer olup, gerçi Arabistan Vilâyet-i Şâhânesi'nde müftîler refâkatinde müstahdem bazı memurlara beyne'n-nâs emînü'l-fetvâ denilmekte olduğu haber verilmiş ise de bu unvân Pâyitaht-ı Saltanat-ı Seniyye'de bulunan ve devletce mansûb olan fetvâ emînine mahsûs olmasıyla, ulemâ-i mahalliyyeden olanlar hakkında vilâyetin resmî gazetesine böyle bir unvân dercine mahal olmadığı vilâyete iş'âr edildiği berây-ı ma'lûmât-ı ma'rûzdur"*[19] denilmiştir. Bu yazışmalarda kullanılan ifadeler "fetvâ emini" unvanının sadece payitahttaki görevliye verildiğine açıkça işaret etmektedir. Buna göre, halk arasında müftülerin yanında fetvâ hizmetinde çalışan kimseler için "fetvâ emini" unvanı kullanılmıştır. Ancak bu kullanım resmî bir görevi değil, örfî bir kullanımı yansıtmaktadır. Unvanın resmî kullanımı sadece payitahttaki görevliye mahsustur. Osmanlı idaresi, Halep Vilâyet-i Aliyyesi'ne gönderilen bir yazıyla bu yanlış kullanımın düzeltilmesini de istemiştir.[20] Sonuç olarak, "fetvâ emini" unvanının taşrada kullanımının, halk arasındaki örfî bir nitelemeden kaynaklandığını söylemek mümkündür.

B. İLK FETVÂ EMİNİ TAYİNİ

Fetvâ Eminliği'nin ortaya çıkışı ve dolayısıyla ilk fetvâ emini tayini hakkında kaynaklar, Kânûnî Sultan Süleyman (ö. 974/1566) dönemine işaret etmektedir. Aslında fetvâ eminliği görevinin ortaya çıkışında, Şeyhülislam Zenbilli Ali Cemâlî Efendi'nin (ö. 932/1526) şeyhülislamlık görevine getirilmesi ve bu görevinin son dönemlerinde yaşanan olaylar kilit rol oynamaktadır.

---

18 BOA, DH.MKT., nr: 832/12 (Söz konusu belge, künyesini verdiğimiz dosyanın içerisinde sonradan verilen 277/31 numarayla bulunmaktadır).

19 BOA, DH.MKT., nr: 832/12 ("Mâbeyn-i Hümâyûn-ı Cenâb-ı Mülûkâne Başkitâbet-i Celîlesi'ne").

20 BOA, DH.MKT., nr: 832/12 ("Halep Vilâyet-i Aliyyesi'ne").

Zenbilli Ali Cemâlî Efendi, Sultan II. Bayezid tarafından otuz akçeli Amasya Medresesi müderrisliği görevine getirilmiş, aynı zamanda müftülük görevi de kendisine verilmişti. Burada bir müddet görev yaptıktan sonra, Bursa Kaplıca, İznik Orhan Gazi ve Bursa Muradiye medreselerinde müderrislik görevine getirilmişti. Daha sonra tekrar Amasya'da II. Bayezid Medresesi'ne gönderildi. Kısa bir süre sonra buradaki görevini bırakarak İstanbul'a döndü. Kendisine Bursa sultaniyesi tevcih olunup, birkaç gün sonra da sahn-ı semâniyeye nail oldu.[21]

Zenbilli Ali Cemâlî Efendi 908/1502 tarihinde müderris iken, hacca gitmek için yola çıkmış ancak Mekke'de çıkan olaylar sebebiyle hacca gidememiş, bir müddet Mısır'da kaldıktan sonra hac için Mekke'ye ulaşmıştı. Zenbilli Ali Cemâlî Efendi hacda iken, Şeyhülislam Efdâlzâde Hamîdüddîn Efendi'nin (ö. Şaban 908/Şubat 1503)[22] vefatı sebebiyle şeyhülislamlık görevine getirilmiş, ancak o günün şartlarında Payitaht'a dönmesi uzun vakit alacağından, padişahın emriyle geçici olarak sahn müderrisleri fetvâ hizmetine nezaret etmişlerdi.[23] Bu isimler arasında; Kara Bâlî, Kara Seyyidî, Gürz Seyyidî, Sarı Gürz, Bâbek Çelebi, Musa Çelebi b. Efdâlzâde, Süpurge Şücâ bulunmaktaydı.[24] Bu örnek muhtemelen, Şeyhülislamlık makamı içerisinde fetvâ işlerinin görülebilmesi için bazı kişilerin istihdam yolunun açıldığını gösterdiği gibi,[25] aynı zamanda bu kişilerin fetvâ eminliğine benzer bir vazife icra ettiklerini de düşündürmektedir.[26]

Diğer taraftan, Zenbilli Ali Cemâlî Efendi yirmi dört yıl süren şeyhülislamlık görevinin son dönemlerinde, iyice yaşlanarak fetvâ işleriyle uğraşamayacak kadar hastalanınca, Kânûnî Sultan Süleyman'ın emriyle fetvâ hizmetini yürütmek üzere

---

21 Atâî, *Hadâiku'l-Hakâik fî Tekmileti'ş-Şakâik,* c. I, s. 277; Altunsu, *age.,* s. 14.

22 Ölüm tarihini bu şekilde belirtenler olduğu gibi (İsmail Hami Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi,* İstanbul 1947, c. I, s. 434) farklı tarihler öne sürenler de olmuştur. Değerlendirmeler için bkz: Altunsu, *age.,* s. 12 (1 nolu dipnot).

23 Mecdî, *age.,* s. 304; Atâî, *Hadâiku'l-Hakâik fî Tekmileti'ş-Şakâik,* c. I, s. 277.

24 Atâî, *Hadâiku'l-Hakâik fî Tekmileti'ş-Şakâik,* c. I, s. 277; Altınbaş, "Fetvâ Eminleri", c. II, sy: 10, s. 26.

25 Koca, "Fetvahâne", s. 497.

26 M. Akgündüz, *Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislâmlık,* s. 206.

Şeyh Mehmed Muhyiddin Efendi "kâimmakâm" tayin edildi.[27] Mehmed Muhyiddin Efendi'nin (ö. 954/1547) Fetvâ Makamı'na "emin" ve şeyhülislama "vekil", "muîn" olması, fetvâ eminliği görevinden başka bir şey olmasa gerektir. Sonuç itibariyle ilk fetvâ emini olarak tayin edilen kişinin Mehmed Muhyiddin Efendi olduğunu söylemek gerekir.[28] Mehmed Muhyiddin Efendi, devrin önde gelen âlimlerinden ders almış, Osmanlı medreselerinde müderrislik yapmış, kadılık görevinde bulunmuş ve nihayetinde Anadolu kadıaskeri iken Şeyhülislam Sadullah Efendi'nin (ö. 945/1538) vefatı üzerine şeyhülislamlık görevine getirilmiştir.[29] Bu şekliyle, ilk fetvâ emini tayin edilen kişi göreve atanırken, en az şeyhülislam kadar fetvâ hizmetini yürütebilecek bilgi ve donanıma sahip bulunmaktadır.

C. FETVÂ EMİNLİĞİ GÖREVİNİN ÖNEM KAZANMASI

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde, sosyal hayatın sade ve bürokratik görevlerin az olması nicelik açısından fetvâ taleplerine de yansımıştır. Buna bağlı olarak ilk şeyhülislamlar kendilerine sorulan sorulara gerek yazılı gerekse sözlü bir şekilde en kısa sürede cevap vermiştir. Ancak zamanla halkın ve idarenin dinî konularla ilgili soru ve problemleri ve buna bağlı olarak fetvâ talepleri artmıştır.[30] Bu itibarla şeyhülislamlara fetvâ hizmetlerinde yardımcı olacak kişilerin yani fetvâ eminlerinin tayin edilmesi bir bakıma zorunlu hale gelmiştir.

Fetvâ eminlerinin tayininde ve önemli bir konuma yükselmelerinde dikkat çeken diğer bir unsur, şeyhülislamların fetvâ görevi dışında protokol işlerinin yoğunluğudur. Şeyhülislamlar fetvâ görevlerinin yanı sıra; kanunlar çıkarılır ve hukukî dü-

---

27 Mecdî, *age.*, s. 428.

28 Altınbaş, "Fetvâ Eminleri", c. II, sy: 10, s. 26; a. mlf, "Mehmed Muhyiddîn Efendi" *DAD,* Aralık 1963, c. II, sy: 12, s. 17; Veli Ertan, *Tarihte Meşihat Makamı İlmiye Sınıfı ve Meşhur Şeyhülislamlar,* İstanbul 1969, s. 11.

29 Müstakimzâde, *age.*, s. 19-21; Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislâmlarının Terâcim-i Ahvâli", s. 360-363; Altunsu, *age.*, s. 22; Mehmet İpşirli, "Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi", *DİA,* İstanbul 1993, c. VIII, s. 348-349.

30 Koca, "Fetvahâne", s. 497.

zenlemelerde bulunulur iken dönemin padişahlarına yardımcı olmuşlardır.[31] Bununla birlikte padişah bayram tebrikine katılırken şeyhülislamın kendisine refakat etmesi, tahta çıkan padişahın Eyüp Sultan'da şeyhülislam eliyle kılıç kuşanması, ramazanın 26. günü şeyhülislamın kendi konağında sadrazama iftar yemeği vermesi ve ertesi gün iade-i ziyarete gitmesi, donanma denize açılacağında Alay Köşk'ünde padişahla birlikte uğurlama törenine şeyhülislamın da katılması, şehzade ve sultanların doğumları münasebetiyle yapılan tebriklerde, sultanların nişan merasiminde şeyhülislamın bulunması ve sultanın nikahını kıymaları[32] zamanla bu makamın idarî fonksiyonları yanında, önemli ölçüde bir temsil makamı olduğu düşüncesini ortaya çıkarmaktadır.[33] Böylelikle şeyhülislamlar, devlet mekanizması içerisinde daha fazla yer aldıkça fetvâ hazırlama görevi onlar için ikinci planda kalmış ve bu gelişmeler fetvâ eminlerini fetvâ hazırlama konusunda ön plana çıkarmıştır.

Fetvâlara aşırı bir talebin bulunması ve şeyhülislamların protokol görevlerinin artmasına paralel şekilde gelişen süreç, kaçınılmaz olarak fetvâda sorunun ve verilecek cevabın tek bir kelimeye indirgenecek tarzda formülleştirilmesi sonucunu doğurmuştur. Böylece meselenin formülleştirilmesi, fetvânın hazırlanmasında nihâî bir safha halini almıştır. Muhtemeldir ki, daha sonraki tarihlerde şeyhülislamlar, ne özel olarak fetvâ soran birisini kabul etmişler ne de yazılı şekilde arz edilmiş olsa bile sorulan soruyu okumuşlardır. Fetvâ emininin nezareti altında bulunan Fetvâhâne görevlileri tarafından formülleştirilen fetvâları onaylamakla yetinmişlerdir.[34] Hal böyle olunca bu durum, fetvâ hazırlamakla görevli heyet ve onların başında bulunan fetvâ emininin, fetvâ hazırlama sürecinde artan öneminin bir başka göstergesidir.

Zenbilli Ali Cemâlî, İbn Kemal ve Ebussuud Efendi gibi, sonraki yüzyıllarda akranları yetişmeyen büyük din bilginlerinin Şeyhülislamlık makamına getirilmeleri bu makamın önem kazan-

---

31 M. A. Ünal, "Osmanlı Hukukunun Tarihi Gelişimi ve Ulema Sınıfı", s. 191.

32 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı,* s. 206-207.

33 Sakaoğlu, "19. yy'da Şeyhülislâmlık", s. 265.

34 Heyd, "Osmanlı'da Fetva Müessesesinin Bazı Tezahürleri", s. 305, 307.

masını sağlamıştır.[35] Onların prestijleri kendilerine bağlı çalışan fetvâ eminlerine de yansımıştır. Ancak fetvâ eminlerinin esas önemi, Şeyhülislamlık makamına liyakatsiz kişiler getirildiğinde ortaya çıkmıştır. Zira bu dönemlerde fetvâ eminlerinin fetvânın hazırlanmasındaki rolü ve önemi artmıştır.

Osmanlı Devleti'nde ilmiye sınıfı, şeyhülislam, müftü, müderris ve kadıdan oluşmaktaydı.[36] Bu sınıf şer'î kurallara bağlı olarak fetvâ verme, yargılama ve eğitim-öğretim işlerini uzmanlık alanları olarak kendi içinde bölüşüyorlardı.[37] İlmiye sınıfının Osmanlı devlet yapısı içerisindeki etkinliği ve bu sınıfın en üst noktasında bulunan şeyhülislamın görevlerinden biri olan fetvâ hazırlama görevine zaman içerisinde tamamıyla fetvâ eminlerinin nezaret etmesi, bu kişileri fetvâ konusunda şeyhülislamdan sonra ikinci konuma yükseltmiştir. Hatta bu görevde bulunan bazı kimselerin daha sonra şeyhülislamlık görevine atanmaları,[38] fetvâ eminliğini ilmiye sınıfı içerisinde itibarlı bir hale getirmiştir.

Osmanlı Devleti'nde kadıların rütbeleri; kazaskerler ve bazı mümtaz eyalet kadıları; İstanbul, Muhallefât ve Evkaf kadıları; Haremeyn-i muhteremeyn (Mekke ve Medine) ile birinci, ikinci ve üçüncü sınıf eyalet kadıları; birinci, ikinci ve üçüncü sınıf livâ kadıları; birinci, ikinci ve üçüncü sınıf kaza kadıları şeklinde düzenlenmişti.[39] Vilayet, livâ ve kazaların dereceleri de işlerin sayısı ve önemi ile yerin uzaklığına göre nizamnâmeyle belirlenmekteydi.

---

35 Ebussuud Efendi'ye kadar şeyhülislamlar, derece itibariyle kazaskerlerden daha aşağıda iken, ondan sonra kazaskerlerden daha üst bir derece elde etmişler; yine Ebussuud Efendi'den sonra şeyhülislamların maaş ve yevmiyelerinde bariz artışlar görülmüştür (İsmail Yakıt, "Osmanlı İlmiye Teşkilatı ve Şeyhülislamlar", *Türk Yurdu,* Aralık 1999-Ocak 2000, c. XIX-XX, s. 180).

36 Osmanlı ilmiye teşkilatını; müderrislik, kadılık, kazaskerlik ve şeyhülislamlık olmak üzere, 4 ana başlık altında inceleyenler de olmuştur (Yakıt, *agm.,* s. 174). Bununla birlikte ilmiye sınıfını elbette sadece burada zikredilen görevliler oluşturmamaktadır. Kürsü Şeyhliği (Vaizlik) vb. görevler de bu sınıfa dahil edilmektedir.

37 Sakaoğlu, "19. yy'da Şeyhülislâmlık", s. 263.

38 Çalışmamızın sınırları içerisinde şeyhülislamlığa yükselen fetvâ eminleri hakkında üçüncü bölüme bakılabilir.

39 Kadılıkların dereceleri ve şematik yapısı için bkz: Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı,* s. 276-281; Yurdakul, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtı'nda Reform,* s. 170.

Ayrıca Fetvâ Eminliği ve Meclis-i Tedkikât-ı Şer'iyye Başkanlığı bu rütbe silsilesinin en üstünde sayılırdı.[40]

Yukarıda ifade etmeye çalıştığımız bilgiler ışığında şunları söylemek mümkündür ki; fetvâ eminliği görevinin ihdas edildiği ilk dönemlerde bu memuriyette bulunan kimseler, sadece fetvânın hazırlanması sürecinde şeyhülislamlara yardımcı olmuşlardır. Ancak daha sonraki dönemlerde fetvâ eminleri, fetvâ bürokrasisinde aktif rol oynamışlar ve bu durum da onları ilmiye sınıfı içerisinde önemli bir mevkie yükseltmiştir. Ayrıca fetvâ eminliği görevinin manevî açıdan da saygınlığı vardır. Buna uygun olarak, görev kaynaklarda "hizmet-i muhtereme"[41] olarak tanımlanmıştır.

Çalışmamızın ilerleyen aşamalarında ayrıntılı bir şekilde belirteceğimiz üzere, özellikle Tanzimat döneminden sonra; şer'iyye mahkemelerinden gelen ilâmların temyiz görevinin de fetvâ eminlerine verilmesi, aynı şekilde bu dönemden itibaren Fetvâhâne gibi geniş bir kadroyu barındıran dairenin sorumluluğunun tamamen fetvâ eminlerine bırakılması bu görevin süreç içerisinde önem kazandığını gösteren ölçütler arasında yer almaktadır.

D. FETVÂ EMİNLERİNE VERİLEN NİŞANLAR VE PAYELER

Osmanlılarda üstün hizmeti görülen askerî ve mülkî erkana çeşitli dereceleri olan bir tür madalya verilmesi ve takılması geleneği II. Mahmud döneminde başlamıştır. Daha önceleri de Osmanlılarda başarılı kimselere nişana benzer şekilde ve farklı isimler altında takdimlerde bulunulmuştur.[42] Mühim bir hadisenin, sunulan hizmetin veya görevin başarısını gösterir nitelikte olan nişan taltifi Osmanlılarda bir gelenek halini almıştır. Padişahlar, bu yöntemle ilmiye mensuplarını ve diğer sınıflarda hizmet görenleri ödüllendirmişlerdir. İhdas edilen madalyaların isimleri, veriliş nedenine ve padişahların dönemine göre farklılık arz etmekte-

---

40 Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri,* s. 281.

41 BOA, İ.DH, nr: 220/13026.

42 İbrahim Artuk, "Nişan", *DİA,* İstanbul 2007, c. XXXIII, s. 154.

dir.[43] Ancak hamiyet, gayret, şecaat ve sadakat gösterenlere bu tür nişanların verileceği nizamnâmelerle ilke haline getirilmiştir.[44]

Paye sözlükte, rütbe, mertebe, derece anlamlarına gelmektedir. Terim olarak ise, Anadolu ve Rumeli payesi, Haremeyn payesi gibi ilmiye mensuplarına verilen rütbeyi ifade etmektedir.[45] Geniş manada ise herhangi bir memuriyetin fiilen îfâ edilmek üzere değil adının rütbe ve unvan olarak verilmesini belirtir. Ancak bilfiil memuriyeti yürütenlerle bu memuriyeti veya mansıbı rütbe olarak almış kişiler teşrifatta aynı hak ve yetkilere sahip kabul edilmiştir.[46] Zaman içerisinde paye uygulaması farklılık arz etse de bu uygulama, ulemânın devletin yanında, onun eli altında ve gözetiminde tutulması, birtakım maddî menfaat ve imkanlarla bu zümrenin tatmin edilmesi şeklinde algılanmıştır.[47] Ancak Osmanlı bürokratik yapısında ödül ve teşvik uygulamalarının hiç de küçümsenmeyecek boyutlarda olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte nişan ve paye türü uygulamaları Osmanlı devlet yönetiminde motivasyon ve başarının devamlılığı açısından performans ve verim artırıcı olarak görmek de mümkündür.[48]

Yukarıda tanımlamaya çalıştığımız nişan ve payelere ilmiye mensuplarından birçok kimse sahip olduğu gibi, fetvâ eminleri de görevlerindeki üstün hizmetleri sebebiyle şeyhülislamın arzı ve padişahın onayıyla, değişik rütbelerde nişan ve payelere sahip olmuşlardır. Çalışmamızın sınırlarını belirleyen 1826 yılı öncesi

---

43 Pakalın, *age.,* c. II, s. 377-379. Ayrıca Osmanlı nişanları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: İbrahim Artuk, Cevriye Artuk, *Osmanlı Nişanları,* İstanbul 1967; Metin Erüreten, *Osmanlı Madalyaları ve Nişanları,* çev: Erhan Uzsay, İstanbul 2002; Edhem Eldem, *İftihar ve İmtiyaz: Osmanlı Nişan ve Madalyaları Tarihi,* İstanbul 2004.

44 *Düstur,* "Nişan İmtiyaz Nizamnâmesi", 1. Tertip, İstanbul 1299, c. IV, s. 60-61.

45 Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî,* nşr: Ahmed Cevdet, Dersaâdet 1317, c. I-II, s. 348.

46 Fahri Unan, "Pâye", *DİA,* İstanbul 2007, c. XXXIV, s. 193.

47 Fahri Unan, "Osmanlı İlmiye Tarîkinde "Pâye"li Tâyinleri Yâhut Devlette Kazanç Kapısı", *Türk Tarih Kurumu Belleten,* (Nisan) Ankara 1998, c. LXII, sy: 233, s. 41-57.

48 Bu tür değerlendirmeler ve Osmanlı bürokratik yapısında ödüllendirme tasnifleri için bkz: Birol Çetin, "Osmanlı Devlet Yönetiminde Teşvik ve Ödüllendirme", *Yeni Türkiye -701 Osmanlı Özel Sayısı I-,* Ocak-Şubat 2000, sy: 31, s. 503-511.

süreçte fetvâ eminliği görevinde bulunan Fetvâ Emini Osman Efendi'ye Edirne payesi,[49] Fetvâ Emini Ebu Bekir Efendi'ye Edirne[50] ve Mekke payeleri[51] tevcih edilmiştir. Benzer şekilde 1826 yılı içerisinde ve devamında fetvâ eminliği görevinde bulunan Gedûsî Mehmed Efendi'ye Mekke-i Mükerreme[52] ve İstanbul payeleri verilmiştir.[53]

Fetvâ Emini Mehmed Refik Efendi ilmî sahada, özellikle fıkıh alanında derin bilgiye, temiz bir ruha, üstün kişiliğe, güvenilirliğe, fazilete ve ahlakî değerlere sahip olma gibi önemli vasıfları sebebiyle mecidiye nişanına layık görülmüştü. Mecidiye nişanı, devlet tarafından üstün hizmette bulunanlara verilmekteydi. Ancak bu nişanı alabilmek için askerlerin -barış zamanında-, ilmiye ve mülkiye mensuplarının en az yirmi sene devlet hizmetinde bulunmaları gerekiyordu.[54] 1275/1858 tarihli Sadaret Divân-ı Hümâyûn Mühimme Kalemi tarafından yazılan belgede, Mehmed Refik Efendi'nin ifade etmiş olduğumuz özelliklerinden övgüyle bahsedilmiş, üstün başarısından dolayı kendisine üçüncü rütbe mecidiye nişanı verildiği belirtilmişti.[55] Bu taltiften kısa müddet sonra 24 Muharrem 1275/3 Eylül 1858 tarihinde Şeyhülislam Meşreb-zâde Mehmed Arif Efendi'nin talebi[56] padi-

---

49 BOA, C.ADL, nr: 87/5250.

50 BOA, C.ADL, nr: 100/6025.

51 BOA, C.ADL, nr: 100/6026.

52 BOA, HAT, nr: 1572/32.

53 BOA, HAT, nr: 1584/51.

54 Mecidiye nişanı, Osmanlı nişanlarından biri olup, 3 Zilhicce 1268/18 Eylül 1852'de ihdas edilmiştir. Sultan Mecid'e nispetle bu adı almıştır. Birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci rütbeleri olduğu gibi murassa'ı da vardır. Kayd-ı hayat şartıyla verilmektedir (Pakalın, *age.,* c. II, s. 428; Artuk, "Nişan", s. 155).

55 BOA, A.DVN.MHM, nr: 26/51.

56 İstanbul pâyelilerinden olup, bundan akdemce uhdesine Anadolu pâye-i celîlesi tevcîh ve ihsân-ı hazret-i cihan-bânî buyurulmuş olan halen Eminü'l-fetvâ semahatlü Refik Efendi hazretlerinin üçüncü rütbeden olarak haiz olduğu mecidiye nişânı hümâyûnun tebdîliyle emsâli misüllü ikinci rütbeden bir kıt'a mecidiye nişân-ı hümâyûnu itâ buyurulması münasib gibi lâyıh-ı hâtır-ı dâiyânem olmuş ise de, icrây-ı iktizâsı müsâade-i hazret-i vekâlet-penâhîlerine mutevakkıf bulunmuş olmakla, ol bâbda emr ü irâde hazret-i menlehü'l-emrindir (BOA, İ.DH, nr: 413/27379, sonradan verilen numara 1).

şaha arz edilmişti.[57] Talep olumlu karşılanarak önceden verilen üçüncü rütbe mecidiye nişanı, ikinci rütbe mecidiye nişanına tebdil edilmiş ve bu değişiklikten Maliye Nezareti haberdar edilmişti.[58] Boşalan üçüncü rütbe mecidiye nişanı ise hazineye iade edilmişti.[59] Bununla birlikte Mehmed Refik Efendi'nin fetvâ eminliği görevindeki başarısı hem şeyhülislam tarafından takdir edilmiş, hem de padişah tarafından kendisine değişik taltiflerde bulunulmuştu. Bu başarının ödüllendirilmesi adına Şeyhülislam Ahmed Arif Hikmet Beyefendi'nin, Fetvâ Emini Mehmed Refik Efendi'ye Mekke-i Mükerreme payesi tevcih edilmesi isteği padişaha arz edilmişti.[60] Bir gün sonra 9 Zilkade 1266/16 Eylül 1850 tarihinde çıkan iradeyle Mekke-i Mükerreme payesi Mehmed Refik Efendi'ye verilmiş oldu.[61]

Mehmed Refik Efendi'den sonra fetvâ eminliği görevinde bulunan Halil Efendi'ye, üstün hizmetlerinden dolayı üçüncü rütbeden mecidiye nişanı verilmesi Şeyhülislamlık tarafından

57 Fetvâ Emini semahatlü Refik Efendi hazretlerinin hâmil olduğu üçüncü rütbe mecidiye nişân-ı âlîsinin bazı emsâli misüllü gibi ikinci rütbeye tebdîli iltimâsına dâir olan tezkire-i aliyye-i cenâb-ı fetvâpenâhî manzûr-ı şevket-mevfûr-ı hazret-i pâdişâhî buyurulmak üzere arz ve takdim kılınmış olmakla, ol bâbda her ne vechile irâde-i seniyye-i cenâb-ı şehriyârîye mutaallık şeref-sunûh buyurulur ise ona göre hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm olundu efendim (BOA, İ.DH, nr: 413/27379, sonradan verilen numara 2).

58 BOA, A.MKT.NZD, nr: 264/76.

59 BOA, A.DVN, nr: 136/67.

60 …Fetvâ Emini Mehmed Refik Efendi dahî hizmet-i muhteremede müstahdem ve kendisi ise eltâf-ı celîle-i cenâb-ı hilâfet-penâhîye şâyân olduğundan, onun dahî bu kerede istihsâl-i mesrûriyeti taraf-ı âlî-i meşîhat-penâhîden tasvîb ve işâr buyurulmasıyla sâye-i meâlim-vâye-i hazret-i pâdişâhîde mûmâ ileyh Abdullah Efendi'ye İstanbul ve mûmâ ileyhimâ Âsım ve Refik Efendilere dahî Mekke-i Mükerreme pâye-i ref'i tevcîh ve ihsân buyurulması hakkında beyân buyurulan mülâhaza-i fetvâ-penâhî âtifet-i aliyye-i cenâb-ı velî-nimete muvâfık gibi görünüyor ise de, ol bâbda her ne vechile emr ü fermân-ı meâlî-ünvân-ı hazret-i şehriyârî şeref-sunûh buyurul ise, mantûk-ı celîli icrâ olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılındı efendim (BOA, İ.DH, nr: 220/13026).

61 … işâr ve istîzân buyurulduğu üzere mûmâ ileyh Abdullah Efendi'ye İstanbul ve mûmâ ileyhimâ Âsım ve Refik Efendilere dahî Mekke-i Mükerreme pâye-i ref'i tevcîh ve i'tâ olunmuş…(BOA, İ.DH, nr: 220/13026).

teklif edilmiş ve kendisine bu nişanlar 2 Cemaziyelevvel 1283/18 Eylül 1866 tarihinde verilmişti.[62]

Fetvâ Emini Ömer Hilmi Efendi, ilmiye sınıfına verilen paye ve nişanlardan birçoğuna sahip olmuştur. 12 Muharrem 1285/5 Mayıs 1868'de ibtidâ-i hâric İstanbul müderrisliği, 5 Zilkade 1288/16 Ocak 1872'de hareket-i hâric, 2 Zilhicce 1290/24 Ocak 1874'de ibtidâ-i dâhil, 9 Şevval 1292/8 Kasım 1875'de mûsile-i sahn, 21 Cemaziyelahir 1293/14 Temmuz 1876'da ibtidâ-i altmışlı, 7 Zilkade 1293/24 Kasım 1876'da mahreçten Kudüs mevleviyeti, 27 Ramazan 1294/5 Ekim 1877'de Haremeyn-i muhteremeyn, 28 Ramazan 1302/11 Temmuz 1885'de İstanbul payesi ve 11 Şevval 1302/24 Temmuz 1885'de ikinci rütbeden mecidiye nişanı almıştır.[63]

Şeyhülislam Üryânî-zâde Ahmed Esad Efendi, uhdesinde Anadolu Kadıaskerliği payesi bulunan ve ikinci rütbe mecidiye nişanına sahip olan Fetvâ Emini Mehmed Nuri Efendi'nin, bu nişanının birinci rütbeye tebdili ile ilgili görüşünü 14 Ramazan 1303/16 Haziran 1886 tarihinde Sadrazamlığa takdim etmişti.[64] Sadrazamın arzı ve padişahın müsadesiyle birlikte Fetvâ Emini Mehmed Nuri Efendi'nin sahip olduğu mecidiye nişanı birinci rütbeye tebdîl edilmişti.[65] Fetvâ Emini Mehmed Nuri Efendi benzer şekilde ilmiye sınıfında verdiği hizmetler sebebiyle, Sultan Abdülaziz zamanında ihdas olunan altın liyakat madalyası[66] ve murassa nişân-ı osmânîye[67] bu görevi sırasında sahip olmuştu.

Mehmed Esad Efendi'ye, müderrislik, Fetvâhâne'ye giriş ve fetvâ eminliği görevine yükseliş sürecinde değişik derecelerde paye ve nişanlar tevcih edilmiştir. 29 Rebiulahir 1280/13 Ekim 1863'te ibtidâ-i hâric, 17 Şevval 1285/31 Ocak 1869'da hareket-i hâric, 17 Şaban 1287/12 Kasım 1870 ibtidâ-i dâhil, 5 Zilkade

---

62 BOA, A.MKT.MHM, nr: 362/91.

63 İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 906, ("Sicill-i Ahvâl Müdüriyeti, nr: 515", "Tercüme-i Hal Sureti").

64 BOA, İ.DH, nr: 993/78446, sonradan verilen numara 1.

65 BOA, İ.DH, nr: 993/78446, sonradan verilen numara 2.

66 BOA, İ.TAL, nr: 10/1310/Ca-148.

67 BOA, İ.TAL, nr: 48/1311/N-138. Osmânî nişanının elmas ve cevahirlisine verilen addır. Verilenden 1000 kuruş harç alınırdı. Şemsesi göğüsün sol tarafına takılır ve nişan kordonun ucuna bağlanırdı. Kordon sağdan sola takılırdı. Sahibinin ölümüyle geri alınmaz, takma hakkı olmamak üzere varislerin büyük ve reşit olanına bırakılırdı (Pakalın, *age.,* c. II, s. 582).

1288/16 Ocak 1872'de hareket-i dâhil, 27 Şevval 1291/7 Aralık 1874'te mûsile-i sahn, 9 Zilkade 1294/15 Kasım 1877'de sahn, 3 Rebiulahir 1296/27 Mart 1879'da ibtidâ-i altmışlı, 27 Receb 1296/17 Temmuz 1879'da mûsile-i süleymâniye, 29 Zilkade 1298/23 Ekim 1881'de hâmise-i süleymâniye, 30 Ramazan 1308/9 Mayıs 1891'de Trabzon mevleviyeti, 8 Ramazan 1310/26 Mart 1893'te bilâd-ı hamse payesi,[68] 3 Muharrem 1313/26 Haziran 1895'de Haremeyn-i muhteremeyn, 15 Rebiulevvel 1313/5 Eylül 1895'de İstanbul payesi, 14 Şaban 1315/8 Ocak 1898'de Anadolu Kadıaskerliği payesi;[69] huzur dersleri muhatablığı sırasında, 15 Şevval 1305/25 Haziran 1888'de dördüncü rütbe osmânî nişanı, 14 Muharrem 1313/7 Temmuz 1895'de üçüncü rütbe mecidiye nişanı, 29 Rebiulevvel 1313/19 Eylül 1895'de ikinci rütbe mecidiye nişanı, 11 Ramazan 1315/3 Şubat 1898'de birinci rütbe mecidiye nişanı, 15 Rebiulevvel 1313/5 Eylül 1895'de gümüş imtiyaz madalyası[70] verilmiştir.

Fetvâ Emini Ahmed Tevfik Efendi, Kudüs mevleviyeti, Bilad-ı Hamse'den Mısır mevleviyeti, Bilad-ı Hamse mevleviyetleri ve Anadolu Kadıaskerliği payelerini uhdesinde bulundururken,[71] Fetvâ Emini Haydar Efendi, bu göreve gelmeden önce ilmî sahadaki gayretlerinin karşılığı olarak 12 Terşrînisânî 1329/25 Kasım 1913'te birinci rütbeden maarif nişanı ile taltif edilmiştir.[72] İlmî yetkinlik, ahlakî meziyetler, fazilet, olgunluk gibi kişisel özelliklerinin yanı sıra sorumluluğu altında bulunan Fetvâhâne hizmetlerinde de üstün hizmetler görmüştür. Bu çabasının karşılığı olarak Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi'nin teklifiyle, Fetvâ Emini Haydar Efendi'nin sahip olduğu üçüncü rütbeden osmânî nişanı, 20 Cemaziyelevvel 1334/25 Mart 1916 tarihindeki iradeyle birlikte birinci rütbeden osmânî nişanına tebdil edilmiştir.[73] Sahip olduğu bir diğer paye olan Anadolu Kadıaskerliği payesi

68 İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 521, "Aldığı İlmî Rütbeleri Gösterir Pusula".

69 İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 521, "Bâb-ı Fetvâ Sicil-i Ahvâl Şubesi, nr:118".

70 İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 521, "Aldığı Nişanları Gösterir Pusula".

71 MA, *Sicill-i Ahvâl Defterleri,* c. III, s. 145-146.

72 MA, *Sicill-i Ahvâl Defterleri,* c. IV, s. 208.

73 "Fetvâ Emini Haydar Efendi'ye tebdîlen birinci rütbeden osmânî nişanı i'tâ olunmuştur. Bu irâde-i seniyyenin icrâsına Makâm-ı meşîhat me'mûrdur" (BOA, DUİT, nr: 61/24).

de 17 Cemaziyelevvel 1334/22 Mart 1916 yılında yine padişahın iradesiyle birlikte Rumeli Kadıaskerliği payesine yükseltilmiştir.[74] Son fetvâ emini olan Ali Rıza Efendi benzer şekilde, bulunduğu görevlerde üstün hizmet göstermesi sebebiyle üçüncü rütbeden mecidiye nişanı ile ödüllendirilmiş, ayrıca Anadolu Kadıaskerliği unvanına da sahip olmuştur.[75]

Fetvâ eminleri gibi Fetvâhâne bünyesinde görev yapan diğer memurlara da payeler verilmiştir. Ayrıca paye verilen memurlar gayretleri doğrultusunda sahip oldukları payeleri bir üst dereceye taşıyabilmişlerdir. Bu ilerleme Fetvâhâne'nin sorumlusu durumunda olan fetvâ emininin tespiti, şeyhülislamın arzı ve padişahın iradesiyle gerçekleşmiştir. Örneğin Fetvâ Emini Muavini Mehmed Rebîî Efendi, görevindeki ehliyet ve liyakati, istekli ve gayretli çalışmaları, iyi niyetli çabaları sayesinde sahip olduğu mahrec payesini bir üst dereceye[76] taşıma başarısını göstermiştir.[77] Aslında bu bilgiler, fetvâ eminlerinin bulundukları görevi layıkıyla yerine getirmeye çalıştıklarını ve aynı zamanda sahip oldukları nişan ve payelerin hem kendilerine hem de bulundukları makama değer kattığını bize göstermektedir.

74 MA, *Sicill-i Ahvâl Defterleri,* c. IV, s. 208.

75 Mardin, *Huzur Dersleri,* İstanbul 1966, c. II-III, s. 169.

76 Mahrec mevleviyetlerinin bir üst derecesi Bilâd-ı Hamse mevleviyetleridir (Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı,* s. 280).

77 BOA, Y.MTV, nr: 302/74.

II. FETVÂ EMİNLİĞİ'NİN İÇ İŞLEYİŞİ

A. FETVÂ EMİNLERİNDE TAYİN İÇİN ARANAN ÖZELLİKLER

Şeyhülislamların temel görevi şer'î kaidelere göre yol gösterme ve bu esaslar çerçevesinde Müslümanların sorunlarına çözüm üretmekti. Elbette kendilerine yöneltilen soru ve sorunları çözüme kavuştururken bu faaliyetlerini İslam hukukunun temel kaynaklarına başvurarak gerçekleştirirlerdi. Onun için de şeyhülislamların; Kur'ân'ın hükümlerini, Hz. Peygamber'in sünnetlerini, müctehitlerin yorumlarını bilmeleri ve daha önce verilen fetvâları dikkatle incelemeleri ve verecekleri fetvâları sağlam bir delile dayandırmaları gerekiyordu. Dinin sahasına giren konularda ve özellikle fıkıhta uzman olmaları, toplum tarafından kabul görmüş örf ve âdetlerle zamanı ve ortamı da göz ardı etmemeleri önemli bir husustu.[78] Çünkü şeyhülislam, ulema içerisinde ilim yönüyle diğerlerinin önünde, onlara nazaran daha takvâ ve verâ sahibiydi. Zira fetvâ makamı üstün ve şerefli bir mevki, ilmiyenin de en güzide mertebesiydi.[79]

Temsil etmiş olduğu misyon itibariyle şeyhülislamlarda bu özellikler aranırken, fetvânın hazırlamasında kendisine refakat eden ve zamanla bu konuda rolü etkinleşen fetvâ eminlerinde de bu özelliklerin büyük bir çoğunluğunun aranması kaçınılmaz olsa gerektir. Bu sebeple fetvâ eminleri fıkıh ilmine tam manasıyla vakıf, güvenilir, şer'î hususları iyi bilen ve bunlarla amel eden, fıkıh kitaplarının yazarları ve fetvâ mecmualarının musannifleri

---

78 Sakaoğlu, "19. yy'da Şeyhülislâmlık", s. 263.

79 Koçi Bey, *Risale,* haz: Yılmaz Kurt, Ankara 1998, s. 40-41.

arasından temayüz eden kimselerdi.[80] Bunun en açık örneğini Ali Haydar Efendi'nin fetvâ eminliği görevine getirilişinde görmek mümkündür. Bir önceki Fetvâ Emini Ahmed Tevfik Efendi 20 Rebiulahir 1332/18 Mart 1914 tarihinde bu görevinden azledilince,[81] yerine özellikle fıkıh sahasında ehil, fetvâ kaidelerini telif yeterliliği olan bir kimsenin göreve getirilmesi düşünülmüştü. Bu hassasiyetin bir gereği olarak, çalışma hayatının neredeyse tamamı hukuk/fıkıh sahasında geçen Ali Haydar Efendi fetvâ eminliği görevine getirilmişti.[82]

Benzer şekilde Mehmed Arif Efendi'nin –sonradan şeyhülislam olmuştur- İlmiye Salnâmesi'nde fetvâ eminliği görevine getirilmesi sürecinden bahsedilirken: *"ulûm-ı fıkhiyyede ihtisâs-ı tâmmı bulunmak hasebiyle…"*[83] ifadesine yer verildiğini görmekteyiz. Diğer taraftan Mehmed Arif Efendi'den sonra fetvâ eminliği görevine getirilen Mehmed Refik Efendi'nin –sonradan şeyhülislam olmuştur- bu göreve getirilmesiyle ilgili de: *"münhal kalan Fetvâ Emâneti'ne evzâ-i fakîhâne ve etvâr-ı dindârâne ashâbından bir zâtın ta'yîni…"*[84] şeklinde bahsedilmesi; bu göreve getirilecek kişilerin fıkıh ilminde ihtisas sahibi, tavır ve davranışlarında dindarlığıyla temayüz etmiş kimselerden olmaları istenmiştir. Zaten fetvâ hizmetinin ehemmiyeti ve Fetvâhâne'nin halk nazarındaki itibarı göz önünde bulundurulduğunda, fetvâ hizmetlerinde bulunanlarda yukarıda ifade edilmeye çalışılan hem ilmî hem de ahlakî meziyetlerin bulunmaması düşünülemez. Nitekim Fetvâhâne'de görev yapma yeterliliğine sahip olmayan

---

80 Berkî, "Osmanlı Türklerinde Yüksek İftâ Makamı", s. 424; a. mlf., *İslâmda Kaza,* s. 83; Heyd, "Osmanlı'da Fetva Müessesesinin Bazı Tezahürleri", s. 303.

81 MA, *Sicill-i Ahvâl Defterleri,* c. III, s. 146.

82 MA, *Sicill-i Ahvâl Defterleri,* c. IV, s. 208. Ancak buradan, fetvâ eminliği görevinden azledilen Ahmed Tevfik Efendi'nin fıkıh sahasında yetkin olmadığı sonucunu çıkarmak çok isabetli olmasa gerektir. Çünkü birkaç gün öncesinde Şeyhülislamlık görevinde bir değişiklik söz konusu olmuştur. Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi'nin yerine, 18 Rebiulahir 1332/16 Mart 1914 tarihinde Mustafa Hayri Efendi Şeyhülislamlık makamına getirilmiştir. Belki de Ahmed Tevfik Efendi'nin azlinde, yeni gelen şeyhülislamla olan ilişkileri veya şeyhülislamın çalışacağı kimseyi seçme isteği rol oynamış olabilir.

83 Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislâmlarının Terâcim-i Ahvâli", s. 592.

84 Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislâmlarının Terâcim-i Ahvâli", s. 597.

ve bu kurumda bulunmanın mesuliyetini kavrayamayanların buradaki görevlerine son verileceğinin altı önemle çizilmiştir.[85] O halde fetvâ eminlerinde bu göreve atanırken, fetvâ konusunda kendisine nezaret ettiği şeyhülislamlar kadar İslam hukukunun temel kaynaklarına vakıf, ilmî açıdan yeterlilik ve ehliyet sahibi olma şartları aranmış ve bununla birlikte tavır ve davranışlarıyla fetvâ görevinin ağırlığına paralel bir yaşantı sürmeleri aranan özellikler arasında yer almıştır.

B. FETVÂ EMİNLERİNİN TAYİNİ

982/1574 tarihine kadar müderris, mevali ve müftülerin tayin işlemlerinden veziriazamlar sorumlu iken bu tarihten itibaren söz konusu görev şeyhülislamlara bırakılmıştı. Benzer şekilde aynı tarihten itibaren, kırk akçeden yukarı hâric ve dâhil müderrislikleriyle orduya tayin edilecek kadıların ve vilayet, sancak ve kaza müftülerinin, imam-hatip ve müezzinlerin, mevali denilen büyük kadıların ve kadıaskerlerin de tayin işlemleri şeyhülislamların sorumluluğuna verilmişti. Kadıaskerlere sadece yirmi akçeden kırk akçeye kadar olan müderrisliklerle kaza kadılıklarının tayini bırakılmıştı. Şeyhülislam yapacağı atamalarda, veziriazam ile görüşüp mutabakata vardıktan sonra tayin edilecek müderris ve mevalinin listesini bir telhis ile veziriazama bildirir ve onun vasıtasıyla padişahın iradesi alınırdı. XVII. yüzyıl sonları ile XVIII. yüzyılda veziriazamların uygun görüşünün alınması kadıaskerle yüksek mevleviyetlere tayinlerde söz konusu olmuştu.[86]

Diğer taraftan şeyhülislamlar, bu şekilde ilmiye mensuplarının tayininden mesul olduğu gibi, ilmiyenin diğer bir üyesi olan fetvâ eminlerinin tayininden de mesul bulunmaktaydı. Nitekim Ali Haydar Efendi'nin hal tercümesinde, fetvâ eminliği görevine getirilişinden bahsedilirken: "*Müşarün ileyhin 20 Rebiulahir 1332/18 Mart 1914 tarihinde Fetvâ Emânet-i Aliyyesi'ne tayin buyrulduğu 5 Mart 1330/18 Mart 1914 tarih ve 2 numaralı tezkire-i aliyye-i meşîhat-penâhide iş'âr buyrulmuştur. Memurîyet-i mezkûreye müşârüh ileyhin tayini lede'l-istîzân mezkûr tarihte irâde-i seniy-*

---

85 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 88, (mad: 29-30).

86 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı,* s. 179-180. Karşılaştırmak için bkz: M. Akgündüz, *Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislâmlık,* s. 263-276.

ye-i hazret-i hilâfet-penâhîden şeref-mutaallık buyurulmuştur"[87] ifadelerine yer verilmektedir.

Diğer taraftan son fetvâ emini olarak atanan Ali Rıza Efendi'nin tayini ile ilgili Meşihat Arşivi'nde yer alan defterde: "*Fetvâ Emânet-i Aliyyesi'ne ve Makâm-ı Senâverî Müsteşarlığı'na tayin buyurulan Ali Rıza ve Kâmil Efendiler hazerâtı hâk-pây-ı şevket-üstüvây-ı hazret-i hilâfet-penâhîye rû-mâl-i ta'zîm ve şükrâne olmak emel-i güzîninde bulundukları cihetle huzûr-ı hümâyûn-ı cenâb-ı tâcdârîye şeref-i kabûlü ihrâz eylemeleri zımnında iktizâsının icrâ ve ityân buyurulması menût-himem-i aliyye-i atûfîleridir efendim*"[88] bilgileri bulunmaktadır.

Fetvâ eminleri, bu görevlerinin dışında başka bir memuriyete atanırken tayini ile ilgili şeyhülislamın görüşü ön planda tutulurdu. Örneğin, Fetvâ Emini Mehmed Refik Efendi'nin Meclis-i Vâlâ'ya atanması esnasında Sadaret Mühimme Kalemi[89] tarafından yazılan belgede: "*Tahir Efendi merhûmun yerine Fetvâ Emini semahatlü Mehmed Refik Efendi hazretlerinin Meclis-i Vâlâ'ya icrâ-yı memuriyeti hakkında olan tezkire-i aliyyelerinin arz ve takdîmini mütezammin tezkire-i senâverî leffen irsâl-sûy-i sâmî-i fetvâ-penâhîleri[ne] irsâl kılınmış olmakla, efendi-i müşârün iley-*

---

87 MA, *Sicill-i Ahvâl Defterleri,* c. IV, s. 208. Bu atama ile ilgili belgede: "Atûfetlü Efendim hazretleri. Fetvâ Emânet-i Aliyyesi'nin ecille-i fukuhâ-i asrdan bir zât tefvîzi mertebe-i vücûbda görülmesine ve Mahkeme-i Temyîz-i Reîs-i Ûlâ semahatlü Haydar Efendi hazretleri dâîlerinin evsâf-ı matlûbeyi hâiz bulunmasına mebnî me'mûriyet-i mezkûreye ta'yîni tensîb kılınmış ise de, emr ü fermân-ı me'âlî-unvân-ı hilâfet-penâhî her ne vechile müte'allık ve şeref-sudûr buyurulur ise hükm-i münîfi infâz olunur efendim (20 Rebiulahir 1332/5 Mart 1330-Şeyhülislam)" ifadelerine yer verilirken, çıkan irade de: "Marûz-ı bende-i dîrîneleridir. İşbu tezkire-i aliye-i meşîhat-penâhîleri melfûf irâde-i seniyye lâyıhasıyla berâber manzûr-ı âlî buyurularak mezkûr layıha imzây-ı hümâyûn-ı mülûkâne ile bi't-tevşîh leffen iâde kılınmış olmakla emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir (20 Rebiulahir 1332/5 Mart 1330-Serkâtib-i hazret-i şehriyârî)" bilgileri yer almaktadır (Belgenin orjinali için bkz: Albayrak, *age.,* c. I, vesika no:26).

88 MA, *Meşihat Arzları ve İradelere Mahsus Kayıt Defterleri,* c. V, s. 70b. Diğer fetvâ eminlerinden birkaçının atama arz ve iradeleri için bkz: -Mehmed Refik Efendi- MA, *Meşihat Arzları ve İradelere Mahsus Kayıt Defterleri,* c. I, s. 93-94; -Mehmed Nuri Efendi- MA, *Meşihat Arzları ve İradelere Mahsus Kayıt Defterleri,* c. II, s. 3.

89 Sadaret Mühimme Kalemi hakkında bilgi için bkz: *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi,* s. 334.

hin vürûdunda iktizâsı icrâ olunmak üzere, tezkire-i merkûmenin bi'l-mutâlaa iâdesi bâbında emr ü irâde hazreti menlehü'l-emrindir"[90] ifadeleri yer almıştır. Yine aynı atama ile ilgili bir başka belgede ise şeyhülislamın olumlu cevabını gösterir nitelikte: "*taraf-ı vâlâ-yı fetvâ-penâhîden vukû bulan işâr mûcibince*"[91] ifadelerine yer verilmiştir.

Yukarıda ifade etmeye çalıştığımız bilgilerden anlaşılmaktadır ki, fetvâ eminlerinin tayininden şeyhülislam sorumlu bulunmaktadır. Şeyhülislam fetvâ eminliği görevine getirmeyi düşündüğü kimseyi tespit eder ve bu ismi bir tezkire ile birlikte padişaha arz ederdi. Sonuçta padişahın izni doğrultusunda tayin işlemi tamamlanırdı. Bununla birlikte fetvâ eminlerinin bu görevi dışında başka bir memuriyete atanırken, şeyhülislamların görüşünün alınması da söz konusu olmuştur.

C. FETVÂ EMİNLERİNİN DENETLENMESİ

Şeyhülislamın teklifiyle tayin edilen fetvâ eminlerinin denetimi Meşihat Makamı tarafından gerçekleştirilmekteydi. Fetvâ eminlerinin atanmaları esnasında, alan bilgisi olarak değerlendirebileceğimiz, Kur'ân, sünnet, fıkıh bilgisi gibi İslamî ilimlerdeki birikimlerinin yanı sıra; dürüstlük, güvenilirlik, samimiyet gibi moral değerler de önemsenmekteydi. Görevleri esnasında, sahip oldukları bu özelliklere ve yapmış oldukları göreve uygun düşmeyen herhangi bir durum ortaya çıktığında üzerinde titizlikle durulur, öne sürülen şikayetler detaylı bir şekilde incelenirdi. Bu bağlamda; Mehmed Nuri Efendi'nin fetvâ eminliği görevinde bulunduğu sırada, birilerine referans olma kabilinden Tersane Nazırı'na iltimas tezkiresi gönderdiği yönünde bir şikayette bulunulmuştu. Konunun araştırılması görevi Meşihat Müsteşarı Efendi'ye verilmiş, Müsteşar Efendi tahkikatı 8 Zilhicce 1311/12 Haziran 1894 tarihinde neticelendirerek düzenlediği raporda sonucu şöyle ifade etmiştir: *"Fetvâ emini efendinin tersâne nazırına tahrîr eylemiş olduğu tezkire mâddesini tahkîk eyledim. Şöyle ki, bu âdemin ahlâkı herkim bir iltimas tezkiresi isterse onu yazıp vermek,*

90 BOA, A.MKT.MHM, nr: 334/15.

91 BOA, A.MKT.MHM, nr: 334/70.

tersane nazırına dahî iki def'a tezkire yazmış; birisi Süleyman isminde bir âdemin, köprü mürûr ve ubûr akçesini ahz edenlerin silkine kayd ve idhâline dâir, diğeri ikinci tezkiresi bir fakir çocuğun tersâne[ye] mükâtebe (kalem/yazı işleri) kabul olunmasına dâir olup başka bir manâyı hâmil olmadığı marûzdur".[92] Bu örnekte fetvâ eminlerinin yapmış olduğu görevle paralel düşmeyen durumlar söz konusu olduğunda ihmal edilmeksizin konunun araştırıldığı ortaya çıkmaktadır.

Fetvâ eminleri, Fetvâhâne içindeki görevlerini liyakatle yerine getirme hususunda titiz davrandıkları gibi, görevlendirildikleri başka vazifelerde de kendilerine ve halkın itibar ettiği fetvâ makamına halel getirecek söz ve davranışlardan sakınmışlardır. Fetvâ Emini Arif Efendi Kudüs'teki Kamame Kilisesi meselesini[93] tahkikat için görevlendirilmişti. Bu görevi başarıyla tamamlaması neticesinde, Fransa elçisi Fetvâ Emini Arif Efendi'ye, resmî prosedürün dışında tercüman Lâbir Efendi vasıtasıyla, dostluğun bir nişanesi olarak hediye kabilinden çokta kıymetli olmayan saat göndermişti. Arif Efendi ise hediyeyi getiren tercümana, kendisini tahkikat için görevlendiren padişahtan izin alınmadan ve gayriresmî yolla gönderilen bu hediyeyi kabul edemeyeceğini, padişahın iradesi doğrultusunda hareket edeceğini ifade etmiş ve hediyeyi geri göndermişti. Konu padişaha arz edilmiş ve padişah iradesinde; bu tür hediyelerin gönderilmesi ve kabul edilmesi men edilmişse de, gönderilen hediyenin değerinin düşük olması ve elçinin kırılmaması için gönderilen saatin kabulünün uygun olacağı belirtilmişti.[94]

Sorunlara çözüm bulmak amacıyla kişisel başvuruların yapıldığı Fetvâhâne'ye, benzer şekilde kurumlar da zaman zaman icraatlarının şer'î yönden uygunluğunu veya uygunsuzluğunu yazılı olarak sorarlardı. Dolaylı olarak buradan çıkan kararlar, fetvâ eminleri ve sorumluluğu altında çalışanların işleri konusunda kontrol mekanizması niteliğindeydi. Verilen kararların uygulanabilirliği ve geçerliliği önemliydi. Çünkü insanlar ve kurumlar

---

92 BOA, Y.PRK.MŞ, nr: 5/54.

93 Fetvâ Emini Arif Efendi'nin bu meseleyi çözmek için görevlendirilmesi hususu "Fetvâ Eminleri'nin Görevleri-Tahkikat Görevi-" başlığı altında incelenecektir.

94 BOA, HAT, nr: 772/36198.

çözüm için Fetvâhâne'ye başvurmakta idiler. Bu cümleden olarak Fetvâ Emini Mehmed Nuri Efendi döneminde Fetvâhâne'ye, Evkâf-ı Hümâyûn Hazinesi'yle ilgili bir mesele sorulmuştu. Ancak verilen karar uygulandığında arzu edilen netice elde edilememişti. Fetvâ emininin hata ve yanılgıyla beyan ettiği görüş, Evkaf-ı Hümâyûn Hazinesi'ni yıllık 100000 lira zarara uğratıyordu. Böylece şer'î hükümler ve kanunlar ihlal edilerek vakıf hukuku atıl bir duruma düşüyordu. Kararın yeniden gözden geçirilmesi adına Mâbeyn Başkâtibliği, Evkaf-ı Hümâyûn tarafından telgraf çekilerek bilgilendirilmişti.[95] Bu örnek fetvâ eminlerinin vermiş olduğu kararların yerindeliğini denetleme açısından önemlidir.

D. FETVÂ EMİNLERİNİN GÖREV SÜRELERİNİN UZATILMASI

Fetvâ eminleri ve Fetvâhâne çalışanları ilmiye sınıfına mensup olmaları sebebiyle, hizmet sürelerinin sonunda gerçekleşen emeklilik işlemleri Tarîk-i İlmiye Tekâüd Nizamnâmesi'ne[96] göre gerçekleştirilmekteydi. İlmiye mensuplarının emekliliğe tekabül eden hizmetleri hesaplanırken göreve başlangıçta yirmi yaş esas alınmaktaydı. Şayet bir kimse yirmi yaşından önce rüûsa veya maaşa nail olduysa bu süre hesaba katılmazdı. Emeklilik maaşı iki çeşit olup; birincisi hizmet süresini dolduranlara bağlanır, ikincisi ise malulen emekli olanlara verilirdi. Emeklilik sonucunda kendilerine bağlanan maaşlar hizmet sürelerine göre değişmekteydi ve nihayetinde kırk beş yıl hizmeti olanlar diğerlerine oranla yüksek bir maaşa bağlanır, kırk beş seneden fazla olan hizmet için bir şey verilmeyip yine kırk beş sene üzerinden hesaplanan maaş tahsis edilirdi.[97]

---

95 BOA, Y.PRK.EV, nr: 3/28.

96 5 Rebiulevvel 1312/6 Eylül 1894 tarihinde 379 nolu kanunla çıkarılan Tarîk-i İlmiye Tekâüd Nizamnâmesi'nde, ilmiye mensuplarının hizmete girişi ve emekliliği hak edişleri, alacakları maaşların dereceleri, İlmiye Tekaüd Sandığı, İlmiye Tekaüd Sandığı İdaresi ve sandık sermayesinin oluşumu hakkında bilgiler verilmekte ve nizamnâme 5 fasıl ve 57 maddeden oluşmaktadır (*Düstur,* 1. Tertip, Ankara 1939, c. VI, s. 1500-1511,).

97 *Düstur,* "Tarîk-i İlmiye Tekâüd Nizamnâmesi", 1. Tertip, c. VI, s. 1500-1501, (mad: 2, 5, 6).

İlmiye mensuplarının emeklilik işlemlerinde, 19 Nisan 1326/2 Mayıs 1910,[98] 20 Nisan 1327/3 Mayıs 1911,[99] 28 Şubat 1327/12 Mart 1912,[100] 14 Kanunuevvel 1331/27 Aralık 1915[101] tarihlerinde çıkarılan kanunlarla birlikte, 8 Şaban 1327/25 Ağustos 1909 tarihli Mülkiye Tekaüd Kanunu'na tabi olmaları kararlaştırılmıştı. Bu kanun, İstanbul ve vilayetlerde istihdam olunan bütün mülkiye memurları ile fiilî olarak görev yapan mekâtib-i resmiye muallim ve muallimelerini kapsamaktaydı. Ayrıca Hazîne-i Hassa'daki memurlar, imtihanla tayin edilmeyen ve öteden beri emeklilik keseneği ödeyen belediye memurları, adliyede çalışan katipler, tahsildarlar, hademeler, bekçiler, mahkeme mübaşirleri, gümrük kolcuları ve muhafızları –yukarıda belirttiğimiz gibi ilmiye mensupları daha sonra dahil olmuştur- bu kanun kapsamında yer alan görevlilerdi. Bu çerçevede yirmi yaşından itibaren memuriyete başlayanlar ve otuz sene hizmeti olanlar emeklilik hakkı kazanabilecekti. Ancak harbe katılıp esir düşen memurların, harp ve esaret müddetleri, süre itibariyle iki kat olarak kabul edilecekti. Askerlik hizmeti için silahaltında bulunan memurların, burada geçirdikleri süreler emekliliğine sayılacak fakat malul olup da bu durumları tıbben ispatlananlar emeklilik sürelerini doldurmamış olsalar bile maluliyet derecelerine göre emeklilik maaşı hak edeceklerdi. Hizmet süresi kırk beş yılı bulan veya sene-i şemsiyyeye göre altmış beş yaşını dolduranlar rızalarına bakılmaksızın emekliye sevk edilecekti. Ancak tecrübe ve hizmetlerinden istifade edilmesi düşünülenler bir müddet daha hizmetlerine devam edebileceklerdi.[102]

Fetvâ eminlerinin ve Fetvâhâne çalışanlarının görev sürelerinin uzatılmasıyla ilgili belgelere baktığımızda şu şekilde bir işleyiş görülmektedir. İlmiye mensuplarının, memuriyete giriş tarihinden itibaren hizmet süreleri kırk beş seneye ulaştığında yaş haddin-

---

98 *Düstur*, 2. Tertip, Dersaâdet 1330, c. II, s. 251.

99 *Düstur*, 2. Tertip, Dersaâdet 1330, c. III, s. 357.

100 *Düstur*, 2. Tertip, Dersaâdet 1331, c. IV, s. 310.

101 *Düstur*, 2. Tertip, İstanbul 1928, c. VIII, s. 249-250.

102 Kısaca birkaç maddesine işaret etmiş olduğumuz bu kanun, 8 Şaban 1327/25 Ağustos 1909 tarih ve 141 kanun numarasıyla birlikte 31 maddeden oluşmaktadır. *Düstur*, "Memûrîn-i Mülkiyye'nin Tekâüdüne Dâir Kanun", 2. Tertip, Dersaâdet 1329, c. I, s. 666-673.

den (tahdîd-i sin) emekli olmaları gerekiyordu.[103] Emekli olması gereken kişinin durumu şeyhülislam tarafından değerlendirilir, *"îfây-ı vazîfeye muktedir bulunduğundan"*[104] gibi telkinlerle görev süresinin uzatılması düşünülenlerin isimleri, izin alınmak için bir tezkire ile birlikte Meclis-i Vükelâ'ya bildirilirdi. Talep edilen konu burada görüşüldükten sonra çıkan karar doğrultusunda emekli olması gereken görevliler ya görevlerine devam ederler yani emeklilikten istisna tutulurlar, ya da emekliye sevk edilirlerdi.

Mehmed Esad Efendi'nin 8 Eylül 1325/21 Eylül 1909 tarihinde atanmış olduğu fetvâ eminliği görevinden, bir müddet sonra yaş haddi sebebiyle emekli olması gerekiyordu. 10 Haziran 1328/23 Haziran 1912 tarihinde Meşihat Makamı tarafından görev süresinin uzatılmasıyla ilgili Meclis-i Vükelâ'ya gönderilen tezkirede, Esad Efendi'nin her ne kadar yaş haddinden emekli olması gerekse de, görevinde uyumlu, bedenen görevini devam ettirmeye elverişli, şu anda bulunduğu görevde devam etmesinin gerekliliği gibi birtakım hususlar öne sürülmüştü. Meclis-i Vükelâ tarafından görüşülen Şeyhülislamlığın tezkiresi neticesinde, Esad Efendi'nin fetvâ eminliği görevine devam edebileceği kararına varılmıştı.[105]

Fetvâ eminliği görevine getirilen Ali Haydar Efendi'nin, atanmasından yaklaşık bir sene sonra memuriyetteki hizmet süresini kırk beş yıla tamamlamış olması sebebiyle kanunen emekli olması gerekiyordu. Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi, Fetvâ Emini Ali Haydar Efendi'nin görevine devam etmesi talebinin göstergesi olarak Meclis-i Vükelâ'ya bir tezkire göndermiş, gönderilen bu tezkire görüşülerek Ali Haydar Efendi'nin emeklilik süresi, emeklilik kanunun üçüncü maddesine[106] istinaden 5 Şubat 1330/18 Şubat

---

103 "Tarîk-i İlmiye Tekâüd Nizamnâmesi" 5 Rebiülevvel 1312/6 Eylül 1894 tarihinde 379 nolu kanunla 57 madde halinde çıkarılmıştır. Yaş haddinden emeklilik ve diğer emeklilik durumları için bkz: *Düstur,* 1. Tertip, Ankara 1939, c. VI, s. 1500-1511.

104 BOA, MV, nr: 166/33.

105 Esbâb-ı muharrereye nazaran tervîc-i iş'âr münâsib göründüğünün meşîhat-i müşârün ileyhâya cevâben tebliği tezkire kılındı (BOA, MV, nr: 166/33); İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 521, "Bâb-ı Âlî Dâire-i Sadâret, nr: 90".

106 Müddet-i tekâ'üdün hizmet-i [intihâsı] kırk beş senedir. Müddet-i hizmeti asâleten ve vekâleten otuz seneye bâliğ olan bir me'mûrun taleb ve istid'âsı vuku' bulmadıkca veya îfâ-yı vezâ'if-i me'mûriyette muktedir olamayacak derecede 'alîl ve merîz olduğu fennen sâbit olmadıkca tekâ'üdü icrâ olunamaz.

1915 tarihinden geçerli olmak üzere ertelenmişti. Ancak her ne kadar kısmî bir erteleme söz konusu olsa da, 5 Ağustos 1332/18 Ağustos 1916 tarihinde padişahın iradesiyle kanunen emekliye ayrılması ve yerine bir başkasının tayin edilmesi istenmişti.[107]

Şeyhülislamlık bünyesinde görev yapan; Fetvâ Emini Ali Rıza Efendi, Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyye Reisi Ahmet Tevfik ve Âzâ Bahattin Efendiler, Sicil Müdürü Şerafettin Efendi, Müneccimbaşı Hüseyin Hilmi Efendi, İlâmât-ı Şer'iyye Müdürü Mustafa Tevfik Efendi, Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyye Meclis Âzâsı'ndan Halil Hilmi Efendi, Fetvâhâne İstiftâ Memuru Hüseyin Necmeddin Efendi gibi birtakım kişilerin yaş haddi sebebiyle emekli olmaları gerekmekteydi. Ancak şeyhülislam bu kişilerin fazilet, liyakat gibi özelliklerini göz önünde bulundurarak hazırlamış olduğu 29 Temmuz 1338/29 Temmuz 1922 tarih ve 14 numaralı tezkire ile birlikte emeklilikten istisna tutulmalarını istedi. Konuyu görüşen Meclis-i Vükelâ, şeyhülislamın isteğini yerinde bularak bu kişilerin yaş haddinden emekliliklerini bir müddet ertelemişti.[108]

Emeklilikten muaf tutulan fetvâ eminleri ile birlikte, sorumluluğu altında çalışan fetvâ emini muavini, Fetvâhâne müsevvidleri arasından da bu istisnaya tabi tutulanlar olmuştur. Fetvâ emini muavinlerinden Şeyh Zürkâ Efendi'nin görev süresinin uzatılmasıyla ilgili Şeyhülislamlık tarafından, bu zatın ilim ve irfanından övgüyle bahseden, hizmet konusunda kendisinden istifade isteği içeren tezkire hazırlanarak Meclis-i Vükelâ'ya gönderilmişti. Söz konusu mecliste konu görüşülerek Tekaüd Kanunu'nun üçüncü maddesi gereğince Şeyh Zürkâ Efendi emeklilikten istisna tutul-

---

Fakat müddet-i hizmeti kırk beş sene olan veyahut sene-i şemsiyye hesâbıyla altmış beş yaşını ikmâl eden me'mûrlar îfâ-yı vazîfeye muktedir olsalar bile rızalarına bakılmaksızın tekâʿüdleri icrâ olunur. Ancak vükelâ ve aʿyân işbu tahdîd-i sin kâʿidesinden müstesnâ oldukları gibi altmış beş yaşını ikmâl edüb de tecrübe ve hizmetlerinden devletce istifâde olanların dahi beyân olunan tahdîd-i sin kaydından bi'l-istisnâ Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ karârıyla istihdâmları câ'izdir. Şu kadar ki, hiçbir me'mûra hîn-i tekâʿüdünde kırk beş seneden sonra ki hizmeti içün fazla maʿâş tahsîs olunmaz. (*Düstur,* 2. Tertip, Dersaâdet 1329, c. I, s. 667)

107 MA, *Sicill-i Ahvâl Defterleri,* c. IV, s. 208.

108 Sûret-i işʿâr münâsib görüldüğünden îfâ-yı muktezâsının taraf-ı meşîhat-penâhîye işʿârı ve Dîvân-ı Muhâsebât Riyâseti'ne malûmât iʿtâsı tezekkür kılındı. (BOA, MV, nr: 224/32)

muştu.[109] Benzer usul çerçevesinde, Fetvâhâne müsevvidlerinden Ahmed İslam Efendi için de, hizmetinin devamına gerek duyulduğundan emeklilikten istisna tutulması yönünde Şeyhülislamlık tarafından talepte bulunulmuştu. Meclis-i Vükelâ üyeleri konuyu görüşerek Ahmed İslam Efendi'nin görev süresinin iki yıl süreyle uzatıldığını 8 Zilhicce 1340/2 Ağustos 1922 tarih ve 270 numaralı kararıyla Şeyhülislamlık makamına bildirmişti.[110]

Fetvâ eminliği görevi yapan kişiler içerisinde yaş haddinden emekli olması gerekirken görev süresi uzatılanların yanı sıra, kendi isteğiyle istifa etmek isteyenlerin de var olduğu görülmektedir. Örneğin, 20 yılı aşkın süredir fetvâ eminliği görevini sürdüren Mehmed Nuri Efendi, birtakım mazeretler öne sürerek görevinden istifa etme isteğini şeyhülislama arz etmişti. Ancak Şeyhülislam Mehmed Cemaleddin Efendi (ö. 1335/1917), Fetvâ Emini Mehmed Nuri Efendi'nin fazileti, ilmi, uzun süre liyakatle bu görevi sürdürmesi gibi gerekçelerle istifasının uygun olmayacağını kendisine ifade etmenin yanı sıra; göreve devamı yönünde nasihatte bulunmuştu. Ancak Mehmed Nuri Efendi ahlakî prensipleri sebebiyle istifasında ısrarcı olmuştu. Bunun üzerine Şeyhülislam Mehmed Cemaleddin Efendi padişaha bir arz tezkiresi yazmak suretiyle, fetvâ emini efendinin göreve devamı yönünde ferman buyrulmasını istemiş, padişah tarafından verilen emir ve tavsiyeler doğrultusunda Fetvâ Emini Mehmed Nuri Efendi istifasını geri almıştı.[111]

Fetvâ Emini Mehmed Nuri Efendi'nin görevinden istifa talebiyle ilgili daha önce de benzer örneklere rastlanmaktadır. Dönemin padişahı II. Abdülhamit tarafından Meşihat Dairesi'ne gönderilen iradede, Sivas vilayetinden gelen 673 numaralı ilâmın kat'ı/iptali istenmişti. Bu irade/istek Meşihat müsteşarı tarafından başmüsevvid efendi vasıtasıyla Fetvâ Emini Mehmed Nuri Efendi'ye tebliğ edilmişti. Mehmed Nuri Efendi ise verdiği

---

109 BOA, MV, nr: 189/44.

110 BOA, MV, nr: 224/33.

111 Müşârün ileyh hazretleri bugün huzûr-ı fâizu'n-nûr-ı hazret-i hilâfet-penâhîye kabul buyurularak, taraf-ı bâhirü'ş-şeref-i hazret-i hilâfet-penâhînin kendisine icrâ buyurulan evâmir ve vesâyâsı üzerine istifâdan sarf-ı nazar ile memûriyet-i hâzırasına devam edeceğini müşarün ileyh hazretlerinin hâk-pây-ı şâhâneye arz ve beyân eylemiş[tir] (BOA, Y.PRK.BŞK, nr: 79/39).

cevapta; Fetvâhâne'nin halk nazarında güven kazanmış resmî bir kurum olduğunu, şifâhî talebe binaen Fetvâhâne kayıtlarından bir evrakın iptalinin söz konusu olamayacağını, padişahın iradesi varsa bunun yazılı olarak bildirilmesi gerektiğini bildirmişti. Bunun üzerine ikinci tebligatta Mehmed Nuri Efendi'den ilâmı iptal etmiyorsa, ilâmât kaydının tutulduğu defteri göndermesi istenince, istifasını Şeyhülislam Mehmed Cemalettin Efendi'ye arz etmişti. Şeyhülislam, Mehmed Nuri Efendi'nin istifasını kabul etmemiş, padişahın iptalini istediği ilâmı bizzat kendi eliyle iptal ederek padişaha gönderdiğini bildiren mühürlü yazıyı Fetvâ Emaneti'ne ulaştırmıştı.[112] Bu örnekten birçok sonuç çıkarmak mümkündür. Öncelikle Fetvâ Emini Nuri Efendi, resmî bir kurumu temsilen, kurum hiyerarşisinin dışına çıkmayarak, bir nevi Fetvâhâne'nin halk nazarındaki itibarının zedelenmesine engel olmuştur. Her dönem fetvâ eminleri aynı hassasiyeti gösterebilmişler midir sorusu tabi ki, bir başka tartışma alanıdır. Belki de bu konu, görevde bulunan şahsın kişisel dirayetiyle ilintilendirilebilir.

E. FETVÂ EMİNLERİNİN KORUNMASI

Osmanlı idârî düzenine I. Meşrutiyet dönemiyle birlikte "idâre-i örfiyye" ya da daha yaygın kullanımıyla "örfî idâre" kavramları girmişti. 1876 Kanun-ı Esâsî'si[113] öngördüğü yeni devlet düzenini ve bu düzenin gerekli durumlarda başvuracağı savunma mekanizmasının yollarını göstermekteydi. Devlet, bir tehlikeyle karşı karşıya kaldığında veya emniyeti bozacak bir durum ortaya çıktığında, Meclis-i Umûmiye düzeni sağlamak için özel düzenlemeler yapılabilecekti. Bunun en önemli sebebi, özellikle son dönemlerde, devletin farklı bölgelerinde meydana gelen harpler, isyanlar ve karışıklıklar ile bunun neticesinde örfî idâreye duyulan ihtiyaç olmalıdır.[114]

---

112 BOA, Y.EE, nr: 14/163.

113 Kanun-ı Esâsî'nin metni için bkz: *Düstur,* 1. Tertip, İstanbul 1299, c. IV, s. 4-20; *İlmiyye Sâlnâmesi,* haz: Seyit Ali Kahraman, Ahmed Nezih Galitekin, Cevdet Dadaş, İstanbul 1998, s. 21-40.

114 Osman Köksal, "Osmanlı Devletinde Sıkıyönetim ile İlgili Mevzuat Üzerine Bir Deneme", *OTAM Dergisi,* Ankara 2001, sy: 12, s. 157-158.

Osmanlı Devleti'nin değişik bölgelerinde ortaya çıkan sıkıntıların kontrol ve denetim altında tutulabilmesi için belirli bölgelerde örfî idâre ilan edildiği olmuştur. Örneğin İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'de 24 Mayıs 1877'de örfî idâre ilan edilmiş, konuyla ilgili kapsamlı düzenleme 30 Nisan 1877 tarihli İdâre-i Örfiyye Kanunu(Layihası)yla yapılmış ve daha sonra 2 Ekim 1877 tarihli İdâre-i Örfiyye Kararnâmesi tanzim edilerek yürürlüğe konmuştur.[115] Yapılan düzenlemeler çerçevesinde örfî idâre dahilinde bulunan yerlerde emniyeti ihlal edecek suçlar, memurlara memuriyetleri esnasında yapılacak saldırı ve sataşma suçları ile ilgili yargılama yetkisi Divân-ı Harb-i Örfîlere bırakılmıştır.[116]

H. 1327/1909 tarihinde askerî ihtilal sebebiyle alınacak tedbirlerin görüşülmesi için, aralarında Fetvâ Emini Nuri Efendi'nin de bulunduğu ilim heyeti Meclis-i Mebusan Dairesi'ne gitmekteydi. Bu esnada Ayasofya civarlarında Konyalı Hoca Hasan Efendi, Nuri Efendi'ye küçük düşürücü ve alay edici sözler sarf etmişti. Fetvâ Emini Nuri Efendi'nin memur olması ve resmî bir sıfat taşıması sebebiyle, kendisine sarf edilen bu sözler suç kapsamında görülmüştü. Yaşanan bu hadise şahitlerle delillendirilmek suretiyle Hoca Hasan Efendi Yedinci Divân-ı Örfî'de mahkeme edilmiş ve İdâre-i Örfiyye Kararnâmesinin altıncı maddesine[117] istinaden üç sene süreyle sürgüne gönderilmişti.[118]

Elbette burada şunu belirtmek gerekir ki, bu tür koruyucu yaklaşım sadece fetvâ eminlerine münhasır bir davranış değildir. Dönem içerisinde resmî görevde bulunan bütün memurlar için, "devletin memurunu koruma" refleksinden kaynaklanan bir uygulamadır. Böylece devlet, bir taraftan memurunu korurken,

---

115 İdare-i Örfiyye Kararnâmesi 13 maddeden müteşekkildir. Bkz: *Düstur,* 1. Tertip, İstanbul 1299, c. IV, s. 71-72.

116 Köksal, *agm.,* s. 160, 162-164.

117 Hükûmet-i askeriyye evvelen lüzûm görünen eşhâsın leylen ve nehâran ikâmetgâhlarını taharrîye, sâniyen şübheli ve sâbıkalı gürûhundan olub taraf-ı hükûmetden ahz u girift olunanları idâre-i örfiyye altına alınan mahalde ikâmetgâhları olmayan eşhâs mahal-i âhara tard ve teb'îde, sâlisen ahâlînin esliha ve cebhânesini toplamaya, râbian tahdîş-i ezhânı mûcib neşriyâtda bulunan gazeteleri derhâl ta'tîl etmeye ve her türlü bu cem'iyetleri men' etmeye me'zûndur. [*Düstur,* 1. Tertip, İstanbul 1299, c. IV, s. 71, (mad: 6)]

118 BOA, İ.AS, nr: 85/1327-Ca085.

dolaylı olarak devlet erkine yönelik taarruzlar karşısında teyakkuz halinde olduğu mesajını vermektedir.

F. FETVÂ EMİNLERİNİN ATANDIKLARI DİĞER GÖREVLER

Fetvâ eminleri diğer ilmiye mensupları gibi medrese kademelerini başarıyla bitirdikten sonra gerekli olan silsileyi takip ederek mülazemet dönemini bitirirler ve sonra da göreve başlarlardı. Fetvâ eminliği görevinin öncesinde ve sonrasında olmak üzere, müderrislik, kadılık, kadıaskerlik gibi ilmiyenin görev alanına giren vazifelerde bulunurlar ve hatta ilmiyenin en üst mertebesi olan şeyhülislamlığa kadar yükselebilirlerdi. Burada şunu da belirtmemiz gerekir ki, çalışmamızın sınırlarını belirleyen dönem (1826-1922) öncesinde fetvâ eminliği görevinde bulunan kimselerden[119] bazıları, fetvâ eminliği görevi uhdesinde kalmak

---

119 Bu dönem öncesinde fetvâ eminliği görevinde bulunan kimseler hakkında bkz: Vamık Şükrü Altınbaş, "Mehmed Muhyiddin Efendi", *DAD,* Aralık 1963, c. II, sy: 12, s. 17; a.mlf, "Veli Yegân Efendi-Âbâdî Mehmed Çelebi-Ahmed Çelebi", *DAD,* Şubat-Mart 1964, c. III, sy: 2-3, s. 61; a.mlf, "Müderris-zâde Mehmed Efendi-Ali Efendi-Mustafa Bin Mehmed Efendi", *DAD,* Nisan 1964, c. III, sy: 4, s. 123; a.mlf, "Sefer Efendi-zâde Yahyâ Efendi-Hüsam Efendi-Osman Efendi", *DAD,* Mayıs 1964, c. III, sy: 5, s. 155; a.mlf, "Ahmed Efendi-Mustafa Efendi-Esîrî Mehmed Efendi", *DAD,* Haziran-Temmuz 1964, c. III, sy: 6-7, s. 187; a.mlf, "Esîrî Mehmet Efendi", *DAD,* Ağustos-Eylül 1964, c. III, sy: 8-9, s. 220; a.mlf, "Baba-zâde Abdülkadir Sinâyî Efendi-Ahmed Efendi", *DAD,* Ekim-Kasım 1964, c. III, sy: 10-11, s. 251; a.mlf, "Müvezzi-zâde Ahmed Efendi-Şeyh-zâde Mehmed Efendi", *DAD,* Aralık 1964, c. III, sy: 12, s. 279; a.mlf, "Abdü'l-Fettah Efendi-Sarı Abdullah Efendi", *DAD,* Mart-Nisan 1965, c. IV, sy: 3-4, s. 58; a.mlf, "Ankaravî Mehmed Efendi", *DAD,* Mayıs-Haziran 1965, c. IV, sy: 5-6, s. 93; a.mlf, "Mehmed Atâullah Efendi", *DAD,* Temmuz-Ağustos 1965, c. IV, sy: 7-8, s. 123; a.mlf, "Şeyhî Mehmed Efendi-Mehmed Efendi", *DAD,* Eylül 1965, c. IV, sy: 9, s. 158; a.mlf, "Mahmud Efendi, İbn-i Mahmûd Bin Mahmûd-Mehmed Efendi", *DAD,* Ekim-Kasım 1965, c. IV, sy: 10-11, s. 188; a.mlf, "Ahmed Efendi-Mehmed Kâmi Efendi", *DAD,* Ocak-Şubat 1966, c. V, sy: 1-2, s. 28-29; a.mlf, "Yenişehirli Abdullah Efendi", *DAD,* Mayıs 1966, c. V, sy: 5, s. 112-113; a.mlf, "Yahyâ Kâmî Efendi-Ömer Efendi", *DAD,* Ekim 1966, c. V, sy: 10, s. 283-284; a.mlf, "Ahmet Efendi-Ali Sâcidî Efendi" *DAD,* Mart 1967, c. VI, sy: 3, s. 78; a.mlf, "Mehmed Selim Efendi", *DAD,* Mart-Nisan 1968, c. VII, sy: 70-71, s. 83-85; a.mlf, "Mehmed Fıkhî Efendi", *DAD,* Ekim 1968, c. VII, sy: 77, s. 252; a.mlf, "Abdullah Vassâf Efendi", *DAD,* Kasım-Aralık 1969, c. VIII, sy: 90-91, s. 375-377; a.mlf, "Ebû İshak-zâde Mehmed Es'ad

üzere kadılık gibi bir başka görevi de üstlenmişlerdir. Örneğin Şeyh-zâde Mehmed Efendi (ö. 1068/1658), 14 Şaban 1060/12 Ağustos 1650 tarihinde Galata Kadısı ve Şevval 1063/Ağustos-Eylül 1653 tarihinde İstanbul Kadısı[120] olduğunda fetvâ eminliği görevi uhdesinde bulunmaktaydı.[121] Tabi ki bu örnekte yer alan uygulama bütün fetvâ eminleri için geçerli değildir. Fetvâ eminliği görevini bırakarak başka görevlere atananlar da bulunmaktadır. Örneğin, İstanbul kadılığına yapılacak olan atamada, Şeyhülislam Damad-zâde Feyzullah Efendi sabık Bursa Kadısı, Mekke-i Mükerreme payeli, Fetvâ Emini Ahmed Efendi'yi uygun görmüş ve *"tevcih buyrulmak mercûdur"* ifadelerine yer verdiği telhisle atama isteğini Sadrazamlığa bildirmiş ve sonuçta Fetvâ Emini Ahmed Efendi İstanbul kadılığı görevine atanmıştır.[122] Benzer şekilde Fetvâ Emini Mehmed Efendi, bu göreve getirilmeden önce Galata kadılığı görevinde bulunmuştur. Fetvâ eminliği görevinde bulunduğu sırada kendisine Mekke-i Mükerreme payesi tevcih edilmiş ve aynı zamanda boşalan Bursa kadılığı görevine getirilmek için Şeyhülislam tarafından *"tevcih ve inayet buyurulmak mercûdur"* denilmek suretiyle ismi arz edilmiştir.[123]

Diğer taraftan çalışmamızın sınırlarını kapsayan dönem içerisinde fetvâ eminliği görevinde bulunan kimselerden bazıları, aslî görevleri olan fetvâ hazırlama ve sonradan verilen temyiz görevinin yanı sıra Meclis-i Hükkâm-ı Şer' ve Mecelle Komisyonu üyeliği gibi diğer görevleri de üstlenmişlerdir. Ancak az sayıda da olsa önceki dönemlerde olduğu gibi hem fetvâ eminliği hem de örneğin kadılık gibi mühim iki vazifeyi bir arada yürüten

---

Efendi-Hâfız Halil Efendi", *DAD,* Ocak-Şubat 1970, c. IX, sy: 92-93, s. 41-42; a.mlf, "Mehmed Efendi-Ahmed Efendi", *DAD,* Mart-Nisan 1970, c. IX, sy: 94-95, s. 119; a.mlf, "Ebû Bekir Efendi", *DAD,* Mayıs-Haziran 1970, c. IX, sy: 96-97, s. 187-188; a.mlf, "Osman Efendi", *DAD,* Temmuz-Ağustos 1970, c. IX, sy: 98-99, s. 253; Osman Şahin, "Fetvâ Emîni Fıkhî Efendi'nin (1147/1735) Hayatı ve Eserleri", *Diyanet İlmi Dergi,* Temmuz-Ağustos-Eylül 2008, c. XXXXIV, sy: 3, s. 129-142; Özlem Ercan, "Kâmî Mehmed Efendi ve Firûznâme", *UÜFEFSBD,* yıl: 3, sy: 3, 2002, s. 115-135.

120 Naima, *Tarih,* İstanbul 1280, c. V, s. 19, 344-346. Karşılaştırmak için bkz: M. Akgündüz, *Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislâmlık,* s. 208.

121 Altınbaş, "Şeyh-zâde Mehmed Efendi", s. 279.

122 BOA, C. ADL., nr: 84/5083.

123 BOA, C.ADL, nr: 99/5967.

olmamıştır. Biz çalışmamızın sınırları içerisinde görev yapan fetvâ eminlerinin görevlerine bir sonraki başlıkta, hem kendileri hakkında bilgilere hem de fetvâ eminliğinden önce ve sonra hangi görevlerde bulunduklarına üçüncü bölümde işaret edeceğiz. Bu sebeple tekrara düşmemek adına çalıştığımız dönem içerisinde görev yapan fetvâ eminlerinin atandıkları diğer görevlere belirttiğimiz yerlerde değinmeyi uygun bulmaktayız.

III. FETVÂ EMİNLERİNİN GÖREVLERİ

Fetvâ Eminliği'nin kuruluşundan itibaren fetvâ hazırlama/hazırlatma görevi, İlâmât Odası'nın tesisinden itibaren temyiz görevi ve özellikle kurumsal bünyeye kavuşma aşamasında yapılan düzenlemelerde belirtildiği şekliyle Fetvâhâne ve çalışanlarına yönelik görevler, fetvâ eminlerinin ortak görevleri arasında yer almaktadır. Bunun yanı sıra belirli dönemlerde ve belirli fetvâ eminlerine, aslî görevlerine ilave olarak değişik vazifeler de verilmiştir. Bu sebeple çalışmamızın bu kısmında, fetvâ eminlerinin îfâ ettikleri görevleri; aslî görevleri ve diğer görevleri şeklinde iki başlık altında ele almaya çalışacağız.

A. ASLÎ GÖREVLERİ

1. FETVÂ HAZIRLAMA/HAZIRLATMA GÖREVİ

Şeyhülislamın ya da kurum olarak Şeyhülislamlığın temel görevi, dinî açıdan kesin bir karar gerektiren sorunlara çözüm göstermek[124] olunca, bu yapı içerisinde görev yapan fetvâ emininin temel vazifesi kaçınılmaz olarak fetvâ hazırlama/hazırlatma[125] görevi olmuştur. Dolayısıyla Şeyhülislamlık makamında, şer'î meseleler ile ilgili fetvâların hazırlanması fetvâ eminlerinin aslî görevleri arasında yer almıştır.

---

124 Sakaoğlu, "19. yy'da Şeyhülislâmlık", s. 263.

125 İlk başlarda fetvâları fetvâ eminleri hazırlamış, daha sonraları bazen kendileri hazırlamış bazen de sorumluluğu altında bulunan görevlilere hazırlatmışlardı. Özellikle son dönemlerde fetvâ hazırlamaktan çok, hazırlattıkları fetvâları kontrol etmişlerdi. Dolayısıyla bundan sonra "fetvâ hazırlama" görevinden bahsedilirken hem hazırlama hem de hazırlatma durumları bağlama göre göz önünde bulundurulmalıdır.

Fetvâ emini, daha ziyade Şeyhülislamlıktaki günlük fetvâlara bakardı.[126] Bir başka ifadeyle fetvâ emini, halk tarafından talep olunan fetvâları düzenlemek ve hazırlamakla görevliydi.[127] Fetvâ Eminliği'nin ihdas edildiği ilk dönemlerde, bu görevde bulunan kimseler her ne kadar sorulan soruların cevabını bizzat kendileri hazırlasa da, ilerleyen dönem içerisinde fetvâ talebinin yoğunluğuna karşılık yardımcı birtakım görevliler fetvâ hazırlama faaliyetinde görev aldılar. Bu görevlilere, müsevvid, mübeyyiz, mukabeleci gibi isimler verilir, bunların başında fetvâ emini unvanıyla bir kişi bulunur ve yapılan faaliyetlere nezaret ederdi.[128]

Fetvâ emininin nezaretinde fetvânın hazırlanış sürecini şu şekilde ifade edebiliriz. Fetvâ talebinde bulunan kimse, Fetvâhâne'nin Pusula Odası'na gelerek burada bulunan müsevvide sorusunu yazdırırdı. Müsevvid tarafından fetvânın bir pusula niteliğinde taslağı hazırlanırdı. Hazırlanan bu taslağı inceleyen fetvâ emini, gerekli düzenlemeleri yapıp[129] onay verdikten sonra, fetvânın metni mübeyyizler tarafından temize çekilerek şeyhülislama sunulacak uygun nüsha hazırlanırdı. Şeyhülislamın onayından çıkan fetvâ, müvezzi tarafından soru sahiplerine iade olunurdu.[130] Fetvâhâne'ye sorulan yazılı sorularda bu şekilde bir prosedürün takip edilmesinin yanı sıra, özellikle Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Fetvâhâne'de bulunan şifâhî cevap memuru[131] tarafından da sözlü olarak fetvâlara cevap verilmiştir.[132]

---

126 Yakıt, *agm.,* s. 181.

127 Kramers, "Şeyhülislâm", s. 488.

128 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı,* s. 196.

129 Fetvâ emininin düzeltmeler yaptığı bir fetvâ sureti için bkz: Heyd, "Osmanlı'da Fetva Müessesesinin Bazı Tezahürleri", s. 317.

130 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı,* s. 196. Bu sıralamayı: "Müsteftîler meseleleri müsveddelere yazdırıp mübeyyizler beyaz eder ve fetvâ emini görüp imzaya geleni gönderir…" (Hezârfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân,* haz: Sevim İlgürel, Ankara 1998, s. 200; Mehmet İpşirli, "Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Bir Eser: Kavânîn-i Osmanî ve Râbıta-i Âsitâne", *Tarih Enstitüsü Dergisi,* İstanbul 1994, s. 33-34) şeklinde belirtenler de olmuştur. Uzunçarşılı'nın, Hezârfen Hüseyin Efendi'yi referans göstermesine rağmen sıralamada yapmış olduğu değişiklik isabetli görünmektedir. Çünkü fetvâ emininin düzelttiği ve temize çekilen fetvâ suretinin şeyhülislama arz edilmesi daha uygun olsa gerektir.

131 "Fetvâhâne Görevlileri" başlığı altında ayrıntılı bilgi verilmiştir.

132 Heyd, "Osmanlı'da Fetva Müessesesinin Bazı Tezahürleri", s. 303.

2. TEMYİZ GÖREVİ

XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Fetvâ ve Pusula odalarından müteşekkil olan Fetvâhâne'ye, Tanzimat'tan sonra bir de İlâmât Odası eklendi. Böylece öteden beri Fetvâhâne'nin verdiği fetvâ hizmetine, mahkemelerde tanzim edilen belgelerin tetkiki de ilave edildi.[133] Yeni verilen göreve bağlı olarak temyizi istenen ilâm Fetvâhâne'deki İlâmât Odası'na gelir, burada gerekli incelemeler yapılırdı.

Sözlükte "bildirmek, haber vermek"[134] anlamlarına gelen ilâm, terim olarak hakimin bir davada verdiği kararı içeren, üzerinde aynı hakimin imza ve mührünü taşıyan yazılı belgedir.[135] Şer'iyye mahkemelerinde[136] kadı, yargılamayı tamamladıktan sonra verdiği kararı önce şifâhî olarak bildirir, daha sonra kararın gerekçelerini de ihtiva eden bir ilâm düzenleyerek davacı ve davalıya birer sûretini verir ve bir sûretini de sicile kaydederdi.[137] Yazılması talimatla[138] belirli kriterlere bağlanan ilâmlarda; hakimin imza ve mührü, tarafların ve davanın görüldüğü yerin formüle edilmiş ifadelerle tanıtılması, davacının iddiası yani dava konusu, davalının cevabı yani karşı davası, kararın gerekçesi olan ispat vasıtaları, verilen hüküm, tarih ve ispat vasıtası şahitlik ise ilâmın içinde veya sonunda şahitlerin ismi – ilk dönemlerde şahitler yazılırken son zamanlarda ve özellikle ikrar yahut yemine dayanan ilâmlarda şahitler zikredilmemektedir- yazılırdı.[139] Bu şekilde dikkatle düzenlenmeyen ilâmlar geri iade olunurdu.[140]

---

133 B. Aydın, *Şeyhülislamlık (Bâb-ı Meşihat) Arşivi Defter Kataloğu,* s. 74.

134 *el-Mu'cemü'l-Vasît,* c. II, s. 624.

135 Hoca Emin Efendi-zâde Ali Haydar, *Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm,* İstanbul 1330, c. IV, s. 868.

136 Şer'iyye mahkemeleri hakkında bkz: Mehmet Akman, *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması,* İstanbul 2004, s. 35-36; Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri,* s. 237-298.

137 Ahmet Akgündüz, "İ'lâm", *DİA,* İstanbul 2000, c. XXII, s. 72.

138 *Düstur,* "Sicillât-ı Şer'iyye ve Zabt-ı Da'vâ Cerîdeleri Haklarında Talimât", 1. Tertip, İstanbul 1299, c. IV, s. 83-85.

139 A. Akgündüz, "İ'lâm", s. 73.

140 İade olunana ilâm örnekleri için bkz: BOA, A.MKT, nr: 55/45; BOA, A.MKT, nr: 64/96; BOA, A.MKT, nr: 71/72; BOA, A.MKT, nr: 73/10; BOA, A.MKT, nr: 88/54; BOA, A.MKT, nr: 96/66.

Buna göre, aleyhine verilen hükme itirazı bulunan taraf, itiraz dilekçesine yukarıda ifade etmeye çalıştığımız usuller çerçevesinde düzenlenen mahkeme ilâmını da ilave ederek mahallî hükümet makamları aracılığıyla Fetvâhâne'deki İlâmât Odası'na gönderirdi.[141] Bununla birlikte kişiler doğrudan doğruya da İlâmât Odası'na başvurabilirlerdi. Doğrudan doğruya veya temyiz[142] sûretiyle İlâmât Odası'na gelen ilâm ve hüccetleri,[143] önce mümeyyiz muavinleri ve sonra mümeyyizler tetkik edip görüşlerini ilişik kağıda yazdıktan sonra ilâmât müdürüne verirdi. İlâmât müdürü, mümeyyizin görüşünü yerinde bulursa imza eder, bulmazsa görüşünü yazarak her iki sûreti de fetvâ eminine takdim ederdi. Fetvâ emini de imzaladıktan sonra yazıyla işaret edip ilâm yazı masasına verilirdi. Fetvâ emini, ilâmât müdürünün görüşüne katılmazsa, sebebini beyan ederek müdüre iade eder, tekrar üzerinde görüşülmeyi gerektiren bir konu değilse fetvâ emininin görüşü doğrultusunda cevap yazılırdı. Eğer tekrar görüşülmesi gereken bir konu ise; fetvâ emininin başkanlığında, ilâmât müdürü, reisü'l-müsevvidin, fetvâ emini muavini toplanıp meseleyi genişçe inceleyerek sonuca varırlardı. İhtilaf halinde ise fetvâ emininin görüşü tercih edilirdi.[144] Bu şekilde devam eden tetkik sürecinin sonunda ilâmlar, derkenar[145] düşülerek ve mühürlenerek ilgili yere geri gönderilmekteydi.

Bu şekilde önceleri Fetvâhâne'deki İlâmât Odası'na gelerek incelemesi yapılan ve karara bağlanan ilâmlar gönderilen yere iade edildiği gibi, Meclis-i Tedkikât-ı Şer'iyye'nin kurulmasından sonra gerekli görüldüğü takdirde ve halledilemeyen hususlar

---

141 Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri,* s. 273.

142 Mahkeme kararının, hukukî norma uygun verilip verilmediği hususundaki incelemeye temyiz adı verilir (Ekinci, *Osmanlı Hukuku,* İstanbul 2008, s. 277)

143 Hüccet, hakimin kararını ihtiva etmeyen, taraflardan birinin itirafıyla diğerinin kabulünü içeren ve üzerinde onu düzenleyen hakimin mührünü ve imzasını taşıyan belgedir. (Ali Haydar Efendi, *age.,* c. IV, s. 718)

144 Berkî, "Osmanlı Türklerinde Yüksek İftâ Makamı", s. 426; a.mlf, *İslâmda Kaza,* s. 84-85.

145 Derkenar: Bir belgenin kenarlarına veya altına belgenin işlem süreci içinde veya sonunda yazılan açıklama veya notlar. (H. Sekine Karakaş, Fatih Rukancı, Hakan Anameriç, *Belge Yönetimi ve Arşiv Terimleri Sözlüğü,* Ankara 2009, s. 13).

olduğunda[146] buraya havale olunurdu. Böylece bir şer'î mahkeme ilâmının mühürlerinin tatbiki ile sakk ve sebkleri, yani bunların metinlerine nazaran verilen hükümlerin şer'î hukuk kaidelerine, hukuka uygun olup olmadığı Fetvâhâne'de; dava zaptına ve gerçek duruma, olaylara mutabık olup olmadığı, maddi hataların bulunup bulunmadığı da Meclis-i Tedkikât-ı Şer'iyye'de incelenirdi.[147] Meclis-i Tedkikât-ı Şer'iyye, haftada iki gün yapılan huzur murafaalarının yetersiz kalması sebebiyle 1278/1861 yılında Şeyhülislamlık bünyesinde geçici olarak kurulmuş, 15 Rebiulahir 1279/10 Ekim 1862 tarihinde irade-i seniyye[148] ile devamlı hale getirilmişti. 21 Muharrem 1290/21 Mart 1873 tarihinde çıkarılan bir talimatnâmeyle faaliyet ve görevleri düzenlenmişti.[149]

İlâm sûretlerinin kaydının tutulduğu defterlerde, ilâmların aslı değil sûreti olduğundan, bilhassa şekil şartları açısından ilâmlara ait bazı özelliklerden mahrumdur. Ancak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan ilâmlar ise hem şekil hem de muhteva bakımından ilâmların bütün özelliklerini taşımaktadır.[150] Bu sebeple Başbakanlık Osmanlı Arşiv kataloğunda yapmış olduğumuz taramada, söz konusu arşivde Fetvâhâne'ye gönderilen ve burada karara bağlanarak derkenar düşülüp fetvâ emini mührüyle mühürlenerek gönderildiği yere iade edilen yaklaşık 154 adet ilâm tespit edebildik.[151] Elbette tespit ettiğimiz ilâmların tamamına burada yer vermek çalışmamızın sınırlarını aşacağından, ilâmların içerdiği konuların yoğunluğunu göz önünde bulundurarak örnekleme yöntemiyle birkaçına yer vermek istiyoruz. Ancak

---

146 Ahmet Akgündüz, "İslam Hukukunun Osmanlı Devletinde Tatbiki: "Şer'iyye Mahkemeleri ve Şer'iyye Sicilleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi,* sy: 14, 2009, s. 18.

147 Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri,* s. 273, 275.

148 BOA, İ.DH, nr: 498/33817.

149 Talimatnâme 15 maddeden oluşmaktadır bkz: *Düstur,* "Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyye'nin Vezâifini Hâvî Talîmât", 1. Tertip, İstanbul 1299, c. IV, s. 73-75.

150 A. Akgündüz, "İ'lâm", s. 73.

151 Fetvâ emini mührü bulunmakla birlikte farklı meseleleri de ihtivâ eden ilâmların detayı şu şekildedir: 85'i öldürme ve yaralamaya bağlı kısas ve diyet, 40'ı kilise tamiri, 6'sı borç-alacak, 2'si had, 3'ü imam-hatip tayini, 1'i müezzin-kayyım tayini, 2'si mutasarrıf tayini, 1'i vakıf mütevelli tayini, 2'si vakıf, 3'ü yer değiştirme, 2'si arazi/sınır tecavüzü, 1'i hırsızlık, 1'i hakaret, 4'ü miras, 1'i havra yapımı.

şunu ifade etmeliyiz ki, gayrimüslimlerle ilgili vereceğimiz ilâm örneklerinde bahsi geçen gayrimüslimler, belirli mükellefiyetler karşılığında, Osmanlı Devleti'nde vatandaşlık hakkı (tebaa) elde etmiş olan zımmîlerdir.

a. Müslümanlar Arasındaki Diyetle İlgili İlâm Örnekleri

Arapça'da "ödemek, vermek" anlamındaki *vedy* kökünden türeyen diyet, İslam hukukunda, bir şahsın haksız olarak öldürülmesi, sakat bırakılması veya yaralanması halinde ceza ve kan bedeli olarak ödenen mal veya parayı ifade eder.[152] Bu cümleden olarak şimdi yer vereceğimiz 25 Rebiulahir 1266/10 Mart 1850 tarihli ilâm örneğinde, Hamid Sancağı Gölhisar kazasına bağlı Ulu köyünde yaşanan olayın süreci ifade edilmektedir. Bahsi geçen köyde yaşayan Ayanoğlu Mehmed, Mustafa isimli bir şahıs tarafından yaralanarak ölümüne sebebiyet verilmişti. Bu yaralama esnasında Mustafa isimli şahsa kardeşi yardımcı olmuştu. Maktulün varisleri ise; eşi Zeynep, büyük oğulları Hasan ve Yusuf, küçük oğulları Bekir, İsmail ve Halil idi. Varislerin kimlik tespitleri şahitlerin huzurunda yapılmış, olayın yaşandığı esnada varislerden maktülün eşi Zeynep ve büyük oğlu Hasan orada bulunduğu için davayı onlar mahkemeye taşımıştı. Olaya tanık olan şahitlerin ifadesi, olayı işleyenlerin ikrarıyla, katil Mustafa'nın kısasına, ona yardımcı olan kardeşinin de tazir cezasıyla cezalandırılmasına karar verilmişti. Ancak taraflar kısas cezasına karşılık, diyet üzerinde ve katilinde bu bedeli üç sene zarfında ödemesi konusunda anlaşmışlar ve bunun neticesinde kararı içeren ilâm Hamid Kazası Naibi Mehmed Halis tarafından düzenlenmişti. Daha sonra Fetvâhâne'ye gönderilen ilâma, fetvâ emini mührüyle cevap verilmişti. Verilen cevapta, ilâmda ifade edilen gelişmeler özetlenmiş fakat anlaşılan sulh bedelinin anlaşma meclisinde alınmadığı veyahut bedelin tecilinin doğru düzgün bir şekilde ortaya koyulmadığının altı çizilmişti. Bu sebeple ilâma cevap verilirken, diyetin tam olarak tespit edilmesi ve katilin fakir olduğu göz önünde bulundurularak, diyeti durumu düzelince ve taksitle ödemesi gerektiği[153] hükmüne yer verilmişti. Anlaşıldığı

---

152 Ali Bardakoğlu, "Diyet", *DİA,* İstanbul 1994, c. IX, s. 473.

153 BOA, A.MKT.NZD, nr: 4/27.

kadarıyla Fetvâhâne, gönderilen ilâmın bu haliyle uygun olmadığı ve nasıl bir uygulama yapılması gerektiğiyle ilgili düzeltmelerde bulunarak kendilerine kararını bildirmiştir.

Diğer bir örneğimiz, Edremit kazasında yaşanan hadisedir. Bu kazanın Delivirân köyünde yaşayan Mehmed isimli bir şahıs, yine bu kazaya bağlı Köylüce köyünde yaşayan Hamza tarafından öldürülmüştü. Maktülün geride varisleri olarak; eşi Fatma, babası Ali ve küçük çocukları Hasan, Ali, Süleyman ve Hanife bulunmaktaydı. Bir gün Tuzbeli olarak bilinen yerde maktul Mehmed çalışırken, üzerinde akçe vardır zannıyla Hamza tarafından saldırıya uğramış, tüfek kurşunuyla yaralanmış ve bu yaralanmanın etkisiyle bir müddet sonra ölmüştü. Bu olay üzerine öldürülenin varisleri mahkemeye başvurmuşlardı. Davalı Hamza, olayı doğrulayarak suçunu kabul etmiş, bunun neticesinde kısas cezası gerekirken, öldürülenin varislerinden babası ve eşi kendileri adına kısas cezasını affettiklerini ve diyet istemediklerini belirtmişlerdi. Ancak geride kalan küçük çocuklara diyet ödenmesi talebinde bulunmuşlardı.[154] Mahkeme tarafından bu talep kabul edilip diyet bedeli olarak 10000 dirhem gümüş hesaplanmıştı.[155] Dolayısıyla öldürülen Mehmed'in babası ve eşi diyet haklarından feragat etmelerine rağmen çocuklarına 7083 dirhem gümüşün ödenmesi gereği ortaya çıkmıştı. Mahkeme katilin fakir olması hasebiyle durumu düzelince belirlenen diyeti ödemesine karar vermişti. Bu esaslar çerçevesinde düzenlenen ilâm, Fetvâhâne'ye gelmişti. Fetvâhâne yerel mahkeme tarafından verilen kararı yerinde bulmuş, fetvâ emini mührüyle verilen cevapla hükmü onaylanmıştı.[156]

---

154 Fiil ehliyetine sahip olması durumunda mağdurun bizzat kendisi, olmaması durumunda ise kanunî temsilcisi suça öngörülen kanunî bedel veya daha fazla bir miktar karşılığında kısastan vazgeçme hususunda suç failiyle karşılıklı anlaşabilir ve hatta diyetten de vazgeçebilir. Ancak mağdurun çocuk olması durumunda kanunî temsilcilerin suç failiyle diyetten daha az bir miktar üzerine anlaşma hakları yoktur (Şamil Dağcı, "Kısas", *DİA,* Ankara 2002, c. XXV, s. 494).

155 Diyet tespitinde Osmanlı örneği için bkz: Coşkun Üçok, "Osmanlı Kanunnamelerde İslâm Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler-II", *AÜHFD,* yıl: 1946, c. III, sy: 2-4, s. 376.

156 BOA, A.MKT, nr: 147/72. Benzer bir karara, Karesiye bağlı Başgelembe kazasının Yorta köyünde İmamoğlu Mehmed'i öldüren İbrahim adındaki

b. Müslümanlar ile Gayrimüslimler Arasındaki Diyetle İlgili İlâm Örnekleri

Osmanlı hukuk sisteminde Müslüman ile gayrimüslim arasında mahkemeye ulaşan bir durum ortaya çıktığında, taraflardan birisinin Müslüman olması hasebiyle davaya Müslüman mahkemeleri bakardı. Ancak bu durum mahkemenin seyri esnasında Müslüman lehine bir ayrıcalık yapıldığı şeklinde algılanmamalıdır. Çünkü gerek iki gayrimüslim, gerekse gayrimüslim ile Müslüman arasında yapılan duruşma birbirinden farklı değildir. Duruşma sırasında önce davacının şikayeti sorulurdu. Kadı davacıyı dinledikten sonra davalı savunmasını yapardı. Kadı karar vermezse tanıklara başvurulurdu. İki gayrimüslim arasındaki davada tanıklar Müslüman olmayabilirdi. Ama gayrimüslim ile Müslüman arasındaki bir davada tanıklar ya Müslüman olmalıydı yahut da kadı, davalı ve davacıyı durumuna göre yemin ettirmek suretiyle karar verirdi.[157]

Bu bilgiler çerçevesinde Debre Kaza Mahkemesi'nde görülen bir dava sonunda hazırlanan ilâm örneğine burada yer vermek istiyoruz. Karabça isimli Hıristiyan bir vatandaş, Dersaâdet'de çalışırken Receb b. Muhtar isimli kişi tarafından öldürülmüştü. Bunun üzerine geride kalan ve Debre'de yaşayan yakınları Debre Kaza Mahkemesi'ne başvurmuştu. Maktulün eşi Manko ve küçük oğlu Rûmân geride kalan varisler olarak tespit edilmişti. Kendileri mahkemeye çağrılarak İslamî hükümlere istinaden katile kısas veya diyet uygulanacağı ifade edilmiş, bu hükümlerle yapılacak olan yargılamayı kabul edip etmedikleri sorulmuştu. Maktulün eşi Manko: "Bu hükümlerle yapılacak yargılamayı kabul edeceğim.

şahıs arasında görülen mahkemenin neticesinde düzenlenen ilâmda rastlanmaktadır. Fetvâ emini mührüyle ilâma verilen cevapta, katil İbrahim, maktul Mehmed'i kısas gerektirecek bir şekilde öldürdüğünü kendi iradesiyle beyan ettiğine yer verilmiş, ancak kısas cezası maktulün annesi tarafından affedilince, cezanın 10000 dirhem gümüş olarak diyete dönüştüğü ifade edilmiştir. Bununla birlikte maktulün annesi 1/6 oranındaki hissesinden vazgeçince, geriye kalan varislere ödenmesi gereken 8333 dirhem gümüşü, katilin ödemeye gücü olmadığından, durumu düzelinceye kadar söz konusu diyet ödemesinin ertelenmesi gerektiği belirtilmiş, böylece yerel mahkemenin verdiği karar onaylanmıştır (BOA, A.MKT, nr: 147/89).

157 Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler-Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları-*, Ankara 2001, s. 247-248.

Hem kendim hem de küçük oğlum adına katili kısas cezasından affediyorum. Diyetten kendi hissemi de istemiyorum. Ancak küçük çocuğum hastalıklı ve özürlü. 5-6 bin kuruş diyet verilmesine razıyım" ifadelerini kullanmıştı. Kanaatimizce diyeti hak eden tarafın gayrimüslim olması ve diyetin tespitinde herhangi bir haksızlığa uğratılmaması düşüncesiyle olsa gerek ki, Debre Kazası Naibi Mehmed İzzet ilâm düzenleyerek Fetvâhâne'ye göndermişti. Fetvâ emini mührüyle verilen cevapta söz konusu diyet şu şekilde özetlenmişti. İlâmda bildirildiği üzere Recep b. Muhtar'ın kendi ikrarıyla katil olduğu anlaşılmıştır. Öldürülen zımmînin eşi her ne kadar katili kısas ve diyet yönünden affetmiş olsa da bu olaya karşılık gelen diyet, tedavülde bulunan ve her birisi altı kuruş değerinde ve veznen dört dirhem-i şer'îye karşılık gelen 2500 adet altılıktır. Bu diyetten maktulün eşi Manko'nun 1/8 hissesi 312,5 adet altılık düşülerek geriye kalan 2187,5 adet altılığın küçük çocuğun hissesine verilmesi lazım gelir.[158]

c. Gayrimüslimler Arasındaki Diyetle İlgili İlâm Örnekleri

Osmanlı Devleti, Müslüman olmayan topluluklara bazı alanlarda yargılama yetkisi tanımıştır. Dolayısıyla devletin sınırları içinde gayrimüslimlere ait mahkemeler her zaman bulunmuştur. Ancak bu mahkemeler daha ziyade evlenme, boşanma, miras, din adamlarının ve vergi memurlarının atanması ve görevden alınması gibi konulara bakmışlardır. Davanın gayrimüslim mahkemelerinde görülebilmesi için davalı ve davacının gayrimüslim

158 BOA, A.MKT, nr: 7/10. Diğer bir örnek ise, Üsküp kazasına bağlı Gradmanca köyünde yaşayan Anço isimli şahsın, aynı köyde yaşayan Halil ve Velko isimli kişiler tarafından öldürüldüğü ile ilgilidir. Zımmîyi öldürdüğü iddia edilen kişiler çelişkili ifadeler vermiş, maktulün varisi aynı zamanda eşi olan Anşko ise, eşini söz konusu kişilerin öldürdüğü iddiasında bulunmuş ve kısas istemişti. Ancak iddiasını delillendiremediği için, katîl zanlılarına yeminden sonra diyet gerekeceği kararına varılmıştı. Bu karardan sonra maktulün eşi diyetten vazgeçtiğini yazılı olarak mahkemeye bildirmiş, Üsküb Kadısı Yakup Asım'da bu durumla ilgili bir ilâm düzenlemişti. Fetvâhâne'ye ulaşan ilâma, fetvâ emini mührüyle verilen cevapta özetle, ilâmda belirtildiği üzere zanlıların çelişkili ifadelerde bulunması, maktulün eşinin de iddiasını ispat edememesi sebebiyle, zanlılar Halil ve Velko'ya öldürme kastında bulundukları için tazir cezasıyla birlikte diyetin gerekli olacağı ifade edilmişti (BOA, A.MKT, nr:19/32).

olması gerekliydi. Eğer gayrimüslim davalı ve davacıdan her iki taraf isterse dava, Müslüman mahkemelerinde de görülebilirdi.[159] Bu istekte, Osmanlı mahkemelerinin adaletine güvenmeleri, mahkeme masraflarının daha az olması ve kararların temyiz kontrolüne tabi olması etkili olmuştur.[160]

Burada vereceğimiz 30 Receb 1261/4 Ağustos 1845 tarihli ilâm örneği Silistre'ye bağlı Çardak kazasında yaşanan olayı ve verilen kararı ihtiva etmektedir. Adı geçen kazaya bağlı İlberne köyünde yaşayan İstefan isimli gayrimüslim şahıs, yine aynı yerde yaşayan gayrimüslim Todorin ve Dimo tarafından hataen öldürülmüştü. Tarafların şer'î hükümlere göre davaları görülmüş, öldüren şahıslar: "Biz köyümüzü eşkıyalardan koruyorduk. İstefan isimli kişiyi de gece karanlığında tanıyamadık. Köye zarar vermeye gelen birisi zannettik ve öldürdük" şeklinde ifadelerini vermişlerdi. Maktulün varisleri, eşi Gurgine, büyük oğlu Gorgi, büyük kızı İslave, küçük oğlu Tohori ve Viloko, küçük kızı Tuhura idi. Mahkeme neticesinde reşit olan varisler katilleri affetmişler ve herhangi bir diyet talebinde bulunmamışlardı. Ancak mahkeme katiller tarafından küçük varislere, hisselerine düşen diyetin üç sene zarfında ve taksitle ödenmesini karalaştırmıştı. Bu şekilde düzenlenerek Fetvâhâne'ye gelen ilâma, fetvâ emini mührüyle kararı onaylar nitelikte verilen cevapta, büyük varisler hataen öldüren katilleri karşılıksız olarak affetseler de, küçük varislerin diyetinin taksitle ödenmesi gerektiği ve katillere bunun dışında bir şey gerekmediği dile getirilmişti.[161]

Bu konuyla ilgili bir diğer örneğimiz Sofya'ya bağlı Radomir kazasında yaşanan olaydır. Bu kazaya bağlı Belaniçe köyünde yaşayan Yanki, İstoiçe tarafından öldürülmüştü. Sofya kadısı huzurunda görülen mahkemede, öldürülen kişinin yakınları olayı anlatarak: "Şer'î kaidelere göre hüküm verilmesini istiyoruz" demişlerdi. Davalı ise mahkeme huzurunda suçunu kabul etmişti. Öldürülen şahsın babası kendi rızasıyla kısas ve diyetten feragat etmişse de eşi kısas cezasının uygulanmasını istiyordu. Ancak, şer'î hükümlere göre, varislerden birisinin kısastan vazgeçmesi

159 Y. Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler,* s. 247.

160 Ekinci, *Osmanlı Hukuku,* s. 125.

161 BOA, A.MKT, nr: 26/60.

halinde, kısas cezası diyete dönüştüğünden katilin, diğer varislerin hissesine düşen diyet bedelini ödemesi gerekiyordu. Yapılan araştırmada davalı İstoiçe'nin sadece 400 kuruş parasının olduğu ve bunun dışında diyeti ödeyecek malının olmadığı tespit edilmişti. Bu durumda ne yapılması gerektiğini Sofya kadısı, ilâmla Fetvâhâne'ye sormuş ve cevap gelinceye kadar davalının hapsedileceğini bildirmişti. Fetvâ emini mührüyle verilen cevapta, mevcut 400 kuruşun diyetin ilk taksiti olarak alınması ve kalan kısmın ise katil tarafından durumu düzelir düzelmez ödenmesinin uygun olacağı belirtilerek, mesele netleştirilmişti.[162]

d. Müslümanlar Arasındaki Kısasla İlgili İlâm Örnekleri

Kısas kelimesi sözlükte, "izlemek, anlatmak ve kesmek" manalarına gelen "kass" kökünden türemiştir. İslam hukukunda ise, yaralama ve öldürme suçlarına karşılık tatbik edilen cezayı ifade etmektedir. Fakihlerin tarifine göre kısas, ferdin hakkı olarak yerine getirilmesi gereken muayyen cezadır.[163] Kur'ân-ı Kerim, kısası aslî ceza olarak öngörmekle birlikte mağdurun ya da velisinin kısastan vazgeçerek diyet alabileceğini ifade etmiş, karşılıksız affetmeyi tavsiye ederek böyle davrananların mükafatının Allah tarafından verileceğini belirtmiştir.[164] Kısas cezası gerektiren fakat varisler tarafından katilin affedilip cezanın diyete dönüştüğü ve hatta katilin tamamen affedildiği ile ilgili ilâm örneklerini yukarıda vermiştik. Şimdi de kısas cezasına hükmolunan ilâm örneklerine yer vermeye çalışacağız.

Bu konuyla ilgili ilk örneğimiz Manisa'da görülen mahkeme kararını ihtiva eden ilâm örneğidir. Manisa'nın Tekke mahallesinde yaşayan Bayram oğlu Mehmed, Molla Şaban mahallesinde yaşayan el-Hac Ali tarafından öldürülmüştü. Öldürülen kişinin yakınları ve davalının katılımıyla birlikte, Manisa Mahkemesi'nde dava görülmüştü. Öldürülen kişinin yakınları olayı anlatarak "…şer'î hükümler doğrultusunda kısasını istiyoruz" demişlerdi. Ancak davalı el-Hac Ali, bu suçlamayı kabul etmeyince, öldürülenin yakınları, aynı mahallede yaşayan, şahitliği muteber olan

---

162 BOA, A.MKT, nr: 18/75.

163 Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku,* İstanbul 1999, c. I, s. 189. Kısasın, hukukî dayanağı ve mahiyeti, şartı hakkında bkz: Dağcı, "Kısas", s. 489-494.

164 Bakara Sûresi, 2/178-179; Mâide Sûresi, 5/45; Şûrâ Sûresi, 42/40.

İsmail ve Ali isimli kişilerin şahitliğiyle iddialarını ispatlamışlar ve mahkeme de el-Hac Ali'ye kısas cezası uygulanması kararını vermişti. Mahkeme tarafından öldürülenin yakınlarına, kısastan affedip affetmedikleri tekrar sorulmuş, kısas cezasında ısrarlı olmaları sebebiyle, kararda herhangi bir değişiklik olmamıştı. Manisa Kadısı Mehmed Rıfat, Fetvâhâne'ye göndermiş olduğu ilâmda olayı anlatmış ve verilen karar kendisine ulaşıncaya kadar katilin hapsedileceğini belirtmişti.[165]

Örnek olarak vereceğimiz diğer bir belge de ise, Drama kazasına bağlı Yuk köyünde yaşayan Hasan Efendi'nin kızları Fatma ve Havva'nın, yine aynı köyde yaşayan İbrahim isimli şahsın hizmetçisi zenci Abdullah tarafından öldürüldüğü belirtilmişti. Öldürülenlerin yakınları tarafından yapılan şikayet doğrultusunda dava Drama Kaza Mahkemesi'nde görülmüş, varılan netice ve bundan sonra neler yapılacağı ile ilgili Fetvâhâne'ye ilâm gönderilmişti. Fetvâhâne tarafından alınan kararda; öldürülenlerin yakınları affettiği takdirde, katilin şer'î açıdan cezasını çekmek üzere Dersaâdet'e gönderilmesi, affetmediği takdirde ise katile kısas cezasının uygulanması gerektiğinden bahsedilmişti.[166]

Yukarıda ifade etmiş olduğumuz kısasla ilgili ilâm örneklerinin farklılıklarına dipnotlarda işaret etmeye çalıştık. Bu bilgiler çerçevesinde kısas kararı verilen ilâmlarda, sürecin içerisinde fetvâ eminleri bulunmakla birlikte, konunun hassasiyeti ve ilâmlara

---

165 BOA, A.MKT.UM, nr: 8/88. Ancak bu ilâmda diğerlerinden farklı olarak fetvâ emininin kararı yazmamakta ve ilâmın baş tarafında "Varaka-i sahîha bulunmadığından âdî kağıda tahrir olundu" ibaresi bulunmaktadır.

166 BOA, A.AMD, nr: 16/79. Bu belge şekil ve içerik yönüyle bir ilâm örneğini yansıtmamaktadır. Zaten belgenin baş tarafında da "Tezkire" ibaresi bulunmaktadır. Anladığımız kadarıyla söz konusu mahkeme tarafından ilâm Fetvâhâne'ye gönderilmiş, Fetvâhâne'de alınan karar –belgede belirtildiği üzere- ilâmın arkasına yazılmış ve konu, kısası gerektirdiği için mesele sadrazam tarafından padişaha arz edilmiştir. Çünkü belgenin çıkış yeri "A.AMD" bu ipucunu bize vermektedir. Bu tür belgeler sadrazam tarafından padişaha yazılan takrir ve telhisleri içermektedir (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 288). Ayrıca Osmanlı hukukunda kısasa dair mahkeme ilâmları kadı tarafından Şeyhülislamlığın incelenmesine sunulur, Şeyhülislamlık makamının tasdikini havi ilâmlar bu defa padişahın onayına arz edilirdi. İrade-i seniyye sadır olmadıkça kısas uygulanmazdı. (M. Akman, *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*, s. 118; Mustafa Avcı, *Osmanlı Hukukunda Suçlar ve Cezalar*, İstanbul 2004, s. 83).

uygulanan yöntemin diğer ilâmlardan farklı olması sebebiyle, sadece fetvâ eminlerinin kararıyla yetinilmemiştir.

e. Müslümanlar ile Gayrimüslimler Arasındaki Kısasla İlgili İlâm Örnekleri

İslam hukuku açısından din farkının kısasa engel teşkil eden bir durum olduğu konusunda mezhep imamları arasında görüş birliği bulunmamaktadır. İmam Şâfiî (ö. 204/819), İmam Malik (ö. 179/795) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) sadece Müslümanları birbirine eşit görerek zımmî veya müste'mine karşılık Müslümana kısas uygulanamayacağı görüşünü savunmuşlardır. Ancak eşitliğe mağdur ve fail açısından bakıldığında ise aralarında görüş farklılıkları bulunmaktadır. Eşitliği sadece mağdur açısından zorunlu bir şart kabul eden İmam Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel'e göre, bir Müslümanı yaralaması veya öldürmesi halinde zımmîye kısas uygulanırken; eşitliği hem mağdur hem fail açısından gerekli gören İmam Malik'e göre ise birbirlerine karşı işledikleri suçlardan dolayı Müslüman ve zımmîye karşılıklı kısas uygulanmaktadır. Ayrıca İmam Malik'e göre zımmî, Müslümana karşı suç işlemesi durumunda zaten koruma hakkını kaybetmektedir. Hanefî imamları ise, hem adam öldürmede hem de müessir fillerde İslam ülkesinin vatandaşları olarak Müslümanlar ile zımmîlere, karşılıklı kısas uygulanacağı görüşünü benimsemişlerdir. Ancak geçici süre için İslam ülkesinde bulunan müste'mine karşılık Müslümana ve zımmîye kısas uygulanamayacağı konusunda Hanefî imamları arasında herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır.[167]

Müslümanlar ile gayrimüslimler veya gayrimüslimler ile Müslümanlar arasında yaşanan, kısas cezası gerektiren öldürme veya yaralama olaylarıyla ilgili ilâm örneklerinde, tarafların büyük çoğunlukla diyet üzerinde anlaştıklarını ve hatta diyet de talep etmeyerek affetme yolunu tercih ettiklerini görmekteyiz. Anlaşmanın sağlanamadığı ve kısas cezası istenen durumlarda ise, ilâmlar daha da bir titizlikle incelenmiş ve en ufak bir eksiklik tespit edildiğinde söz konusu ilâmlar geri gönderilmiştir. Bir başka ifadeyle, olayın yaşandığı yerde görülen davalarda kısas cezasına hükmolunduğu halde, Fetvâhâne'ye gönderilen ilâmlar

---

167 Şamil Dağcı, *İslâm Ceza Hukukunda Şahıslara Karşı Müessir Fiiller*, Ankara 1996, s. 103-104.

neticesinde, yerel mahkeme tarafından verilen kararların usul açısından düzeltildiğine yönelik örnekler mevcuttur. Mesela, Yanya Vilayet Meclisi'nde görülen bir dava buna örnek olarak gösterilebilir. Taşo ismindeki bir gayrimüslim Said Ağa isimli bir Müslümanı öldürmüş, öldürülenin varisleri ve şahitlerin katılımıyla dava görülmüştü. Görülen davada suç isnat edilen kişi bunu inkar etmiş ve öldürülenin yakınları da şahitler göstermek suretiyle, bu kişinin davadan önce öldürme olayını gerçekleştirdiğini ikrar ettiğini ancak meclis huzurunda bunu inkar ettiğini ispatlamışlardı. Davanın seyri bu şekilde gerçekleşmiş ve neticede gayrimüslim Taşo isimli kişiye, kısas cezasının uygulanması gerektiği kararına varılmıştı. Fetvâhâne'ye gönderilen ilâmda, davanın süreci anlatılmış ve verilen kısas kararı da belirtilmişti. Fetvâ emini mührüyle ilâma verilen cevapta, varislerin davasında ve şahitlerin ikrarında öldürmenin kasten mi yoksa hataen mi işlendiğinin belirtilmediği, bu şekilde kısas veya diyet konusunda bir karara varılamayacağı, bu sebeple varislerin ve şahitlerin tekrar dinlenerek verilen karar üzerine düzenlenecek ilâmın yeniden gönderilmesi gerektiği belirtilmişti.[168] Buna benzer olaylarda diyet üzerine anlaşmaların çoğunlukta olduğunu daha önce ifade etmiştik. Örneğin, Varna'ya bağlı Kozluca kasabasında yaşanan olayda İbrahim isimli bir şahıs, gayrimüslimler Karadiço, Piço ve Petri tarafından öldürülmüştü. Söz konusu mahallin yerel mahkemesinde görülen davada, suç isnat edilen kişiler olayı gerçekleştirdiklerini kabul etmişler ve şer'î usullere göre kısas cezası gerekmekte iken, diyet üzerine anlaşmışlardı. 10000 dirhem gümüş, diyet bedeli olarak belirlenmiş ancak diyet ödeyecek kimselerin 3000 kuruştan fazla diyet ödeyecek paraları bulunmamaktaydı. Bu hususları ihtivâ eden ilâm Fetvâhâne'ye gönderilmiş, fetvâ emini mührüyle verilen cevapta 3000 kuruşun, diyetin ilk taksiti olarak alınmasının ve kalan kısmın da taksitlendirilerek ödenmesinin uygun olacağı belirtilmişti.[169]

Diğer ilâm örneğimizde ise, herhangi bir şey talep edilmeksizin affetme yolu tercih edilmişti. Dubniçe kazasına bağlı Serbin köyünde yaşayan İzlatko isimli şahıs, zabtiye neferi Mustafa

168 BOA, A.MKT, nr: 89/2.

169 BOA, A.MKT, nr: 72/48.

tarafından öldürülmüştü. Maktülün yakınları olayı anlatırken: "Zabtiye neferi Mustafa bir akşam bize misafir olmuştu. Bir vesileyle dışarı çıktığında, ev sahibi yani öldürülen İzlatko'da dışarıda bulunmaktaydı" ifadelerine yer vermişlerdi. Zaptiye neferi Mustafa ise: "Dışarı çıktığımda İzlatko'nun dışarıda olduğunu bilmiyordum. Dışarı karanlıktı. Birinin sesini duydum. Seslendim fakat cevap vermedi. Bende kötü bir iş için orda bulunan birisi zannıyla yaraladım. Meğer o kişinin kulağı duymuyormuş" demişti. Yaralanan şahıs İzlatko üç saat sonra ölmüş, ölmeden önce de kendisini yaralayan Mustafa'yı affettiğini ve kendisinden davacı olunmaması gerektiğini yakınlarına vasiyet etmişti. Bunun üzerine ölenin varisleri, öldüren kişi hakkında davacı olmadıklarını yazılı olarak Dubniçe Kadılığı'na bildirmişlerdi. Fetvâhâne'ye gönderilen ilâma fetvâ emini mührüyle verilen cevapta, İzlatko'yu öldüren Mustafa'ya kısasın gerekli olduğu, ancak maktulün öldürülmeden önce katili affetmesi ve varislerinin de bunu uygun görmesi üzerine, şer'î hükümlere göre zaptiye neferi Mustafa'ya (öldüren) bir şey lazım gelmeyeceği ifade edilmişti.[170]

f. Gayrimüslimler Arasındaki Kısasla İlgili İlâm Örnekleri

Gayrimüslimler, kendi aralarında yaşanan ve mahkeme konusu olan olaylarda, istekleri doğrultusunda Müslümanlara ait mahkemelerde yargılanabilirlerdi. Filibe'ye bağlı Maksutlar köyünde yaşayan gayrimüslimlerden Gorgi isimli şahıs, yine bir başka gayrimüslim tarafından kendisine karşı işlenen yaralama fiilinden dolayı Müslümanlara ait mahkemeye başvurarak şer'î usullere göre hakkının aranmasını istemişti. Ancak bu olayla ilgili şikayet yaralama fiilinin epeyce sonrasında gerçekleşmişti. Neticede her iki şahsın mahkeme huzurunda görülen davalarında olay kendilerine anlattırılmış, şahitler dinlenmiş ve yaralamayı gerçekleştiren kişi suçunu itiraf etmişti. Verilen kararda ise, mağdurun yarası iyileşinceye kadar ödediği tedavi masraflarının suçlu tarafından ödenmesine ve aynı zamanda suçlunun uyarılmasına yer verilmişti. Bu süreci anlatan ilâm Fetvâhâne'ye gönderilmiş ve fetvâ emini mührüyle verilen cevapta, eğer mağdurun yarası

170 BOA, A.MKT, nr: 13/73.

iyileşmiş ve yaralanmadan dolayı herhangi bir iz kalmamışsa suçluya tedavi masraflarının ödettirilmesine ve ayrıca tazîr[171] cezasının uygulanmasına, iz kalmışsa suçluya hükûmet-i adl[172] uygulanmasına yönelik görüş belirtilmişti.[173] Böylece yerel mahkemenin takdir etmiş olduğu ceza, olayın detayları göz önünde bulundurularak tashih edilmişti.

Diğer bir ilâm örneğimiz ise, gayrimüslimlerin kendi aralarında gerçekleşen öldürme olayı ve öldürülen kişinin varislerinin kısas talebiyle ilgilidir. Resmo'ya bağlı Milobotma nahiyesinde yaşanan olayda, Yorgi ismindeki gayrimüslim, Dimitri isimli amcasını aralarında çıkan bir tartışma neticesinde kasten öldürmüştü. Maktulün yakınları şer'î usullere göre davalarının görülmesi için Müslümanlara ait mahkemeye başvurmuş, davalı da bunu kabul etmişti. Taraflar ve şahitler mahkeme huzurunda dinlenmiş ve dava sonucunda mağdurun yakınlarına diyet bedeli üzerine anlaşmaları veya suçluyu affetmeleri teklif edilmişti. Ancak öldürülen kişinin yakınları kısasta ısrarcı olunca, nasıl hareket edilmesi gerektiğiyle ilgili Resmo Mahkemesi tarafından düzenlenen ilâm Fetvâhâne'ye gönderilmişti. Fetvâ emini mührüyle verilen cevapta, öldürülen kişinin zımmî olup olmadığının ilâmdan anlaşılmadığı, bunun üzerine usulüne uygun bir ilâmın tekrar düzenlenerek gönderilmesi istenmişti.[174]

Kısas cezası gerektiren ilâm örneklerinde, gerek mağdurun gerekse suç isnat edilen kişinin hiçbir suretle zarara uğratılmaması için en ince detayın gözden kaçırılmadığı görülmektedir. Tabi

---

171 Hakkında had ve kefaret bulunan suç ve günahlarda ek olarak, cezası vahiy yoluyla belirlenmemiş bulunan suç ve günahlarda ise karşılık olarak, Allah veya kul hakkı çerçevesinde icrası gerekli bulunan, miktar ve keyfiyetinin belirlenmesi ümmete bırakılan cezadır. (Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku,* c. I, s. 197)

172 Arapça'da "yargılayıp karar vermek, yönetmek, haksızlığı engellemek" anlamına gelen *hükûmet* kelimesiyle, "adaletli kişi" anlamındaki *adl*den oluşan bir isim tamlamasıdır. Terim olarak şahısların vücut bütünlüğüne karşı işlenen ve cisimde sabit eser bırakan, organ ve fonksiyonları kısmen yok eden, daha genel bir ifadeyle beden bütünlüğünü ve sağlığını bozan taksirli müessir fiillerde mağdura ödenecek tazminat miktarının hakim tarafından belirlenmesini ve bu tazminatı ifade eder. (Şamil Dağcı, "Hükûmet-i Adl", *DİA,* İstanbul 1998, c. XVIII, s. 463)

173 BOA, A.MKT, nr: 87/67.

174 BOA, A.MKT, nr: 177/80.

ki buradan diğer sonuçları doğuran ilâmlar üzerinde titizlikle durulmadığı anlaşılmamalıdır. İfade etmek istediğimiz, yerel mahkemelerin vermiş olduğu kararlarda veya hazırlanan ilâmlarda şayet bir muğlaklık varsa, ya kararda düzeltme yoluna gidilmiş ya da ilâmın tekrar düzenlenerek gönderilmesi istenmiştir. Kanaatimizce bu hassasiyet gayrimüslim vatandaşları Müslümanlara ait mahkemelere yönlendiren unsurlardan biri olmuştur.

g. Kilise Tamiri İle İlgili İlâm Örnekleri

Kilise ve havraların İslam beldelerinde varlığını devam ettirmesi ve zımmîlerin buralarda ibadet edebilmeleri, İslam'ın gayrimüslimlere tanıdığı din ve vicdan hürriyetinin en açık göstergesidir. İslam hukukunu uygulayan Osmanlı Devleti de gayrimüslim mabedlerinin hukukî statüsüne ve korunmasına özen göstermiştir.[175] Osmanlılar fethettikleri şehirlerde hakimiyetin sembolü olarak oranın en büyük kilisesini camiye dönüştürürlerdi. Diğer kiliseleri ise Hıristiyan nüfusun ihtiyacını göz önünde bulundurarak, önceden olduğu gibi kullanılmak üzere bırakırlardı. Büyük kiliselerin önde gelenlerinin camiye dönüştürülmesi II. Bayezid (ö. 1512) devrine rastlamaktadır. Ancak sonraki dönemlerde bu uygulama hızını kaybetmiştir. Bununla birlikte yeni kilise yapma yasağı devletin son zamanlarına kadar devam etmiş ancak bunun bazı istisnaları da görülmüştür. 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması'yla Rusya'ya, Beyoğlu'nda bir kilise inşa etme izni verilmiş, Eflak ve Boğdan'da yeni kilise yapılmasına ve eskilerin tamirine engel olunmayacağı belirtilmiştir.[176]

1856 Islahat Fermanı'nda kiliselerin tamirine engel olunmayacağı, ancak yeni kilise yapımı için Bâbıâlî'den izin istenmesi gerektiği belirtilmiştir.[177] Kilise tamiriyle ilgili uygulamaların nasıl

---

175 Ruhban sınıfının faaliyetleri ve kiliselerin korunması hakkında bkz: Mehmet Şeker, *Anadolu'da Birarada Yaşama Tecrübesi-Türkiye Selçukluları ve Osmanlılar'da Müslim-Gayr-i Müslim İlişkileri-,* Ankara 2000, s. 164-169.

176 Mehmet Akman, "Kilise ve Havraların İslâm-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri", *İlam Araştırma Dergisi,* c. I, sy: 2 (Temmuz-Aralık 1996), s. 133, 139-140.

177 Levent Öztürk, "Kilise", *DİA,* Ankara 2002, c. XXVI, s. 16. Madde 11: Ve ahâlisi cümleten bir mezhebde bulunan şehir ve kasaba ve karyelerde icrâ-i 'âyine mahsûs olan ebniyenin ve gerek mekteb ve hastahâne ve mezarlık misillü sâir mahallerin hey'eti asliyeleri üzere tamir ve termîmlerine bir gûna

olduğuna örnek olması açısından, Fetvâhâne'ye gönderilen ve fetvâ emini mührüyle cevaplanan ilâm sûretlerinden birkaçına burada yer vermek istiyoruz. Örneğin, Diyarbakır'a bağlı Siirt kazasında oturan Ermeni halkı, kiliseleri ile ilgili sorunlar için yazılı olarak Siirt Naibliği'ne başvurmuşlardı. Başvurularında, kiliselerinin fizikî özelliklerinden uzunluğuna, genişliğine, yüksekliğine yer vererek, Sürpnişan isimli kiliselerinin uzun zamandan beri tamire ihtiyaç duyduğunu, ibadet yapamadıklarını ve yıkılmak üzere olduğunu ifade etmişlerdi. Başvuru üzerine konu, Müslüman ve gayrimüslimlerden oluşan bilirkişi heyetine araştırtılmış ve talebin gerçeği yansıttığı doğrulanmıştı. Bunun üzerine 20 Safer 1260/11 Mart 1844 tarihinde Siirt Naibi Halil Rüştü tarafından ne yapılması gerektiği ilâmla Fetvâhâne'ye sorulmuştu. Fetvâ emini mührüyle verilen cevapta ise, talebin şer'î hükümlere uygun olduğu ve yerine getirilmesinin gerekliliği ifade edilmişti.[178] Her ne kadar Islahat Fermanı'nda kiliselerin tamirine engel olunmaması

---

mevânî îkâ olunmayıp böyle mahallerin müceddeden inşâsı lâzım geldikte patrik veya rüesây-ı milletin tasvîbi halinde bunların resm ve sûret-i inşâsı bir kerre cânib-i Bâbıâlî'mize arz olunmak iktizâ edeceğinden ya suver-i ma'rûza kabul ile müteallık olacak irâde-i seniyye-i mülûkânem mûcibince iktizâsı icrâ veya bir müddet-i muayyene zarfında ol bâbda olan itirâzât beyân olunup. [maddenin açıklaması için bkz: Fatih Demirci, *Islahat Fermanı ve Müsâvât Meselesi,* Ankara 1999, s. 180-181, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)] Madde 13: Ahâlîsi edyân-ı muhtelifede bulunan cemaatlerden mürekkeb olan şehir ve kasaba ve karyelerde ise her bir cemaatin takımı sâkin olduğu ayrıca mahalde bâlâda bast-ı beyân olunan usûle ittibâen kendi kilise ve hastahâne ve mekteb ve mezarlıklarını tamir ve termîme muktedir olabilmesi. Madde 14: Ve müceddeden inşâ olunması iktizâ eyleyen ebniyeye gelince bunlar için ruhsat-ı lâzımeyi patrikler veyahut cemaat metropolitleri cânib-i Bâbıâlî'mizden istid'â edüp Devlet-i Âliye'mizce bunda bir gûna mevâni-i mülkiye olmadığı halde ruhsat-ı seniyyem erzân kılınması ve bu makûle işlerde hükûmet tarafından vukû' bulacak muâmelât külliyen hasbî olması ve bir mezhebe tabi olanların adedi ne miktâr olursa olsun ol mezhebin kemâl-ı serbesti ile icrâ bulunmasını temin için tedâbir-i lâzıma ve kaviyyenin ittihaz kılınması. (maddenin açıklaması için bkz: M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek,* İstanbul 2004, s. 297) Ayrıca Islahat Fermanı üzerine yapılan değerlendirmeler için bkz: Karal, *age.,* c. VI, s. 1-7; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu,* çev: M. Türköne, F. Unan, İ. Erdoğan, İstanbul 1996, s. 32-33; Musa Gümüş, "Anayasal Meşrûtî Yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanı'nın Tam Metin İncelemesi", *Bilig,* Güz/2008, sy: 47, s. 215-240.

178 BOA, A.MKT, nr: 9/97.

gerektiği belirtilse de, vermiş olduğumuz örnek, zaten bu tarihten önce uygulamaların var olduğuna işaret etmektedir.

Bir diğer örneğimiz, Rodos Adası Marice köyünde bulunan kilise hakkındadır. Papazlar ve orada yaşayanlar, birlikte kaza naibliğine başvurarak: "Kilisemiz, bu bölge fethedildiğinden beri bakıma alınmamıştır. Yıkılmak üzeredir. İçinde ayin yapılması ve İncil okunması mümkün değildir. İncelenerek eski şekil üzerine tamirini istiyoruz" demişlerdir. Bunun üzerine İbrahim Efendi, bölgenin kaymakamı Ethem Paşa ile Molla Camii Şerif İmamı İbrahim Efendi'den oluşan bilirkişi heyeti ve ustalar tarafından kilisenin incelemesi yapılmıştır. Yapılan incelemede adı geçen kilisenin fizikî özellikleri tespit edilmiştir. Bunun üzerine kaza naibi, Fetvâhâne'ye bir ilâm yazarak isteğin şer'î kurallara uygun olup olmadığını sormuştur. Fetvâ emini mührüyle verilen cevapta, adı geçen kilisenin eski şekli üzere tamir edilmesi şer'î kurallara uygundur denilerek, talebe olumlu cevap verilmiştir.[179]

Benzer birçok ilâmdan anlaşılan, kiliselerin tamir ve tefrişine yönelik taleplerin büyük ölçüde yerine getirilmesine gayret gösterildiğidir. Uygulamada gayrimüslim vatandaşlar, ibadethanelerinin tamiri ile ilgili taleplerini bağlı bulundukları naibliklere iletirlerdi. Naiblik, Müslüman ve gayrimüslimlerden oluşan bilirkişi heyeti oluşturur, onların tespitlerinden oluşan belgeyi ilâma ilave ederek ne şekilde hareket edilmesi gerektiğini Fetvâhâne'ye sorardı. İlâmlar Fetvâhâne'de incelendiğinde, şayet mesele ilâmda usulüne uygun bir şekilde izah edilmiş, bilirkişilerin görüşlerine yer verilmiş ise gayrimüslim vatandaşların bu talepleri geri çevrilmemişti.[180]

---

179 BOA, A.MKT, nr: 132/74. Trabzon'un Maçka kazasına bağlı Kapıköy'deki kilisenin tamiri ile ilgili ilâma fetvâ emini mührüyle: "Eski hali üzere yapılmasına mani olunmamalıdır. Bu istek şer'a uygundur" şeklinde cevap verilmiştir. (BOA, A.MKT, nr: 132/85). Benzer taleplere engel olunmaması konusunda fetvâ emini mührüyle verilen cevaplar için bkz: BOA, A.MKT, nr: 133/9; BOA, A.MKT, nr: 138/72; BOA, A.MKT. NZD., nr: 9/22; BOA, A.MKT, nr: 132/8; BOA, A.MKT.NZD, nr: 9/21.

180 İnebolu nahiyesi Aci Tonos köyündeki Rum kilisesinin tamiri hususunda gönderilen ilâmda, Müslüman bilirkişilerin görüşlerine yer verilmediği için, ilâmın usulüne uygun düzenlenmediği ifade edilmiş ve talep fetvâ emini mührüyle geri çevrilmiştir. (BOA, A.MKT, nr: 150/81)

3. FETVÂHÂNE VE ÇALIŞANLARINA YÖNELİK GÖREVLERİ

Fetvâhâne ile ilgili yapılan düzenlemelerde, bu dairenin idaresi şeyhülislam adına fetvâ eminine verilmiştir. Daire içerisinde ihtiyaç duyulan malzemelerin temini, odalarda çalışanların hak ve sorumlulukları, terfileri ve yer değiştirme taleplerinin değerlendirilmesi ve hatta daire dışından Fetvâhâne'ye girme arzusunda olanların durumlarının incelenmesi gibi hususlarda, fetvâ emini yetkili kılınmıştır. Benzer şekilde Fetvâhâne'ye alınacak memurlar hakkında çoğunlukla şeyhülislam, fetvâ emininin görüşüne başvurmuş, bunu göz önünde bulundurarak atama yapmıştır.[181] Fetvâ emininin görüş belirtmiş olduğu tekliflere, şeyhülislamın genelde, "işâret-i aliyye-i şeref-keşîde buyurulmuş"[182], "işâret-i aliyye-i ba'de't-tevşîh",[183] "işâret-i aliyye-i meşîhat-penâhî",[184] "şeref-keşîde bulunan işâret-i aliyye"[185] ibareleriyle mukabele ettiği görülmektedir.

Fetvâhâne çalışanlarının atama, bir üst göreve terfi, maaşlarının iyileştirilmesi gibi konularda kıdemleri, gayretli hizmetleri esas alınan kriterlerdendi. Fetvâ emini, sorumluluğu altında çalışan memurların durumlarını gözetim altında tutar ve gösterilen performansa paralel olarak terfisini, mali durumunun düzeltilmesini istediği çalışanların isimlerini kalem müdürü vasıtasıyla şeyhülislama arz ederdi. Fetvâ Emini Ali Rıza Efendi, Fetvâ Odası bünyesinde istiftâ muharrirliği görevine başkan olarak Batumlu Hüseyin Avni'nin, muharrir olarak ise Beyşehirli Abdullah, Hafız İbrahim, Mustafa Şevket Efendilerin atanmasını istemişti. Ayrıca, Reîsü'l-müsevvidîn Muavini Tavaslı Hasan Efendi ve Şifâhî Cevap Memuru Hacı İbrahim Hilmi Efendi'nin 2500 kuruş olan maaşlarına 250 şer kuruş; Şifâhî Cevap Memuru Muavini Seydişehirli Hasan Fehmi Efendi'nin 1750 kuruş olan maaşına 250 kuruş; İlâmât Odası birinci sınıf mümeyyizlerinden Ergirili Hasbi Efendi ve Yakup Efendi'nin 2750 kuruş olan maaşlarına 250 şer kuruş; İkinci Sınıf Mümeyyiz Bafralı Ahmed Hamdi Efendi'nin

---

181 *Düstur,* 1. Tertip, İstanbul 1299, c. IV, s. 77, (mad: 12).

182 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 54, 58.

183 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 58.

184 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 91.

185 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 69.

2000 kuruş olan maaşına 500 kuruş; Üçüncü Sınıf Mümeyyiz Said Efendi'nin 1750 kuruş olan maaşına 250 kuruş; Kalem Odası Mümeyyizi Tikveşli Hüseyin Saadettin Efendi'nin 1750 kuruş olan maaşına 250 kuruş; Telhîs Muharrerâtı Memuru Mâni'zâde Hafız Tahir Efendi'nin 1750 kuruş olan maaşına 250 kuruş zam yapılmasını da talep etmişti. Fetvâ emininin bu istekleri kalem müdürü tarafından şeyhülislama arz edilmiş ve kabulünden sonra gereğinin yapılması için muhasebe ve sicil müdürlerine bilgi verilerek evrak, Fetvâ Emaneti'ne takdim edilmişti.[186]

Fetvâ emini muavinliği görevine tayin olan Yakup Efendi ile ilâmât-ı şer'iyye mümeyyizlerinden vefat eden Hasbi Efendi'den boşalan birinci sınıf mümeyyizliklerine, ikinci sınıf mümeyyizlerden Fethullah ve Bafralı Ahmed Hamdi Efendilerin atanması düşünülmüştü. Bunlardan boşalan ikinci sınıf mümeyyizliklere, atamalardaki hiyerarşiye riayet edilerek, üçüncü sınıf mümeyyizlerden Mehmed Said ve Mehmed Zeki Efendiler; bunlardan boşalan üçüncü sınıf mümeyyizliklere taharrî-i mesâ'il memurlarından Gönenli Hafız Mehmed ve Mehmed Câzim Efendiler; onlardan boşalan taharrî-i mesâil memurluklarına Zabt-ı Da'vâ Memuru Cemal ve Müsted'iyât Memuru Yusuf Efendilerin; zabt-ı da'vâ memurluğuna hâfız-ı kütüblük vazifesi kendisinde kalmak üzere Birinci Mukayyid Hâfız-ı Kütüb Osman Râşid Efendi'nin; ondan boşalan birinci mukayyitlik görevine İkinci Mukayyid Behisnili Hasan Efendi'nin; onun yerine Müstahzir ve Fetvâ Muharriri Abdurrahim Efendi'nin; onun yerine İstiftâ Muharriri Batumlu Hüseyin Avni Efendi'nin ve müsted'iyât memuriyetine Müstahzir ve Fetvâ Muharriri Oflu İbrahim Efendi'nin; onun yerine Evrak ve Harç Memuru İstanbullu Vehbi Efendi'nin; onun yerine istiftâ muharrirlerinden Oflu Hafız İbrahim Efendi'nin ve İstiftâ Muharrirliği Riyâseti'ne istiftâ muharrirlerinden Cumalı Mustafa Şevket Efendi'nin tayini uygun görülerek bu isimler, şeyhülislama

186 …tayinleri, makâdir-i muharrer zamâimin icrâsı hususu emînü'l-fetvâ efendi hazretlerinin talebine mebnî tensîb edilmiş olmakla, karîn-i tasvîb-i âlî buyurulduğu takdirde… (MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri*, nr: 378, s. 83).

arz edilmek üzere 15 Cemaziyelahir 1339/24 Şubat 1921'de fetvâ emini tarafından Memûrîn Müdüriyeti'ne verilmişti.[187]

Fetvâhâne memurlarından Şifâhî Cevap Memuru Hacı İbrahim Hilmi ve Hulâsa-i İlâmât Müdürü Hacı Necati Efendilerin yaş haddi sebebiyle memuriyetleri sona ermişti. Görevlerinden ayrılmaları sebebiyle, görevde iken almış oldukları toplam 4500 kuruş maaşın, Fetvâhâne talimatnâmesine göre, fetvâ emininin tespit ettiği, başarılı ve gayretli memurların maaşlarına zam olarak yansıtılması gerekmekteydi. İsimleri ve zam oranları tespit edilen kişilerin maaşlarına zam yapılması[188] ve Seydişehirli Hasan

---

187 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 90. Yine fetvâ emini tarafından hazırlanan bir diğer atama teklifleri şu şekildedir: Vefat eden Anamurlu Mustafa Âsım Efendi'den boşalan Fetvâhâne Hususî Kalem Müdüriyeti'ne 2500 kuruş maaşla aynı birimde çalışan Mümeyyiz Hüseyin Saadettin Efendi; onun yerine 2000 kuruş maaşla Hafız Tahir Efendi; onun yerine 2000 kuruş maaşla Mehmed A'zam Efendi; onun yerine 1750 kuruş maaşla Zühdü Efendi; onun yerine 1600 kuruş maaşla Yozgatlı Osman Efendi; onun yerine 1350 kuruş maaşla Hafız Abdullah Efendi; onun yerine 1350 kuruş maaşla Salih Zeki Efendi; onun yerine 1100 kuruş maaşla Mustafa Şevket Efendi; onun yerine 1000 kuruş maaşla Faik Efendi'nin, atamalardaki hiyerarşiye uygun olarak terfileri düşünülmüştü. Ayrıca istiftâ muharrirliği memuriyetine 800'er kuruş maaşla Süleymaniye Medresesi fıkıh şubesinden icazetli, Yanyalı Hafız Yusuf Efendi ile şeyhülislamın uygun gördüğü diğer bir kişinin tayinleri hakkında fetvâ emini tarafından tezkire hazırlanmış ve 14 Şaban 1339/23 Nisan 1921'de şeyhülislama arz edilmişti. Şeyhülislam, fetvâ emininin önerdiği atama tezkiresini bir gün sonra onaylayarak istiftâ muharrirliği görevine Bayezid Camii'nde vermiş olduğu tefsir derslerini tamamlayan Rizeli Mustafa Âsım Efendi'nin tayinini uygun bulmuştu. (MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 91)

188 Tespit edilen isimler ve öngörülen zam oranları şu şekildeydi (İlk rakam adı geçen kişinin mevcut maaşını, ikinci rakam ise düşünülen zam oranını ifade etmektedir): İslâm Efendi (2000+250), Seydişehirli Hasan Fehmi Efendi (2000+250), Gönenli Hakkı Efendi (1500+250), Tavaslı Osman Raşid Efendi (1900+100), Hadimli Abdullah Efendi (1500+250), Yusuf Efendi (1500+250), İstanbullu Safvet Efendi (1500+250), Hadimli Hüseyin Hamid Efendi (1500+250), Kulalı Mehmed Emin Efendi (1500+250), Rizeli Hikmet Efendi (1500+250), İstanbullu Tevfik Efendi (1500+250), Oflu İbrahim Efendi (1500+100), İstanbullu Zühdü Efendi (1500+100), Erzurumlu Muhtar Efendi (1500+100), Yozgatlı Osman Efendi (1250+250), Behisnili Hasan Efendi (1250+100), Urfalı Mehmed Hilmi Efendi (1000+250), Gevgili Abdullah Efendi (1000+250), Alaşehirli Salih Zeki Efendi (1000+250), Batumlu Hüseyin Avni Efendi (1000+100), Oflu Hafız İbrahim Efendi (600+200), Cumalı Mustafa Şevket Efendi (600+200). (MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 89).

Fehmi Efendi'nin münhal olan şifâhî cevap memurluğu görevine atanması, ondan boşalan memuriyete mevcut maaşıyla zabt-ı da'vâ memurlarından Muharrem Efendi'nin tayini ve Hacı Necati Efendi ile Muharrem Efendi'nin yerlerine şimdilik başkalarının tayin edilmemesi fetvâ emini tarafından uygun görülerek, 23 Muharrem 1339/7 Ekim 1920 tarihinde şeyhülislama arz edilmek üzere Memûrîn Müdüriyeti'ne verilmişti. Şeyhülislam Mehmed Nuri Medenî Efendi, Fetvâ Emini Ali Rıza Efendi'nin tekliflerini yerinde bulmuş, isimleri belirtilen kişilerin maaşlarına zammın ve gerekli atamaların yapılması talimatını vermişti.[189]

Benzer şekilde diğer bir uygulama Fetvâ Emini Mehmed Nuri Efendi döneminde yapılmıştır. 1 Mart 1325/14 Mart 1909'da Fetvâhâne'den başka memuriyetlere atanan görevlilerden kalan 1751 kuruş 20 paranın, fetvâ emini tarafından tespit edilen isimler arasında paylaştırılması düşünülmekteydi. Fetvâ emini bu görüşünü Şeyhülislam Mehmed Ziyaeddin Efendi'ye arz edince, gereğinin yapılması için aynı gün şeyhülislam tarafından müsaade buyrulmuştu.[190] Diğer taraftan bir başka tarihte Meclis-i Tedkikât-ı Şer'iyye âzâlığına tayin olunan Ömer Nasuhi ile emekliye sevk olunan Hadimli Hüseyin Efendilerden kalan maaşların, Fetvâhâne çalışanları arasında hiyerarşiye riayet edilerek dağıtılması[191] ve artan 1600 kuruşun hazineye bırakılması düşüncesiyle fetvâ emini tarafından hazırlanan tezkire 3 Zilhicce 1340/28 Temmuz 1922'de şeyhülislama arz edilmişti. Bir gün sonra şeyhülislam gereğinin yapılmasını, ancak artan 1600 kuruşun muhafaza edilmek üzere memûrîn müdürüne verilmesini istemişti.[192]

---

189 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 89.

190 MA, *Fetvâhâne Memurları Defterleri,* nr: 67, s. 6.

191 Ömer Nasuhi Efendiden kalan 2000 kuruş maaş, Gönenli Hakkı Efendi (1750+250), Muhtar Efendi (1600+150), Behisnili Hasan Efendi (1500+100), Gevgili Abdullah Efendi (1350+150), Hüseyin Avni Efendi (1250+100), İdris Efendi (1150+150), Ali Tevfik Efendi (1000+100), Yusuf Efendi (800+200) şeklinde taksim edilerek 800 kuruş artmış; Hüseyin Hamid Efendi'den kalan 1750 kuruş maaş, İbrahim Vehbi Efendi (1600+150), Abdurrahim Efendi (1350+250), Salih Zeki Efendi (1350+150), Urfalı Mehmed Sami Efendi (1250+250), Mahmud Ziya Efendi (800+100), Ali Sami Efendi (800+50) şeklinde taksim edilerek 800 kuruş artmıştı. (MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 91).

192 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 91.

Fetvâ eminliği görevine getirilmeden önce Mehmed Esad Efendi, Fetvâhâne bünyesinde ilâmât-ı şer'iyye mümeyyizliği görevinde bulunmuştu. Bu görevi sırasında almış olduğu 2000 kuruş maaşa, zaman içerisinde zamlar olmuştu. Sicil Şubesi tarafından zamların tespiti ihtiyacı doğunca, İlâmât Odası fetvâ emininin sorumluluğu altında bulunduğundan, bu bilgiler fetvâ emininden sorulmuştu. Sicil Şubesi'nin göndermiş olduğu tezkire görüşülerek, Mehmed Esad Efendi'nin 2000 kuruş maaşının 1 Mart 1313/13 Mart 1897 tarihinde 3555 kuruşa çıktığı ve halen aynı maaşı aldığı fetvâ emini mührüyle ilgili birime gönderilmişti.[193]

Fetvâhâne'de çalışmakta iken, askerlik hizmeti için silah altına alınan memurların ve yazıcı/katiplerin isimleri, maaşları ve askerde tabi oldukları sınıfı belirten cetvelin süratle düzenlenerek Meşihat Dairesi Memûrîn Kalemi Müdürlüğü'ne gönderilmesi gerekiyordu. İlgili müdürlük tarafından bu talep, Şeyhülislam Mehmed Cemaleddin imzasıyla 20 Zilhicce 1330/30 Kasım 1912 tarihinde Fetvâ Emaneti'ne bildirilmişti. İstenilen talep müzakere edilerek, Fetvâhâne çalışanları arasında silahaltına alınan kimsenin bulunmadığı, fetvâ emini onayıyla 23 Zilhicce 1330/3 Aralık 1912'de Meşihat Dairesi Memûrîn Kalemi müdürüne yazılı olarak bildirilmişti.[194]

Fetvâ Emini Ömer Hilmi Efendi'nin vefatından sonra sicil dosyasının oluşturulması aşamasında, memuriyet hayatına başladığı ve birçok kademesinde çalıştığı Fetvâhâne'ye ilk olarak ne zaman girdiği, ne kadar hizmet ettiği, hangi tarihte hangi görevlere atandığı ve ne kadar gelir elde ettiği bilgilerine ihtiyaç duyulmuştu. Sicill-i Ahvâl Şubesi tarafından, bu bilgileri edinmeye yönelik 18 Safer 1335/14 Aralık 1916 tarihinde gönderilen tezkireye, 24 Safer 1335/20 Aralık 1916'da fetvâ emini mührünü içeren belgeyle cevap verilmişti.[195]

Fetvâhâne bünyesinde çalışan memurların hizmetlerinden memnuniyet duyulduğunda, göreve devam etmeleri için fetvâ emini isteğini şeyhülislama bildirirdi. Emeklilik kanunu gereğince, yaş haddinden emekliliğe sevk edilmesi gereken ve daha önce de

---

193 İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 521, "Hulâsa-i Muhâsebe, nr: 402".

194 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 54.

195 İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 906, "Sicill-i Ahvâl Şubesi, nr: 695".

Meclis-i Vükelâ tarafından bir sene emekliliği tecil edilen Şifâhî Cevap Memuru Hacı İbrahim ve müsevvidînden Necati Efendilerin süreleri dolmak üzereydi. Ancak tecrübelerinden ve hizmetlerinden istifade edilecek kimseler olmaları sebebiyle, bir müddet daha emekliliklerinin tecil edilmesi talebinde bulunulmuştu. Bu istek fetvâ emini marifetiyle şeyhülislama ulaştırılmış, şeyhülislam da bu görüş doğrultusunda konuyu ilgili yerlere iletmişti.[196]

Fetvâhâne çalışanları izine ayrılacakları zaman, bu isteklerini fetvâ eminine iletirler, fetvâ emini uygun gördüğü takdirde ancak izine ayrılırlardı. Örneğin; Fetvâhâne memurlarından, Nevşehirli Halil Efendi 7 Şaban 1328/14 Ağustos 1910'da bir ay, Aydınlı Hasan Efendi 10 Şaban 1328/17 Ağustos 1910'da iki ay, Karacaabadlı Abdurrahman Efendi 23 Zilkade 1327/6 Aralık 1909'da bir ay fetvâ emininin müsaadesiyle izine ayrılmışlardı. Ancak bazen izin taleplerinde şeyhülislamın onayının olduğu görülmektedir. Mesela; Vezirli Köprülü Cemaleddin Efendi 17 Haziran 1326/30 Haziran 1910'da üç ay süreyle şeyhülislamın onayına bağlı olarak izine ayrılmıştı.[197] Muhtemeldir ki Fetvâhâne çalışanlarından, üç ay ve üzeri gibi uzun süreli izine ayrılmak isteyenler, talebini fetvâ eminine bildirir, fetvâ emini de şeyhülislama arz eder ve çıkan sonuç doğrultusunda hareket edilirdi.

Meşihat Makamı tarafından 9 Mayıs 1329/22 Mayıs 1913 tarihinde, Fetvâhâne çalışanlarının vazifeleri, tayin ve terfileri hakkında bir layiha hazırlanmıştı. Daha sonra Meclis-i Vâlâ'ya havale edilen ve burada görüşülen layihada, birtakım eksikliklerin var olduğu tespit edilmişti. Eksikliklerin giderilmesi ve düzenlemenin daha iyi hale getirilmesine yönelik bir komisyon kurulması kararı alınınca; Fetvâ Emini Ahmed Tevfik Efendi, Fetvâ Emini Muavini Mustafa Efendi, Mahkeme-i Temyiz Birinci Reisi Haydar Efendi, Defter-i Hâkânî Emini Mahmud Esad Efendi, Meclis-i Tedkikât-ı Şer'iyye Reisi Ömer Hulusi Efendi'den oluşan bir komisyon kurulmuş ve gerekli çalışmalar yapılmıştı.[198]

---

196 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 84. Şifâhî Cevap Memuru Hacı İbrahim Efendi hakkında, bu talepten kısa müddet önce yine emeklilikten muaf tutulması ile ilgili isteğin yer aldığı görülmektedir. (MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 82)

197 MA, *Fetvâhâne Memurları Defterleri,* nr: 67, s. 116-117.

198 BOA, MV, nr: 184/51.

Fetvâhâne'nin Fetvâ, İlâmât ve Pusula odalarında hizmet verilirken, bu hizmetin sunumu esnasında birtakım kırtasiye ihtiyaçları ortaya çıkmaktaydı. Çünkü fetvâ talebiyle başvuruda bulunanların soruları pusulalara yazılır, pusula üzerinde gerekli düzenlemeler yapılır, pusula tekrar temize çekilir, ilâmlar kaydedilirdi. Kısaca Fetvâhâne'den talep edilen fetvâlar ve gönderilen ilâmlar üzerinde birçok işlemler gerçekleştirilmekteydi. Bütün bu işlemler esnasında ilgili odaların müdürleri, gerek duydukları malzemelerin bir listesini çıkarır, bu ihtiyaçlar fetvâ emininin onayıyla Memûrîn Kalemi'ne iletilir ve o birim ihtiyaçları temin ederdi. 9 Şevval 1338/26 Haziran 1920 tarihinde fetvâ emini imzasıyla ihtiyaç duyulan; 15 adet büyük zarf, 50 adet fetvâ kağıdı, 50 adet eser-i cedîd kağıdı, 5 kutu raptiye, bir miktar mürekkep ve 2 şişe ıstampa mürekkebi Memûrîn Kalemi'ne bildirilmiş, 28 Şevval 1338/15 Temmuz 1920'de cinsi ve miktarı ifade edilen eşyaların tamamının alındığı bilgisi kalem müdürü imzasıyla beyan edilmişti.[199]

Fetvâhâne'ye alınacak memurlar hakkında zaman zaman, genelde şeyhülislama[200] bazen de fetvâ eminlerine telkinlerde bulunulmuştu. 7 Şevval 1301/31 Temmuz 1884'de Mâbeyn-i Hümâyûn başkâtibi[201] tarafından, fetvâ eminine gönderilen belgede; emsal olmamak kaydıyla huzur dersleri mukarrirlerinden Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin oğlu Ahmed Esad Efendi'nin sırası geldiğinde maaşa geçmek üzere şimdilik mülazemeten

199 MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 84. Bazen talep edilen eksikliklerin tamamının karşılanamadığı da görülmektedir. Örneğin 10 kutu raptiye istenmişken 5 kutu, 2 kilo âbek (civa) istenmişken 1 kilo geldiği olmuştur (MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 89).

200 Huzûr-ı Hümâyûn mukarrirlerinden Lâleli Müderrisi Osman Efendi'nin oğlu Hafız Tevfik Efendi, Dârü'l-Maârif'i başarıyla bitirerek Fetvâhâne'ye memur olmak istiyordu. Mekâtib-i Rüşdiyye'den şehâdetnâme alanların, uygulama gereğince, devlet dairelerinden arzu ettiklerine girebileceğine dair husus hatırlatılarak, bu istek Maarif Nezareti tarafından Meşihat Makamı'na bildirilmişti. (BOA, MF.MKT, nr: 8/13).

201 Sarayın yazı işlerini idare eden birimin başındaki memurun ünvanıdır. Diğer bir ifadeyle, Osmanlı hükümdarı ile hükümet teşkilatının başında bulunan sadrazam arasındaki muhabereyi idare eden yazı işlerinin başındaki memurdur. (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi,* s. 234).

Fetvâhâne'nin müsevvidlik hizmetinde istihdam edilmesinin, padişahın emri olduğu bildirilmişti.[202]

B. DİĞER GÖREVLERİ

1. DİNÎ GÜN VE GECELERİ TESPİT GÖREVİ

Osmanlı Devleti'nde dinî gün ve gecelerin, bayramların kutlanması, hırka-i saadet ziyareti ulemanın, meşayihin, tarikat ehlinin, kısacası geniş halk kitlelerinin çok rağbet ettiği merasimlerdendir. Devlet de özellikle bu zaman dilimlerinde geniş halk kitlelerinin taleplerini göz önünde bulundurarak tören programı düzenlemeyi ihmal etmemiştir. Söz konusu zaman dilimleri yaklaşırken Fetvâ Emaneti bu anların hangi güne rastladığını belirten, fetvâ emini imzalı "ilâm-ı şer'î" gönderir,[203] Teşrifât-ı Umumiye Nezareti'nin hazırlayıp sadrazamın imzaladığı bir "istîzân" tezkiresi yazılarak sultanın bu merasimlere katılıp katılmayacağı, katılacaksa nerede bulunacağı, farklı bir isteğinin olup olmadığı sorulurdu.[204]

1335/1917 yılına ait belgede Ramazan Bayramı'nın hangi güne denk geldiği Fetvâ Emaneti'nin tespitiyle Teşrifât-ı Umumiye Nezareti'ne bildirilmişti. Bayrama yönelik resmî programın hangi camide düzenleneceği, sarayda nasıl bir program icrâ edileceğiyle ilgili Teşrifât-ı Umumiye Nezareti'nce tezkire hazırlanmış ve Sadrazamlığa gönderilmişti. Sadrazamın arzı ve çıkan irade doğrultusunda padişahın, bayram namazı için Yıldız Saray'ından çıkarak Beşiktaş'taki Sinan Paşa Camii'ne gideceği bildirilmişti. Ayrıca şeyhülislamın, Meclis-i Mebusan reisi ve vekillerinin camide hazır bulunması, namazı kıldıktan sonra padişahın kendisine eşlik

---

202 … istihdâmı muktezây-ı emr ü fermân-ı hazret-i pâdişâhîden olarak… (MA, *Fetvâhâne Memurları Defterleri,* nr: 66'daki defterin içinde bulunan ve üzerinde "Taraf-ı Sâmî-i Cenâb-ı Meşîhat-penâhî'ye" yazan zarf ve içindeki evrak).

203 Fetvâ emininin zamanı tespit edip kendi imzasıyla ilâm göndermesi genel kabul olarak görünse de, nadiren de olsa Fetvâ Emaneti'yle ortaklaşa bir çalışmanın ürünü olarak değişik isimli/imzalı -örneğin İstanbul Kadısı Mehmed Rıza imzalı- ilâmın gönderildiği de olmuştur. (BOA, İ.DUİT, nr: 15/28)

204 Hakan T. Karateke, *Padişahım Çok Yaşa!,* İstanbul 2004, s. 83, 206. Ayrıca diğer dinî merasimlerle ilgili uygulamalar için bkz: Karateke, *age.,* s. 195-208.

eden alay ile birlikte resmî bayram programı için Dolmabahçe Sarayı'na geçeceğinden gerekli tedbirlerin alınması istenmişti.[205]

Yine aynı yıl içerisinde Kurban Bayramı'nın hangi gün olacağı hususunda Fetvâ Emini Ali Rıza Efendi imzalı ilâm hazırlanmıştı. İlâmda; Kurban Bayramı gününü tespit için hilalin gözleneceği, hilali görmek mümkün olmadığı takdirde, zilhicce ayı otuz gün kabul edilip, ayın ilk günü çarşambadan itibaren hesaplanarak onuncu gün bayramın birinci günü olacağı bilgisi şeyhülislama arz olunmuştu.[206] Şeyhülislam Kazım Efendi de, fetvâ emininin bu tespitini Sadaret'e bildirmişti.[207] Bu bilgiler üzerine sadrazam, hilalin görülmemesi halinde zihiccenin onuncu günü bayram olacağını ifade etmekle birlikte, arefe günü belirli yerlerden top atılmasının, cami ve mescitlerin minarelerinin ışıklandırılıp süslenerek bayramın karşılanmasının uygun olup olmayacağını padişaha arz etmişti. Padişah da bu teklifleri uygun bulmuş ve irade 7 Zilhicce 1335/24 Eylül 1917 tarihinde çıkmıştı.[208]

Fetvâ eminleri, padişahın bizzat katılarak resmî kutlamaların yapıldığı bayram günlerini tespit etmenin yanı sıra, hicrî yılbaşı,[209] berat gecesi,[210] ramazan ayı,[211] kadir gecesi,[212] mevlid kandili gibi dinî gün ve gecelerin tespitinde de önemli rol oynamıştır. 1338/1919 yılında Hz. Peygamber'in doğumuna tekabül eden günün belirlenmesinde, yukarıda işaret ettiğimiz prosedüre benzer bir usulün takip edildiğini görmekteyiz. Fetvâ Emini Muğlalı Ali Rıza Efendi, şeyhülislama arz etmiş olduğu tezkirede; Rebiulevvel ayı hilalinin henüz görülmediğini, bunun mümkün olmaması halinde ayı otuz gün kabul etmek suretiyle on ikinci cumartesi günü Hz. Peygamberin dünyaya teşriflerinin sene-i devriyesi olacağını, adet üzere bu gecede cami minarelerinin ışıklarla

---

205 BOA, İ.DUİT, nr: 15/2.

206 BOA, İ.DUİT, nr: 15/11, "Dâire-i Meşîhat-i İslâmiyye".

207 BOA, İ.DUİT, nr: 15/11, "Taraf-ı Sâmî-i Hazret-i Sadâret-penâhî'ye".

208 BOA, İ.DUİT, nr: 15/11, "Dâire-i Sadâret-i Uzmâ". Kurban Bayramı'nın zamanını tespit ve yapılan proğramlarla ilgili diğer örnekler için bkz: BOA, İ.DUİT, nr: 15/13; BOA, İ.DUİT, nr: 15/15.

209 BOA, İ.DUİT, nr: 15/22; BOA, İ.DUİT, nr: 15/23; BOA, MV, nr: 258/45.

210 BOA, MV, nr: 257/80.

211 BOA, İ.DUİT, nr: 14/43.

212 BOA, MV, nr: 257/119; BOA, İ.DUİT, nr: 15/30.

süslenmesi hususunu ifade etmiştir. Şeyhülislam bunun üzerine benzer içeriğe sahip yazı ile Sadaret'i bilgilendirmiş,[213] sadrazam padişahın iradesinin hangi yönde olacağını öğrenmek ve iznini almak için konuyu arz etmiştir. Padişah da gereğinin yapılması yönünde irade buyurmuştur.[214]

2. MECLİS-İ İNTİHÂB-I HÜKKÂM-I ŞER' ÜYELİĞİ

Osmanlı Devleti'nde padişahlar yargı yetkisini kadılar vasıtasıyla kullanmaktaydı. Bir bakıma kadı, padişah yani devlet adına hüküm verirdi. Kadılar, en yüksek dereceli medreselerden mezun olurdu. Mezuniyetten sonra kadıaskerliğe müracaat eden kadı adayları görev beklerdi. Görev sırası gelen kadı adayı önce boş bulunan en küçük bir kazaya atanır, böylece birkaç küçük kazada görev yaptıktan sonra zamanla terfi ederek sancak ve vilayet kadılıklarına getirilirdi.[215]

Kadıların tayin ve terfî işlemlerinde, XVI. yüzyılın ortalarından XIX. yüzyıla kadar Ebussuud Efendi'nin getirmiş olduğu mülazemet sistemi esas alınmıştır. Belirlenen esasları yerine getiren kadı adayı, Anadolu'da görev almak istiyorsa Anadolu kadıaskerinin, Rumeli'de görev almak istiyorsa Rumeli kadıaskerinin belirli günlerde yapılan meclislerine devam eder ve görev talep defteri olan "matlab"a ismini yazdırarak sırasını beklerdi. Ancak tarihî süreç içerisinde, yüksek rütbeli kadıların çocuklarından oluşan imtiyazlı bir sınıfın mülazim olarak defterlere kaydedilmesi, meslekten olmayanların mülazemete kabulü ve mevzuata aykırı olarak iltimas ve rüşvetle kadılık tevcihi gibi olumsuzluklar sistemde bozukluklara yol açmıştı. Sistemin ıslahına yönelik farklı

---

213 BOA, İ.DUİT, nr: 15/34, "Taraf-ı Sâmî-i Hazret-i Sadâret-penâhî'ye".

214 İşbu tezkire-i sâmiye-i sadâret-penâhîleri melfûflarıyla beraber manzûr-ı âlî olarak, mûcebince irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penâhî şeref-müteallık buyurulmuş olmakla, ol bâbda emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. (BOA, İ.DUİT, nr: 15/34, "Sadâret-i Uzmâ") Fetvâ eminlerinin dinî gün ve geceleri tespit görevinden farklı olarak fakat yine bu gecelerle alakalı yerine getirmiş olduğu bir başka görev daha bulunmaktaydı. Şöyle ki, Ramazanın 26. günü akşamı yani kadir gecesi şeyhülislamın sadrazamı iftara davet etmesi ve ertesi gün aynı zamanda yaklaşan Ramazan Bayramı'nı tebrik anlamına da gelen şeyhülislamın iade-i ziyarette bulunması gelenek haline gelmişti. Bu şekilde yerleşen geleneğin sadrazamı davet kısmını şeyhülislam, fetvâ emini vasıtasıyla gerçekleştirirdi. (Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı,* s. 206-207)

215 Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi,* Isparta 2007, s. 107-108.

tarihlerde düzenlemeler yapılmış olsa da istenilen neticeler elde edilememişti. Bu sebeple kadıaskerliklerden bağımsız olarak Şeyhülislamlık'ta meclis kurulmasına karar verilmiş ve 17 Receb 1271/5 Nisan 1855 tarihinde Meclis-i İntihâb-ı Hükkâm-ı Şer' faaliyete geçmişti.[216]

Meclis-i İntihâb-ı Hükkâm-ı Şer', şer'iyye mahkemeleri hakimlerinin seçimini yapacak ve atamalarda, terfîlerde öncelikle bu meclisin kararı ve seçimi dikkate alınacaktı. Adeta bu meclis, şer'î mahkemelerde görev almak isteyenlerin meslekî anlamda yeterliliklerinin ölçüldüğü, liyakat denetiminin yapıldığı bir organ mesabesindeydi.[217] 13 Muharrem 1290/13 Mart 1873 tarihinde çıkarılan 19 maddelik nizamnâme ile birlikte meclisin çalışma usul ve esasları belirli kriterlere bağlanmıştı. Buna göre; her şeyden evvel vilayetlerde görev yapan şer'î hakimler ehliyet ve rütbelerine göre beş sınıfa ayrılacak, benzer şekilde kazalarda sınıflamaya tabi tutularak herkes kendi durumuna uygun kazada görev yapacaktı. Haremeyn-i Muhteremeyn payesine sahip olanlar birinci sınıfı, Bilâd-ı Hamse ve Mahrec mevâlîsi ikinci sınıfı, mevâlî-i devriyye ve kibâr-ı müderrisînler üçüncü sınıfı oluşturacak ve bunlar arasından ehliyet ve liyakatiyle temayüz etmiş olanlar Meşihat Makamı'nın görüşü doğrultusunda bir üst sınıfa kabul edilecekti. Bu sınıflara tayin edilenlerden başka, üç sene Fetvâhâne'ye devam etmiş olan müsevvidler ile Vekâyi' Kitâbeti'nde veyahut niyabeten İstanbul ve Bilâd-ı Selâse şer'î mahkemelerinde istihdam olunanlar ehliyet derecelerine göre üç, dört ve beşinci sınıflardan birine Meclis-i İntihâb'ın görüş ve kararı ve Meşihat Makamı'nın tasdikiyle görevlendirilecekti. Vilayetlerde üç sene müftülük yapanlar bu görevlerinden ayrıldıklarında tıpkı Muallimhâne-i Nüvvâb mezunlarının imtihan edildiği gibi Meclis-i İntihâb tarafından imtihan edilecek ve sonuca göre üç, dört ve beşinci sınıflardan birine kaydedilecekti. Kısaca bu sınıflara girişler ve terfilerde söz konusu meclis etkin ve yetkiliydi.

---

216 Yurdakul, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtı'nda Reform,* s. 190-193.

217 Yakut, *Şeyhülislamlık,* s. 61.

Naiblikler[218] de kendi içerisinde maaş durumuna göre beş sınıfa ayrılmıştı. Beşinci sınıf naibliklerden birine kayıt yaptırmadıkça, bu sınıfa mensup kimselerin gidebileceği yerlere açıktan atama yapılmayacaktı. Üç, dört ve beşinci sınıfa tabi naiblerden Dersaâdet'de bulunanların imtihan tezkireleri zaman zaman Meclis-i İntihâb tarafından kontrol edilecekti. Sınıflar arası geçişte bu meclisin müzekkeresi esas alınacaktı.[219]

Görev alanlarından birkaçına işaret etmeye çalıştığımız Meclis-i İntihâb-ı Hükkâm-ı Şer', şer'î hakimlerin göreve başlama, tayin ve terfîlerinde etkin konumda bulunmaktaydı. Böylesine etkin bir meclis içerisinde fetvâ eminleri de faal bir şekilde görev almaktaydı. Örneğin bu mecliste, Fetvâ Emini Mehmed Refik Efendi âzâlık/üyelik,[220] reislik/başkanlık,[221] Fetvâ Emini Filibeli Halil Efendi üyelik,[222] Fetvâ Emini Halil Efendi üyelik,[223] Fetvâ Emini Mehmed Said Efendi üyelik[224] görevlerinde bulunmuşlardı.

3. MECELLE KOMİSYONU ÜYELİĞİ

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'ın yansımaları adlî teşkilatta ve kanunlaştırma alanında etkin bir şekilde görülmektedir. Tanzimat'tan önce idarî, adlî, cezaî, hukukî, ticarî, kısaca her türlü davaya şer'iyye mahkemeleri bakarken, bu geniş yetki XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren daraltılmıştır. İdarî yargıya ilişkin görevler 1837'de kurulan Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye'ye devredilmiştir.[225] Ayrıca Tanzimat'ın ilanından bir yıl sonra Meclis-i

---

218 Naib, şer'î mahkemelerin hakimlerine verilen unvandır. Kazaskerlerin, kendilerine vekalet etmek sûretiyle taşraya gönderdikleri vekillere bu isim verilirdi. Ayrıca sözlüklerde; vekil, kaimmakam, kadı vekili, sultan tarafından hüküm vermesine izin verilen şer'î memur şeklinde de tanımlanmaktadır. (Pakalın, *age.,* c. II, s. 644-645

219 *Düstur,* "Hükkâm-ı Şer'iyye Nizamnâmesi", 1. Tertip, İstanbul 1289, c. II, s. 721-725.

220 *Devlet Salnâmesi,* sene 1275, s. yok; sene 1276, s. yok; sene 1277, s. 59; sene 1278, s. 59; sene 1279, s. 57; sene 1280, s. 57.

221 *Devlet Salnâmesi,* sene 1281, s. 55; sene 1282, s. 47.

222 *Devlet Salnâmesi,* sene 1283, s. 51.

223 *Devlet Salnâmesi,* sene 1284, s. 61; sene 1285, s. 67; sene 1289, s. 91; sene 1290, s. 73; sene 1291, s. 73; sene 1292, s. 76; sene 1293, s. 78; sene 1294, s. 165.

224 *Devlet Salnâmesi,* sene 1286, s. 67; sene 1287, s. 69; sene 1288, s. 84.

225 Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye'nin teşekkülüne dair, Mâbeyn'den gönderilen tezkire sureti için bkz: Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat,* Ankara

Ticaret'in kurulması ile şer'iyye mahkemelerinin ticarete ilişkin görevleri sınırlandırılmış, 1860 yılında Ticaret Mahkemeleri'nin kurulmasıyla da şer'iyye mahkemelerinin ticarete ilişkin görevleri tamamen Ticaret Mahkemeleri'ne devredilmiştir. 1859 yılında bütün şer'iyye mahkemeleri yeni bir yapıya kavuşturularak mahkemelerin yetki ve görevleri yeniden belirlenmiştir. Böylece Tanzimat'tan sonra gittikçe görev alanı daralan şer'iyye mahkemeleri sadece özel hukukun şahıs, borçlar, eşya ve aile hukuku konularına bakar hale gelmiştir.[226]

1837 yılında kurulan Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye'nin yapısında 1868 yılına kadar değişiklikler yapılmış ve sonuçta bu heyet Şûrây-ı Devlet ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye şeklinde iki kısma ayrılmıştır. Şûrây-ı Devlet yeni kanun ve nizamnâmeleri hazırlayacak ve tatbikine nezaret edecekti. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ise yeni kanunları tatbik edecek yüksek bir mahkeme mahiyetindeydi. Aynı zamanda şer'iyye mahkemelerinin vazifesi dışında kalan ve Avrupa'dan iktibas edilen kanun ve nizamnâmelerle halledilecek davalara burada ve 1871 yılında kendisine bağlı olarak kurulan Nizamiye Mahkemeleri'nde bakılacaktı.[227]

Şer'iyye mahkemelerinin yapısında köklü değişiklikler yapılması ve görev alanının aile, miras, vakıf, şahsa karşı işlenen suçlar ve cezalar gibi hukûk-ı şahsiyye davalarına hasredilmesinin diğer anlamı, öteden beri bu mahkemelerde bakılan davalara –örneğin ticaretle ilgili davalar- yeni kurulan mahkemelerde bakılacak olmasıydı. Ancak bu durum beraberinde yeni sorunlar getirmekteydi. Hem nicelik hem de nitelik bakımından yeterli sayıda kadının bulunmaması, genelde Nizamiye Mahkemeleri olarak adlandırılan bu mahkemelerde görev alacak hakimlerin yeterli seviyede fıkıh bilgisine sahip olmamaları ve fıkıh kaynaklarına müracaat edememeleri başlıca sorunlar arasında yer almaktaydı.[228] Bu durum, yeni kurulan mahkemelerin görev alanına giren

---

1954, s. 198-224.

226 Osman Kaşıkçı, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Mecelle,* İstanbul 1997, s. 43-44.

227 Sıddık Sami Onar, "Osmanlı İmparatorluğunda İslâm Hukukunun Bir Kısmının Codification'u Mecelle" *İÜHFM,* İstanbul 1955, c. XX, sy: 1-4, s. 60. Karşılaştırmak için bkz: E. Engelhard, *Türkiye ve Tanzimat,* trc: Ali Reşad, İstanbul 1328, s. 232-239.

228 *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye,* thk: Ahmed Cevdet, İstanbul 1329, s. 3-4.

konularda hakimlerin başvurabileceği, geniş, kapsamlı kanun metinlerinin yazılmasını diğer bir ifadeyle kanunlaştırma faaliyetini kaçınılmaz kılmıştı.[229]

Bir kısım devlet adamları, Nizamiye Mahkemeleri'nin Avrupa ve bilhassa Fransız kanunlarından iktibas edilmiş bulunan kanunları tatbik ettiklerini öne sürerek, Fransız Medeni Kanunu'nun iktibas edilmesi ve bunun imparatorluğun Medeni Kanunu olması gerektiği görüşünü savunmaktaydı.[230] Bu isimlerin başında Sadrazam Mehmed Emin Ali Paşa gelmekteydi. Ali Paşa, Mısır'da yapıldığı gibi "Code Civil" denilen kanunnâmenin tercüme ettirilerek mahkemelerde uygulanmasını istiyordu.[231] Diğer taraftan Ahmed Cevdet Paşa gibi devlet adamları ise, İslam hukukundan beslenen millî bir medenî kanun yapmayı savunuyorlardı. Yapılan müzakereler neticesinde Ahmed Cevdet Paşa'nın fikrini savunanların görüşü kabul görmüş ve Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye adıyla bir eser hazırlanması için Mecelle Cemiyeti/Komisyonu kurulmasına karar verilmişti.[232]

Oluşturulan bu komisyonda Fetvâ Emini Halil Efendi,[233] Fetvâ Emini Ömer Hilmi Efendi[234] ve Fetvâ Emini Mehmed Nuri Efendi[235] görev almışlardır. Ancak Mecelle çalışmalarına katılan üyelerin

---

229 Kanunlaştırmanın tanımı ve kanunlaştırmayı gerekli kılan sebepler, batıda Tanzimat öncesi ve sonrası Osmanlı Devleti'nde kanunlaştırma hareketleri için bkz: Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I,* İstanbul 1940, s. 139-209.

230 Onar, *agm.,* s. 62.

231 Ali Fuat Türkgeldi, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye,* İstanbul 1928, s. 127.

232 Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa,* Ankara 1996, s. 61-65. Ayrıca Mecelle'nin hazırlanışı, muhtevası ve şekli için bkz: Velidedeoğlu, *agm.,* s. 187-196; Onar, *agm.,* s. 65-85; *Açıklamalı Mecelle (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye),* haz: Ali Himmet Berkî, İstanbul 1979; Kaşıkçı, *age.,* s. 73-306; M. Akif Aydın, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye", *DİA,* Ankara 2003, c. XXVIII, s. 232-235.

233 *Devlet Salnâmesi,* sene 1288, s. 88; sene 1289, s. 95; sene 1290, s. 77; sene 1291, s. 76; sene 1292, s. 80; sene 1293, s. 82; sene 1294, s. 170.

234 *Devlet Salnâmesi,* sene 1295, s. 173; sene 1296, s. 95; sene 1298, s. 115.

235 *Devlet Salnâmesi,* sene 1299, s. 162; sene 1301, s. 145; sene 1302, s. 165; sene 1303, s. 145; sene 1304, s. 155; sene 1305, s. 145; sene 1306, s. 172.

isimlerine yer verilen çalışmalarda, Fetvâ Emini Mehmed Nuri Efendi'nin ismi geçmemektedir.[236]

4. MEMURLARIN ATANMASINA VE GÖREV SÜRELERİNİN UZATILMASINA İLİŞKİN TALEPLERİ İNCELEME GÖREVİ

İmam-hatip, müezzin, duâhân, cüzhân gibi görevlere tayin söz konusu olduğunda, ilgili caminin (vakfın) mütevellisi tarafından şeyhülislama dilekçe ile müracaat edilirdi. Dilekçe, üzerine şeyhülislam tarafından açıklayıcı notlar düşüldükten sonra Sadrazamlığa havale edilir ve oradan da padişaha arz olunarak gereği yapılırdı. İfade edilen vazifelere tayin işleri taşrada ise o mahallin kadısının ilâmı üzerine gerçekleşirdi.[237] Taşradan gelen bu tür taleplerin fetvâ emini tarafından incelenerek, ilgili ilâmın üzerine derkenar düşüldüğü görülmektedir. Gölhisar Hamid kazası Kozağacı yaylasındaki camiinin imam-hatiplik görevine atama yapılması hususu ile ilgili Naib Abdurrahman'ın göndermiş olduğu ilâmda özetle şu ifadelere yer verilmiştir. Söz konusu caminin vakfından günlük yarım akçe alarak görev yapan Mehmet ve Ali b. Süleyman isimlerindeki şahıslar vefat edince buradaki imam-hatiplik görevi boş kalmıştır. Mahallinde yapılan imtihanda, liyakatli, tecrübeli, askerliğini yapmış Mehmed Said b. Hafız Mehmed Efendi bu göreve layık görülmüştür. Bu konu ile ilgili görüşlerinizi isteriz. Fetvâ emini mührüyle bu ilâmın yanına düşülen derkenarda ise: "*Mührü mutâbık ve me'âli usulüne muvâfık olmağın, icrây-ı iktizâsı menût-re'y-i âlî idüğü*" ifadelerine yer verilerek şeyhülislama arz edildiği anlaşılmaktadır.[238]

982/1574 yılına kadar müderris, mevali ve müftilerin tayinlerine sadrazam bakar iken, bu tarihten itibaren kırk akçeden yukarı hariç ve dahil müderrislikleriyle orduya tayin edilecek kadıların, vilayet, sancak ve kaza müftilerinin, imam-hatip ve müezzinlerin, mevali denilen büyük kadıların ve kazaskerlerin tayin işlemleri Osmanlı ilmiye teşkilatının en üst makamında görev

---

236 Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa,* s. 160-167; Kaşıkçı, *age.,* s. 71 (6 nolu dipnot).

237 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı,* s. 185.

238 BOA, A.MKT.NZD, nr: 10/31.

yapan şeyhülislama tevdi edilmişti.[239] Dolayısıyla bu gruba giren görevliler için atanma, görev süresini uzatma ve istifa durumu ortaya çıktığında, şeyhülislamın söz sahibi olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda fetvâ eminleri şeyhülislamlara yardımcı olmuştur.

Kadılardan Çayniçe Mutasarrıfı Mehmed Efendi, buradaki hizmet süresinin dolmasına yakın, bir dilekçe ile birlikte hizmet süresinin uzatılması talebinde bulunmuştu. Bu istek fetvâ emini tarafından incelenerek evraka:"*…Mumâ ileyh Mehmed Efendi bendelerinin Çayniçe kazasından sekiz ay infisali olarak terfî rütbesiyle kazâ tevcîh olunması iktizâsında bulunduğundan, Avlonya kazası tevcîh olunup, iktizâ eden tevcîh tezkiresi bi't-tanzîm leffen takdîm-i hâk-pây-ı hidîvâneleri kılındığı mahât-ilm-i âlem-şümûl-i dâverâneleri buyruldukta, ol bâbda ve herhâlde emr ü fermân men-lehü'l-emrindir*" açıklaması yazılmıştı.[240] Benzer şekilde kadılardan Osmanpazarı Muvakkiti Mehmed Şerif Efendi, buradaki hizmet süresinin dolmasına yakın, görev süresinin uzatılması için başvuruda bulunmuştu. Fetvâ emini tarafından yapılan incelemede, adı geçen kişinin talebine karşılık, görev süresinin üç ay uzatılmasının uygun olacağı hususu, söz konusu evraka yazılmıştı.[241]

Burada hem tayin isteğine hem de görev sürelerinin uzatılması talebine yönelik verdiğimiz örnekler, zamanla bu tür konuların fetvâ eminlerinin görev alanına dahil edildiğini göstermektedir. Aynı zamanda bu örnekler ilk dönemlere nazaran fetvâ eminlerinin sorumluluk alanlarının ne kadar genişlediğinin de işaretidir.

5. TAHKİKAT GÖREVİ

Tanzimat Fermanı'nın yayınlanması ile birlikte, yeni getirilen düzenlemelerin uygulama açısından yerinde incelenmesi önem kazanmıştır.[242] Bu sebeple, Tanzimat'ın ilk teftiş girişimi şeklinde adlandırılabilecek Anadolu ve Rumeli Teftiş Heyetleri[243] iki grup

239 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 179.

240 BOA, A.MKT.UM, nr: 14/81.

241 BOA, A.MKT.UM, nr: 14/81.

242 Tanzimat Fermanı'nın getirmiş olduğu yeni düzenlemeler ve Gülhane'de okunan hatt-ı hümayun sureti için bkz: Karal, *age.*, c. V, s. 169-195, 255-264.

243 Teftişin iç işleyişi ve 10 maddelik talimatnâmesi ile ilgili olarak bkz: Coşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 2001, s. 101-130.

halinde oluşturulmuştur. Rumeli Teftiş Heyeti Başkanlığı'na Meclis-i Vâlâ Üyesi Arif Hikmet Beyefendi, Anadolu Teftiş Heyeti Başkanlığı'na ise Meclis-i Nâfia Müftüsü Çerkeşî Mehmed Efendi getirilmiştir.[244] Fakat kısa bir müddet sonra Çerkeşî Mehmed Efendi vefat edince bu göreve layık kimseler araştırılmaya başlanmış ve bu durum Şeyhülislam Mustafa Asım Efendi'yle de istişare edilmiştir. Yapılan değerlendirmeler neticesinde Fetvâ Emini Arif Efendi'nin ismi padişaha arz edilmiş ve padişahın kabulüyle Fetvâ Emini Arif Efendi, vefat eden Çerkeşî Mehmed Efendi'nin yerine teftiş için görevlendirilmiştir.[245]

Fetvâ Emini Arif Efendi örneğinde olduğu gibi, kamu hizmeti gören ve bu hizmeti esnasında insanlara sıkıntı verici davranışlar sergileyen kimselerin durumlarının incelenmesinde, zaman zaman fetvâ eminleri müvellâ (hakem/bilirkişi) tayin edilmişlerdir. Bedesten-i atîk müstahfiz/muhafızlarının[246] zimmetlerine kul

---

244 Emre Satıcı, "Meclis Üyeliğinden Paşa'lığa Tahir Ağa (Tanzimat Sonrası Yerel Yönetimde Eşrafın Rolüne İlişkin Bursa'dan Bir Örnek)", *AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi,* Ankara 2006, c. XXV, sy: 40, s. 231-232.

245 …. ve mûmâ ileyh Arif Efendi dâîleri vâkıan liyâkat-ı kâmile ile muttasıf ve meşhûr-ı dâiyândan olduğu nezd-i aliyyede dahî malûm ve âşikâr olduğuna ve bu cihetle mûmâ ileyhin umûr-i teftîşiyye me'muriyet-i mu'tenâsına tayini pek münâsib olacağına binâen, iş'âr-ı sâmîleri vechiyle maaş-ı mezkûrun (25000 kuruş) tamâmıyla efendi-i mûmâ ileyhe tahsîs ve 25000 kuruş dahî harcırâh i'tâsıyla me'mûriyetin icrâsı… (BOA, İ.DH, nr: 26/1248)

246 Bedesten, kumaş ve kıymetli eşyaların satıldığı kapalı çarşının adıdır. İslam ülkelerinde görülen bedestenler, kubbeli iki tarafı dükkanlarla kaplı, taştan yapılmış emniyetli alış-veriş merkezleri idi. Osmanlıların XV. yüzyıldan itibaren Anadolu ve Anadolu dışında yaptıkları bedestenler, günümüze kadar gelmiş ve birçokları halen faaliyetine devam etmektedir. Bedestenlerin en meşhurları olarak, İstanbul Kapalı Çarşı içindeki Bedesten-i Atîk ve Bedesten-i Cedîd (Sandal Bedesteni) sayılabilir. Bedestenlerin muntazam ve emniyetli bir muhafaza teşkilatı vardı. On iki kişiden ibaret olan bu muhafızlara bölükbaşı denilirdi. Nanpareci ve küçük ağa adında iki zabit, bunlara nezaret ederdi. Bedesten her sabah ve akşam duacı ismi verilen bölükbaşı tarafından merasimle açılıp kapanırdı. Akşam olup herkes gittikten sonra üç kapı kapanır, yalnız bir kapı çarşının tamamen boşalmasına kadar yarım açık bir vaziyette kalır, kapıda bekçi durur ve burada kuyumcular büyük dolapların altlarındaki sandıklara mallarını koyarlardı. Ondan sonra o kapı da kapanırdı. İçerde kalan nöbetçi bölükbaşı ile yamağı, bedestenin içini güzelce ararlar, kimsenin kalmadığına kanaat getirdikten sonra gidip nöbet mahalline otururlardı. Bedestenler aynı zamanda bulundukları şehrin emniyet sandığıydı. Şehir halkı, ağzı mühürlü sandıklarını buraya koyar,

hakkı geçirdiklerine yönelik şikayetler olmuştur. Bu meselenin araştırılmasına dair Rumeli kadıaskerinin göndermiş olduğu tezkirede, konunun hem örfî hem de şer'î yönden araştırılmasına memur tayin edilmesi, Fetvâhâne'de bir yer tahsis edilerek tayin edilen kişilerin burada çalışmaları, konunun örfî[247] yönden tetkik edilmesi için Eski Saydâ Defterdârı Hacı Ethem Bey'in tayin edilebileceği, şer'î yönden incelenmesi için de ehil bir kimsenin atanması istenmekteydi. Araştırılması gereken konu karmaşıktı ve çarşıda bulunan esnafı sıkıntıya sokmaktaydı. Şikayet konusu ayrıntılı bir şekilde araştırma gerektirdiği için görev verilecek kimsenin hem bilgi hem de itibar açısından güvenilir olması gerekiyordu. Şeyhülislam Mustafa Asım Efendi, Meşihat tarafından dirayetli, liyakatli, ehil, konuyu araştırmaya muktedir görülen Fetvâ Emini Arif Efendi'nin bu görev için uygun olacağına işaret etmişti.[248] Padişahın onayıyla birlikte Fetvâ Emini Arif Efendi, Bedesten-i atîk muhafızlarının zimmetlerine kul hakkı geçirdiklerine dair konunun araştırılmasına tayin edilmişti.[249]

---

karşılığında da bir makbuz alarak gönül huzuru ile bırakıp giderdi. Sahibi geldiği zaman bir bölükbaşının nezaretinde sandığın konulduğu mahzene gidilir, emanet sahibi sandığından alacağını aldıktan, koyacağını koyduktan sonra sandığı mühürleyip mührü bölükbaşıya gösterirdi. Muhafızlar mührün bozulmasından mesul tutulurdu. (Pakalın, *age.,* c. I, s. 187-191)

247 Örf, eskiden kalma kabul edilen şey ve âdet yerine kullanılan bir tabirdir. Aklî ve şer'î açıdan iyi olan ve aklı selim sahipleri tarafından inkar edilmeyen şeyler olarak tarif edilir. (Pakalın, *age.,* c. II, s. 745-746) Ehl-i örf ise, kanundan daha çok idarî tedbirlerle iş gören, âdet ve kuralları uygulayan kamu görevlisine verilen isimdir. (Pakalın, *age.,* c. I, s. 510)

248 .... İşbu husûsa Fetvâ Emini Meşreb Efendi hafîdi semahatlü Arif Efendi dâîleri nezd-i muhlisânemizde mahrebü'l-evtâr olduğundan, müvellâ tayin ve tensîb görülmüş olduğu ve husûs-ı mezbûr hayli dağınıkça maslahat olduğundan cumartesi, pazartesi, perşembe günleri haftada üç gün irâde-i aliyyeleri üzere Bâb-ı Fetvâ'ca bir mahal tahsîsiyle teşmiyet-i mesâliha ibtidâr olunması münâsib görülmüş ise de, herhâlde re'y-i zîrîn-i âsafânelerine menût idügi zerîa-i arz-ı ihlâsım olmuştur... (BOA, İ.DH, nr: 59/2896, sonradan verilen numara 1).

249 ...Tıpkı inhâ ve istîzân olunduğu vechiyle husûs-ı mezbûre, efendi-i müşârün ileyhin müvellâ tayin olunması husûsuna irâde-i seniyye-i hazret-i tâcdârî müteallık ve şeref-efzây-ı sunûh ve sudûr buyurulmuştur... (BOA, İ.DH, nr: 59/2896, sonradan verilen numara 2).

Kudüs'teki Kamame Kilisesi meselesini tahkik[250] için ulemadan liyakatli, metanetli, bu meselenin üstesinden gelecek birisi seçilecek, seçilen kişi önce Mısır'a oradan da Kudüs'e geçecekti. Bu göreve memur tayin edilecek kişinin tespitinde şeyhülislam ile istişarede bulunulmuş ve birkaç isim ön plana çıkmıştı. Bu isimler içerisinden Fetvâ Emini Arif Efendi, ilim ehli ve itibar sahibi olması sebebiyle, tahkikat konusunu en ince ayrıntılarına kadar araştırıp isabetli neticeler verebileceği düşüncesiyle Kamame Kilisesi meselesinin incelenmesi için memur tayin edilmişti. Fetvâ eminliği görevi uhdesinde kalacak, gidip gelinceye kadar fetvâ eminliği görevine bir başkası vekalet edecekti. Göreve gönderilmeden önce Arif Efendi'nin sahip olduğu Mekke-i Mükerreme payesi, İstanbul payesine yükseltilmiş ve bu taltifin görevinde başarısını, gayretini artıracağı düşünülmüştü. Ayrıca herhangi bir iltimasın söz konusu olmaması ve başkalarından talepte bulunmaması için hazineden kendisine 100000 kuruş harcırah verilmişti. Bu konuyu tahkik esnasında takip edeceği usulleri ihtiva eden bir talimatnâme hazırlanarak Fetvâ Emini Arif Efendi,

250 İmparator Konstantin, Hıristiyanlarca Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği yer olarak kabul edilen mahalde 335 senesinde tamamlanan büyük ve muhteşem bir kilise yaptırmıştır. Kıyame veya Kamame denilen bu kilise, diğer mabedler arasında mükemmeliyeti ve ihtişamı ile kendini göstermiştir. Taşıdığı misyon nedeniyle Kamame Kilisesi daimi bir anlaşmazlık sahası teşkil etmiştir. Hz. Ömer Kudüs'ü fethettikten sonra Ermeni Patriği Abraham'a bir ferman vermiş olup Kıpti ve Habeş kiliselerini onun yönetimine bırakmıştır. Ayrıca Kamame Kilisesi'nin camiye çevrilmeyeceğini teyit etmek üzere baş-patrik Sophronius'a da bir yazı verilmiştir. Bu durum Eyyübiler zamanında da devam etmiştir. Daha sonraki devirlerde muhtelif İslam devletlerinin hakimiyeti altında yaşayan Hıristiyanlar bu imtiyazlarını sürdürmüşlerdir. II. Mahmud döneminde Kamame Kilisesi'nde meydana gelen yangın sonucunda masrafın kimin tarafından karşılanacağı Rumlar ile Ermeniler arasında bir anlaşmazlığa sebep olmuştur. 1808'de çıkan bir yangında Kamame Kilisesi büyük ölçüde tahribata uğramıştı. Yangının yol açtığı tahribatı onarma ve inşa görevi Rumlara verilmiştir. İstanbul, 1811'de kilisede bir keşif yaptırmış ve masrafın 500 kese akçeye malolacağını tespit etmiştir. Tamir ve inşa işine yine Rumların memur olduğu kararını vermiştir (Bilgehan Pamuk, "Osmanlılar Zamanında Rum-Ermeni Kiliseleri Arasındaki İlişkiler (Kudüs Örneği)", *AÜTAED,* sy: 16, s. 234, 238, 240-241, Erzurum 2001). 13 Rebiulahir 1254/6 Temmuz 1838 tarihli belgede, tahkikat konusunun içeriğinden bahsedilmemiştir. Yukarıda ifade edildiği üzere muhtemeldir ki, taşıdığı misyon nedeniyle Kamame Kilisesi daimi bir anlaşmazlık sahası teşkil etmesi sebebiyle, içeriğini tespit edemediğimiz anlaşmazlık konularından birisi tahkikatın sebebi olsa gerektir.

Kamame Kilisesi meselesini araştırmak için önce Mısır'a oradan da Kudüs'e geçmek üzere görevlendirilmişti.[251]

Kudüs dışında Cebel-i Zitâ mevkiinde Kubbe-i Masad olarak bilinen yerdeki ibadethanede, 1249/1833 yılında meydana gelen zelzele sebebiyle yıkıntılar ve hasarlar meydana gelmişti. Meydana gelen bu hasarı gidermek için Rumlar, Ermeniler ve Fransızlar arasında mutabakat sağlanmıştı. Ancak tamir işlemleri bittikten sonra, masrafların karşılanması hususunda ihtilafa düşmüşler ve bu durum Hıristiyan halk arasında münazaralara sebep olmuştu. Ermeniler masrafları karşılamasını gerekçe göstererek ve söz konusu ibadethaneye ilave binalar yaparak Hıristiyan halkın buraya girip ibadetlerini gerçekleştirmesini engelliyordu. Bu ana kadar tartışma konusu olan ibadethanenin anahtarı Ömer Efendi ismindeki bevvâb (kapıcı)'da bulunur, ziyarette bulunmak isteyene görevli kapıyı açar ve Rum, Ermeni, Fransız halkından dileyen rahatlıkla ibadetini yerine getirirdi. Bu çekişme bir hayli uzun sürünce, çözüm bulunması için taraflar 1250/1834 yılında Kudüs kadısı huzurunda mahkemeye çıkmışlardı. Kadı neticede her millete anahtar verilerek ibadetlerini rahatlıkla yapmaları kararına varmışsa da bu bir çözüm olmamış ve Hıristiyan halk arasında çekişmeler ileri boyutlara ulaşmıştı. Bu durumdan Payitaht haberdar olunca, ihtilafın tahkiki için Fetvâ Emini Arif Efendi görevlendirildi. Arif Efendi yapmış olduğu tahkikatın neticesini padişaha arz ederken; Ermeniler tarafından söz konusu ibadethaneye yapılan ilavelerin yıkılmasını, önceden olduğu gibi ibadethanenin anahtarının bevvâb Ömer Efendi'ye verilerek herkesin rahatça ibadetini yapmasının sağlanmasını, Fransız ruhbanların Kadem-i Şerîf ziyareti ve ayinlerini yapmalarına müsaade edilmesini, Rum ve Ermenilerin ise eskiden olduğu gibi Kubbe-i Masad'a dahil olarak ibadetlerini gerçekleştirmelerinin çözüm sağlayacağını bildirmişti.[252] Fetvâ Emini Arif Efendi bu tahkikatın neticesinde padişaha arzda bulunmakla birlikte, İstanbul'a dönüşünde Mısır halkına da bir yazı gönderilmişti. Gönderilen yazıda; her ne kadar mesele halledilmiş olsa da, bu

---

251 BOA, HAT, nr: 772/36199.

252 BOA, HAT, nr: 772/36201-A. Bir başka tarihte Fransız hükümetinin, Kudüs'deki Kubbetü'l-Masad'ın tamirinin mutlaka Latin rahiplerine hasredilmesiyle ilgili talepleri için bkz: Kaynar, *age.*, s. 583-587.

konu ile ilgili bölgeye gönderilen kişiler vasıtasıyla tahkikatların zaman zaman yapılacağı ve durumdan Payitahtın haberdar edileceği bildirilmişti.[253]

Şehzade Yusuf İzzettin Efendi'nin vefatı üzerine, konunun araştırılması için tahkikat heyeti kurulmuştu. Bu heyet içerisinde; Meclis-i Ayan Âzâsı Fuad Beyefendi, Kaymakam İbrahim Bey, Ticaret Nezareti Müdür-i Umûmî Vekili Nesib Bey, İstanbul Mebusu Osman Bey, Mirlivâ Hazım Paşa, Miralay Hilmi Bey, İzzet Fuad Paşa, Defter-i Hâkânî Senedât-ı Şeriyye Memuru Haydarî-zâde İbrahim Efendi, Meclis-i Âlî-i Mebusan Reisi Hacı Adil Beyefendi, Yüzbaşı Nuri Bey, Emekli Doktor Nuri Kenan Paşa, Doktor Esad Paşa, Mebus Mehmed Sait Efendi, Diyarbakır Mebusu Fevzi Bey, Fenarlar Müdürü Saadettin Bey, Fenarlar İdaresi Tercümanı Selahaddin Bey, Viyana Eski Sefîri Mustafa Reşid Paşa, Şurây-ı Devlet Tanzimat Dairesi Emekli Âzâsı Reşid Bey ve Fetvâ Emini Haydar Efendi bulunmaktaydı. Şehzade Yusuf İzzettin Efendi'nin vefat sebebini araştıran bu heyetin oluşturmuş olduğu fezleke, Meclis-i Vükelâ tarafından mütalaa edilmiş, vefat eden kişi ile teması bulunan kimselerin şahitliklerine başvurulmuş ve oluşturulan rapor Adliye Nezâreti'ne verilmişti. Bu raporların bir nüshası Adliye Nazırı Vekili tarafından 6 Şevval 1334/6 Ağustos 1916 tarihinde Sadrazamlık makamına arz edilmişti.[254]

Bu tahkikatın asıl amacı, veliahtlıktan ıskat eden (düşen/düşürülen) Şehzade Yusuf İzzettin Efendi'nin intiharında devletin kabahati olup olmadığını araştırmaktı. Fetvâ Emini Haydar Efendi de Şehzade Yusuf İzzettin Efendi'nin veliahtlıktan ıskatı hususunda fetvâ verilmediğinin ortaya konulması üzerinde durmuştu. Tahkikat neticesinde oluşturulan raporda Fetvâ Emini Haydar Efendi'nin, daha evvel Şehzade Yusuf İzzettin Efendi ile yaptığı görüşmelerle ilgili şu ifadelere yer verilmişti: "*Fetvâ Emini Haydar Efendi hazretlerinin evrak-ı istintâkiyye meyânında mahfûz ve hatt-ı destleriyle muharrer varakada Defter-i Hâkânî Umûr-i Şer'iyye Memuru İbrahim Efendi vasıtasıyla, merhum müşarün ileyhin kendisini mükerreren davet etmesine mebnî, Makâm-ı Celîle-i Meşîhat'den bade'l-istîzân nezd-i fehîmânelerine gittiğin-*

253 BOA, HAT, nr: 379/20520-E.

254 BOA, İ.DUİT, nr: 3/68, "Huzûr-i Sâmî-i Hazret-i Sadâret-penâhî'ye".

de, merhum efendi hazretlerinin ıskât ve hal'den bahsetmeyip, on gün sonra tekrar davetlerine binâen tekerrür eden mülakatlarında merhum müşarün ileyhin kendisinin veliahtlığından hal' ve ıskâtı için fetvâ verildikten sonra, hal' ve ıskât olunduğunu bi'l-beyân te'sîrât-ı azîme izhâr ederek el-yevm, veliaht olduğuna ve ıskât edilmediğine dair yeminle müekked-i senet etmiş ise de böyle bir senedin tarafından verilmesi muvâfık olmayacağını söylediği ve fakat ilhâh ve ibrâmına binâen makamdan bade'l-istîzân o yolda bir senet verdiği ve üç dört gün sonra efendi merhûmun kâtibi Rüştü Bey'i hânesine göndererek tekrar bu yolda bir senet aldırdığı ve muahharan eyyâm-ı resmiyede bir iki defa huzurlarına çıktığında hal' ve ıskattan bahsettiği gibi son mülakatı olan îd-i edhâda Hacı Evliya Efendi hazretleriyle huzurlarına kabul olunduğuna, kendisini yalnız olarak alıkoyup: 'Beni hal' ve ıskât etmişsiniz. Sadr-ı a'zama söyleyeceğim. Avrupa'ya gideceğim' diyerek tekrar yeminler teklifinde bulunduğu ve her ne kadar bu gibi tekerrür-i yeminin muvâfık olamayacağı yolunda i'tizârda bulunmuş ise de, bir daha hazretlerine çıkmak şartına der-meyânla teklif buyurdukları yemini icrâ ederek ondan sonra efendi merhumun emr ve davetine mükerrer yeminden ihtirâzen icâbet etmediği ve sûret-i irtihâlden müteharrik cenaze namazını kılmak câiz olup olmadığı hakkındaki ihtilâf-ı fukahâdan hangi kavlin Fetvâhâne'ce müftâ bih olduğu zât-ı âlî-i şeyhülislâmiyyenin kendilerinden suali sırasında şeyhülislam efendi hazretlerinin fevkalâde mahzûn ve müteessir bir halde keyfiyet-i intihârı hikaye etmesinden haberdar olduğu mahkîdir".[255] Anlaşılacağı üzere Şehzade Yusuf İzzettin Efendi, veliahtlıktan ıskatı hakkında Fetvâhâne tarafından fetvâ verildiğini iddia etmiş ancak, böyle bir fetvânın olmadığı kendisine yeminle birlikte teyit ettirilmiştir.

Fetvâ Emini Haydar Efendi'nin de içinde bulunduğu tahkikat heyetinin yapmış olduğu kapsamlı araştırmanın neticesinde, Şehzade Yusuf İzzettin Efendi'nin veliahtlıktan ıskatı hakkında devlet tarafından bir niyet ve tasavvurun olmadığı, geçirmiş olduğu ruhî rahatsızlıklar nedeniyle birkaç defa intihara teşebbüs ettiği

255 BOA, İ.DUİT, nr: 3/68, vr: 4b-5a.

ve buna engel olunduğu, doktor raporunda tespit edildiği üzere intihar etmek suretiyle vefat ettiği tespit edilmişti.[256]

Arşiv kaynaklarına bakıldığında fetvâ eminlerinin yanı sıra zaman zaman Fetvâhâne'de çalışan diğer görevlilerin de tahkikat için görevlendirildiğine rastlanmaktadır. Örneğin, padişahın izniyle birlikte Ferik[257] Ahmet Fevzi Paşa, Mahkeme-i Temyiz Âzâsı Cafer İlhami Bey, Fetvâ Emini Muavini Hasan Efendi'den oluşan bir heyet 5 Teşrinisani 1335/5 Kasım 1919 tarih ve 91 numaralı tezkire ile birlikte Ankara, Sivas ve Erzurum vilayetlerine genel durumun tetkik ve tahkikatı için gönderilmiştir.[258]

6. MEMURLARA YEMİN ETTİRME GÖREVİ

Günümüzde kamuda göreve başlayan devlet memurları, adaylığı kalktıktan yani "aslî devlet memurluğuna" atandıktan sonra, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'na ve kanunlara sadakatle bağlı kalarak milletin hizmetinde olacağına dair "Yemin Belgesi"ni imzalarlar.[259] 1 Rebiulahir 1327/22 Nisan 1909 tarihinde Meclis-i Vükelâ tarafından alınan bir karar örneğinde, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde günümüzdekine benzer uygulamanın var olduğunu görmekteyiz. Meclis tarafından oluşturulan yemin metninde: "*Ulü'l-emr efendimize ve zâbitlerimize itaatten ayrılmayacağımıza*

---

256 BOA, İ.DUİT, nr: 3/68, vr: 9a.

257 Ferik, büyük askerî rütbelerden birinin adıdır. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırıldığı 1242/1826 tarihinde teşkil olunan Asâkir-i Mansûre teşkilatının genişlemesi dolayısıyla 1246/1830 tarihinde miralaylıkla birlikte ihdas olunmuştur. Osmanlı Devleti'nin son dönemi ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında kullanılan Mirliva ile Birinci Ferik rütbeleri arasında olan ve günümüz rütbelerinden Tümgeneral ile Korgeneral rütbeleri arasında bir askeri rütbedir. (Pakalın, *age.,* c. I, s. 606-607)

258 5 Teşrinisani 1335 tarihli ve 91 numaralı tezkire-i husûsiye-i sadâret-penâhîleri ile iş'âr buyurulduğu vechiyle ahvâl-i umûmiyye-i tedkîk ve intihâbâtın suver-i icrâiyyesini tahkîk için mütekâid Birinci Ferik Hurşit Paşa ile Sadâret Müsteşarı Emin Bey ve Mahkeme-i Temyîz Âzâsı'ndan Ömer Lütfi Beylerden mürekkeb bir heyetin İzmit, Eskişehir, Konya, Karahisâr-ı Sâhib Aydın kurası ve Hüdâvandigâr cihetlerine; Ferik Ahmet Fevzi Paşa ve Mahkeme-i Temyiz Âzâsı'ndan Cafer İlhami Bey ile Fetvâ Emini Muâvini Hasan Efendi'den oluşan bir heyetin dahi Ankara, Sivas ve Erzurum vilayetlerine iz'âmları makrûn-ı müsâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî buyurulmuş olmakla, muâmelât-ı mukteziyyenin îfâsı bâbında emr ü fermân hazret-i menlehül emrindir. (BOA, İ.DUİT, nr: 17/54)

259 Yemin belgesi metni ve konu ile ilgili bkz: 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu, madde: 6.

ve kimsenin malına ve canına tecâvüz etmeyeceğimize ve siyâsî işlere karışmayacağımıza ve bi'l-cümle asker arkadaşlarımızla kardeş gibi muâmeleden ayrılmayacağımıza"[260] ifadelerine yer verilerek, bilhassa kara ve deniz zabitlerinin Kânûn-ı Esâsî ve meşrûtiyete bağlılık ve itaatlerinin sağlanması gözetilmiştir. Bu uygulamaya geçilmesinde, Kânûn-ı Esâsî ve meşrûtiyetin uygulanmasını hem merkezde hem de taşrada sıkıntıya düşürecek endişeleri ve tehditleri ortadan kaldırma düşüncesi etkin olmuştur. Bir nevî kontrol altında tutma anlamına da gelebilecek olan kara ve deniz zabitlerine bağlılık yemini ettirme ve mesele ile ilgili muhatapların manevî yönlerini kuvvetlendirme görevi; şeyhülislam, fetvâ emini ve ders vekili efendilere verilmişti. Görevlendirilen bu kimseler, zabitânların tamamına yukarıda belirtilen ifadelerle yahut fetvâ emini tarafından uygun görülecek bir yemin metni çerçevesinde yemin ettirecekti.[261]

7. KÜTÜPHANELERİ DENETLEME GÖREVİ

Osmanlı Devleti'nin kurulduğu andan itibaren ilme verdiği ehemmiyet dolayısıyla, padişahlar, valide sultanlar, vezirler, paşalar tarafından kütüphaneler yaptırılmıştır. Bunları yaşatabilmek için de zengin vakıflar kurulmuştur. Kütüphaneler her dönemde işlerliğini yürütebilme adına denetlenmiş, yenilenmiş, toplum hafızası olma özelliğini sürdürebilmesi için titizlikle korunmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda Fetvâ Emini Mehmed Nuri Efendi, yapmış olduğu gözlem neticesinde kütüphanelerin üzüntü verici bir konumda olduğunu tespit etmiş, eksikliklerin giderilmesi için fetvâ emini mühürlü uyarı niteliğinde bir yazıyı saraya arz etmiştir. Yazısında, kütüphanelerin bir kısmının yıkılmak üzere olduğunu,

260 BOA, MV, nr: 127/3, "Hulâsa-i Meâli".

261 …Dersaâdet'te berrî ve bahrî bi'l-cümle kuvvâ-i askeriyyenin şer'ân ve kânûnen mükellef oldukları itaat-i askeriyyeyi te'mîn ve tevsîk ile kuvve-i maneviyyelerini takviye etmek için, şeyhülislâm ve fetvâ emini ve ders vekili efendiler hazerâtının yarından itibaren müctemean evvelen Harbiye Dairesi'nin azîmetiyle birinci, saniyen ikinci fırkalarla sâ'ir mutasarrıf mahallerde bulunan bi'l-cümle ikrâr-ı berriyye-i askeriyye ile küçük zâbitânı, sâlisen efrâd-ı bahriyye ile kezâlik küçük zâbitlerini melfûf listede muharrer sûret dâiresinde yâhut fetvâ emini hazretleri tarafından tensîb edilecek diğer sûret-i münâsebede yegân yegân tahlîf etmek hakkında taraf-ı vâlây-ı meşîhat-penâhî ile fetvâ emini ve ders vekili efendiler hazerâtına tezâkir-i tahrîri müttefekan tensîb kılındı. (BOA, MV, nr: 127/3, "Karar").

diğer bir kısmının kapılarına mühür vurularak kapatıldığını, açık bulunanları ise toz-toprak kapladığını ve bu sebeple oturacak yer bulunmadığını belirtmiştir. Fizikî eksikliklere işaretinin yanı sıra, kütüphanelerin vazgeçilmezi olan kitapların birçoğunun ciltlerinin dağıldığını, dışını toz kaplayan kitapların renginin bile görünmez bir hal aldığını, kitapların çoğunun kıymetli tek nüshalar olduğunu ve birçok kaynak sarf edilse dahi benzerlerinin tekrar elde edilemeyeceğini vurgulamıştır. Mehmed Nuri Efendi vakıayı bu şekilde tespit ederken, olumsuz durumun sebeplerinden biri olarak kütüphanecilerin sosyal haklarının iyi olmadığını öne sürmüştür. Örneğin, Şehit Ali Paşa kütüphanecisinin 100 para, Köprülü kütüphanecilerinin 30 kuruş maaş aldıklarını da belirtmekten geri durmamıştır.[262]

8. VEFAT EDEN MEMURUN YAKININA VERİLECEK YARDIM MİKTARINI TESPİT GÖREVİ

Tanzimat'tan önce vali ve mutasarrıfların yönetimi altında bulunan sancak ve kazaların idaresi mütesellimler vasıtasıyla sağlanmaktaydı. II. Mahmud zamanında merkeziyet usulü tesis edilinceye kadar vezirlerle beylerbeyi gibi yönetim sahiplerinin çoğu sefere gittikleri zaman, yönetimi altında bulunan yerleri mütesellimler aracılığıyla idare ederler ve buraların gelirleri yine mütesellimler tarafından toplanarak kendilerine gönderilirdi.[263]

Gazze Mütesellimi İbrahim Efendi vefat edince, devlet hizmeti sebebiyle yetim kalan oğlu Hasan Rıza'ya, günümüzde vefat eden memurun yakınına maaş bağlanması şeklinde nitelenebilecek belirli bir meblağın yardım olarak verilmesi düşünülmekteydi. Söz konusu meblağın Hasan Rıza'ya verilmesi padişah tarafından ferman buyurulmuş, ancak miktar belirtilmemişti. Padişahın fermanına bağlı olarak miktarın belirlenmesi dönemin Fetvâ Emini Arif Efendi'ye bırakılmıştı.[264]

---

262 BOA, Y.EE, nr: 10/72.

263 Pakalın, *age.,* c. II, s. 639.

264 … takrîr-i mezkûr[un] bâlâsına fermân-ı âlîleri sudûr etmekle, husûs-ı mezbûrun tanzîmi cenâb-ı fetvâpenâhî devletlü, fazîletlü, semahatlü efendi hazretlerinin himmet-i aliyyelerine menût olan mevâddan olmakla, husûs-ı mezbûrun müşârün ileyh hazretlerine ihâlesi… (BOA, A.M, nr: 1/35)

IV. FETVÂ EMİNLERİNİN GELİRLERİ

A. FETVÂDAN ALINAN ÜCRET

Osmanlı örfî vergilerinden (tekâlif-i örfiye) bir kalem de "harçlar" adı altında zikredilmektedir. Bu vergi, daha ziyade resmî dairelere işi düşenlerden uygulama ve yürütme masrafını karşılamak maksadıyla alınmaktaydı. Değişik isimlerle alınan bu harçlar, mahkemelerde hakim, kadı ve naiblerin verdikleri hüccetler, sicillere geçirilen hükümler, Meşihat Makamı'ndan yazılı olarak çıkan fetvâlar, ölen bir kimsenin mirasçıları arasında yapılan miras taksimi, nikah, kefilleme,[265] vb. muamelelerin karşılığı olarak alınmaktaydı. Aslında bu durum devletin içinde bulunduğu malî durumla doğrudan bağlantılıydı. Çünkü iktisadî darlığın başladığı XVI. yüzyılın ortalarından itibaren memurların bu çeşit harçları halkı mağdur etme aracı olarak kullandığının örneklerine rastlanmaktadır. Özellikle XVII. yüzyıldan itibaren bu vergi/harçların tahsili bir düzene koyulmuştur. Fakat XIX. yüzyılda yeni vergi usulü çıkana kadar halk ile memurlar arasında harçlar hep bir huzursuzluğun kaynağı olmuştur.[266]

---

265 Hıristiyanlardan alınan cizye vergisi cemaat namına koyulduğu için bunun ödeneceğine dair mahalle ve köylerin muhtar ve kocabaşıları ile âzâları kefil olur ve kendilerinden bundan dolayı belirli bir para alınırdı. İşte kefaletten dolayı alınan bu paraya "kefilleme" denilirdi. (Pakalın, *age.*, c. II, s. 237) Gayrımüslimlere cizye dışında 'mübaşiriye', 'tahsildariye', 'kefilleme', 'küşadiye' ve 'ikramiye' gibi çeşitli adlar altında başka bazı mali yükümlülükler getirilmiştir. Ancak zaman zaman suistimallere mahal verdiği ve şikayetlere konu olduğu için 1246/1830 senesinde çıkarılan kararnâme ile birlikte reayadan cizye dışında başka bir vergi alınmamaya başlanmıştır. (Bilal Eryılmaz, *Osmanlı'da Millet Sistemi*, İstanbul 1992, s.16-18; Y. Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrımüslimler,* s. 251-273)

266 Mustafa Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş Devrinde Esas Düzen", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* Ankara 1965, c. III, sy: 4-5, s. 143-144. Ayrıca,

Yürütme ve uygulamanın karşılığı olarak tahsil edilen harçlarda halka zulmedildiği, haksız kazanç elde etmeye tevessül edildiği öğrenildiğinde söz konusu harçların tahsilinin kaldırıldığı da görülmüştür. Örneğin Bosna Valisi Selim Sırrı Paşa, kefilleme, kazanı olmayandan kazan teftîşiyyesi, tütün ekmeyenden tütün gümrük harcı, nikah ve fetvâ harcı alınması halka zulme dönüşünce, Bosna Vilayeti'nin kazalarına buyruldular göndererek bu uygulamayı kaldırmıştır.[267]

Şeyhülislamların ilk devirlerde fetvâ verme usullerine değinilirken, buralarda herhangi bir fetvâ ücretinden bahsedilmemesi[268] veya kendilerine yetecek miktarda maaşa sahip olmaları fetvâ karşılığında bir ücret talep edilmediğinin göstergesi olmalıdır. Bununla birlikte, XVII. yüzyılda her fetvâ için yedi akçe alınır, ikisi fetvâ eminine verilir, beşi de fetvâ hizmetinde bulunan diğer görevliler müsevvid, mübeyyiz, mukabeleci ve müvezzi arasında paylaşılırdı.[269] XVIII. yüzyılın ortasına değin, bu görevliler her fetvâ için üç para almışlardı. XVIII. yüzyılın sonunda ve XIX. yüzyılın başında ücret, beş para veya yedi paraya yükseltilmişti. Söz konusu ücret XIX. yüzyılın ortasında yirmi paraya çıkarılmıştı.[270] Bu rakamlara taşra müftülüklerinde tahsil edilen fetvâ ücretleri dahil değildi. Bununla birlikte fetvâ işlemlerinden alınan ücretlerin devletin son dönemlerine kadar çok düşük tutulduğu anlaşılmaktadır. Bu durum fetvâ talebinin yüksek olmasıyla izah edilebilir.[271]

Diğer taraftan özellikle taşra teşkilatlarında şeyhülislam adına fetvâ hizmeti veren müftülerle ilgili, "fetvâ harcı" uygulaması halkın hizmet almasına engel teşkil edecek sınırlara vardığında ve şikayetler ortaya çıktığında, gecikmeksizin gereken işlemler yapılmıştır. Bir başka deyişle harç, görevin neticesinde elde edilecek bir kazanç olmaktan çıkıp, vazifeler harç almak için bir vasıtaya dönüştüğünde, mağduriyetlerin ileri boyutlara ulaşmaması için

---

Osmanlı vergi sisteminde farklı isim ve şekillerde alınan vergiler, bu vergilerin hukukî dayanakları için bkz: Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, İstanbul 1977.

267 BOA, HAT, nr: 424/21806.

268 Mecdî, *age.,* s. 305.

269 Hezârfen Hüseyin Efendi, *age.,* s. 200.

270 Heyd, "Osmanlı'da Fetva Müessesesinin Bazı Tezahürleri", s. 309.

271 Koca, "Fetvahâne", s. 498.

müdahalelerde bulunulmuştur. Örneğin, Resmo[272] Müftüsü Şeyh Mustafa Efendi'nin, fetvâ isteyenlerden "fetvâ harcı" adı altında talepte bulunduğu ve bu uygulamanın halk arasında karışıklığa, fetvâ hizmetine mesafeli yaklaşıma sebebiyet verdiği yönündeki şikayetleri içeren ilâm, Hâkim Mehmed Emin Efendi tarafından Dersaâdet'e ulaştırılmıştı. Bu şikayetler üzerine Mustafa Efendi görevinden azledilerek Hanya Kalesi'ne sürgün edilmişti. Ancak mesele daha sonra detaylı bir şekilde incelenmiş, Mustafa Efendi hakkında halktan herhangi bir şikayetin olmadığı, Hâkim Mehmed Emin Efendi'nin kişisel husumeti sebebiyle ilâm düzenleyerek Dersaâdet'e gönderdiği anlaşılmıştı.[273] Bir bakıma harç konusu hemen her devirde suistimallere açık bir alan olarak görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nde her ne ad altında olursa olsun müftülerin halka yaptıkları maddî ve manevî baskılar Şeyhülislamlık makamı ve taşradaki resmî yetkililer tarafından denetlense de birtakım olumsuz örneklere rastlanmaktadır. Özellikle XVII. yüzyılın başlarından itibaren, kurumlarda görülen bozulma müftülük kurumuna dolayısıyla müftülerin anlayış ve davranışlarına da sirayet etmiş, bazı müftülerin usulsüz uygulamalara başvurduğu gözlenmiştir.[274] Alışılagelen usul üzere müftüler vermiş oldukları fetvânın karşılığında belli bir miktarda ücret almışlardır. Ancak fetvâ için alınan bu ücretin bazen rüşvete dönüştüğü, bir başka ifadeyle bazı müftülerin rüşvet karşılığında fetvâ verdikleri ifade edilmektedir. Mutad olan fetvâ ücretiyle yetinmeyerek, halktan aşırı para isteyen, bununla birlikte türlü yolsuzluk yapan müftülerden de bahsedilmektedir.[275] Elbette bu olumsuz örnekler,

---

272 Resmo, Osmanlı İmparatorluğu döneminde, Girit'in üçüncü büyük şehri ve aynı adı taşıyan ve Girit'in dört idarî bölümünden biri olan ilin (nomos) merkezidir. 1646'da Osmanlı İmparatorluğu hakimiyetine girmesi ile de yoğun yerleşime konu olmuş ve sancak merkezi haline gelmiştir. Girit Adası'nın en büyük iki şehri olan Kandiye (Iraklion) ve Hanya (Hania) yolu üzerindeki merkezi konumunu günümüze kadar sürdürmüştür. 1924 nüfus mübadelesi öncesinde adada Türk nüfusun yoğun olarak yerleşik olduğu şehirlerden biri olmuştur. Detaylı bilgi için bkz: Evengelia Balta, Mustafa Oğuz, *Livâ-i Resmo,* Ankara 2009.

273 BOA, C.ADL, nr: 74/4473.

274 Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı,* Ankara 1985, s. 222.

275 Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Rüşvet (Özellikle Adlî Rüşvet),* Ankara 1969, s. 142-143. Karşılaştırmak için bkz: Özkaya, *age.*, s. 223.

fetvâya ve fetvâ makamında bulunan kimselere olan güveni menfî manada etkilemiştir.[276]

B. MAAŞLARI

Osmanlı Devleti, klasik dönemde kamu hizmetlerinin yerine getirilmesi sırasında, görevli personele şimdiki gibi bir maaş tahsisine pek az yönelmiştir. Uygulanan en belirgin yöntem, kamu görevlilerine maaş yerine belirli bir mali kaynağın gelirini tahsis etmekti. Böylece görevli memur, devletin belirlediği hizmetleri yapma karşılığında o mali kaynaktan hazineye intikal etmesi gereken kısmı, maaşına karşılık olmak üzere tasarruf ederdi. Ancak bu sistem beraberinde birtakım yolsuzluklara ve toplum arasında rahatsızlıklara sebebiyet verdiği için standart maaş tahsisi fikri Tanzimatçıların en önemli amaçları arasında yer almaktaydı.[277]

Tanzimat'la birlikte merkez ve taşrada bulunan yüksek dereceli idarecilere ve devlet memurlarına maaş tayin edilmeye başlandı.[278] Bu tarihe kadar hükümet merkezinde yani İstanbul'daki memurlar ve kâtiplerin maaşları yoktu. Bu memurlar, protokol gereğince verilen bağış ve başka tahsislerle geçimini sağlarlardı.[279] Maaş tahsisinin yanı sıra ayrıca ilmiye mensuplarına adı sonradan "tarik maaşı" ve "rütbe maaşı"na dönüşen "arpalık maaşı" veril-

---

276 Rüşvetle ilintili olarak fetvâ makamının güvenini sarsacak iddialar, nadiren de olsa şeyhülislamlar için de öne sürülmüştür. Örneğin Râşid "Tarih"inde Şeyhülislam Mehmed Ataullah Efendi hakkında şu ifadelere yer vermiştir: "Rütbe-i fetvâya gelmeden berû kapusu mazbût olmadığından şöhret-i cehl ile pes-mânde-i ikrân ve adem-i isti'dâdları şöhret-i devrân olan nice kırkdan munfasıl kimesneleri hâric medreseleri ile be-nâm ve taşra fetvâlarında istirşâ ile mechûlu'l-hâl âdemleri istihdâm ettiği sadr-ı a'zam hazretlerinin kendü hakkında olan hüsn-i zanların izâle etmegin…" (Râşid, *Târih,* İstanbul 1282, c. IV, s. 6-7)

277 Abdullah Saydam, "Memur-Maaş-Yolsuzluk İlişkisi ve Tanzimat Yönetimi", *Toplumsal Tarih,* Ekim 1996, sy: 34, s. 51, 53.

278 Maaş tahsisinin tarihini 1837 yılı olarak da belirtenler bulunmaktadır. (Zuhuri Danışman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi,* İstanbul 1966, c. XI, s. 280)

279 Mustafa Nuri Paşa, *age.,* c. III-IV, s. 329; Hüseyin Özdemir, *Osmanlı Devletinde Bürokrasi,* İstanbul 2001, s. 237-238.

meye başlandı.[280] Daha sonra İlmiye Tekâüd Sandığı kurularak[281] ilmiyeden emekli olanlara ve onların ölümlerinden sonra ailelerine bir miktar maaş bağlanmıştı. Meşrûtiyet döneminde ise tarik maaşı kaldırılarak ilmiye mensuplarına da diğer memurlar gibi maaş verilmişti.[282] Ancak ilmiye sınıfından bazı memurlar hemen Tanzimat'la birlikte değil, daha sonraki tarihlerde kademeli olarak yeni maaş sistemine geçmişlerdi.[283]

Meşihat Dairesi'nde çalışan memurların maaşları, özlük haklarının kayıt ve takibi Hazine-i Celîle tarafından yapılmaktaydı. Bu daire içerisinde çalışıp hazinede kaydı olmayan veya mevcut durumlarında değişiklik olanların kayıtlarının düzeltilmesi, Dahiliye Mektûbî Kalemi tarafından 1 Zilhicce 1305/9 Ağustos 1888 tarihinde Meşihat Makamı'na gönderilen tezkire ile birlikte istenmişti.[284]

Düzenli maaş sistemine geçilmesiyle beraber Meşihat bünyesinde çalışan görevliler maaşa bağlanmıştı. Ancak aynı daire içerisinde çalışmalarına rağmen değişik zaman dilimlerinde görevlilere maaş ödenmesi rahatsızlık yaratmıştı. Bunun önlenebilmesi için 6 Cemaziyelahir 1315/2 Kasım 1897 tarihinde Şeyhülislam Mehmed Cemâleddin Efendi (ö. 1917) tarafından Mâbeyn Başkitabeti'ne bir tezkire gönderilerek; fetvâ emini efendi, Fetvâhâne heyeti, Meşihat Dairesi'nde çalışan memurların üzülmemeleri için, haftalıklarının dersiâm efendilerle beraber ödenmesi hususunda ferman çıkarılması istenmişti. Şeyhülislamın bu isteği yerinde bulunmuş, 12 Cemaziyelahir 1315/8 Kasım 1897 tarihinde çıkan iradeyle birlikte, Fetvâhâne bünyesinde görev yapanların maaşları aynı anda ödenmeye başlanmıştı.[285] Ancak buna rağmen uygulamada zaman zaman aksaklıklara rastlanmıştı.

---

280 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı,* s. 120.

281 Rûmî 1335/Hicrî 1337 yılında, şeyhülislamın 20000 kuruşluk maaşından 2400 kuruş, meşihat müsteşarının 6000 kuruşluk maaşından 720 kuruş, fetvâ emininin 10000 kuruşluk maaşından 1200 kuruş, fetvâ emini muavinin 5000 kuruşluk maaşından 600 kuruş tekâüdiyye (emekli keseneği) kesintisi yapılmıştır. (MA, *Memurîn Maaş-Yevmiyye Defteri,* nr: 2568, s. 1-6)

282 Cahit Baltacı, "Arpalık", *DİA,* İstanbul 1991, c. III, s. 393.

283 H. Özdemir, *Osmanlı Devletinde Bürokrasi,* s. 239.

284 BOA, DH.MKT., nr: 1544/102.

285 BOA, Y.PRK.BŞK, nr: 54/99.

Şeyhülislam Mehmed Cemâleddin Efendi 19 Zilhicce 1320/19 Mart 1903 tarihindeki bir arzında, Fetvâhâne heyeti ile Meşihat Dairesi'nin Mektûbî ve Evrak kalemlerinde çalışanların haftalık maaşlarının bir süredir dersiâm efendilerle beraber ödendiğini belirtmişti. Ancak iki seneden beri dersiâm efendilerin haftalıkları düzenli olarak ödenmesine karşılık, söz konusu birimlerde çalışanların maaş ödemelerinin aksadığını ifade etmişti. Bu durum sebebiyle önceden olduğu gibi maaşların yine hepsine aynı anda ödenmesini istemişti.[286]

Bu esaslar çerçevesinde fetvâ eminlerinden bir kaçının, görevleri sırasında elde etmiş oldukları maaşlar hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır. Fetvâ Emini Mehmed Refik Efendi 12 Muharrem 1282/7 Haziran 1865 tarihinde Tahir Efendi'nin yerine Meclis-i Vâlâ üyeliğine atanmıştı. Bu esnada Mehmed Refik Efendi'nin maaşı, 6350 kuruş arpalığıyla birlikte 14850 kuruşa ulaşmaktaydı. Sadece fetvâ eminliğinden aldığı ücreti düşünecek olursak, o dönem fetvâ emini maaşının 8500 kuruş olduğu görülecektir.[287]

Ömer Hilmi Efendi fetvâ eminliğine atandığında maaşı 5000 kuruştu.[288] Buna kıyasla Fetvâhâne'nin diğer birimlerinde çalışırken oldukça düşük maaşlar elde etmişti.[289] Ancak Evkâf-ı Hümâyûn Müfettişliği müsteşarlığı, Senedât-ı Hâkânî Şer' memurluğu, Mahkeme-i Temyiz Hukuk Dairesi âzâlığında bulunduğu sıralarda, fetvâ eminliğiyle aynı maaşı almıştı.[290]

Fetvâ Emini Mehmed Nuri Efendi 1317/1899 yılında bu görevde bulunurken, hizmetinin karşılığı 3500 kuruş maaş almaktaydı. Dönemin şartları içerisinde bu miktarda bir maaşla geçim güçlüğü çektiği ve emeğinin karşılığı olarak maaşının arttırılması gerektiğine dair bilgiler arşiv belgelerinde yer almaktadır. Sözgelimi, 6 Receb 1317/10 Kasım 1899 tarihli belgede:

---

286 BOA, İ.HUS, nr: 103/1320/Z-115.

287 BOA, A.MKT.MHM, nr: 334/70.

288 Ömer Hilmi Efendi'nin hizmet cetvelinde bu rakam 4750 kuruş olarak ifade edilmektedir. (İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 906, "Hizmet Cetveli")

289 Örneğin Fetvâ Odası müsevvidliğinden 500 kuruş, Fetvâhâne müvezziliğinden 1000 kuruş, Fetvâhâne başmüsevvidliğinden 2200 kuruş maaş almıştır. (İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 906, "Hizmet Cetveli")

290 İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 906, "Hizmet Cetveli".

"*Fetvâ Emîni semâhatlü Mehmed Nuri Efendi hazretlerinin işbu memuriyet maaşı 3500 kuruştan ibaret olup, müşârün ileyhin bu miktâr maaş ile geçinemeyeceği der-kâr olmasına mebnî ve kendisi emek-dâr bulunmasına mebnî maaş-ı mezkûrun 12500 kuruşa iblağı şeref-sudûr buyurulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penâhî îcâb-ı aliyyesinden bulunmuş olmakla ol bâbda emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir*"[291] ifadelerine yer verilerek, padişahın izniyle fetvâ emini maaşında hatırı sayılır derecede bir artışın yapıldığı gözlenmektedir.

Mehmed Nuri Efendi'nin maaşı, padişahın iznine bağlı olarak 12500 kuruşa ulaşmışsa da, bu artıştan yaklaşık on sene sonra, 1 Mart 1325/14 Mart 1909 tarihinde Fetvâhâne çalışanlarının isim ve maaşlarının kaydının tutulduğu defterde, Fetvâ Emini Mehmed Nuri Efendi'nin maaşı 12050 kuruş 20 para olarak belirtilmektedir.[292] Muhtemeldir ki, Nuri Efendi'nin maaşındaki bu düşüş, emeklilik gibi benzer kalemlerdeki[293] kesintiler sebebiyle olsa gerektir. Ayrıca, 1 Ramazan 1327/16 Eylül 1909'da Fetvâhâne çalışanlarının maaşlarını düzenlemeye yönelik, Bâb-ı Meşihat'te komisyon toplanmıştı. Yapılan değerlendirmeler neticesinde, Bâb-ı Meşihat Komisyonu kararıyla Fetvâ Emini Mehmed Nuri Efendi'nin maaşı 10000 kuruş, Fetvâ Emini Muavini Ahmed Tevfik Efendi'nin maaşı ise 5000 kuruş olarak tespit edilmişti.[294]

Mehmed Esad Efendi fetvâ eminliği görevini 10000 kuruş maaşla üstlenmiştir. Üç yılı aşkın bu görevi sürdürdükten sonra Şeyhülislamlık görevine atanmış ve bu görev için kendisine 20000 kuruş maaş tahsis edilmiştir.[295] Bir başka ifadeyle fetvâ emini, şeyhülislamın yarı oranında maaş almaktadır.

Fetvâ Emini Ahmed Tevfik Efendi bu görevde bulunurken (19 Safer 1331/28 Ocak 1913) aylık 10000 kuruş maaş almakta

---

291 BOA, İ.İLM, nr: 2/1317/B-3, "Yıldız Saray-ı Hümâyûn Baş Kitâbet Dâiresi".

292 MA, *Fetvâhâne Memurları Defterleri,* nr: 67, s. 8.

293 Maaşlardan kesinti yapılan kalemler için bkz: MA, *Memûrîn Maaş-Yevmiye Defteri,* nr: 2568, s. 1-78.

294 MA, *Fetvâhâne Memurları Defterleri,* nr: 67, s. 46. Aynı dönem Fetvâhâne'de görev yapan diğer memurların maaşları hakkında bkz: MA, *Fetvâhâne Memurları Defterleri,* nr: 67, s. 48-81.

295 İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 521, "Hizmet Cetveli".

idi.[296] Fetvâ eminliği görevinden almış olduğu maaşı kıyaslama açısından; önceki telhîs-i ilâmât görevinden 1650 kuruş, ilâmât-ı şer'iyye müdürlüğünden 5000 kuruş; sonraki Meclis-i Tedkîkat-ı Şer'iyye başkanlığı görevinden 6000 kuruş, Mahkeme-i Temyiz başkanlığından 8000 kuruş gelir elde etmekteydi. Görüldüğü üzere Ahmed Tevfik Efendi bulunduğu görevler içerisinde en yüksek maaşı fetvâ eminliği görevinden almıştır.[297]

Ali Haydar Efendi fetvâ eminliği görevine 20 Rebiulahir 1332/18 Mart 1914 yılında 10000 kuruş maaşla getirilmiş ve 2936 kuruş maaşla da aynı görevden emekli olmuştur. Bir önceki memuriyeti olan Temyiz-i Hukuk Dairesi başkanlığı görevinden de aynı maaşı almıştır.[298]

4 Ağustos 1332/17 Ağustos 1916'da fetvâ eminliği görevine getirilen Ali Rıza Efendi'ye bu görevi dolayısıyla 10000 kuruş maaş bağlanmıştı. Fetvâhâne'nin yöneticisi olması ve sorumluluğunu üstlenmesi sebebiyle fetvâ emini, burada çalışanlar içerisinde en yüksek maaşı almaktaydı.[299] Sonuç itibariyle şunu söylemek

---

296 MA, *Fetvâhâne Memurları Defterleri,* nr: 65, s. 8.

297 MA, *Sicill-i Ahvâl Defterleri,* c. III, s. 145-146.

298 MA, *Sicill-i Ahvâl Defterleri,* c. IV, s. 208.

299 8 Ramazan 1338/26 Mayıs 1920'de Fetvâhâne tezkire defterine kaydedilen bilgiler, burada çalışanlar arasındaki hiyerarşiyi ve ekonomik durumlarını öğrenmemiz açısından önemlidir. Bu bilgiler ışığında, Fetvâ Emini Ali Rıza Efendi 10000 kuruş, Fetvâ Emini Muavini Mustafa Tevfik Efendi 5000 kuruş maaş almaktaydı. Fetvâ Odası'ndan; *Reîsü'l-Müsevvidîn* Ahmed Esad Efendi 5000 kuruş, *Reîsü'l-Müsevvidîn Muavini* Tavaslı Hasan Efendi 2750 kuruş, *Şifâhî Cevap Memuru* Hacı İbrahim Hilmi Efendi 2750 kuruş, *Şifâhî Cevap Memuru Muavini* Seydişehirli Hasan Fehmi Efendi 2000 kuruş, *Zabt-ı Dâvâ Memurları,* İslam Efendi 2000 kuruş, Muharrem Efendi 1750 kuruş, Cemal Efendi 1750 kuruş, *Daireler ve Vilayetlerden Gelen İstiftâlar İçin Görevli Memurlardan* Hüseyin Necmeddin Efendi 1750 kuruş, Hâdimli Abdullah Efendi 1500 kuruş, Haymanalı Mehmed Faik Efendi 1250 kuruş, Alaşehirli Salih Efendi 1000 kuruş, *Müsted'iyât Memurları* Nevşehirli Halil Efendi 1750 kuruş, İstanbullu Saffet Efendi 1500 kuruş, Yusuf Vehbi Efendi 1500 kuruş, Hâdimli Hüseyin Hamid Efendi 1500 kuruş, *Müstahzir ve Muharrirlerden* Ergirili Azmi Efendi 1750 kuruş, Kırkkiliseli Atıf Efendi 1750 kuruş, Kulalı Emin Efendi 1500 kuruş, Oflu İbrahim Efendi, 1500 kuruş, İstanbullu Zühdü Efendi 1500 kuruş, Sirozlu Abdurrahim Efendi 1250 kuruş, *Mukayyid ve Hafız-ı Kütüb* Tavaslı Osman Raşid Efendi 1900 kuruş, Besnili Hasan Efendi 1250 kuruş, *Heyet-i Te'lîfiyye Reisi* Ahıskalı Haydar Efendi 2500 kuruş, Âzâsı Ömer Nasuhi Efendi 2000 kuruş, Âzâsı Hakkı Efendi 1500 kuruş, *İstiftâ Muharrirlerinden* Reis Batumlu Hüseyin

mümkündür ki, Fetvâhâne içerisinde fetvâ emini, yönetici sınıfında bulunması yönüyle alt kademede görev yapanlardan her zaman en yüksek maaşı almıştır. Bununla birlikte maaş oranlaması itibariyle de şeyhülislamın yarısı oranında gelir elde etmiştir.[300]

Diğer taraftan fetvâ eminleri vefat edince, geride kalan yakınlarına devlet tarafından destek olunmuştur. Fetvâ Emini Mehmed Efendi vefat edince, geride sağlığında Gediz kasabasında inşa ettirmiş olduğu iki adet medrese, kütüphane, birçok hayır kuruluşları bırakmış ve vakfetmiş olduğu 25000 kuruş hazineye alınmıştı.[301] Darbhane-i Amire Nazırı Hasib Paşa, padişaha arz etmiş olduğu tezkirede, vefat eden Fetvâ Emini Mehmed Efendi'nin vakfetmiş olduğu miktarın hazineye alındığını, belirtmiş olduğu şartlar çevresinde yerlerine sarf edildiğini, vakfedilen paranın artan kısmından vefat eden Mehmed Efendi'nin eşine geçimini sürdürebilmesi ve ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için aylık 300 kuruş veyahut irade buyrulan bir miktarın tahsis edilmesini istemişti. Sultan II. Mahmud bu talebi yerinde bularak, vefat eden Fetvâ Emini Mehmed Efendi'nin eşine aylık 300 kuruş maaş tahsis edilmesini irade buyurmuştu.[302]

Avni Efendi 1000 kuruş, Muharrirler Beyşehirli Abdullah Efendi 800 kuruş, Hafız İbrahim Efendi 600 kuruş, Mustafa Şevket Efendi 600 kuruş maaş almaktadır. İlamat Odası'ndan; *İlâmât Müdürü* Karamanlı Mustafa Halim Efendi 6000 kuruş, *Birinci Sınıf Mümeyyizlerden* Ergirili Hasbi Efendi 3000 kuruş, Yakub Efendi 3000 kuruş, *İkinci Sınıf Mümeyyizlerden* Fethullah Efendi 2500 kuruş, Bafralı Ahmed Hamdi Efendi 2500 kuruş, *Üçüncü Sınıf Mümeyyizlerden* Said Efendi 2000 kuruş, Mehmed Zeki Efendi 2000 kuruş, *Taharrî-i Mesâil Memurlarından* Gönenli Mehmed Efendi 2000 kuruş, Erzurumlu Câzim Efendi 2000 kuruş, Hacı Hulusi Efendi 2000 kuruş maaş almaktadır. Pusula Odası'ndan; *Kalem Müdürü* Anamurlu Mustafa Asım Efendi 3000 kuruş, *Kalem Mümeyyizi* Tikveşli Hüseyin Saadettin Efendi 2000 kuruş, *Telhîs-i Muharrerât Memuru* Mâni'zâde Hafız Tahir Efendi 2000 kuruş, *Tatbîk ve Taharrî-i Kuyûd Memurlarından* İstanbullu Tevfik Efendi 1500 kuruş, Abdullah Efendi 1000 kuruş, *Hulâsâ-i İlâmât Memurlarından* Merzifonlu Hacı Necati Efendi 1750 kuruş, Rizeli Hikmet Efendi 1500 kuruş, Erzurumlu Muhtar Efendi 1500 kuruş, *Tebyîz Memurlarından* İstanbullu Hafız Galib Efendi 1750 kuruş, Urfalı Hilmi Efendi 1000 kuruş, *Evrak ve Harç Memurlarından* Bafralı Hâzım Efendi 1750 kuruş, İstanbullu Vehbi Efendi 1250 kuruş, Yozgatlı Osman Efendi 1250 kuruş maaş almaktadır. (MA, *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri,* nr: 378, s. 82-84)

300 Karşılaştırmak için "ekler" bölümündeki istatistiklere bakılabilir.

301 BOA, HAT, nr: 552/27210.

302 BOA, HAT, nr: 552/27287.

C. ARPALIK TAHSİSİ

Arpalık, Osmanlılarda devlet memurlarına hizmette bulundukları sürece maaşlarına ilaveten, görevden ayrıldıktan sonra ise bir nevî emekli maaşı olarak tahsis edilen gelir için kullanılan terimdir. Arpalığın Osmanlı Devleti'nde ne zaman verilmeye başlandığı ve buna benzer bir tahsisatın daha önce hangi devletlerde görüldüğü kesin olarak bilinmemekle birlikte, bu terime XVI. yüzyıl kaynaklarında rastlanmaktadır.[303] Bu yüzyılın başlarında tımar, mülk ve dirlik tabirleri de aynı maksatla kullanılmış olmalıdır. XVIII. yüzyıl sonlarında arpalığın nizam ve teamüle aykırı olarak dağıtılması sebebiyle, merkez ve taşrada bulunan yüksek dereceli idarecilere ve devlet memurlarına maaş tayin edilerek arpalık usulü kaldırılmış, arpalık sadece ilmiye mensuplarına hasredilmişti. Ulemaya hasredilen arpalığın dağıtımı ve kullanımı nizamının zamanla bozulması üzerine III. Selim döneminde çıkarılan bir fermanla arpalık usulü ıslah edilmeye çalışılmıştır.[304] Arpalık tahsisi bir nevî, dönemin ekonomik şartlarına paralel olarak ilmiyenin durumunu iyileştirmek için kullanılan bir yöntem olmuştur. Öte yandan, ilmiye sınıfından olan kişilerin arpalıkları zaman zaman ellerinden alınarak bu usul bir çeşit kontrol mekanizması olarak kullanılmıştır.[305]

Fetvâhâne'de görev yapan fetvâ emini başta olmak üzere müsevvidlerin ve diğer çalışanların ekonomik durumlarını düzeltmeye yönelik arpalık tahsisi yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nde hizmet veren memurlara düzenli maaş ödemesine geçmeden önce, Fetvâhâne çalışanlarının gelirlerinin az olduğu, maaş alamadıkları, maişet sıkıntısından bir nebze kurtulup kendilerini fetvâ hizmetlerine vermeleri düşüncesiyle, Bolu kazası kendilerine arpalık olarak tahsis edilmiştir.[306] Buradan elde edilen mahsulün beşte biri fetvâ eminine, kalan kısmın ise müsevvidler arasında taksimine karar verilmiş ve bu taksiminden fetvâ emini sorumlu kılınmıştır.[307] Benzer şekilde Karinabad kazası dönemin fetvâ

---

303 Gökbilgin, "Arpalık", *İA,* Eskişehir 1997, c. I, s. 592.

304 Mustafa Nuri Paşa, *age.,* c. III-IV, s. 328-329; Baltacı, "Arpalık", s. 392-393.

305 Mustafa Nuri Paşa, *age.,* c. I-II, s. 151, 222.

306 BOA, C. ADL., nr: 64/3828.

307 Çeşmî-zâde Mustafa Reşid, *Çeşmî-zâde Tarihi,* s. 68.

eminine ihtiyaçlarını karşılaması ve üzerinde tasarrufta bulunması için arpalık olarak tahsis edilmiştir.[308] Düzenli maaş sistemine geçiş döneminden sonraya ait arşiv kaynaklarına bakıldığında fetvâ eminlerinin, arpalık maaşı adı altında gelirler elde ettikleri gözlenmektedir.[309]

Yukarıda belirtmiş olduğumuz arpalık tahsisleri çalışmamızın sınırlarını belirleyen dönem öncesine aittir. Çalıştığımız dönem içerisinde fetvâ eminlerine tahsis edilen arpalıklara dair tespitlerde bulunamadık. Bunda en etkili unsur, Tanzimat'la birlikte düzenli maaş sistemine geçilmesi ve tarik maaşı gibi uygulamaların yürürlüğe konmasıdır.[310] Bu uygulama Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar devam etmiştir. 26 Şaban 1326/23 Eylül 1908 tarihinde şeyhülislam tarafından, ilmiye sınıfına mensup bazı kimselerin maaşlarının yetersizliği gerekçe gösterilerek arpalık maaşlarının yeniden düzenlenmesine dair hazırlanan ve padişaha arz edilen cetvel bunun en önemli göstergesidir.[311]

D. DİĞER GELİRLERİ

Şeyhülislamlık makamında bulunan kimselere, ilmiye görevlerine atamalar yapması sebebiyle, İstanbul dışına atananlar tarafından "boğça baha"[312] adıyla hediyeler gönderilirdi. Bu hediyeler hem Şeyhülislamın kendi tahsisatını, hem de kendisine bağlı dairelerde çalışan kimselerin geçim aracı niteliğindeki ge-

---

308 BOA, C. ADL., nr: 53/3201.

309 BOA, A.MKT.MHM, nr: 334/70.

310 Gökbilgin, "Arpalık", s. 595. Arpalık ismi kaldırıldıktan sonra bunun yerine "tarik maaşı" ismi kullanılır olmuştur. Bu maaş, memuriyet maaşına ilave olarak ilmiye mensuplarına verilmiştir. Meşrutiyet'in ilanından sonra ise tarik maaşı kaldırılarak ilmiye mensuplarının maaşı olması gereken seviyelere çıkarılmış, azledilen memurlara da mâzuliyet maaşı verilmiştir. Memuriyeti ve mâzuliyeti bulunmayan ulemâya ise "Müstahikkîn-i ilmiyye maaşı" adıyla bir miktar maaş tahsis edilmiştir. (Pakalın, *age.,* c. I, s. 86)

311 *Düstur,* 1. Tertip, Dersaâdet 1329, c. I, s. 79-81,

312 Taşradaki memurların İstanbul'daki önemli görevlerde bulunan memurlara gönderdikleri şeylere verilen addır. Muhtemeldir ki, önceleri hediyelerden oluşan "boğça" göndermek adetten iken, sonraları onun tutarı gönderilmeye başlanmıştır. Tanzimatla birlikte memurlara düzenli maaş ödenmeye başlanınca bu tür uygulamalara son verilmiştir. (Pakalın, *age.,* c. I, s. 238)

lirlerini oluşturmaktaydı.[313] Her ne kadar bu hediyelerin çeşitini, miktarını ve paylaşımının nasıl yapıldığını tespit edememiş olsak da yukarıdaki bilgiler ışığında Şeyhülislamın maiyetinde çalışan fetvâ eminlerinin de bu tahsisattan istifade ettiğini düşünmekteyiz.

Osmanlı Devleti'nde padişahların, tahta cülûsu sırasında ihsan etmiş olduğu paralar ve ilmiye mensuplarının daha üst görevlere tayini bilinen bir usuldür. Buna mukabil Osmanlı padişahları sair zamanlarda da ilmiyeye değişik kalemlerden taltifatta bulunmuş ve bu da söz konusu grup için bahtiyarlık kaynağı olmuştur. Bu çerçevede Sultan II. Abdülhamit bir defasında Fetvâhâne heyetine 300 Osmânî lirası ihsanda bulunmuştur. Padişahın ihsanı Fetvâhâne heyetinde yer alan 54 kişi arasında derecelerine göre taksim edilmiş, duyulan memnuniyetin ve teşekkürün bir göstergesi olarak, istifade edenlerin imzasını içeren arz tezkiresi kaleme alınmıştır. Fetvâ emini ise 7 Şevval 1309/5 Mayıs 1892 tarihinde arz tezkiresini padişaha sunmak üzere Meşihat Müsteşarlığı'na göndermiştir.[314]

Fetvâ Emini Nuri Efendi padişah tarafından kendisine yapılan taltifata 7 Safer 1311/20 Ağustos 1893 tarihli belgede: " *Cenâb-ı Rabb-i Hudâ azze şânühû Teâlâ Hazretleri zât-ı şevket-meâb-ı hazret-i şehinşâhîlerini tâc ü taht-ı âlî-bahtlarına tamâm-ı muvaffakiyet ve kemâl-i âfiyetle ile'l-ebed-müebbed buyursun. Dâimâ ve müstemirren şeref-yâfte-i sudûr buyurulan taltîfât-ı bî-gâyetlerine şâyeste-i terdîf buyurularak, işbu hîn-i mes'adet-mekîne vukûa gelen ihsân-ı şâhânelerinin vâcibü'l-edâ şükrâniyyet ve duâsını icâbetgâh-ı hazret-i mücîbü'd-da'vâta arz u ref eylediğimin arz-ı takdîmine ictisâr eyledim. Ol bâb ve herhâlde emr ü fermân ulü'l-emrindir*"[315] ifadeleriyle teşekkürünü arz etmiştir. Bu belgeden taltifatın içeriğiyle ilgili bilgi edinilmemekle birlikte, Fetvâ Emini Mehmed

---

313 Mustafa Nuri Paşa, *age.,* c. III-IV, s. 104.

314 BOA, Y.PRK.MŞ, nr: 3/66.

315 BOA, HSD.AFT, nr: 14/240. Fetvâ Emini Mehmed Nuri Efendi, kendisine padişah tarafından yapılan bir başka taltifata cevaben yazmış olduğu teşekkürde şu ifadelere yer vermiştir: "Eltâf-ı aliyye-i mütevâliyelerine şâyâna terdîf buyurulan bu def'aki iltifât-ı mehâsin-sıfatlarına lazım gelen teşekkürât-ı vefiyyenin tekrîren tizkârıyla tezyîn-i zebân eylediğimin arzına ibtidâr olundu. Ol bâbda emr hazret-i veliyyü'l-emrindir". (BOA, Y.PRK. MŞ, nr: 6/93)

Nuri Efendi'nin bu durumdan büyük bahtiyarlık duyduğunu anlamak mümkündür.

Padişahlar tarafından fetvâ eminlerine yapılan ihsan ve tahsisatlara teşekkür içeren fetvâ emini mühürlü arz tezkirelerinin varlığı, padişahların ilmiye mensuplarına yapmış olduğu taltifatta fetvâ eminlerini ihmal etmeksizin onlara da lütuflarda bulunması, görevin kıymetini ortaya koyma açısından önemli bir ölçüttür.[316]

Fetvâ Emini Mehmed Esad Efendi'ye, fetvâ eminliği görevinden önce üstlendiği memuriyet maaşlarının yanı sıra, bir yıl süreyle Trabzon mevleviyetinden 3895 kuruş, 1 Haziran 1310/13 Haziran 1894 tarihinde bağlanan ve ilerleyen süreçte 5263 kuruş gibi memuriyet maaşının üzerinde seyreden rakamlarda tarik/arpalık maaşı verilmişti. Ancak fetvâ eminliğine getirildiği sırada, görev maaşının dışındaki gelirlerinin kesildiğini görmekteyiz.[317] Diğer taraftan Fetvâ Emini Ahmed Tevfik Efendi, yapmış olduğu görevlerden aldığı maaşların yanı sıra, Kudüs mevleviyetinden 3705 kuruş, Mısır mevleviyetinden 937,5 kuruş gelir elde etmiş, ancak fetvâ eminliği görevine getirildiğinde bu tahsisatlar son bulmuştu.[318]

Fetvâ Emini Ali Rıza Efendi, fetvâ eminliği görevini sürdürürken, diğer taraftan da dersiâmlık ve Medrese-i Kudât müderrisliğine bir müddet devam etmiştir. R. 1335/1919'de fetvâ eminliği görevinden 10000 kuruş maaş alırken buna ilave olarak dersiâmlıktan 1200 kuruş, Medrese-i Kudât müderrisliğinden 1500 kuruş gelir elde etmiştir.[319]

Fetvâ eminleri görevde iken kendilerine ödenen tahsisat ve tevcihatların yanı sıra, vefat ettikten sonra geride kalan yakınlarına da zaman zaman devlet tarafından yardımlarda bulunulmuştur. 19 Receb 1272/26 Mart 1856 tarihli belgede yer aldığına göre, vefat eden fetvâ emininin oğlu Sadeddin Efendi Dersaâdet'e gelerek babasının gasp olunan eşyalarının bedelini talep etmişti. Yapılan araştırmada konu ile ilgili şahitlerin bilgisine başvurulmuş ancak çelişkili ifadelerle karşılaşılmıştı. Bunun neticesinde,

---

316 BOA, Y.EE, nr: 14/41.

317 İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 521, "Hizmet Cetveli", "Sicil-i Ahvâl Müdüriyeti".

318 MA, *Sicill-i Ahvâl Defterleri,* c. III, s. 145–146.

319 MA, *Memûrîn Maaş-Yevmiye Defteri,* nr: 2568, s. 3-4.

talepte bulunan Sadeddin Efendi'ye gasp edilen 40000 kuruşluk eşya bedelinin ödenmesinin mümkün olmadığı, kendisinin de ulemadan, doğru kimselerden olduğu, yalan beyanda bulunmasının mümkün olmadığı kanaatine varılarak, Maliye Nezareti'nce kendisine 5000 kuruş verileceği bildirilmişti.[320]

Diğer taraftan sadece vefat sebebiyle değil, fetvâ eminlerinin çocuklarının düğün merasimlerinde padişah tarafından lütuflarda bulunulduğu görülmektedir. Mesela, Fetvâ Emini Mehmed Nuri Efendi oğlunu evlendirirken, düğün merasimi sebebiyle dönemin padişahı Sultan II. Abdülhamid tarafından pahası yüksek saat ve elmas hediyeler gönderilmiştir. Mehmed Nuri Efendi memnuniyetini ifade etmek için, teşekkür içeren bir yazı kaleme alarak padişaha arz etmiştir.[321]

Fetvâ eminlerinin gelir kalemleri arasında, Fetvâhâne'ye yapılan tahsisatlar önemli bir yer tutmaktadır. Çünkü Osmanlı Devleti'nin bünyesinde yer alan dairelere ve birimlere, belirli aralıklarla değişik kalemlerden tahsisatlar sağlanmaktaydı. 1260 /1844 yılı Ağustos ayının başından Eylül ayı sonuna kadar, ağnam müdürü marifetiyle; Dâire-i Hümâyûn'a 59802 kilo et, 101 baş kuzu ve 332 baş toklu; Selâtîn daireleri için 3050 kilo et; Sadaret, Fetvâ daireleri, Müşîrân, Bâbıâlî kâtipleri için 56181 kilo et; Maliye katipleri, tekke ve zaviyeler için 27856 kilo et; Enderun çalışanları için 28739 kilo et; Üsküdar Muhafızlığı çalışanları için 1220 kilo et tahsisatında bulunulmuştu. Benzer şekilde 23 Nisan 1261/5 Mayıs 1845 tarihinden aynı yılın Mayıs ayı sonuna kadar; Dâire-i Hümâyûn ve birimleri için 52914 kilo et, 124 baş toklu, 34 baş kurban, 3443 baş kuzu; Sadaret, Fetvâ daireleri, Müşîrân, Bâbıâlî kâtipleri için 35490 kilo et; Enderun çalışanları için 18189 kilo 90 dirhem et; Maliye katipleri, tekke ve zaviyeler için 18203 kilo 100 dirhem et; Üsküdar Muhafızlığı çalışanları için 780 kilo et tahsisatında bulunulmuştu.[322] Bu tahsisatlara bakıldığında anlaşılmaktadır ki, devlet tarafından çalışanlarına birçok kalemde

---

320 BOA, A.MKT.MVL, nr: 79/3. Benzer içerikli bir başka belge için bkz: BOA, İ.MVL, nr: 350/15246.

321 …işbu nîmet-i celîlenin edây-ı şükrü emrine sahrây-ı şerh ve tafsîl-i mâ-fi'z-zamirde kalem-i acz-i rakam-ı dâiyânem hem-pervâz-ı mürg-ı şikestebâl olduğunun arzına cüret olundu. (BOA, Y.PRK.AZJ, nr: 20/75)

322 BOA, C.SM, nr: 32/1603.

yardımda bulunulmuş ve ayrıca detayı verilmemekle birlikte, Meşihat dairelerine ayrılan tahsisattan fetvâ eminleri de istifade etmiştir.

29 Zilhicce 1300/31 Ekim 1883 tarihinde Osmanlı Devleti bünyesinde görev yapan memurlara arpa, ekmek, et, saman ve odun tahsisatlarında bulunulmuştu. İlmiyeden Şeyhülislam Uryânî-zâde Ahmed Esad Efendi'ye (ö. 1889) 25 kile arpa, 150 kıyye ekmek, 40 kıyye et, 10 kantar saman, 5 haseki odun; Rumeli kadıaskerine 22 kile arpa, 60 kıyye ekmek, 17 kıyye et, 8 kantar saman, 2 haseki odun; Anadolu kadıaskerine 20 kile arpa, 60 kıyye ekmek, 17 kıyye et, 8 kantar saman, 2 haseki odun; Fetvâ Emini Mehmed Nuri Efendi'ye 4 kile arpa, 40 kıyye ekmek, 15 kıyye et, 2 kantar saman, 3 haseki odun tahsisatında bulunulmuştu.[323]

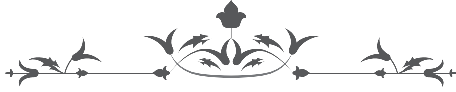
Fetvâhâne tahsisatlarına dönemin şartlarına göre zaman zaman padişahın iradesine bağlı olarak zam yapılmaktaydı. 12 Receb 1317/16 Kasım 1899 tarihinde Fetvâhâne'nin Fetvâ Odası tahsisatına aylık 1500 kuruş, Pusula Odası tahsisatına aylık 500 kuruş, İlâmât Odası'nın tahsisatına ihtiyaç duyulan memurların alımı ve Tahrîr-i Mesâil memurlarına verilmek üzere 1500 kuruş zam yapıldığı padişah iradesiyle bildirilmişti.[324]

Sonuç itibariyle fetvâ eminlerinin gelirlerini, düzenli maaş sistemine geçilmesiyle birlikte büyük oranda maaş kalemi oluşturmuştur. Bununla birlikte, diğer ilmiye mensuplarına yapılan tahsisat ve tevcihatların benzerleri fetvâ eminleri için de geçerli olmuştur. Özetle söylemek gerekirse, dönemin şartları içerisinde ilmiye sınıfına dahil diğer memurların gelirlerinden, fetvâ eminlerinin gelir kalemleri farklılık arz etmemektedir.

---

323 BOA, MAD.d., nr: 5486, s. 4.

324 BOA, İ.İLM, nr: 2/1317/B-4.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FETVÂ EMİNLERİ

Fetvâ eminliği görevine ilk tayin edilen Mehmed Muhyiddin Efendi'den (ö. 954/1547) itibaren, fetvâ eminlerinin bağlı bulunduğu Meşihat kurumunun dolayısıyla Fetvâ Eminliği'nin ilgasına kadar bu görevde bulunan kişilerin sayısı hakkında farklı tespitler yapılmıştır. Örneğin Vamık Şükrü Altınbaş 69 fetvâ emini tespit ettiğini, belki bunlara birkaç ismin daha ilave edilebileceğini belirtmiş[1] ve Diyanet Aylık Dergi'nin farklı sayılarında bu kişilerin –ilk 41 kişinin- hal tercümeleri hakkında bilgi vermiştir.[2] Diğer taraftan Emine Arslan doktora çalışmasının ekler kısmında, "Fetvâ Eminleri ve Vazife Tarihleri" başlığıyla bir cetvel hazırlamış ve burada mükerrerleriyle –iki veya daha fazla aynı göreve getirilen isimler- birlikte 83 isme yer vermiştir.[3] Biz de çalışmamızı kapsa-

---

1 Altınbaş, "Fetvâ Eminleri", c. II, sy: 11, s. 24-25.

2 Bu bilgilerin yer aldığı Vamık Şükrü Altınbaş'ın çalışmalarıyla ilgili referanslar için bibliyografya kısmına bakılabilir.

3 Arslan, *Nukûllü Fetva Mecmûaları ve Mehmed Fıkhî'nin el-Ecvibetü'l-Kâni'a Adlı Eserinin Bunlar Arasındaki Yeri,* İstanbul 2010, s. 252-256, (Basılmamış Doktora Tezi). Ancak Arslan'ın özellikle bizim çalıştığımız döneme ait verdiği bilgilerde tashihe muhtaç hususlar gözükmektedir. Örneğin Arslan (*agt.,* s. 255), İlmiye Salnâmesi'ni referans göstererek Mehmed Asım Efendi'yi fetvâ eminleri arasında zikretmektedir. Referans gösterilen yerde: "Fetvâ Emini bulunan Meşrebzâde sudûrdan Mehmed Arif Efendi –ki ahîren şeyhülislam olmuştur- 1262/1845-1846 senesi Ramazan'ında Meclis-i Vâlâ Müfettişliği'ne nakl ve tayin olunmakla Şeyhülislam Mekkîzâde Mehmed Asım Efendi münhal kalan Fetvâ Emâneti'ne evzâ-i fakîhâne ve etvârı dindârâne ashâbından bir zâtın tayini hakkında müşarün ileyhle müşavere eyledi. Arif Efendi hazretleri de, o mevki'a Mehmed Refik Efendi'nin müstehak olduğuna dâir hüsn-i şehâdette bulundu. Şeyhülislam Efendi hazretleri kudret-i ilmiyyesini anlamak için Mehmed Refik Efendi'yi nezdine celb etti. Bade'l-imtihân nasıl bir ma'den-i fazîletten zuhûr eden gevher-i yektâ olduğunu anladı, derhal Fetvâ Emâneti'ne tayîn etdi. (*İlmiyye Sâlnâmesi,* haz: Seyit Ali Kahraman,

yan dönem içerisinde (1826-1922) 13 fetvâ emini tespit edebildik. Ancak burada şunu ifade etmeliyiz ki, Mehmed Arif Efendi'nin ilk kez getirildiği fetvâ eminliği görevinden ayrılarak teftiş göreviyle Anadolu'ya gönderilmesinden sonra bütün uğraşlarımıza rağmen bu göreve kimin getirildiğini tespit edemedik. Burada birkaç ihtimal akla gelmektedir. Bir ihtimal, Mehmed Arif Efendi'nin Anadolu'ya gidiş ve dönüşü bir ay[4] gibi kısa bir süreyi içerdiği için, dönüşünden ikinci defa fetvâ eminliği görevine atanmasına kadar geçen süreçte, yine Mehmed Arif Efendi'nin fetvâ eminliği görevini vekaleten yürütmüş olmasıdır. Diğer bir ihtimal ise bu süreçte makama bir fetvâ emininin atanmamasıdır. Ancak biz böylesine önemli bir görevin boş bırakılmış olabileceğini düşünmemekteyiz. Dolayısıyla bu göreve birisinin atanmış ve bizim bu kişinin ismini tespit edememiş olmamız da ihtimaller arasındadır. Şimdi çalışmamızın bu kısmından itibaren 1826-1922 yılları arasında fetvâ eminliği görevinde bulunan isimler hakkında bilgiler vereceğiz.

I. MEHMED EFENDİ (Gedizli, ö. 1837)

Mehmed Efendi,[5] 1165/1751-52 yılında Kütahya'nın Gedûs (Gediz) kasabasında doğmuştur. Soy şeceresine bakıldığında,

---

Ahmed Nezih Galitekin, Cevdet Dadaş, İstanbul 1998, s. 479)" bu şekilde yer alan bilgilerde Mehmed Asım Efendi'nin fetvâ eminliğinden değil, Şeyhülislam olarak Mehmed Asım Efendi'nin Mehmed Refik Efendi'yi fetvâ eminliğine seçmesinden bahsedilmektedir. Benzer bir durum Bursalı Mehmed Tahir Efendi'nin Çeşmîzâde Mehmed Halis Efendi'den bahsederken verdiği bilgide gözükmektedir. Mehmed Tahir, Çeşmîzâde Mehmed Halis Efendi hakkında: "Fetvâ Emini iken 1297 tarihinde Üsküdar'da vefât eyledi"ğini belirtmektedir. (Bursalı, *age.,* c. I, s. 271) Mehmed Halis Efendi, kendisinin 1271/1854 yılında Fetvâ Dairesi'nde arzuhalcilik memuriyetine girdiğini belirtmiştir. (Çeşmî-zâde Mehmed Halis Efendi, *Hulâsatü'l-Ecvibe,* nşr: Çeşmî-zâde Mehmed Midhat, İstanbul 1325, c. I, s. 3) Arzuhalcilik yaptığı dönemler için bkz: *Devlet Salnâmesi,* sene 1273, s. 54; sene 1274, s. 57; sene 1276, s. yok; sene 1277, s. 59; sene 1278, s. 59; sene 1279, s. 58; sene 1280, s. 58; sene 1281, s. 56; sene 1282, s. 48; sene 1283, s. 52). Ancak Devlet Salnâmeleri takip edildiğinde, Bursalı Mehmed Tahir Efendi'nin ifade ettiği gibi Mehmed Halis Efendi'nin fetvâ eminliği görevinde bulunduğu tespit edilememektedir.

4 Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislâmlarının Terâcim-i Ahvâli", s. 592.

5 Kaynaklarda tam ismi, es-Seyyid Hafız Mehmed b. Ahmed b. eş-Şeyh Mustafa el-Gedûsî olarak geçmektedir. [Gedûsî, *Mecmûa-i Fetâvâ-yı Bâlîzâde,*

ailesinin meşayihten ve ilim ehlinden olduğu anlaşılmakta, hem anne hem de baba tarafından seyyid olduğu görülmektedir.[6] Bu sebeple, doğduğu yere nispetle Gedûsî, soyunun Hz. Peygamber (s.a.s.)'e dayanmasına nispetle Seyyid olarak da tanınmaktadır. Gedûs'ta Merdânzâde Mehmed Efendi'nin yanına ilköğrenimini tamamlaması için verilmiş ve burada Kur'ân-ı Kerim, sarf ve nahiv dersleri almıştır. 1179/1765-66'da babasının vefat etmesi üzerine hocasının himayesine girmiş, ancak kısa bir süre sonra hocasının da vefatı sebebiyle dayısı ile birlikte İstanbul'a gitmiştir. Burada bir taraftan ticaretle uğraşan dayısının işlerine yardım etmiş, diğer taraftan Sultan Bâyezîd Başimamı Emin Efendi'nin nezaretinde hafızlığa başlamış ve tamamlamıştır. Aynı zamanda hafızlığını yaparken mantık, hendese gibi alanlarda derslere devam etmiştir. Dönemin önde gelen âlimleri Çorumlu Ebu Bekir Efendi ve Süleyman Efendi gibi zatlardan fıkıh, akaid vb. dersleri okumuştur.[7]

Mehmed Efendi, önce Mehmed Ataullah Efendi'ye (ö. 1811) mülazemetle Bâyezîd Medresesi'ne muid, daha sonra aynı medreseye 1193/1779-80'de müderris olmuştur. 1198/1783-84'te tekrar imtihana girerek Bursa Mevlûdî Süleyman Efendi Medresesi'ne müderris olmuştur. Sonra sırasıyla Bursa Perî Peyker, Nişancı Ali Paşa ve İnce Güzel Medreseleri'nde müderrislik yapmıştır. Cemaziyelevvel 1206/Aralık 1791'de Filibe'nin Kubsi nahiyesine,[8] 1208/1793-94'te Urmiye'ye, 1209/1794-95'te Lefkoşa'ya,

---

DİB Kütüphanesi, nr: 3681, vr: 444a (sonradan verilen numara 304a), 489a (sonradan verilen numara 350a)]

6 Eserinde, soy şeceresine yer vermekte ve soy şeceresini Hz. Peygamber (s.a.s.)'e kadar götürmektedir. [Gedûsî, *Mecmûa-i Fetâvâ-yı Bâlîzâde,* vr: 446a (sonradan verilen numara 306a)]

7 Gedûsî, *Nusretü'l-Evliyâ,* DİB Kütüphanesi, nr: 3623, vr: 143a-b (sonradan verilen numara 105a-b); a.mlf, *Mecmûa-i Fetâvâ-yı Bâlîzâde,* vr: 472a (sonradan verilen numara 331a).

8 İzzet-me'âb-ı şerî'at-nisâb-ı mevlânâ nâibimiz fülân efendi kâmyâb-ı bade't-tahiyyeti'l-vâfiye inhâ olunur ki, bin iki yüz altı senesi cemâziye'l-ûlâ gurresinden zabt etmek üzere avâtıf-ı aliyye-i mülûkâneden bu dâîlerine inâyet ve ihsân buyurulan medîne-i Filibe kazâsı nevâhiyesinden Kubsî nâhiyesinin emr-i şer'iyyesi tarafımızdan gurre-i merkûmeden zabt etmek üzere cenâbınıza tefvîz ve sipâriş olunmuştur. Gerekdir ki, nâhiye-i merkûmeyi gurre-i merkûmeden zabt edüb, beyne'l-ahâlî icrây-ı ahkâm-ı şer'iyyede say-i cemîl ve kazâ-i merkûmda ve veş-mevtây-ı askeriyye muhallefâtını dahi tahrîr ve terkîm ve beyne'l-verese bi'l-farîzati'ş-şer'iyye tevzî' ve taksîm

Rebiulevvel 1211/Eylül 1796'da Kuşadası'na,[9] 1214/1799-1800'de Gelibolu'ya ve 1218/1803-04'te Galata'ya naib olarak atanmıştır. 1219/1804-05'de Emin Paşazâde İstanbul kadısı olunca, Mehmed Efendi'yi yanına vekâyi' katibi almış, 4 ay sonra şer'iyyatçı tayin etmiştir. Aynı yıl Mehmed Ataullah Efendi Rumeli kadıaskeri olunca, Mehmed Efendi'yi askerî kassamlık görevine getirmiştir. Gedizli Mehmed Efendi bu görevlerde bulunduktan sonra tekrar naibliğe dönerek 1221/1806-07'de Ahi Çelebi'ye, 1223/1808-09'da Güzelhisar'a naib olmuştur. Mûsıle-i süleymâniye payesi ve Maraş mevleviyeti kendisine verilmiş, Rebiulevvel 1228/Mart-Nisan 1813'te Bağdat, Şaban 1232/Haziran-Temmuz 1817'de Filibe kadısı olmuştur. 2 Muharrem 1242/6 Ağustos 1826'da Şeyhülislam Kadızâde Mehmed Tahir Efendi (ö.1838) tarafından fetvâ emini tayin edilmiştir. Vefatından kısa bir süre öncesine kadar yaklaşık 10 yılı aşkın süreyle fetvâ eminliği görevinde kalmış ve bu görevi sırasında Mekke, İstanbul ve Anadolu kadıaskerliği payelerini elde etmiştir.[10]

Mehmed Efendi vefatından kısa bir süre önce hastalığı ve yaşlılığı sebebiyle, bulunduğu fetvâ eminliği görevinden affını

---

eyleyesiz. [Gedûsî, *Câmiu's-Sukûk,* DİB Kütüphanesi, nr: 3626, vr: 237a (sonradan verilen numara 247a)] Bu eserde varak numarası belirttiğimiz şekliyle (237a) yazılmıştır. Ancak varak numaraları sıralı olarak bu sayfaya kadar gelmiş, önceki sayfanın varak numarası 246a, sonraki sayfanın numarası da 248a olarak yazılmıştır. Bu sebeple referans gösterdiğimiz sayfaya 237a varak numarası verilmiş olmasına rağmen, asıl varak numarası 247a olması gerekirdi. Bu sebeple varak numarası 247a yazılması gerekirken, sehven 237a yazılmış olmalıdır.

9 İzzet-me'âb-ı şerî'at-nisâb-ı müderrisînden Mevlânâ es-Seyyid Mehmed Efendi kâmyâb-ı bade't-tahiyyeti'l-vâfiye inhâ olunur ki, ber-vech-i Arpalık mutasarrıfı olduğumuz Kuşadası kazâsının umûr-i şer'iyyesine ihdâ aşera mieteyn ve elf Rebîulevvel gurresinden zabt etmek üzere tarafımızdan cenâbınıza tefvîz ve sipâriş olmuşdur. Gerekdir ki, kazâ-i mezkûrda gurre-i merkûmeden niyâbeten mutasarrıf olub, beyne'l-ahâlî icrây-ı ahkâm-ı şer'-i âlî ve vâki' olan muhallefât-ı mevtây-ı askeriyyeyi dahî tahrîr ve beyne'l-verese bi'l-farîzati'ş-şer'iyye tevzî' ve taksîm edüb, câdde-i şer'-i şerîfden serimû-inhirâfa cevâz göstermeyesiz. [Gedûsî, *Câmiu's-Sukûk,* vr: 237a-b (sonradan verilen numara 247a-b)].

10 Gedûsî, *Nusretü'l-Evliyâ,* vr: 143b-144a (sonradan verilen numara 105b-106a); a.mlf, *Mecmûa-i Fetâvâ-yı Bâlîzâde,* vr: 472a-b (sonradan verilen numara 331a-b).

istemiş ve bu isteği kabul edilerek yerine bir başkası atanmıştır.[11] 27 Ramazan 1253/25 Aralık 1837'de vefat etmiş ve Murad Buhârî Dergâhı'na defnedilmiştir.[12] Kendisinin yazdığı ve istinsah ettiği çok sayıda eseri mevcuttur.[13]

II. MEHMED ARİF EFENDİ (Meşrebzâde, ö. 1858)

Meşrebzâde Ali Efendi'nin torunu, müderris Şâtırzâde Emin Efendi'nin oğludur. 1206/1791 yılında İstanbul'da doğmuştur. Abdullah Efendi ve Büyük Emin Efendi gibi devrin önde gelen âlimlerinden ders almıştır. Eğitim-öğretimini tamamladıktan sonra, Şeyhülislam Zeynelabidin Efendi'nin (ö. 1823) başkanlığında yapılan imtihanda başarı göstererek 13 Receb 1232/29 Mayıs 1817 tarihinde ibtidâ-i hâriç derecesiyle müderrisliğe başlamıştır. Aynı yıl içerisinde Şeyhülislam Sıdkızâde Ahmed Reşid Efendi'nin (ö. 1834) kızıyla evlenmiştir.[14]

1236/1820-21 tarihinde muhallefât kassamlığı ve ardından evkaf müfettişliği görevlerinde bulunmuştur. 1245/1829-30 yılında tahrîr-i nüfus memuriyeti göreviyle, Rumeli'de bulunan Dobnice ve Radomir kazalarına nüfus sayımı için gönderilmiştir. İlmiye mesleğinde göstermiş olduğu başarı sebebiyle hareket-i altmışlı

---

11 Mehmed Efendi bu durumu ifade ederken, 2 Muharrem 1242/6 Ağustos 1826'da fetvâ emini tayin edildiğini, gücü yettiği nispette bu görevini sürdürdüğünü, 3 Muharrem 1253/9 Nisan 1837'de hastalığının arttığını ve aynı zamanda yaşlı olması sebebiyle 54 gün şeyhülislam kapısına gidemediğini, sonunda bu görevden ayrıldığını belirterek, 27 Safer 1253/2 Haziran 1837 tarihini düşmüştür. [Çatalcalı Ali Efendi, *Kitâb-ı Fetâvâ-yı Ali Efendi,* DİB Kütüphanesi, nr: 3671, vr: 243a (sonradan verilen numara 235a)] Aynı yerde Mehmed Efendi, bulunduğu görevler ve tarihleriyle ilgili bilgilere de yer vermiştir. Diğer taraftan bu eser Mehmed Efendi'nin istinsah ettiği bir nüsha olmalıdır.

12 Mehmed Süreyya, *age.,* c. IV, s. 289; Bursalı, *age.,* c. II, s. 9.

13 Hayatı ve eserleri hakkında bkz: Abdullah Ceyhan, *Gedizli Hafız Mehmed Efendi,* Ankara 1992, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi); a.mlf, "Osmanlı Devri Müderris, Kadı ve Fetva Eminlerinden Gedizli Hafız Mehmed Efendi", *Diyanet İlmi Dergi,* Temmuz-Ağustos-Eylül 1993, c. XXIX, sy: 3, s. 11-24; a.mlf, "Gedizli Mehmed Efendi", *DİA,* İstanbul 1996, c. XIII, s. 550-551.

14 Dede Efendi, *Tercüme-i Siyâset-nâme,* çev: Mehmed Arif, İstanbul 1859, s. 2; Müstakimzâde, *age.,* s. 131; Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislâmlarının Terâcim-i Ahvâli", s. 591; Altunsu, *age.,* s. 190; Mehmet İpşirli, "Arif Efendi, Meşrepzâde", *DİA,* İstanbul 1991, c. III, s. 365; a. mlf, "Mehmed Arif Efendi (Meşrebzade)", *Osmanlılar Ansiklopedisi,* İstanbul 1999, c. II, s. 107.

derecesine yükselmiş, Şeyhülislam Mekkîzâde Asım Efendi (ö. 1846) döneminde 1 Rebiulahir 1251/27 Temmuz 1835 tarihinde Galata kadılığına tayin edilmiştir. *Câmiu'l-İcâreteyn* isimli eserin[15] kaynaklarını gözden geçirip tashih etmiş, nakillerine ilaveler yaparak eseri düzenlemiş ve dönemin padişahı II. Mahmud'a (ö. 1839) takdim etmiştir. Bunun üzerine kendisine 1 Muharrem 1252/18 Nisan 1836'da Mekke-i Mükerreme payesi verilmiştir. Üç ay süreyle mahkeme-i askeriyye kassamlığı görevinde bulunduktan sonra, İslam hukukundaki derin bilgisi ve dirayeti sebebiyle, Gedizli Mehmed Efendi'den boşalan fetvâ eminliği görevine 27 Safer 1253/2 Haziran 1837 tarihinden itibaren getirilmiştir. 15 Rebiulahir 1254/8 Temmuz 1838'de İstanbul payesi verilmek ve fetvâ eminliği görevi kendisinde kalmak üzere Kamâme Kilisesi meselesini araştırmak üzere Kudüs'e gönderilmiştir.[16] Bu görevden dönüşünden sonra 5 Şevval 1256/30 Kasım 1840 tarihinde kendisine Anadolu kadıaskerliği payesi tevcih edilerek, fetvâ eminliği görevinden ayrılmak suretiyle Anadolu'ya teftiş için gönderilmiştir.[17] 1259/1843-44 tarihinde ikinci defa fetvâ eminliği görevine getirilmiş, aynı yıl içerisinde Dede Efendi'nin *Siyâsetnâme* isimli eserini tercüme etmiştir.[18] Ramazan 1262/Ağustos-Eylül 1846 yılında Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye âzâlığı görevine getirilmiştir. Bu görev kendisinde kalmak şartıyla 1 Rebiulahir 1263/19 Mart 1847'de Anadolu kadıaskerliğine tayin edilmiştir. Bu tarihten kısa bir müddet sonra 19 Cemaziyelevvel 1263/5 Mayıs 1847'de Rumeli payesini elde etmiş ve 1 Ramazan 1268/19 Haziran 1852'de bilfiil Rumeli kadıaskerliğine tayin edilmiştir. Bu esnada Şeyhülislam Arif Hikmet Beyefendi'nin (ö. 1859) isteği üzerine

---

15 Eser hakkında bkz: M. Şahin, *İslâm Hukukunda Fetva ve Osmanlılar Dönemi Fetva Mecmûaları,* s. 161-162; Özen, *agm.*, s. 274-275.

16 BOA, HAT, nr: 772/36199. Ancak bu belgenin tarihi 13 Rebiulahir 1254/6 Temmuz 1838 olarak gözükmektedir.

17 BOA, İ.DH, nr: 26/1248. İradenin tarihi 29 Ramazan 1256/24 Kasım 1840 olarak gözükmektedir.

18 Dede Efendi, *Tercüme-i Siyâset-nâme,* çev: Mehmed Arif, Takvimhâne-i Âmire Matbaası, İstanbul 1859. Eserin aslı, ["*es-Siyâsetü'ş-şer'iyye,* nşr: Fuâd Abdülmun'im, Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, İskenderiye 1411/1991" adıyla neşredilmiştir. (Özen, *agm.*, s. 296 (131 nolu dipnot)] Ayrıca eserin Mehmed Arif tarafından tercüme edilen nüshası yayınlanmıştır. (A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri,* c. IV, s. 127-173)

yetim mallarını korumak için Emvâl-i Eytâm Müdürlüğü'nü kurmuştur. 21 Cemaziyelahir 1270/21 Mart 1854 tarihinde şeyhülislam olmuştur.[19] Şeyhülislamlığı döneminde kadıların sosyal ve malî durumlarını düzeltmek için gayret göstermiş, kadılık yapmak isteyenlerin yetiştirilmesi için Muallimhâne-i Nüvvâb'ın açılmasına öncülük etmiştir. 21 Cemaziyelevvel 1275/27 Aralık 1858 tarihinde vefat etmiştir. Kabri Edirnekapı dışında bulunan Mustafa Paşa Dergâhı haziresinde bulunmaktadır.[20]

III. MEHMED REFİK EFENDİ (ö. 1871)

Hacı Abdullah Efendi'nin torunu, Bosnalı Ali Efendi'nin oğludur. 1229/1813-14 tarihinde Bosna'nın Çelebipazarı (Rogatica) kasabasında dünyaya gelmiştir. İlköğrenimini gördüğü sırada babasının vefat etmesi üzerine, Saraybosna'ya giderek akrabası Mustafa Efendi Gloce'nin himayesine girmiştir. Bosna-Hersek Kadı Naibliği'ne tayin edilen Mustafa Efendi ile birlikte oraya gitmiş ve tahsilini orada sürdürmüştür. 1832 yılına kadar buradaki öğrenimine devam etmiş, aynı yıl Bosna kadılığı görevinde bulunan Hüseyin Efendi (ö. 1838) kendisini Saraybosna Mahkemesi katipliği görevine getirmiştir. Zeka ve kabiliyetini yakından müşahede etmiş olsa gerek ki, Hüseyin Efendi kadılık görevi bitip İstanbul'a dönerken Mehmed Refik Efendi'yi de beraberinde götürmüş ve kızıyla evlendirmiştir. İstanbul'a geldikten sonra ilim tahsil etmeye devam etmiş, Ahıskalı Ahmed Efendi'den dinî ve

---

19 Enver Ziya Karal bu tarihi 1853 olarak belirtmektedir. bkz: Karal, *age.*, c. V, s. 253. Benzer şekilde elde ettiği payeler, getirildiği görevler ve tarihleri hakkında kaynakların büyük çoğunluğunun benzeştiği noktalardan farklı bilgilere de rastlanmaktadır. Örneğin, 1233/1817-18'de Selanik, 1241/1825-26'da Mısır mollası, Rebiulahir 1242/Kasım 1826'da Mekke kadısı ve emîn-i fetvâ, 1251/1835-36'da İstanbul payesi, 1264/1848 sonlarında Meclis-i Vâlâ müftüsü, 11 Cemaziyelahir 1270/11 Mart 1854'de şeyhülislam olmuş ve 20 Cemaziyelevvel 1275/26 Aralık 1858'de vefat etmiştir. (Mehmed Süreyya, *age.*, c. III, s. 275). Vefat tarihini 20 Cemaziyelevvel 1275/26 Aralık 1858 olarak gösteren bir başka kaynak için bkz: Abdurrahman Şeref, *Tarih Musâhabeleri*, İstanbul 1339, s. 303.

20 Dede Efendi, *age.*, s. 3-6; Müstakimzâde, *age.*, s. 131-132; Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislâmlarının Terâcim-i Ahvâli", s. 591-592; Bursalı, *age.*, c. I, s. 383; Altunsu, *age.*, s. 190-191; İpşirli, "Arif Efendi, Meşrepzâde", s. 365; a. mlf, "Mehmed Arif Efendi (Meşrebzade)", s. 107-108.

felsefî ilimler, Gürcü Mehmed Sâkıb Efendi'den ise ferâiz okuyup her ikisinden de icazet almıştır.[21]

Mehmed Refik Efendi, 1253/1837 kayınpederi Hüseyin Efendi'nin Şam kadılığı görevine tayin edilmesi üzerine onunla beraber Şam'a gitmiş, burada Muhyiddin Arabî'nin eserleri üzerine çalışmalar yapmıştır. Kayınpederinin Şam'da vefatı üzerine İstanbul'a dönmüştür. Evkaf Teftişi Kalemi'nde bir müddet mülazemeten çalıştıktan sonra, 1256/1840-41 yılında Fetvâhâne'ye girmiştir. 1257/1841-42'de Eyüp mahkemesi, 1260/1844'de Varna kadılığı görevlerine getirilmiştir. Bir yıl sonra tekrar Fetvâhâne'ye dönerek kalem katipliği görevine atanmıştır. Ramazan 1262/Ağustos-Eylül 1846'da Mehmed Arif Efendi'den boşalan fetvâ eminliği görevine getirilmiştir. 1263/1847'de Bosna mollası unvanını, bir yıl sonra İzmir, 1265/1849'da Edirne, bir yıl sonra Haremeyn-i Muhteremeyn ve 1270/1854'de İstanbul payelerini elde etmiştir. İki yıl sonra fetvâ eminliği görevinden ayrılarak Evkâf-ı Hümâyûn müfettişliği görevine getirilmiş ve ardından 1273/1856-57'de Anadolu ve Rumeli müsteşarı olmuştur. 24 Rebiulevvel 1274/12 Kasım 1857 tarihli iradeyle ikinci defa fetvâ eminliği görevine getirilmiştir.[22] Aynı yılın ramazan ayında (1274/Nisan-Mayıs 1858) Anadolu kadıaskerliği payesini elde etmiştir.[23] 12 Muharrem 1282/7 Haziran 1865'de Meclis-i İntihâb-ı Hükkâm-ı Şer' başkanlığı görevi kendisinde kalmak üzere Meclis-i Vâlâ âzâlığına atanmıştır.[24] Aynı yıl kendisine Rumeli payesi verilmiş ve hacca gitmiştir. Mehmed Refik Efendi 27 Rebiulevvel 1283/9 Ağustos 1866 tarihinde şeyhülislam olmuş ve ardından 7 Muharrem 1285/30 Nisan 1868'de bu görevinden azledilmiştir. Aynı yıl içerisinde Meclis-i Âlî üyeliğine geçmiş ve 29 Muharrem 1288/20 Nisan 1871'de vefat etmiştir. Kabri Fatih Türbesi civarındadır.

---

21 Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislâmlarının Terâcim-i Ahvâli", s. 596; Altunsu, *age.,* s. 196; Muhammed Aruçi, "Mehmed Refik Efendi", *DİA,* Ankara 2003, c. XXVIII, s. 517; Talip Mert, "Bosnalı Bir Şeyhülislam Mehmed Refik Efendi", *CÜİFD,* XII/1-2008, s. 326.

22 İradenin tarihi bu şekilde iken, Şeyhülislamın arzı bu tarihten 5 gün önce yani 19 Rebiulevvel 1274/7 Kasım 1857 olarak gözükmektedir. (MA, *Meşihat Arzları ve İradelere Mahsus Kayıt Defterleri,* c. I, s. 94)

23 Bu göreve bilfiil tayini 13 Şevval 1280/22 Mart 1864 tarihli iradeyle gerçekleşmiştir. (BOA, İ.DH, nr: 523/36074)

24 BOA, İ.DH, nr: 334/15.

Fetâvây-ı Feyziyye'nin[25] nakillerini ihtiva eden *Fetâvây-ı Feyziyye Mea'n-Nukûl* isimli eseri mevcuttur.[26]

IV. HASAN REFET EFENDİ (Kara Müftü, ö. 1874)

Hayatı hakkında çok detaylı bilgilere ulaşamadığımız Hasan Refet Efendi İstanbulludur. Tahsilini tamamladıktan sonra kadılık görevinde bulunmuş Mekkîzâde Mustafa Asım Efendi'ye (ö. 1846) arzuhalci olmuştur. Bu görevinden sonra müderrislik yapmış, Rebiulahir 1265/Şubat-Mart 1849'da İzmir payesi almıştır. Kısa müddet sonra Medine mollası olmuş, Şaban 1271/Nisan-Mayıs 1856'da İstanbul payesi elde etmiştir. İlk kez fetvâ eminliği görevine atanan Mehmed Refik Efendi'nin 1272/1855-56'da bu görevinden ayrılması sebebiyle, yerine Hasan Refet Efendi fetvâ eminliği görevine atanmıştır.[27] Yaklaşık iki sene süreyle bu görevini yürüttükten sonra Evkâf-ı Hümâyûn müfettişliğine atanmıştır. Bu göreve atanmasıyla ilgili Şeyhülislam Mehmed Arif Efendi'nin (ö. 1858) arzında: "…*Evkâf-ı Hümâyûn müfettişliğinin dahi nevbet-i kıdeme bakılmayarak ehliyeti müsellem olan dâiyâna tevcîhi muktezây-ı irâde-i seniyye-i cenâb-ı şehinşâhîden bulunmasıyla, müfettişlik-i mezkûrun ehliyeti derkâr olan İstanbul pâyelilerinden hâlen Fetvâ Emini Hasan Refet Efendi dâîlerine ve*

---

25 Eser günümüz Türkçesine çevrilmiştir bkz: Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziye,* haz: Süleyman Kaya, İstanbul 2009.

26 Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislâmlarının Terâcim-i Ahvâli", s. 596-598; Abdurrahman Şeref, *Tarih Musâhabeleri,* s. 305-306; Altunsu, *age.,* s. 196-198; Tahsin Özcan, "Mehmed Refik Efendi (Hacı)", *Osmanlılar Ansiklopedisi,* İstanbul 1999, c. II, s. 177-178; Aruçi, "Mehmed Refik Efendi", s. 517-518; Mert, *agm.,* s. 326-332. Kaynakların büyük çoğunluğundan farklı olarak vefat tarihi 4 Safer 1288/25 Nisan 1871 olarak da gösterilmiştir. (Mehmed Süreyya, *age.,* c. II, s. 415) Diğer taraftan Husen Hadzi yüksek lisan tezinde, (*İlmiye Salnâmesi,* Matbaa-i Âmire 1334, s. 596-598) künyeli eseri kaynak göstererek "Şeyhülislam el-Hâc Refik Efendi"; (Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî,* haz: Nuri Akbayar, İstanbul 1996, c. IV, s. 1373) künyeli eseri kaynak göstererek ise "Refik Mehmed Efendi (Hacı)" hakkında bilgiler vermiştir. Kaynak gösterilen iki eser dikkatlice incelendiğinde, iki eserin de aynı kişiden bahsettiği görülecektir. Oysaki Hadzi tezinde, aynı kişiyi farklı iki isimmiş gibi tanıtmaktadır bkz: Husen Hadzi, *19. yy. da Osmanlı Devletinin Bosna Eyaletindeki Bilim Adamları ve Eserleri,* Kayseri 2007, s. 78-81, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

27 Fetvâ eminliği görevinde bulunduğu dönemler için bkz: *Devlet Salnâmesi,* sene 1273, s. 53; sene 1274, s. 56.

bu cihetle açılacak fetvâ emâneti me'mûriyetine dahi yine İstanbul pâyelilerinden sâbıkan Fetvâ Emini Mehmed Refik Efendi[28] *dâîlerine vakt-i tevcîhi hulûlünde iktizâları icrâ olunmak…*" ifadeleri yer alırken, iradede ise: "*…zikr olunan müfettişliğin mûmâ ileyh Hasan Refet Efendi'ye ve fetvâ emâneti me'muriyetinin dahi mûmâ ileyh Mehmed Refik Efendi'ye vakt-i tevcîh-i hulûlünde iktizâları icrâ olunmak üzere…*" denilmek suretiyle düşünülen atamanın onaylandığı görülmektedir.[29]

Hasan Refet Efendi bir müddet Evkâf-ı Hümâyûn müfettişliği görevini sürdürdükten sonra, Meclis-i Tedkikât-ı Şer'iyye âzâlığı[30] ve reisliği[31] görevlerinde bulunmuştur. 17 Zilkade 1291/26 Aralık 1874 tarihinde vefat etmiştir. Esmer tenli olmasından dolayı "Kara Müftü" ismiyle meşhur olmuştur.[32]

V. HALİL EFENDİ (Filibeli, ö. 1884)

Bursalı Abdullah Efendi'nin torunu, Mustafa Nakşibendî Efendi'nin oğludur. Aslen Bursalı olup 1210/1795-96 tarihinde Filibe'de doğmuştur. 1240/1824-25'li yıllarda İstanbul'a gelmiş, doğduğu yere nispetle "Filibeli", uzun süre ders vekaletinde bulunmasına nispetle "ders vekili" denilmek suretiyle meşhur olmuştur. Müderris olup ilmî rütbesi II. Mahmud (ö. 1839) ve Abdülmecit (ö. 1861) devirlerinde yükselmeye başlamış, huzûr-ı hümâyûn derslerinde 1250/1834-1835–1266/1849-50 yılları arasında muhatap, 1266/1849-50–1272/1855-56 yılları arasında mukarrir olarak bulunmuştur.[33] Bununla birlikte müderrislik

---

28 Aynı zamanda bu arz Mehmed Refik Efendi'nin ikinci kez fetvâ eminliği görevine getirilişini de içermektedir.

29 MA, *Meşihat Arzları ve İradelere Mahsus Kayıt Defterleri,* c. I, s. 93-94. Atama arz ve iradesinden de anlaşıldığı üzere Hasan Refet Efendi önce fetvâ eminliği görevine, ondan sonra Evkâf-ı Hümâyûn müfettişliğine atanmıştır. Ancak bazı kaynaklar bu sıralamayı önce evkâf müfettişliği sonra fetvâ eminliği şeklinde ifade etmiştir. (Mehmed Süreyya, *age.,* c. II, s. 364)

30 *Devlet Salnâmesi,* sene 1279, s. 57; sene 1280, s. 57; sene 1282, s. 47; sene 1283, s. 51; sene 1284, s. 61; sene 1285, s. 67.

31 *Devlet Salnâmesi,* sene 1287, s. 69; sene 1288, s. 85; sene 1289, s. 92.

32 Mehmed Süreyya, *age.,* c. II, s. 364.

33 A. Halil Fevzi Filipeli, *Afgani'ye Reddiye,* sad: Sadık Albayrak, İstanbul 1976, s. 17; Mardin, *Huzur Dersleri,* c. II-III, s. 145; a.mlf, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa,* s. 160.

rütbesi 1250/1834-35'de ibtidâ-i hârice, 1251/1835-36'da hareket-i hârice, 1252/1836-37'de ibtidâ-i dâhile, 1254/1838-39'da hareket-i dâhile, 1260/1844-45'de mûsıla-i sahna, Ramazan 1267/ Haziran-Temmuz 1851'de ibtidâ-i altmışlıya ve 1269/1852-53'de mûsıla-i süleymâniyeye terfi etmiştir.[34]

Halil Efendi, Fetvâ Emini Mehmed Refik Efendi'nin 12 Muharrem 1282/7 Haziran 1865'de Meclis-i Vâlâ'ya tayin edilmesiyle boşalan fetvâ eminliği görevine getirilmiştir.[35] Yaklaşık bir yıl sonra ders vekili[36] olması sebebiyle bu görevinden ayrılmıştır. Şaban 1284/Kasım-Aralık 1867'de İstanbul, Zilkade 1285/Şubat-Mart 1869'da Anadolu ve 22 Receb 1298/20 Haziran 1881'de Rumeli kadıaskerliği payelerini elde etmiştir. Zilkade 1284/Şubat-Mart 1868 tarihinde Meclis-i İntihâb-ı Hükkâm-ı Şer' reisliğine[37] tayin edilmiştir.[38] Yine aynı mecliste âzâlık,[39] Meclis-i İmtihân-ı Kur'a'da

34 Filipeli, *age.,* s. 18.

35 Kaynakların büyük çoğunluğu fetvâ eminliği görevine getirilişini Şaban 1280/ Ocak-Şubat 1864 olarak ifade etmektedir. (Mehmed Süreyya, *age.,* c. II, s. 309; Mardin, *Huzur Dersleri,* c. II-III, s. 145; a.mlf, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa,* s. 160; Filipeli, *age.,* s. 18) Devlet Salnâmeleri'ni incelediğimizde kaynakların belirtmiş olduğu tarihte fetvâ emini olarak Mehmed Refik Efendi gözükmektedir. (*Devlet Salnâmesi,* sene 1280, s. 55; sene 1281, s. 55; sene 1282, s. 48) Diğer taraftan Mehmed Refik Efendi'nin 12 Muharrem 1282/7 Haziran 1865 yılında fetvâ eminliğinde Meclis-i Vâlâ'ya tayin edildiği (BOA, İ.DH, nr: 334/15) düşünülürse, Filibeli Halil Efendi'nin bu tarihten sonra fetvâ eminliği görevine getirilmiş olması daha isabetli gözükmektedir. Karşılaştırmak için bkz: *Devlet Salnâmesi,* sene 1283, s. 50-52. Ayrıca Gövsa'nın: "1865'de Meşihat Dairesi'ne fetvâ emini ve bir sene sonra ders vekili oldu" (İbrahim Alâettin Gövsa, *Meşhur Adamlar,* İstanbul 1934, c. II, s. 513) ifadeleri, tespitimizi doğrular niteliktedir.

36 Ders vekilliği yaptığı dönemler için bkz: *Devlet Salnâmesi,* sene 1284, s. 62; sene 1285, s. 68; sene 1286, s. 68; sene 1287, s. 70; sene 1288, s. 85; sene 1289, s. 93; sene 1290, s. 75; sene 1291, s. 75; sene 1291(otuz sekizinci def'a), s. 78; sene 1292, s. 78; sene 1294, s. 162; sene 1295, s. 166; sene 1296, s. 93; sene 1297, s. 109; sene 1298, s. 111; sene 1299, s. 159; sene 1300, s. 54;

37 Reislik yaptığı dönemler için bkz: *Devlet Salnâmesi,* sene 1285, s. 67; sene 1286, s. 67; sene 1287, s. 69; sene 1288, s. 84.

38 Mehmed Süreyya, *age.,* c. II, s. 309-310; Mardin, *Huzur Dersleri,* c. II-III, s. 145; a.mlf, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa,* s. 160; Filipeli, *age.,* s. 18.

39 *Devlet Salnâmesi,* sene 1289, s. 91; sene 1290, s. 73; sene 1291, s. 73; sene 1292, s. 76; sene 1293, s. 78; sene 1294, s. 165; sene 1295, s. 168; sene 1296, s. 93; sene 1298, s. 111; sene 1299, s. 159; sene 1300, s. 54.

âzâlık[40] ve reislik,[41] Meclis-i Tedkikât-ı Şer'iyye de âzâlık,[42] Meclis-i Meşâyih'de âzâlık,[43] reislik[44] ve nâzırlık,[45] Talebe Meclisi reisliği[46] ve Meclis-i Mesâlih-i Talebe reisliği[47] görevlerinde bulunmuştur. Burada şunu ifade etmeliyiz ki, Filibeli Halil Efendi her ne kadar değişik görevlerde bulunsa da, ilk atandığı andan itibaren ders vekilliği görevini hiç bırakmamıştır. Sonuçta 1299/1881-82 yılında hac vazifesini yerine getirmek için bu görevinden istifa etmiştir.[48] 27 Receb 1301/23 Mayıs 1884'de vefat etmiştir.[49]

Filibeli Halil Efendi'nin, *Hâşiye-i Cedîde alâ Şerh-i Esâmi'l-Ferîde, Tevşîhu'l-Usûl, Hadâiku'l-İmtihân* ve *Suyûfu'l-Kavâtı'* isimli eserleri vardır.[50] Ayrıca Mecelle'nin birinci ve ikinci kitaplarında Evkâf-ı Hümâyûn müfettişi, beşinci kitabında vekil-i ders ve âzâ-i Meclis-i Tedkikât-ı Şer'iyye, altı ve yedinci kitabında ders vekili ve sekizinci kitabında vekilü'd-ders unvanlarıyla mührü vardır.[51]

---

40 *Devlet Salnâmesi,* sene 1288, s. 87; sene 1290, s. 74; sene 1291, s. 74; sene 1292, s. 76; sene 1293, s. 79.

41 *Devlet Salnâmesi,* sene 1294, s. 167; sene 1295, s. 170; sene 1296, s. 94; sene 1298, s. 113; sene 1299, s. 161.

42 *Devlet Salnâmesi,* sene 1290, s. 74; sene 1291, s. 74; sene 1292, s. 77; sene 1293, s. 79; sene 1294, s. 165.

43 *Devlet Salnâmesi,* sene 1293, s. 82.

44 *Devlet Salnâmesi,* sene 1294, s. 168.

45 *Devlet Salnâmesi,* sene 1295, s. 171; sene 1298, s. 114; sene 1299, s. 162.

46 *Devlet Salnâmesi,* sene 1294, s. 167.

47 *Devlet Salnâmesi,* sene 1296, s. s. 95; sene 1298, s. 113; sene 1299, s. 161.

48 Filipeli, *age.,* s. 18.

49 Vefat tarihi konusunda Sadık Albayrak, (Mehmed Süreyya, *age.,* c. II, s. 309-310; Bursalı, *age.,* c. I, s. 396; Mardin, *Huzur Dersleri,* c. II-III, s. 145) künyeli eserlerdeki bilgilerin farklılığını ortaya koyarak, kendisinin tarik defterlerinden tespit ettiği ve bizim de yukarıda verdiğimiz tarihin en doğru olduğunu ifade etmektedir. bkz: Filipeli, *age.,* s. 18 (1 nolu dipnot)

50 Bursalı, *age.,* c. I, s. 395-396.

51 Mardin, *Huzur Dersleri,* c. II-III, s. 832; a.mlf, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa,* s. 160. Ancak burada dikkati çeken husus Filibeli Halil Efendi'nin Evkâf-ı Hümâyûn müfettişi olduğunun ifade edilmesidir. Mecelle'nin birinci kitabı 7 Muharrem 1286/19 Nisan 1869'da padişaha sunulmuş ve ertesi gün tasdik edilerek yürürlüğe girmiş, ikinci kitap ise 6 Zilkade 1286/7 Şubat 1870'de yürürlüğe girmiştir. (M. A. Aydın, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye", s. 232) Kitapların yürürlüğe giriş tarihlerindeki Evkâf-ı Hümâyûn müfettişlerini Devlet Salnâmeleri'nden takip ettiğimizde, Mehmed

VI. HALİL EFENDİ (Amasyalı, Kara, ö. 1880)

Amasya'ya bağlı Mecitözü kazasında, 1219/1804-05 yılında dünyaya gelmiştir. Mustafa Efendi'nin oğludur. Amasya'da bir müddet eğitim gördükten sonra Konya'ya gitmiştir. Burada sonradan şeyhülislam olan Hasan Fehmi Efendi (ö. 1880) ile aynı medresede ders görüp icazet aldıktan sonra birlikte İstanbul'a gitmişlerdir. Halil Efendi dönemin önde gelen âlimlerinden Vidinli Mustafa Efendi ve Dersiâm Abdurrahman Efendi'den ders alarak 1250/1834-35'de icazet almıştır. Ertesi yıl ruûs imtihanını kazanarak müderris olmuştur. 15 Cemaziyelahir 1255/26 Ağustos 1839'da ibtidâ-i hâric derecesiyle Sırrîzâde Mescidi'nde Vahid Bey Dersiyyesi'ne müderris olmuştur. Bu arada Fetvâhâne'ye devam ederek fıkıh ilminde derinlik kazanmasının yanı sıra müsevvidlik görevinde bulunmuş,[52] müderrisliği döneminde önemli başarılar göstermiş ve kendisinden övgüyle bahsedilmiştir.[53]

Huzur derslerine 1263/1846-1278/1862 yıllarında muhatap, 1279/1862-1280/1864 yıllarında ise mukarrir olarak katılmıştır. 1278/1861-62'de İstanbul Kadılığı bab nâibi, ertesi yıl Fetvâhâne başmüsevvidi olmuştur. 1281/1864-65'de Mahrec mevleviyetine yükseltilmiş, sonraki yıl askerî kassamlık görevine getirilmiş ve Ramazan 1282/Ocak-Şubat 1866'da kendisine Yenişehir mevleviyeti verilmiştir. Rebiulevvel 1283/Temmuz-Ağustos 1866 yılında Filibeli Halil Efendi'den boşalan fetvâ eminliği görevine getirilmiş ve aynı zamanda Edirne mevleviyetiyle ödüllendirilmiştir. Bu görevi sırasında Haremeyn ve İstanbul payelerini elde etmiştir. 1285/1869'da fetvâ eminliği görevinden ayrılarak Evkâf-ı Hümâyûn müfettişliğine tayin edilmiştir. Ertesi yıl bu görevinden ayrılarak hacca gitmiş, dönüşünde Meclis-i Tedkikât-ı Şer'iyye ve Mecelle-i

---

Şem'î (sene 1284, s. 63), Hüseyin (sene 1285, s. 69), Amasyalı (Kara) Halil (sene 1286, s. 69), Ahıskalı Mehmed Şerif (sene 1287, s. 71; sene 1288, s. 86) Efendilerin görevde oldukları görülecektir. Kanaatimizce Filibeli Halil Efendi ile Amasyalı Halil Efendi birbirine karıştırılmış olmalıdır.

52 Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislâmlarının Terâcim-i Ahvâli", s. 608; Mardin, *Huzur Dersleri,* c. II-III, s. 126; a.mlf, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa,* s. 22 (33 nolu dipnot); Altunsu, *age.,* s. 209; Mehmet İpşirli, "Kara Halil Efendi", *DİA,* İstanbul 2001, c. XXIV, s. 361.

53 Fatma Aliye Hanım, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı,* Dersaâdet 1332, s. 18-19.

Ahkâm-ı Adliyye Cemiyeti âzâlığı[54] görevlerinde bulunmuştur. 1288/1871-72'de ikinci kez fetvâ eminliği görevine getirilmiş ve şeyhülislam oluncaya kadar bu görevine devam etmiştir. Fetvâ eminliği göreviyle birlikte Meclis-i İntihâb-ı Hükkâm-ı Şer' ve Mecelle Cemiyeti üyeliklerini de devam ettirmiştir. Bu arada Anadolu kadıaskerliği payesini almış ve Meclis-i Mebusan'a ayan olarak katılmıştır. 15 Receb 1294/26 Temmuz 1877'de şeyhülislamlığa getirilmiş ve 15 Rebiulahir 1295/18 Nisan 1878'de bu görevinden azledilmiştir. 27 Muharrem 1298/30 Aralık 1880'de vefat etmiş ve kabri Fatih Camii haziresinde bulunmaktadır.[55]

Burada şunu ifade etmeliyiz ki, Sultan Abdülaziz'in (ö. 1876) hal' fetvâsının hazırlanması veya verilmesinde, dönemin Fetvâ Emini Halil Efendi yapılan tartışmaların odak noktasında bulunmaktadır. Yapılan tartışmalara bakıldığında, Abdülaziz'in hal'i süreci anlatılırken, bir gün Fetvâ Emini Halil Efendi'nin, ulemâdan birkaç kişiyle birlikte Midhat Paşa'ya gittiği ve hal' meselesi açıldığında adeta düşünülen konuya destek verir nitelikte koynundan bir fetvâ müsveddesi çıkarıp gösterdiği belirtilmektedir.[56] Diğer bir anlatım, benzer şekilde Midhat Paşa'nın, Fetvâ Emini Kara Halil Efendi'yi konağına davet ettiği, sarayın israfını ve devletin düştüğü sıkıntıyı kendisine ifade ettikten sonra çözümün sultanı hal' etmekte olduğunu belirterek buna şer'î cevazın olup olmadığını sorduğu ve buna karşılık Halil Efendi'nin: "*Bu*

---

54 Kara Halil Efendi'nin Fetvâ Emini unvanıyla Mecelle'nin 7-11. kitaplarında ve unvansız olarak 12. kitabında ve Emînü'l-Fetvâ unvanıyla 13-16. kitaplarında mührü bulunmaktadır. (Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa,* s. 164)

55 Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislâmlarının Terâcim-i Ahvâli", s. 608-609; Mehmed Süreyya, *age.,* c. II, s. 309; Mardin, *Huzur Dersleri,* c. II-III, s. 126-127, 819; a.mlf, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa,* s. 22 (33 nolu dipnot); Altunsu, *age.,* s. 209-211; Tahsin Özcan, "Halil Efendi (Hacı, Kara)", *Osmanlılar Ansiklopedisi,* İstanbul 1999, c. I, s. 514; İpşirli, "Kara Halil Efendi", s. 361. İpşirli, Halil Efendi'nin şeyhülislamlık görevine getirilişiyle ilgili, 15 Receb 1294/26 Temmuz 1877 tarihini düşmekte ve ayrılışında: "yaklaşık dokuz ay bu makamda kaldıktan sonra 9 Zilhicce 1295'te (4 Aralık 1878) azledildi"ğini belirtmektedir. bkz: İpşirli, "Kara Halil Efendi", s. 361.

56 Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiflerine Dâir Vesikalar,* Ankara 1946, s. 54.

hayırlı işe çarşaf kadar fetvâ veririm" dediği yönündedir.[57] Bir başka ifade ise, Abdülaziz hal' edilip V. Murad'a (ö. 1905) biat tamamlandıktan sonra Rüşdü, Midhat ve Avni Paşaların, Fetvâ Emini Amasyalı Kara Halil Efendi'yi yanlarına çağırdığı, bu hususa şer'-i şerîf tarafından bir fetvâ verilmesini istedikleri, Halil Efendi'nin de: "*Pek münasip olur*" diyerek fetvâ suretini hazırlayıp saray-ı hümâyûnda bulunan Şeyhülislam Hayrullah Efendi'ye (ö. 1898) gönderdiği şeklindedir.[58]

Söz konusu fetvânın sureti şu şekildedir: "*Emîru'l-mü'minîn olan Zeyd muhtelli'ş-şu'ûr ve umûr-ı siyâsiyyeden bî-behre olub, emvâl-i mîriyyeyi mülk ü milletin tâkat ve tahammül edemeyeceği mertebe masârıf-ı nefsâniyyesine sarf ve umûr-ı dîniyye ve dünyeviyyeyi ihlâl ve teşvîş ve mülk ü milleti tahrîb edüb, bekâsı mülk ü millet hakkında muzır olunsa hal'i lâzım olur mu? Beyân buyurula. El cevâb Allâhü Te'âlâ a'lem olur. Ketebehü'l-fakîr Hasan Hayrullah ufiye anh*".[59] Görüldüğü üzere fetvâdaki imza Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'ye (ö. 1898) aittir. Dolayısıyla fetvâda bulunan imza ve Osmanlı Devleti'nde fetvâ verme yetkisinin şeyhülislama ait olduğu göz önünde bulundurulduğunda, Fetvâ Emini Halil Efendi'nin böyle bir fetvâyı vermiş olma ihtimali gözükmemektedir. Diğer taraftan fetvâ suretinin mutad olan usule göre hazırlanıp hazırlanmadığı, meselenin fıkıh kitaplarından delillendirilmediği[60] gibi konular fetvâ tekniği açısından tartışılabilir. Zaten hal' olaylarının bizatihi kendisi gayritabiî durumlardır. Ancak sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, Abdülaziz'in hal'i[61] meselesinde,

---

57 Abdurrahman Şeref, *Tarih Musâhabeleri,* s. 310-311; Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakâik,* haz: İsmet Miroğlu, İstanbul 1983, c. I, s. 107.

58 Mabeynci Fahri Bey, *İbretnümâ,* haz: Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1968, s. 125.

59 Fetvânın orijinal metni için bkz: İbnülemin Mahmud Kemal, "Sultan Abdülaziz'e Dair", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası,* İstanbul 1341, nr: 9 (86), s. 188.

60 Uzunçarşılı, "Sultan Abdülazîz Vâk'asına Dair Vak'anüvis Lütfi Efendinin Bir Risalesi", *Türk Tarih Kurumu Belleten,* Ankara 1943, c. VII, sy: 28, s. 360.

61 Sultan Abdülaziz'in hayatı, ailesi, hal'i ve vefatı hakkında bkz: Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar,* Ankara 1969, c. II, s. 274-288; M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları,* Ankara 1980, s. 162-166; Cevdet Küçük, "Abdülaziz", *DİA,* İstanbul 1988, c. I, s. 179-185; Mustafa Özden, "Sultan Abdülaziz'in Hal'i ve Çerkes Hasan Vak'ası-II", *Türk Dünyası Tarih Dergisi,* Haziran 1996, sy: 114, s. 36-45; Danışman, *age.,* c. XII, s. 230-241; Abdur-

Fetvâ Emini Halil Efendi az veya çok rol oynamıştır. Her ne kadar hal' fetvâsının suretini hazırlama ihtimali olsa da,[62] fetvâyı bizzat kendisinin verdiğini söylemek isabetli bir kanaat olmasa gerektir.

VII. MEHMED SAİD EFENDİ (Hocazâde, ö. 1887)

Hayatı hakkında çok detaylı bilgilere ulaşamadığımız Mehmed Said Efendi Trabzonludur. Burada bir müddet tahsil gördükten sonra İstanbul'a gitmiştir. Medrese tahsilini tamamladıktan sonra Fetvâhâne'ye girerek başmüsevvid olmuştur.[63] Amasyalı Halil Efendi'nin ilk kez atandığı fetvâ eminliği görevinden ayrılması sebebiyle, onun yerine 1285/1869 yılında bu göreve getirilmiştir.[64] Bu göreviyle birlikte Meclis-i İntihâb-ı Hükkâm-ı Şer' üyeliğini de devam ettirmiştir.[65] Amasyalı Halil Efendi'nin 1288/1871-72'de ikinci kez fetvâ eminliğine getirilmesiyle, Mehmed Said Efendi fetvâ eminliği görevinden ayrılmıştır. Daha sonra Fetvâhâne bünyesindeki Meclis-i Tedkikât-ı Şer'iyye âzâlığı görevine getirilmiştir.[66] İzmir, Bilâd-ı Hamse, Haremeyn-i Muhteremeyn payelerini elde etmiştir. 1293/1876-77'de Fetvâhâne'den ayrılmış, 1304/1886-87'de İstanbul payesi almış ve ardından vefat etmiştir.[67]

---

rahman Şeref, "Sultan Abdülaziz'in Vefatı", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası,* İstanbul 1340, nr: 6 (83), s. 321-335; Ahmed Cevdet Paşa, *Tezakir(1-12),* yay: Cavid Baysun, Ankara 1953, s. XXII-XXVI; a.mlf, *Tezâkir(40-Tetimme),* yay: Cavid Baysun, Ankara 1967, s. 154-157; Karal, *age.,* c. VII, s. 355-359; Faruk Yılmaz, Yusuf İyi, "Sultan Abdülaziz Han'ın Ölümüne İlişkin İngiliz Büyükelçisi Sır Henry Ellıot'un 'Vaka-i Sultan Aziz' Adlı Risalesi", *Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* Haziran 1996, sy: 1, s. 55-67.

62 Bir başka görüşe göre, fetvânın sûreti Meclis-i Maarif Âzâsı Bağdatlı Fasih Efendi'ye yazdırılmıştır. (Altunsu, *age.,* s. 207, 2 nolu dipnot) Ancak bu çok zayıf bir ihtimal gözükmektedir. Belki süreçte yaşanan diyaloglarda Fetvâ Emini Halil Efendi olumsuz bir tavır sergileseydi, böyle bir ihtimal düşünülebilirdi.

63 *Devlet Salnâmesi,* sene 1284, s. 62; sene 1285, s. 68.

64 Fetvâ eminliği görevinde bulunduğu dönemler için bkz: *Devlet Salnâmesi,* sene 1286, s. 68; sene 1287, s. 70; sene 1288, s. 85.

65 *Devlet Salnâmesi,* sene 1286, s. 67; sene 1287, s. 69; sene 1288, s. 84.

66 *Devlet Salnâmesi,* sene 1290, s. 74; sene 1291, s. 74; sene 1292, s. 77; sene 1293, s. 79.

67 Mehmed Süreyya, *age.,* c. III, s. 49.

VIII. ÖMER HİLMİ EFENDİ (Karinâbâdlı, ö. 1889)

Müderris, dersiâm ve huzur dersleri mukarrirlerinden Karinâbâdî Hoca Abdurrahman Efendi'nin oğludur.[68] 22 Receb 1258/29 Ağustos 1842'de Şarkî Rumeli vilâyeti sınırlarında bulunan Karînâbâd kasabasında dünyaya gelmiştir.[69] İlk tahsiline mahalle mektebinde başlayarak küçük yaşta hafızlığını yapmış, camilerde okutulan ulûm-ı âliyeyi (fıkıh, tefsir, hadis, kelam…) tahsil etmiş, Muhaddis Şeyh Ebü'l-Kâsım Efendi'den Sahîh-i Buhârî ve Sahîh-i Müslim okuyarak icazet almıştır.[70]

Ömer Hilmi Efendi henüz 21 yaşında iken 20 Kanunuevvel 1278/1 Ocak 1863'te Fatih Camii'nde ders okutmaya başlamıştır. Ardından 4 Mart 1279/16 Mart 1863'te Fetvâhâne'nin Pusula Odası'na dahil olmuştur. Fetvâhâne'nin en yetkilisi konumunda olan fetvâ eminliği görevine geliş sürecinde sırasıyla; 24 Teşrinisani 1279/6 Aralık 1863'te Fetvâ Odası müsevvidliği, 24 Kanunuevvel 1285/5 Ocak 1870'te Fetvâhâne müvezziliği, 30 Mart 1291/11 Nisan 1875'te Fetvâhâne başmüsevvidliği görevlerine tayin edilmiştir.[71] Son bulunduğu görevde iken Mecelle Cemiyetine girmiştir. Cemiyet içerisinde fıkhî konulardaki yetkinliği sebebiyle, Mecelle Cemiyeti Başkanı Ahmet Cevdet Paşa'nın: "*Asrımızın İmâm-ı Âzam'ı mesabesinde olan Ömer Hilmi Efendi hazretleri varken ne diye bana müracaat ediyorsunuz?*" övgüsüne layık olmuştur.[72]

Ömer Hilmi Efendi 24 Temmuz 1292/5 Ağustos 1876 – 14 Temmuz 1293/26 Temmuz 1877 yılları arasında yaklaşık bir sene süreyle Evkâf-ı Hümâyûn Müfettişliği müsteşarlığı görevinde bulunmuştur. 15 Temmuz 1293/27 Temmuz 1877'de uzun yıllar görev yapmış olduğu Fetvâhâne'nin başına fetvâ emini olarak tayin

---

68 *Devlet Salnâmesi,* sene 1295, s. 166.

69 Doğum tarihi ve yeri kaynaklarda farklı olarak gösterilse de -1261/1845, İstanbul- (Şevket Topal, "Karinâbâdî Ömer Hilmi Efendi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi,* Konya 2005, sy: 6, s. 69), kendi el yazısıyla yazmış olduğu hal tercümesindeki doğum yeri ve tarihi yukarıda vermiş olduğumuz şekliyledir. (İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 906, "Tercüme-i Hâl Sureti")

70 İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 906, "Tercüme-i Hâl Sureti". İcazet aldığı devrin meşhur âlimleri arasında Kazasker Tikveşli Yusuf Efendi'de gösterilebilir. (Bursalı, *age.,* c. I, s. 387)

71 İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 906, "Hizmet Cetveli".

72 Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa,* s. 9 (6 nolu dipnotun devamı mad: 1).

edilmiştir.[73] Bu görevden ayrılarak ikinci defa 9 Şubat 1294/21 Şubat 1879'da Evkâf-ı Hümâyûn müsteşarlığına getirilmiştir.[74] Ömer Hilmi Efendi bu tarihten itibaren sırasıyla; 9 Rebiulevvel 1300/18 Ocak 1883'te Senedât-ı Hâkânî Şer' memurluğu, 16 Cemaziyelevvel 1304/10 Şubat 1887'de Mahkeme-i Temyiz Hukuk Dairesi âzâlığı, 1 Zilkade 1305/28 Haziran 1304'te Mahkeme-i Temyiz birinci reisliği görevlerine getirilmiştir.[75] Son getirilmiş olduğu görevi esnasında, aynı zamanda Hukuk Mektebi'nde İslam hukuku ve Mecelle üzerine dersler vermiştir.[76] II. Abdülhamid'e jurnal edilmesi sebebiyle saraya çağrılarak sorguya çekilmiştir. Jurnalin konusu bilinmemekle beraber, Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi (ö. 1898) tarafından verilen Sultan Abdülaziz'in hal'i fetvâsıyla ilgili olduğu tahmin edilmektedir. Mâbeyn Başkâtibliği'nde bulunan dostu Süreyya Paşa'nın yardımıyla, hakkında herhangi bir muamele yapılmamıştır.[77] Bu olaydan kısa bir süre sonra 15 Teşrinievvel 1305/27 Ekim 1889 tarihinde vefat etmiştir. Mezarı Fatih Türbesi haziresinde bulunmaktadır.[78]

Mecelle heyeti içerisinde yer alan Ömer Hilmi Efendi, Mecelle'nin 13. kitabından itibaren son dört kitabı olan Kitâbü'l-İkrâr, Kitâbu'd-Da'vâ, Kitâbü'l-Beyyinât ve't-Tahlîf ve Kitâbü'l-Kazâ bölümlerinin hazırlanmasında görev almış ve önemli hizmetler görmüştür.[79] Mecelle'nin 13 ve 14. kitaplarında reîsü'l-müsevvidîn, 15 ve 16. kitaplarda Evkâf Müfettişi müsteşarı unvanıyla mühür-

---

73 Fetvâ eminliği görevine getiriliş tarihiyle ilgili kaynaklarda farklı bilgilere rastlanmaktadır. Örneğin; 17 Temmuz 1293/29 Temmuz 1877 (MA, *Fetvahane Memurları Defterleri,* nr: 66, vr: 5b), 18 Temmuz 1293/30 Temmuz 1877 (İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 906, "Sicill-i Ahvâl Şubesi, nr: 695").

74 İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 906, "Hizmet Cetveli".

75 İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 906, "Tercüme-i Hâl Sureti".

76 O. Öztürk, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle,* s. 33.

77 Tahsin Özcan, "Ömer Hilmi Efendi", *DİA,* İstanbul 2007, c. XXXIV, s. 70. Kaldı ki Ömer Hilmi Efendi, Sultan Abdülaziz'in hal' edildiği 30 Mayıs 1876 tarihinde Fetvâhâne başmüsevvidliği görevinde bulunmaktaydı. Ne fetvânın hazırlanmasından sorumlu fetvâ eminliği, ne de fetvâ vermekle yetkili Şeyhülislamlık görevinde bulunuyordu.

78 Albayrak, *age.,* c. IV-V, s. 359; Kamil Yaşaroğlu, "Ömer Hilmi Efendi (Karinabadî)", *Osmanlılar Ansiklopedisi,* İstanbul 1999, c. II, s. 424; Topal, "Karinâbâdî Ömer Hilmi Efendi", s. 70.

79 Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa,* s. 8 (6 nolu dipnot).

leri vardır.[80] Ömer Hilmi Efendi'nin; vakıf mevzuatı ve deyimleri bakımından oldukça değerli ve Fransızca çevirisi de yapılan *İthâfu'l-Ahlâf fî Ahkâmi'l-Evkâf*,[81] fetvâ emini olduğu sırada telif etmiş olduğu mîrî arazi ahkamına dair *el-Ahkâmü'l-Mergûbe*,[82] ceza hukukuna dair *Miyâr-ı Adalet*[83] ve *el-Ahkâmü'l-Mergûbe* isimli eserine ilavelerle hazırlanan *Ahkâmu'l-Arâzî*[84] adlarında matbu eserleri mevcuttur.

IX. MEHMED NURİ EFENDİ (İstanbullu, ö. ?)

Akhisarlı Mehmed Efendi'nin oğludur. Aslen İstanbullu olup 1250/1834-35 tarihinde[85] Fatih'in Atpazarı mahallesinde dünyaya gelmiştir. Tahsilini Sultan Abdülmecid'in (ö. 1861) Süleymaniye'de Dâruledeb ismiyle açmış olduğu mektepte tamamlayarak 1265/1848-49'da icazetnâme almıştır. Dönemin önde gelen âlimlerinden Şehrî Ahmed Efendi'den ders okumuştur. 1279/1862-63 ile 1285/1868-69 yılları arasında huzur derslerine muhatap olarak katılmıştır. Aynı zamanda bu tarihler arasında sırasıyla, hareket-i hâric, ibtidâ-i dâhil ve mahrec payelerini elde etmiştir.[86]

Mehmed Nuri Efendi İstanbul kadısı müsteşarlığı[87] görevinde iken 10 Safer 1296/3 Şubat 1879'da fetvâ eminliği görevine atanması ile ilgili irade çıkmıştır. Atama hususunda Şeyhülislam Uryânîzâde Ahmed Esad Efendi'nin (ö. 1889) arzında: "*…ve Fetvâ Emini faziletli Ömer Hilmi Efendi'nin fıkhen malûmâtı derkâr ise de, Emânet-i şerîfe-i mezkûre'de de fazl ve fekâhetle kıdem ve haysiyyeti hâiz bir zâtın bulundurulması lâzimeden ve İstanbul Kadısı Müsteşarı faziletli el-Hâc es-Seyyid Mehmed Nuri Efendi hazretleri evsâf-ı mezkûreyi câmi' olmakla fetvâ emânetinin müşârun ileyhe tevfîziyle, mezkûr müsteşarlığa İstanbul Kadısı Müşâviri faziletli*

80 Özcan, "Ömer Hilmi Efendi", s. 70.

81 Eserle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Topal, "Karinâbâdî Ömer Hilmi Efendi", s. 71-74.

82 Özcan, "Ömer Hilmi Efendi", s. 70.

83 Eserin neşri için bkz: Şevket Topal, *Karinâbâdî Ömer Hilmi Efendi ve Miyâr-ı Adalet Adlı Eseri,* Van 2007.

84 Bkz: Topal, "Karinâbâdî Ömer Hilmi Efendi", s. 75.

85 MA, *Merkez Memurları Sicil Defterleri,* nr: 2052, s. 491.

86 Mardin, *Huzur Dersleri,* c. II-III, s. 777, 1050.

87 *Devlet Salnâmesi,* sene 1294, s. 164; sene 1295, s. 168; sene 1296, s. 96.

Kâmil Efendi hazretlerinin nasbı…" ifadeleri yer alırken, iradeyle: "*…ve Mehmed Nuri Efendi'nin fetvâ emânetine…müteallik ve şeref-sudûr buyurulan emr ü fermân-ı hümâyûn-ı cenâb-ı şehinşâhî mantûk-ı münîfinden bulunmuş olmakla, ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir*"[88] şeklinde cevap verilerek, Mehmed Nuri Efendi'nin fetvâ eminliği görevine getirilmesi uygun görülmüştür. Ancak diğer kayıtlarla karşılaştırıldığında, Mehmed Nuri Efendi'nin irade tarihinden yaklaşık 20 gün sonra 10 Şubat 1294/22 Şubat 1879'da fetvâ eminliği görevine fiilen başladığı görülmektedir.[89] Mehmed Nuri Efendi 30 yılı aşkın bir süre fetvâ eminliği görevinde kaldıktan sonra 9 Eylül 1325/22 Eylül 1909'da bu görevinden ayrılmıştır.[90]

II. Abdülhamid'in (ö. 1918) hal'i üzerine yapılan tartışmalarda isminden en çok bahsedilen kişilerden birisi de Mehmed Nuri Efendi'dir. Bu süreçte hal' fetvâsının hazırlanması ve verilmesi, üzerinde yoğunlaşılan konular arasında yer almaktadır. Sadrazam, şeyhülislam, ayan ve mebusan reisleri ile mebuslardan Mustafa Asım ve Hamdi (Elmalılı) Efendilerin hazır bulundukları ve 27 Nisan 1909 tarihinde toplanarak II. Abdülhamid'in hal'inin görüşüleceği meclise, Mehmed Nuri Efendi istemediği halde zorla götürülmüş ve bu konuda fetvânın verilmesi/yazılması kendisinden istenmiştir. Bunun üzerine Mehmed Nuri Efendi: "*Fetvâ vermek bana ait değil, şeyhülislama aittir. Fetvâ emini yalnız müsveddesini yazar, şeyhülislam imza eder. Ben fetvâ emanetinden istifa etmişim. İstifayı sizin kanun-ı esâsîniz de kabul ediyor*" demesi üzerine Hamdi Efendi: "*Müslüman bir kimse size fetvâ emini sıfatıyla değil, memleketin meşhur âlimlerinden olmanız hasebiyle müracaat edip de danıştığı meselenin caiz olup olmadığını sorarsa cevap vermeye şer'an mecbursunuz*" karşılığını vermiştir. Bunun üzerine Mehmed Nuri Efendi, Sultan Abdülaziz'in hal'i örneğini dile getirerek hal'in fayda sağlamayacağını, Sultan II. Abdülhamid'e görevinden feragat etmesinin teklif edilmesini önermiştir. Öneri üzerine Mustafa Asım Efendi devreye girerek: "*Fetvâ, feragat teklifi veya hal'i suretiyle iki şık üzerine yazılırsa*

88 MA, *Meşihat Arzları ve İradelere Mahsus Kayıt Defterleri*, c. II, s. 3.

89 MA, *Fetvâhâne Memurları Defterleri*, nr: 66, vr: 5b.

90 MA, *Fetvâhâne Memurları Defterleri*, nr: 67, s. 114.

ne dersiniz?" deyince, Mehmed Nuri Efendi: "*bu olur*" karşılığını vermiş ve bunun üzerine fetvâ suretini Hamdi Efendi hazırlamış[91] ve II. Abdülhamid'in hal' fetvâsı Şeyhülislam Mehmed Ziyaeddin Efendi'ye (ö. 1917) imzalattırılmıştır.[92]

Sonuç itibariyle bu konuda şunları söylemek mümkündür ki, her şeyden evvel bu hadisenin yaşandığı dönemde Mehmed Nuri Efendi'nin resmî olarak fetvâ eminliği görevinde bulunmadığı söylense de, yukarıda belirttiğimiz üzere Mehmed Nuri Efendi'nin fetvâ eminliği görevine geliş ve ayrılış kayıtlarının tutulduğu defterlerde halen bu görevde olduğu bilgisi yer almaktadır.[93] Hal böyle iken fetvânın sureti, Hamdi (Elmalılı) Efendi tarafından hazırlanmış[94] ve böylece fetvâ kurumu geleneklerine aykırı hareket edilmiştir. Bu sebeple fetvânın hazırlanması, imzalattırılması ve uygulanmasında alışılmışın dışında bir yol takip edildiği açıktır. Mehmed Nuri Efendi her ne kadar isteksiz olsa da ilmiyedeki etkinliği göz önünde bulundurularak sürece dahil edilmiştir.[95]

---

91 Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim,* Ankara 1951, s. 36-38; M. Raif Ongun, "Tarihî Hakikatler: Sultan Abdülhamid Hal'ı Fetvasının Yazılışı", *Sebilürreşad,* Ekim 1956, c. X, sy: 230, s. 73-74.

92 Hal' fetvâsı şu şekildedir: "İmâmü'l-Müslimîn olan Zeyd, bazı mesâ'il-i mühimme-i şer'iyyeyi kütüb-i şer'iyyeden tay ve ihrâc ve kütüb-i mezkûreyi men' ve hark ve ihrâk ve beytü'l-mâlde tebrîz ve isrâfla müsevveg-i şer'î hilâfında tasarrufa ve bilâ sebeb-i şer'î katl ve hapis tağrîb-i ra'ye ve sâ'ir gûne mezâlim-i i'tiyâ eyledikten sonra salâha rücû' etmek üzere ahd ve kasem etmişken, yemîninde hânis olarak ahvâl ve ümûr-ı Müslimîni bi'l-külliye muhtâl kılacak fitne-i azîme ihdâsında ısrâr ve mukâtele îkâ' etmekle menîa-i Müslimîn Zeyd-i mezbûrun teğallübünü izale ettiklerinde, bilâd-ı İslâmiyyenin cevânib-i kesîresinden mezbûru mahlû' tanıdıklarına dâ'ir ahbâr-ı mütevâliye vürûd edip, mezbûrun bekâsında zarar muhakkak ve zevâlde salâh olmağın Zeyd-i mezbûra imâmet ve saltanattan ferâgat teklif etmek veya hal' etmek sûretlerinden hangisi erbâb-ı hal' ü akd ve evliyâ-i umûr tarafından ercah görülür ise icrâsı vâcib olur mu? El-cevâb olur. Ketebehü'l-fakîr es-Seyyid Mehmed Ziyâeddin". Fetvânın orijinal metni ve değerlendirmeler için bkz: İhsan Süreyya Sırma, "Abdülhamid Hanın Hal' Edilmesi", *İslâm,* Mayıs 1985, yıl: 2, sy: 21, s. 50-52.

93 MA, *Fetvâhâne Memurları Defterleri,* nr: 67, s. 114.

94 Yusuf Şevki Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", *DİA,* İstanbul 1995, c. XI, s. 57.

95 Bu noktaya gelinmeden önce II. Abdülhamid'e yapılan tavsiyeler, II. Abdülhamid'in hayatı, kişiliği ve hal'i hakkında bkz: Hayri Mutluçay, "Abdülhamit'e Unutamayacağı Dersi Veren Bir Yiğit Hoca", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* Ankara 1967, sy: 1, s. 8-19; Uzunçarşılı, "II. Sultan Abdülhamid'in Hal'i ve

X. MEHMED ESAD EFENDİ (ö. 1918)

Ahıskalı Numan Efendi'nin oğludur. Babasının huzur dersleri mukarrirlerinden olması sebebiyle, Ahıskalı Hoca Numan Efendizâde Muhammed Esad Efendi ismiyle de anılmaktadır.[96] 1263/1847 tarihinde İstanbul'da Şehzâdebaşı civarında Emir Nureddin mahallesinde dünyaya gelmiştir. İlk tahsiline mahallesindeki sıbyan mektebinde Şehzâde Camii Birinci İmamı Hafız Emin Efendi'de başlamış, Kur'ân-ı Kerim ve ilmihal dersleri alarak 1272/1856 yılında 9 yaşında iken hafız olmuştur. Arapça ve Farsça öğrenmeye başlamış, 1278/1862 tarihinde Süleymaniye Camii'nde eski Fetvâ Emini Hacı Mehmed Nuri Efendi'den ders almaya başlamıştır. 29 Rebiulahir 1280/13 Ekim 1863 tarihinde ibtidâ-i hâric İstanbul müderrisliği[97] tevcih olunmuş, 1 Nisan 1281/13 Nisan 1865'te[98] başladığı müderrislik görevinde, hareket-i hâric, ibtidâ-i dâhil derecelerine ulaşarak Rebiulevvel 1290/Nisan 1873'te icazet almıştır. Bir sene sonra derecesi mûsıle-i sahna yükselince Süleymaniye Camii'nde ders okutmaya başlamış ve okutmaya başladığı talebelere ilk icazeti 1308/1890 yılında vermiştir.[99]

Mehmed Esad Efendi 23 Receb 1293/14 Ağustos 1876'da mülazemeten Fetvâhâne'ye girmiş,[100] 1 Eylül 1293/13 Eylül 1877'de Fetvâhâne'den 606 kuruş maaş almaya başlamıştır.[101] Fetvâhâne'ye girişinden bir yıl sonra sahn, 1296/1879'da ibtidâ-i altmışlı, aynı yıl içerisinde mûsıle-i süleymâniye derecelerine ulaşmıştır.[102] 30 Mart 1296/11 Nisan 1880'de ilâmât-ı şer'iyye mümeyyiz ikinci

---

Ölümüne Dair Bazı Vesikalar", *Belleten,* Ankara 1946, c. X, sy: 40, s. 705-748; Cevdet Küçük, "Abdülhamid II", *DİA,* İstanbul 1988, c. I, s. 216-224; Midhat Sertoğlu, "II. Sultan Abdülhamid'in Hal'i Fetvâsına Dâir Yayınlanmamış Bir Hâtıra", *Hayat Tarih Mecmuası,* Eylül 1974, yıl: 10, c. II, sy: 9, s. 14-20; Nuri Özkan, "Abdülhamid'in Hal'i", *Tarih Dünyası,* Ekim 1951, c. III, sy: 27, s. 1122-1126.

96 Mardin, *Huzur Dersleri,* c. II-III, s. 194.

97 İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 521, "Aldığı ilmi rütbeleri gösterir pusula".

98 İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 521, "Hizmet Cetveli".

99 Albayrak, *age.,* c. III, s. 205; Mehmet İpşirli, "Mehmed Esad Efendi", *DİA,* Ankara 2003, c. XXVIII, s. 470.

100 İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 521, "Bâb-ı Fetvâ Sicilli Ahvâl Müdüriyeti, nr: 171"; 9 Rebiulevvel 1311/20 Eylül 1893 tarihli ilmühaber.

101 İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 521, "Hizmet Cetveli".

102 İpşirli, "Mehmed Esad Efendi", s. 470.

muavinliği görevine getirilmiş, sonra sırasıyla 1 Temmuz 1301/13 Temmuz 1885'te ilâmât-ı şer'iyye mümeyyiz birinci muavinliği, 27 Mart 1307/8 Nisan 1891'de ilâmât-ı şer'iyye mümeyyizliği görevlerinde bulunmuştur.[103] Esad Efendi, Fetvâhâne'ye girişinden kısa bir süre sonra başlamış olduğu huzur derslerine Ramazan 1293/Eylül 1876'dan 1308/1890'a kadar devam etmiştir.[104]

Mehmed Esad Efendi, Fetvâhâne'deki ilâmât-ı şer'iyye mümeyyizliği görevinden, dolayısıyla Fetvâhâne'den 8 Nisan 1312/20 Nisan 1896'da atandığı Defter-i Hâkânî Nezareti şer' memurluğu görevi sebebiyle ayrılmışsa da kısa bir müddet sonra 26 Eylül 1312/8 Ekim 1896 tarihinde tekrar ilâmât-ı şer'iyye mümeyyizliğine atanarak Fetvâhâne'ye dönmüştür. 27 Temmuz 1324/9 Ağustos 1908'de Meclis-i Tedkikât-ı Şer'iyye riyasetine, 8 Eylül 1325/21 Eylül 1909 tarihinde fetvâ eminliği görevine atanmıştır.[105] Yaş haddinden emekli olması gerekirken Meclis-i Vükelâ kararıyla bundan istisna tutulmuştur.[106]

Mehmed Esad Efendi üç yılı aşkın süreyle fetvâ eminliği görevinde bulunduktan sonra, 11 Kanunusani 1328/24 Ocak 1913 Cuma günü[107] Mahmut Şevket Paşa kabinesinde şeyhülislamlık görevine atanmıştır. Mahmut Şevket Paşa'nın suikasta uğraması ve kabinenin düşmesi üzerine 11 Haziran 1913 tarihinde görevinden ayrılmıştır. Hemen ardından kurulan Said Halim Paşa hükümetinde de 12 Haziran 1913 tarihinde yine şeyhülislam olarak kabineye girmiştir. 15 Mart 1914'te istifa ederek bir yıl iki ay kadar süren şeyhülislamlık görevinden ayrılarak,[108] 3 Mart 1330/16 Mart 1914

---

103 İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 521, "Bâb-ı Fetvâ Sicilli Ahvâl Müdüriyeti, nr: 171". İlâmât-ı şer'iyye mümeyyizliği görevine ilaveten Meclis-i İntihâb-ı Hükkâm-ı Şer' üyeliğine getirildiği ve bu görevde on yedi seneden fazla kaldığı kaynaklarda yer almaktadır. (Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislamlarının Terâcim-i Ahvâli", s. 633; Mardin, *Huzur Dersleri,* c. II-III, s. 195; İpşirli, "Mehmed Esad Efendi", s. 470).

104 Mardin, *Huzur Dersleri,* c. II-III, s. 195.

105 İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 521, "Hizmet Cetveli". Fetvâ eminliğine atanma tarihi olarak 10 Eylül 1325/23 Eylül 1909'u gösteren kayıtlarda mevcuttur. (MA, *Fetvâhâne Memurları Defterleri,* nr: 65, s. 8; nr: 66, vr: 5b; nr: 67, s. 114)

106 İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 521, "Bâb-ı Âlî Dâire-i Sadâret, nr: 90".

107 MA, *Fetvâhâne Memurları Defterleri,* nr: 65, s. 8; nr: 67, s. 114.

108 İpşirli, "Mehmed Esad Efendi", s. 470.

tarihinden itibaren kendisine 5000 kuruş mazüliyet maaşı tahsis edilmiştir.[109] 1334/1918'de İstanbul'da vefat etmiştir.[110]

XI. AHMED TEVFİK EFENDİ (İstanbullu, ö. ?)

Mevaliden El-Hac Mustafa Efendi'nin oğludur. 1275/1858 yılında Dersaâdet'te dünyaya gelmiştir. Kasımpaşa mahalle mektebinde Kur'ân-ı Kerim, tecvid, hüsn-i hat dersleri almış ve bir sene kadar da Galata Rüştiyesi'nde okuduktan sonra, Darülmaarif Mektebi'nden mezun olmuştur. Özel olarak almış olduğu Kur'ânî ilimler derslerinin yanı sıra, ferâiz ilmini Fatih Medresesi müderrislerinden Karaviçeli Ali ve eski Reisülmüsevvidin Şükrü Efendilerden tahsil etmiştir. 1292/1875'den itibaren mülazemeten Şeyhülislamlık maaş kâtipliğine tayin olunup bir sene bu göreve devam ettikten sonra, 26 Şevval 1293/14 Kasım 1876 tarihinde Fetvâhâne'ye mülazım kaydını yaptırmıştır. 20 Şaban 1294/30 Ağustos 1877 tarihinde Fetvâhâne tarafından kendisine 680 kuruş maaş bağlanmıştır. 2 Rebiulevvel 1296/24 Şubat 1879'da tahkîk-i kudat (kadı müfettişliği) görevine atanmıştır. Aynı yılın 29 Cemaziyelevvel/21 Mayısında İlâmât-ı Şer'iyye Odası başmübeyyizliğine tayin olunmuş, 26 Zilkade 1300/28 Eylül 1883 tarihinde ise babasının ticarethanesinde çalışmak üzere bu görevinden ayrılmıştır. Ancak 25 Rebiulahir 1302/11 Şubat 1885 yılında mülazımlık kaydını yenilemiş ve bunun üzerine 3 Receb 1304/28 Mart 1887 tarihinde istinaf mukayyidi muavinliğine tayin olunmuştur. 2 Ramazan 1306/2 Mayıs 1889'da istinaf mukayyidliği, 28 Şaban 1308/8 Nisan 1891'de ilâmât-ı şer'iyye mümeyyizi üçüncü sınıf muavinliği görevlerine atanmıştır. 12 Zilkade 1317/14 Mart 1900'da telhîs-i ilâmât görevine tayin edilmiş, 10 Eylül 1325/23 Eylül 1909'da İlâmât-ı Şer'iyye müdürlüğüyle[111] Şûrây-ı İlmiye âzâlığına, 24 Zilhicce 1328/27 Aralık 1910 yılında fetvâ emini muavinliğine[112] tayin olunmuştur.

---

109 İŞSA, *Sicil Dosyaları,* nr: 521, 8 Teşrinisani 1330/21 Kasım 1914 tarih ve 1119/7904 tarihli evrak.

110 Altunsu, *age.,* s. 242. Mehmed Esad Efendi'nin vefat tarihi ile ilgili farklı tarihler de zikredilmektedir. Bkz: *İlmiyye Sâlnâmesi,* s. 512.

111 MA, *Fetvâhâne Memurları Defterleri,* nr: 67, s. 114.

112 MA, *Fetvâhâne Memurları Defterleri,* nr: 65, s. 9; nr: 67, s. 60.

1 Rebiulevvel 1314/10 Ağustos 1896'da Kudüs mevleviyeti, 1 Cemaziyelevvel 1328/11 Mayıs 1910'da Bilâd-ı Hamse'den Mısır mevleviyeti uhdesine verilmiştir. 14 Şaban 1290/7 Ekim 1873'te ibtidâ-i dâhil Bursa müderrisliği görevinde bulunmuş, sahip olduğu Edirne müderrisliği 21 Cemaziyelevvel 1294/3 Haziran 1877 tarihinde mûsile-i süleymaniyeye dönüştükten sonra; 25 Rebiulevvel 1297/7 Mart 1880'de ibtidâ-i hâric İstanbul müderrisliğine, 29 Zilkade 1298/23 Ekim 1881'de hareket-i hârice, 21 Muharrem 1304/20 Ekim 1886'da ibtidâ-i dâhile, 25 Cemaziyelahir 1306/26 Şubat 1889'da hareket-i dâhile, 27 Muharrem 1309/2 Eylül 1891'de mûsile-i sahna, Zilhicce 1316/Nisan 1899'da ibtidâ-i altmışlıya, 26 Safer 1313/18 Ağustos 1895'de hâmise-i süleymâniyeye terfi etmiş, Rebiulevvel 1314/Ağustos 1896'da mahreç, Cemaziyelevvel 1329/ Mayıs 1911'de Bilâd-ı Hamse mevleviyetlerinde bulunmuştur.

19 Safer 1331/28 Ocak 1913 tarihinde fetvâ emanetine tayin edilmiş[113] ve 22 Safer 1331/31 Ocak 1913 tarihinde uhdesine Anadolu kadıaskerliği payesi verilmiştir. Ancak 20 Rebiulahir 1332/18 Mart 1914 tarihinde fetvâ eminliğinden azledilmiştir.[114] Azledildikten sonra kendisine 5000 kuruş mazüliyet maaşı bağlanmış fakat ehliyeti ve liyakati sebebiyle 29 Ramazan 1334/30 Temmuz 1916'da çıkarılan irade ile Meclis-i Tedkikât-ı Şer'iyye başkanlığına tayin edilmiştir.[115] Bu kurum 8 Cemaziyelahir 1335/1 Nisan 1917'de lağvedilince, 9 Cemaziyelahir 1335/2 Nisan 1917'de Mahkeme-i Temyiz âzâlığına tayin edilmiştir. 14 Muharrem 1337/20 Ekim 1918'de Mahkeme-i Temyiz başkanlığına getirilmiştir. Mahkeme-i Şer'iyye'nin, Meşihat-i İslamiyye'ye bağlanması hakkında çıkarılan 19 Şaban 1338/8 Mayıs 1920 tarihli kanun gereğince Mahkeme-i Şer'iyye'nin adı Meclis-i Tedkikât-ı Şeyiyye'ye dönüşmüş, Ahmed Tevfik Efendi bu kurumun başkanlığında görevine devam etmiştir. Emekliliğe sevki gerekirken fazilet, liyakat ve ihtisas sahibi olması sebebiyle Meclis-i Mahsûsa vekillerince emekliliği tehir edilmiştir.[116]

113 MA, *Fetvâhâne Memurları Defterleri,* nr: 67, s. 48.

114 Fetvâ eminliği görevine atanma ve azil ile ilgili karşılaştırmalar için bkz: MA, *Fetvâhâne Memurları Defterleri,* nr: 65, s. 8.

115 MA, *Merkez Memurları Sicil Defterleri,* nr: 2052, s. 493.

116 MA, *Sicill-i Ahvâl Defterleri,* c. III, s. 145-146.

XII. ALİ HAYDAR EFENDİ (Batumlu, ö. 1935)

Mehmed Emin Efendi'nin oğludur. Hoca Emin Efendizâde ismiyle de tanınmaktadır.[117] 15 Receb 1269/24 Nisan 1853 yılında Batum'da doğmuştur. İlk tahsilini doğum yeri olan Batum'da gördükten sonra, İstanbul'a gelerek ulûm-ı âliye(yüksek dinî bilgiler) öğrenimi görüp, ilmî sahada öğrenimini tamamlayarak icâzetnâme almıştır. Bunun yanı sıra, Mekteb-i Nüvvâb'da fıkıh, ferâiz ilimleri tahsil ederek şehâdetnâme almıştır. İyi derecede Türkçe ve Arapça, kısmen de Farsça bilmektedir.[118]

Ali Haydar Efendi fıkıh sahasında ve özellikle Mecelle üzerine yapmış olduğu çalışmalar dolayısıyla da tanınmaktadır. Çalışmaları içerisinde kuşkusuz en meşhur eseri *Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm*[119] isimli eseridir. Çağdaşı ve kendisiyle aynı adı taşıyan, fıkıh ve Mecelle üzerine çalışmalar yapan diğer Ali Haydar Efendi (1837-1903)[120] ile sürekli birbiriyle karıştırılmış, bu karışıklığın ortadan kaldırılması için yaşları dikkate alınarak birine "Büyük Haydar Efendi" diğerine "Küçük Haydar Efendi" denilmiştir.[121]

Ali Haydar Efendi (Küçük) 20 Rebiulahir 1297/1 Nisan 1880'de Burdur Sancağı Niyâbet-i Şer'iyyesi'ne memur olarak atanmış, bir müddet bu görevde bulunduktan sonra 1 Cemaziyelevvel 1300/10 Mart 1883'te Uşak Kazası Niyâbet-i Şer'iyyesi'ne tayin olmuş, 6 ay gibi kısa bir süre sonra terfî ederek Denizli Sancağı Niyâbet-i Şer'iyyesi'ne atanmıştır. 12 Zilkade 1301/3 Eylül 1884'te Dersaâdet'te İstinaf Mahkemesi âzâlığına tayin edilmiş, bu görevine ilaveten 29 Ekim 1884/9 Muharrem 1302'den itibaren Mekteb-i Hukûk-ı Mecelle ve Usûl-i Muhâkemât-ı Hukûkiyye'nin Ameliyât-ı Tatbîkiyye'si dersini okutmak üzere müderrislik yapmıştır. Ali Haydar Efendi bu görevleri sırasında,

---

117 MA, *Fetvâhâne Memurları Defterleri,* nr: 65, s. 8.

118 MA, *Sicill-i Ahvâl Defterleri,* c. IV, s. 208.

119 Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm,* İstanbul 1330, c. I-IV.

120 Ali Haydar Efendi hakkında bkz: Uğur Ünal, "Osmanlı Hukukçularından Büyük Ali Haydar Efendi (1837-1903)", *AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi,* Ankara 2007, c. XXVI, sy: 41, s.131-143.

121 M. Akif Aydın, "Ali Haydar Efendi, Büyük", *DİA*, İstanbul 1989, c. II, s. 396.

bilgisi, kanunları telif yeterliliği, ahlakî meziyetleri sebebiyle İstinaf Mahkemesi Reisi Refik Bey'in iltifatlarına mazhar olmuştur. 7 Zilhicce 1311/11 Haziran 1894'de Bidâyet Mahkemesi İkinci Hukuk Dairesi başkanlığına tayin edilmiş, kurum içerisindeki hiyerarşi ve terfî yoluyla 10 Receb 1312/7 Ocak 1895'te Bidâyet Mahkemesi birinci reisliği görevine getirilmiştir. Ehliyet ve liyakati sebebiyle 25 Ramazan 1316/6 Şubat 1899'da İstinaf Mahkemesi Hukuk Kısmı reisi, 20 Muharrem 1318/20 Mayıs 1900'de Temyiz Mahkemesi âzâlığı görevlerine getirilmiştir. 8 Ramazan 1327/23 Eylül 1909'da Mahkeme-i Temyiz Hukuk Dairesi reisliğine atanmış ancak söz konusu kurum Temyiz-i Hukuk Dairesi'ne naklolunca, Ali Haydar Efendi 23 Zilhicce 1330/3 Aralık 1912'de bu kurumun başına getirilmiştir. Uzun yıllar yaptığı ilmî çalışmaların karşılığı olarak 12 Terşrinisanî 1329/25 Kasım 1913'te padişahın emri ile birinci rütbeden maarif nişanı almıştır.[122]

Ali Haydar Efendi 20 Rebiulahir 1332/18 Mart 1914 tarihinde dönemin Şeyhülislamı Mustafa Hayri Efendi (ö. 1921) tarafından fetvâ eminliği görevine getirilmiş ve bu atama 5 Mart 1330/18 Mart 1914 tarih ve 2 numaralı tezkire ile arz edilmiştir. Bu görevi esnasında yaş haddinden emekli olması gerekirken, Meclis-i Vükelâ kararıyla görev süresi bir müddet uzatılmış ve nihayetinde 5 Ağustos 1332/18 Ağustos 1916 tarihinde 2936 kuruş emeklilik maaşı bağlanarak fetvâ eminliği görevinden emekli olmuştur.[123] Gayretli çalışmaları neticesinde padişahın emriyle sahip olduğu üçüncü rütbeden osmânî nişanı birinci rütbeye, Anadolu Kadıaskerliği payesi de Rumeli kadıaskerliği payesine yükseltilmiştir. 1935 yılında da vefat etmiştir.[124]

Ali Haydar Efendi fetvâ eminliği sırasında, birtakım geçici görevler üstlenmişti. Örneğin, I. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi (ö. 1921) tarafından cihad fetvâsı[125] verilmişti. Böylece fetvâya başvurulmak suretiyle

---

122 MA, *Sicill-i Ahvâl Defterleri,* c. IV, s. 208.

123 Fetvâ eminliği görevine atanmayı 6 Mart 1330/19 Mart 1914, ayrılışı 3 Ağustos 1332/16 Ağustos 1916 olarak gösteren kayıtlar mevcuttur. (MA, *Fetvâhâne Memurları Defterleri,* nr: 65, s. 8)

124 MA, *Sicill-i Ahvâl Defterleri,* c. IV, s. 208.

125 İlgili fetvâ için bkz: Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislamlarının Terâcim-i Ahvâli", s. 640-641; *Ceride-i İlmiyye,* c. I, sy: 7, s. 437-440, Muharrem 1333.

topyekûn savaşmanın gereği belirtilmiş ve bu fetvâlar Arapça, Farsça ve Urduca dillerine çevrilerek Müslümanlara ulaştırılmıştı. Savaşın başlangıcında olduğu gibi sonunda da Medine'nin İngilizlere teslimi konusunda, mahallin komutanını ikna hususunda fetvâ yöntemi tercih edilmişti. Ancak bu defa kağıt üzerine yazılmış fetvâ ile değil *canlı fetvâ* olan *emini* Medine'ye gönderme yoluna başvurulmuştu. Bunun üzerine Fetvâ Emini Ali Haydar Efendi "canlı fetvâ olan emin" sıfatıyla Medine'ye gönderilmişti.[126]

XIII. ALİ RIZA EFENDİ (Muğlalı, ö. 1943)

Kadızâde Yusuf Ziya Efendi'nin oğludur.[127] 1277/1861-62 yılında Muğla kasabasında dünyaya geldiği Osmanlı nüfus kayıtlarından anlaşılmaktadır. Muğla'da sıbyan ve rüştiye mekteplerinde dersler görmüş, Kurşunlu Camii Medresesi Müderrisi Mehmed Zeki Efendi'den ve Fatih Camii Şerifi'nde Mehmed Neşet Efendi'den yüksek tahsil görerek icâzetnâme almış ve 21 Receb 1305/3 Nisan 1888'de maaşsız olarak Fetvâhâne'nin Pusula Odası'nda göreve başlamıştır.[128]

11 Cemaziyelahir 1306/12 Şubat 1889'da ibtidâ-i hâriç İstanbul müderrisliğine tayin olmuş, yanı sıra Süleymaniye Medresesi'nde de dersler okutmuştur.[129] İstanbul müderrisliği görevinden almış olduğu 120 kuruş maaşı 12 Rebiulevvel 1308/26 Ekim 1890'da kesilerek Fetvâ Odası'na kaydını yaptırmış, 11 Receb 1308/20 Şubat 1891'de İlâmât Odası ücüncü sınıf mukayyitliğine, 20 Ramazan 1308/29 Nisan 1891'den itibaren de İstinaf Odası üçüncü sınıf mukayyit muavinliğine tayin olunmuştur.[130] Fetvâhâne-i Âlî Pusula Odası'na mülâzemeten kaydını yaptırdıktan sonra[131] müsevvitlik, mukayyitlik, mümeyyizlik gibi aşamalardan geçmiş, 19 Kanunusani 1328/1 Şubat 1913'te ilâmât-ı şer'iyye müdürlüğüne, 8

---

126 O. Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi,* c. I, s. 223-224.

127 BOA, İ.DUİT, nr: 15/11; BOA, İ.DUİT, nr: 15/34.

128 MA, *Sicill-i Ahvâl Defterleri,* c. I, s. 159; Mardin, *Huzur Dersleri,* c. II-III, s. 167-168.

129 MA, *Sicill-i Ahvâl Defterleri,* c. I, s. 159; Albayrak, *age.,* c. IV, s. 364.

130 MA, *Sicill-i Ahvâl Defterleri,* c. I, s. 159.

131 Mülazemeten kaydı 7 Kanunuevvel 1305/19 Aralık 1889'de yapılmıştır (MA, *Fetvâhâne Memurları Defterleri,* nr: 67, s. 32).

Mayıs 1330/21 Mayıs 1914'de evkâf kadılığına,[132] 30 Mart 1331/12 Nisan 1915'te Meclis-i Tedkikât-ı Şer'iyye âzâlığına, 4 Ağustos 1332/17 Ağustos 1916'da ise fetvâ emanetine tayin olmuş[133] ve son fetvâ emini olarak bu görevi sürdürmüştür.[134]

Ali Rıza Efendi, 10 Ağustos 1334/1918'de Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiyye reisliğine vekaleten atanmış, daha sonrada bu göreve asil olarak getirilmiştir. 31 Kanunuevvel 1334/1918'de, huzur derslerine mukarrir olarak katılmış ve üç yıl kadar bu vazifeyi sürdürmüştür. Muhtelif görevlerde bulunan Ali Rıza Efendi, çok önemli görevlere atandığı gibi üçüncü rütbeden mecidiye nişanı ile de ödüllendirilmiş, ayrıca kendisine Anadolu kadıaskerliği unvanı da verilmiştir. Fetvâ emanetinden yaş haddi nedeniyle emekli olmuş ve 31 Mart 1943 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir.[135]

132 MA, *Fetvâhâne Memurları Defterleri,* nr: 65, s. 27.

133 MA, *Fetvâhâne Memurları Defterleri,* nr: 65, s. 8.

134 Berkî, "Osmanlı Türklerinde Yüksek İftâ Makamı", s. 424.

135 Mardin, *Huzur Dersleri,* c. II-III, s. 169; Zekeriya Akman, *Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiye,* Ankara 2009, s. 115.

SONUÇ

Şeyhülislam Zenbilli Ali Cemâlî Efendi yaşlılığı ve buna bağlı olarak hastalığı sebebiyle fetvâ hizmetini yerine getiremeyecek duruma gelince, Kânûnî Sultan Süleyman tarafından bu hizmeti yürütmek üzere bir kişi tayin edilmiştir. Tayin edilen kişinin görevi, şeyhülislam adına fetvâ hizmetlerini yürütmek olmuştur. Bu şekilde atama yapılan görevin fetvâ eminliğinden başka bir şey olamayacağı kaynaklarımızda belirtilmiş ve göreve getirilen Mehmed Muhyiddin Efendi de ilk fetvâ emini kabul edilmiştir. Bunun yanı sıra şeyhülislam, padişahla birlikte sefere çıktığında fetvâ hizmetini şeyhülislam adına yine fetvâ emini yürütmüştür. O halde Fetvâ Eminliği'nin ortaya çıktığı ilk dönemlerle ilgili şunu açık bir şekilde ifade edebiliriz ki, şeyhülislamlar gerek kişisel mazeretleri gerekse görev sebebiyle makamdan uzak kaldıklarında, onların adına fetvâ hizmetini fetvâ eminleri yürütmüştür.

Diğer taraftan zamanla fetvâ taleplerinin artması ve şeyhülislamların idârî-siyâsî mekanizma içerisinde yetki ve sorumluluk alanının genişlemesi, kendilerine fetvâ konusunda yardımcı olacak görevlilerin bulunmasını gerekli hale getirmiştir. Fetvâ eminleri bu gereksinimleri karşılamak üzere tayin edilmiş ve fetvâ konusunda "ikinci adam" rolünde bulunmuşlardır. Ancak bu durum hiçbir zaman fetvâ verme yetkisinin kendilerine verildiği şeklinde algılanmamalıdır. Fetvâ konusunda son söz şeyhülislama ait olmuş, fetvâ eminleri, fetvânın hazırlanıp şeyhülislama arz edilmesine kadar geçen süreçte aktif rol oynamıştır. Nitekim

şeyhülislamların düzeltilmek üzere geri çevirdiği fetvâ suretleri bunun en açık örneğidir.

Özellikle Sultan Abdülaziz ve II. Abdülhamid'in hal' fetvâlarını, fetvâ eminleri Halil Efendi ve Mehmed Nuri Efendi'nin verdiği öne sürülmektedir. Ancak söz konusu fetvâların sûretleri incelendiğinde ve Osmanlı'daki fetvâ prosedürü göz önünde bulundurulduğunda bu mümkün gözükmemektedir. Çünkü bahsi geçen hal' fetvâlarının sûretlerinde şeyhülislamın imzası bulunmakta ve daha evvel ifade ettiğimiz gibi fetvâ verme yetkisi sadece şeyhülislamda bulunmaktadır. Bununla birlikte, hal' süreçlerinin olağan dışılığı göz önünde bulundurulduğunda, dönemin fetvâ eminlerinin bu sürece gerek isteyerek gerekse istemeyerek müdahil oldukları söylenebilir. Fakat hiçbir zaman iddia edildiği gibi fetvâları, fetvâ eminlerinin verdiğini söylemek isabetli gözükmemektedir.

Fetvâ eminleri, merkez teşkilatında Meşihat bünyesinde görev yapmıştır. Ancak bazı kaynaklar, taşra teşkilatlarında da fetvâ eminlerinin bulunduğunu ifade etmektedir. Bu konuyla ilgili arşiv belgelerinin bize sunduğu bilgiler ışığında, resmî olarak fetvâ emini unvanıyla sadece merkez teşkilatında bir görevlinin bulunduğunu tespit etmiş bulunmaktayız. İhtimaldir ki, taşra teşkilatlarında müftülerin yanında fetvâ hizmetinde çalışanlar için, halkın bu kimselere atfettiği fetvâ emini tabiri resmî bir unvan olarak algılanmıştır. Bu sebeple şunu belirtmeliyiz ki, resmî olarak fetvâ emini unvanı, merkez teşkilatında şeyhülislama fetvâ konusunda yardımcı olan görevliye aittir. Yoksa bunun dışındaki kullanımlar, birtakım örfî tanımlamalardan öteye geçmemektedir.

Şeyhülislamlar görevlerini, maiyetiyle birlikte kendilerine ait konaklarda sürdürmüştür. Bu durum bir taraftan daha fazla ihtiyaç duyulan görevlilerin istihdam edilmesini engellemiş, diğer taraftan da kurumsal bir yapılanmanın oluşumunu geciktirmiştir. Ancak III. Selim ile başlayıp II. Mahmud ile devam eden Osmanlı kurumlarındaki değişim ve dönüşüm Meşihat'te de yaşanmıştır. Meşihat'in sabit bir mekana kavuştuğu 1826 yılı burada önemli bir dönüm noktasıdır. Çünkü sabit bir mekana kavuşma hem hizmette verimliliği arttırmış hem de kurumsal yapıya kavuşmayı hızlandırmıştır. Önceleri fetvâlar hazırlanırken fetvâ eminine; müsevvid, mübeyyiz gibi birkaç görevli yardımcı olurken, söz

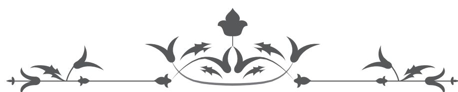
konusu tarihten itibaren Fetvâ Emaneti Dairesi'nde görevli sayısı artmıştır. Benzer şekilde şer'î mahkemelerden gönderilen ilâmların tetkiki fetvâ eminlerine verilince sorumluluk alanı daha da genişlemiş, böylece fetvâların hazırlanması, ilâmların incelenmesi ve kalem işlerinin yürütülmesiyle ilgilenen geniş bir kadro oluşmuş ve bunların sorumluluğu şeyhülislam adına fetvâ eminine verilmiştir. İlk atandığında sadece fetvâ hazırlama konusunda şeyhülislama yardımcı olan fetvâ eminleri, daha sonra Meşihat'te önemli bir bürokrat mevkiine yükselmiştir.

Çalıştığımız dönem öncesinde görev yapan fetvâ eminleri, zaman zaman bu görevleriyle birlikte, örneğin kadılık gibi, ikinci bir görevi de üstlenmişlerdir. Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla çalıştığımız dönem içerisindeki fetvâ eminleri için benzer uygulama söz konusu olmamıştır. Bu durum Fetvâ Eminliği'nin son yüzyılda kompleks bir yapıya kavuşmasıyla izah edilebilir. Yine bu dönemde kurumlarda yapılan reformlarla fetvâ eminlerinin yetki ve sorumluluk alanlarının daha belirgin hale getirilmesi, onlara aynı anda kadılık gibi yetki ve iş yükü itibariyle tam zamanlı çalışmayı gerektiren ikinci bir görevin verilmemesinde etkin olmalıdır. Ancak buradan fetvâ eminlerine tâlî sayılabilecek ikinci bir görevin verilmediği anlaşılmamalıdır. Nitekim ilmî alandaki yetkinlikleri ve birikimleri sebebiyle zaman zaman kendilerine verilen Meclis-i İntihâb-ı Hükkâm-ı Şer' üyeliği ve Mecelle Komisyonu üyeliği bu görevler arasında zikredilebilir.

Fetvâ eminliği görevi, ilmiyenin en üst mercii olan Şeyhülislamlığa gelişte önemli bir aşama olarak görülmelidir. Çünkü fetvâ eminliğine gelen kimseler, ilmiyenin geçmiş olduğu aşamaları kat etmelerinin yanı sıra, birçoğu Fetvâhâne'nin değişik kısımlarında görev yaparak tecrübe kazanımı sağlamışlardır. 1826 yılından itibaren fetvâ eminliği görevinde bulunduğunu tespit ettiğimiz on üç kişiden, dördü Şeyhülislamlık görevine yükselmişlerdir. Bunu azımsanmayacak bir sayı olarak değerlendirmekteyiz. Onun için Şeyhülislamlığa giden süreçte fetvâ eminliği; edinilen bilgilerin sahada uygulandığı, kurumun iç işleyişine vukûfiyetin sağlandığı ve her şeyden önemlisi teori ile pratiğin mezcedildiği önemli bir görevdir.

Şeyhülislamlığın kaldırılmasıyla birlikte Fetvâ Eminliği'nin bu çatı altındaki görevi son bulmuştur. Fetvâ Eminliği'nin, fetvâ

konusunda yürüttüğü misyonu, aralarında yapı itibariyle önemli farklılıklar bulunmakla birlikte, günümüzde Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde görev yapan Din İşleri Yüksek Kurulu'nun sürdürdüğünü söylemek gerekir. Elbette bu iki birimin kapsamlı bir şekilde mukayeseli tahlili başka bir çalışma konusudur. Ancak benzerlik noktasında birkaç örnek vermek gerekirse, o dönem sorulan fetvâların cevapları Fetvâ Eminliği bünyesindeki görevliler tarafından araştırılır iken; bugün Kurul'un bünyesindeki üyeler veya uzmanlar tarafından araştırılmaktadır. Yine benzer şekilde dönemin şifâhî cevap memurlarının yerine getirdiği görevi, bugün Kurul'daki görevliler ya yüz yüze, ya da halk arasında "Alo Fetvâ" olarak bilinen telefon hattıyla dinî sorulara cevap vererek îfâ etmektedir. Bununla birlikte, e-posta ve mektuplara cevap gibi kullanılan yöntemler, dinî soruların açıklığa kavuşturulmasında başvurulan uygulamalar arasında yer almaktadır.

EKLER

FETVÂ EMİNLERİ (1826-1922)

FETVÂ EMİNİ'NİN ADI	GÖREVE BAŞLAMA TARİHİ	GÖREVDEN AYRILMA TARİHİ
Mehmed Efendi (Gedizli)	2 Muharrem 1242/6 Ağustos 1826	27 Safer 1253/2 Haziran 1837
Mehmed Arif Efendi(Meşrebzâde) (İlk Kez)	27 Safer 1253/2 Haziran 1837	5 Şevval 1256/30 Kasım 1840
Mehmed Arif Efendi(Meşrebzâde) (İkinci Kez)	1259/1843-1844	Ramazan 1262/Ağustos-Eylül 1846
Mehmed Refik Efendi (İlk Kez)	Ramazan 1262/Ağustos-Eylül 1846	1272/1855-1856
Hasan Refet Efendi (Kara Müftü)	1272/1855-1856	24 Rebiulevvel 1274/12 Kasım 1857
Mehmed Refik Efendi (İkinci Kez)	24 Rebiulevvel 1274/12 Kasım 1857	12 Muharrem 1282/7 Haziran 1865
Halil Efendi (Filibeli)	12 Muharrem 1282/7 Haziran 1865	Rebiulevvel1283/Temmuz-Ağustos 1866
Halil Efendi (Amasyalı, Kara) (İlk Kez)	Rebiulevvel1283/Temmuz-Ağustos 1866	1285/1869
Mehmed Said Efendi	1285/1869	1288/1871-1872
Halil Efendi (Amasyalı, Kara) (İkinci Kez)	1288/1871-1872	15 Receb 1294/26 Temmuz 1877
Ömer Hilmi Efendi(Karinâbâdlı)	15 Temmuz 1293/27 Temmuz 1877	9 Şubat 1294/21 Şubat 1879

Mehmed Nuri Efendi (İstanbullu)	10 Şubat 1294/22 Şubat 1879	9 Eylül 1325/22 Eylül 1909
Mehmed Esad Efendi	10 Eylül 1325/23 Eylül 1909	11 Kanunusani 1328/24 Ocak 1913
Ahmed Tevfik Efendi (İstanbullu)	19 Safer 1331/28 Ocak 1913	20 Rebiulahir 1332/18 Mart 1914
Ali Haydar Efendi (Batumlu)	20 Rebiulahir 1332/18 Mart 1914	3 Ağustos 1332/16 Ağustos 1916
Ali Rıza Efendi (Muğlalı)	4 Ağustos 1332/17 Ağustos 1916	11 Rebiulewel 1341/1 Kasım 1922[1]

1 1 Kasım 1922'de TBMM tarafından Osmanlı saltanatının kaldırılmasıyla son Şeyhülislam Mehmed Nuri Medenî Efendi de görevini tamamlamıştır. Böylece Şeyhülislamlık son bulmuş ve buna paralel olarak bünyesi altındaki yapılanmaların da bu çatı altında faaliyetleri nihayete ermiştir.

FETVÂHÂNE GÖREVLİLERİ[1]

Fetvâ Emini

Fetvâ Emini Muavini

İLÂMÂT HEYETİ (ODASI)

- İlâmât-ı Şer'iyye Müdürü
- Heyet-i Temyîziyye
    - Müdür
    - Birinci Sınıf Mümeyyizler
    - İkinci Sınıf Mümeyyizler
    - Üçüncü Sınıf Mümeyyizler
    - Mümeyyiz Muavinleri
    - Taharrî-i Mesâ'il Memuru
    - Umûr-ı Tahrîriyye Memuriyeti
    - Mülahhis
- Heyet-i Tahrîriyye ve Kaydiyye
    - Evrak Memuru ve Muavinleri
    - İlâmât Başmukayyidi ve Muavinleri
    - Mübeyyizler
    - Taharrî-i Kuyûd Memurları ve Muavinleri
    - Hüccet Mukayyidleri ve Muavini

FETVÂ HEYETİ (ODASI)

- Sermüsevvid
- Fetvâ Müvezzi'i
- Şifâhî Cevap Memuru
- Murâfa'a Memurları
- Fetvâ İsteyenlere Şifâhen Cevap Veren Memurlar
- Fetvâ Tahrîr Memurları
- Hâfız-ı Kütüb

MÜLÂZİMÎN HEYETİ (ODASI)

- Baş Mülâzim
- İstiftâ Pusulası Yazmakla Görevli Mülazimler

1 MA, Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri, nr: 378, s. 3-7, (R. 1325/1909-10 yılına ait Fetvâhâne çalışanlarının isimleri ve vazifeleri hakkındaki talimatnâmeye göre). Karşılaştırmak için bkz: MA, Fetvâhâne Memurları Defterleri, nr: 67, s. 8-9.

FETVÂHÂNE GÖREVLİLERİ[1]

Fetvâ Emini
Fetvâ Emini Muavini

FETVÂ HEYETİ (ODASI)

- Reisülmüsevvidîn
- Reisülmüsevvidîn Muavini
- Şifâhî Cevap Memuru
- Şifâhî Cevap Memuru Muavinleri
- Zabt-ı Dâvâ Memurları
- Dairelerden ve Vilayetlerden Gelen
- İstiftâlar İçin Görevli Memurlar
- Müsted'iyât Memurları
- İstihzâr ve Tahrîr-i Fetvâ Memurları
- Hâfız-ı Kütüb
- Mukayyid
- Heyet-i Te'lîfiyye
- İstiftâ Muharrirleri

İLÂMÂT HEYETİ (ODASI)

- İlâmât Müdürü
- Birinci Sınıf Mümeyyizler
- İkinci Sınıf Mümeyyizler
- Üçüncü Sınıf Mümeyyizler
- Taharrî-i Mesâil Memurları

KALEM HEYETİ (ODASI)

- Kalem Müdürü
- Kalem Mümeyyizi
- Telhîs-i Muharrerât Memuru
- Tatbîk ve Taharrî-i Kuyûd Memurları
- Hulâsa-i İlâmât Memurları
- Tebyiz Memurları
- Evrak ve Harç Memurları

1 MA, Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri, nr: 378, s. 85-88, (R. 1336/1920 yılına ait Fetvâhâne çalışanlarının isimleri ve vazifeleri hakkındaki talimatnâmeye göre).

MEŞİHAT ve FETVÂHÂNE-İ ÂLÎ GÖREVLİLERİNİN MAAŞ TABLOSU[1]

ADI	GÖREVİ (MEMURİYETİ)	MAAŞI (Kuruş)	GÖREVE BAŞLAMA TARİHİ		GÖREVDEN AYRILMA TARİHİ	
			HİCRÎ	RÛMÎ	HİCRÎ	RÛMÎ
Cemalettin Efendi	Şeyhülislam	20000	5 Şaban 1330	7 Temmuz 1328	14 Safer 1331	10 Kanunusani 1328
Esad Efendi	Şeyhülislam	20000	15 Safer 1331	11 Kanunusani 1328		
Hayri Efendi	Şeyhülislam	20000				
Said Efendi	Müsteşar	6000	24 Ramazan 1329			
Hacı Evliya Efendi	Müsteşar	6000	1332	1330		

FETVÂHÂNE-İ ÂLÎ

Esad Efendi	Fetvâ Emini	10000				
Ahmed Tevfik Efendi	Fetvâ Emini	10000	19 Safer 1331	15 Kanunusani 1328		

1 MA, Merkez Memurları Sicil Defterleri, nr: 2051, s. 1-79. Sadece hicrî veya sadece rumî takvimin verildiği yerlerde, verilen tarihten hareketle verilmeyen tarihin tespiti yoluna gidilmiş ve metne eklenmiştir. Bununla birlikte az da olsa defterde okunamayan kısımların bulunduğunu ve şemada yer verilemediğini de ifade etmek gerekir.

Haydar Efendi	Fetvâ Emini	10000	20 Rebiulahir 1332	5 Mart 1330		
Hacı Ahmed Tevfik	Fetvâ Emaneti Muavini	5000	25 Zilhicce 1328	15 Kanunuevvel 1326		
Mustafa Asım Efendi	Fetvâ Emaneti Muavini	5000	9 Receb 1331	1 Haziran 1329		
Şeyh Zürkâ Efendi	Fetvâ Emaneti Muavini	5000	3 Cemaziyelevvel 1332	17 Mart 1330		
Hasan Hulki Efendi	Fetvâ Emaneti Muavini	5000	22 Cemaziyelevvel 1332	5 Nisan 1330		
Mustafa Asım Efendi	Fetvâ Odası Başmüsevvidi	5000			7 Cemaziyelahir 1331	1 Mayıs 1329
Ahmed Esad Efendi	Fetvâ Odası Başmüsevvidi	5000	9 Receb 1331	1 Haziran 1329		
Ahmed Esad Efendi	Fetvâ Emaneti Müvezzii	2000				
Hafız Hasan Efendi	Fetvâ Emaneti Müvezzii	2000	29 Receb 1331	21 Haziran 1329		
Eyüp Sabri Efendi	Şifâhî Cevap Memuru	1500	12 Safer 1330	19 Kanunusani 1327		
Bolulu Ahmed Efendi	Şifâhî Cevap Memuru	1500	25 Safer 1331	21 Kanunusani 1328		
Rizeli İbrahim Efendi	Şifâhî Cevap Memuru	1500+500	6 Rebiulevvel 1332	20 Kanunusani 1329		
Haydar Efendi	1. Sınıf Müsevvid	1000+250				
Nevşehirli Halil Efendi	1. Sınıf Müsevvid	1000+250	12 Safer 1330	10 Kanunusani 1327		
Seydişehirli Hasan Efendi	1. Sınıf Müsevvid	1000+250		1325		
Muharrem Lütfi Efendi	1. Sınıf Müsevvid	1000+250	1 Ramazan 1327	3 Eylül 1325		
Ahmed Efendi	1. Sınıf Müsevvid	1000				

Hüseyin Efendi	1. Sınıf Müsevvid	1000+250	25 Safer 1331	21 Kanunusani 1328		
Aydınlı Hasan Efendi	1. Sınıf Müsevvid	1000	1 Ramazan 1327	3 Eylül 1325		
Mehmed Zeki Efendi	1. Sınıf Müsevvid	1000+250	3 Şaban 1331	25 Haziran 1329		
Mustafa Asım Efendi	1. Sınıf Müsevvid	1000+250				
Abdurrahman Efendi	1. Sınıf Müsevvid	1000+250				
İslâm Efendi	1. Sınıf Müsevvid	1000+250				
Dağıstanlı Cemal Efendi	1. Sınıf Müsevvid	1000			1326	
Mehmed Azam Efendi	1. Sınıf Müsevvid	1000+250	28 Cemaziyelahir 1331	22 Mayıs 1329		
Trabzonlu Hüseyin Efendi	1. Sınıf Müsevvid	1000+250				
Mehmed Esad Efendi	1. Sınıf Müsevvid	1000				
İstanbullu Şevket Efendi	1. Sınıf Müsevvid	1000+250	4 Cemaziyelevvel 1332	18 Mart 1330		
Konyalı Ahmed Efendi	2. Sınıf Müsevvid	800				1329
Mehmed Efendi	2. Sınıf Müsevvid	800	3 Şaban 1331	25 Haziran 1329	6 Receb 1332	18 Mayıs 1330
Mehmed Zühdü Efendi	2. Sınıf Müsevvid	800	4 Cemaziyelevvel 1332	18 Mart 1330		
Abdullah Efendi	2. Sınıf Müsevvid	800+200		1328		
Ahmed Muhtar Efendi	2. Sınıf Müsevvid	800	1332	1330		
Fethullah Efendi	2. Sınıf Müsevvid	800	3 Şaban 1331	25 Haziran 1329		

Mehmed Faik Efendi	2. Sınıf Müsevvid	800	18 Ramazan 1331	8 Ağustos 1329		
Yozgatlı Osman Efendi	2. Sınıf Müsevvid	800	6 Rebiulevvel 1332	20 Kanunusani 1329		
Hüseyin Avni Efendi	2. Sınıf Müsevvid	800	6 Rebiulevvel 1332	20 Kanunusani 1329		
Oflu İbrahim Efendi	2. Sınıf Müsevvid	800	24 Safer 1331	20 Kanunusani 1328		
Atıf Efendi	2. Sınıf Müsevvid	800				
Mehmed Hikmet Efendi	2. Sınıf Müsevvid	800	1331			
Ahmed Hulusi Efendi	3. Sınıf Müsevvid	800		1328		
Ali Rıza Efendi	İlâmât Müdürü	5000	24 Safer 1331	20 Kanunusani 1328		
Hasan Hulki Efendi	İlâmât Müdür Muavini	4000	25 Cemaziyelahir 1332	8 Mayıs 1330		
Merzifonlu İsmail Efendi	1. Sınıf Mümeyyiz	3000	24 Rebiulahir 1332	9 Mart 1330		
Kemal Efendi	1. Sınıf Mümeyyiz	3000	9 Cemaziyelevvel 1331	3 Nisan 1329		
Sirozlu Eyüp Efendi	1. Sınıf Mümeyyiz	3000	28 Cemaziyelevvel 1332	11 Nisan 1330		
İsmail Efendi	2. Sınıf Mümeyyiz	2500		1330		
Fethullah Efendi	2. Sınıf Mümeyyiz	2500		1330		
Ali Bahri Efendi	2. Sınıf Mümeyyiz	2500	25 Safer 1331	21 Kanunusani 1328		
Halil Efendi	2. Sınıf Mümeyyiz	2500				
Hüseyin Efendi	2. Sınıf Mümeyyiz	2500	1331	1329		

Eyüp Efendi	2. Sınıf Mümeyyiz	2000	25 Safer 1331	21 Kanunusani 1328		
Abdülfeyyaz Efendi	2. Sınıf Mümeyyiz	2000	1332	1330		
Yakub Efendi	3. Sınıf Mümeyyiz	2000	4 Cemaziyelevvel 1332	18 Mart 1330		
Mustafa Efendi	3. Sınıf Mümeyyiz	2000	1332	1330		
Şevki Efendi	Mümeyyiz Muavini	1500				
Mehmed Zeki Efendi	Mümeyyiz Muavini	1500	28 Cemaziyelevvel 1332	11 Nisan 1330		
Debreli Cemal Efendi	Mümeyyiz Muavini	1000	29 Zilhicce 1332	5 Teşrinisani 1330		
Cemal Efendi	Mümeyyiz Muavini	1000	1332	1330		
Selahattin Efendi	Mümeyyiz Muavini	1500		1328		
Hasbi Efendi	Mümeyyiz Muavini	1500				1329
Yakub Efendi	Mümeyyiz Muavini	1500	27 Receb 1331	19 Haziran 1329		
Himmet Efendi	Mümeyyiz Muavini	1500	4 Cemaziyelevvel 1332	18 Mart 1330		
Şevket Efendi	Taharrî-i Mesâ'il Memuru	1500	4 Cemaziyelevvel 1332	18 Mart 1330		
Hafız Ahmed Efendi	İlâmât Odası 1. Sınıf Mübeyyiz	1500				
Merzifonlu Ahmed Efendi	1. Sınıf Mübeyyiz	1500		1269		
Sadeddin Efendi	Evrak Memuru	1500				

Şakir Efendi	İlâmât Odası Mukayyidi	1500				
Asım Efendi	İlâmât Odası Taharrî-i Kuyûd Memuru	1500				
Tahir Efendi	İlâmât Odası Telhis-i Muharrerat Memuru	1500	1286			
Elbistanlı Said Efendi	Taharrî-i Mesâil Memuru	1500				
Salih Efendi	2. Sınıf Müsevvid (Tekayyüd Muavini)	1000+250		1328		
Şevket Efendi	İlâmât Odası Tekayyüd Muavini	1000	9 Cemaziyelevvel 1331	3 Nisan 1329		
Mehmed Câzim Efendi	Hüccet Mukayyidi	1000+250	4 Cemaziyelevvel 1332	18 Mart 1330		
Konyalı Ahmed Efendi	Taharrî-i Kuyûd Memuru	1000+250	3 Şaban 1331	25 Haziran 1329		
Ali Himmet Efendi	Hüccet Mukayyidi	1000	28 Şaban 1327	1 Eylül 1325		
Hafız Galib Efendi	Hüccet Mukayyidi	1000+250	4 Cemaziyelevvel 1332	18 Mart 1330		
Mehmed Efendi	2. Sınıf Mübeyyiz	1000		1328		
Münib Efendi	İlâmât Odası Mukayyid Muavini	800+200		1330		
Hafız Hakkı Efendi	Evrak Memuru	800+200	14 Zilhicce 1332	21 Teşrinievvel 1330		
Mustafa Safvet Efendi	Evrak Memuru	800+200				

Hafız Galib Efendi	Taharrî-i Kuyûd Memuru	800		1328		1330
Mehmed Tevfik Efendi	Taharrî-i Kuyûd Memuru	800	1332	1330		
Hüseyin Efendi	İlâmât Odası Evrak Memuru	800				
Osman Raşid Efendi	İlâmât Odası Hüccet Mukayyidi	800+200				
Mehmed Emin Efendi	Fetvâhâne 2. Müsevvidi	800		1328		
Hafız Mehmed Efendi	Fetvâhâne 2. Müsevvidi	800	25 Safer 1331	21 Kanunusani 1328		
Ahmed Muhtar Efendi	Fetvâhâne 2. Müsevvidi	800	29 Muharrem 1332	15 Kanunuevvel 1329		
Mehmed Hikmet Efendi	Fetvâhâne Mülazimi	600				
Ahmed Hamdi Efendi	Fetvâhâne Mülazimi	600				
Erzurumlu Câzim Efendi	Fetvâhâne Mülazimi	600		1328	1331	1329
Mehmed Zühdü Efendi	Fetvâhâne Mülazimi	600	1331		1332	1330
Ahmed Muhtar Efendi	Fetvâhâne Mülazimi	600	1331	1329		
Mustafa Sahib Efendi	Fetvâhâne Mülazimi	600	1331	1329		
Şevket Efendi	Fetvâhâne Mülazimi	600	24 Muharrem 1332	10 Kanunuevvel 1329		
Hüseyin Hami Efendi	Fetvâhâne Mülazimi	600	6 Rebiulevvel 1332	20 Kanunusani 1329		
Ömer Nasuhi Efendi	Fetvâhâne Mülazimi	600	29 Muharrem 1332	15 Kanunuevvel 1329		

İbrahim Efendi	Müsevvid	600	29 Muharrem 1332	15 Kanunuevvel 1329		
Mustafa Efendi	Müsevvid	600	29 Muharrem 1332	15 Kanunuevvel 1329		
Hilmi Efendi	Müsevvid	600	29 Muharrem 1332	15 Kanunuevvel 1329		
Mehmed Tevfik Efendi	Fetvâhâne Mülazimi	400				
Ahmed Muhtar Efendi	2. Sınıf Müsevvid	400		1328	1331	1329
Yozgatlı Osman Efendi	2. Sınıf Müsevvid	400	24 Safer 1331	20 Kanunusani1328	1331	1329
Mehmed Emin Efendi	2. Sınıf Müsevvid	400	1331	1329		
Ömer Nasuhi Efendi	2. Sınıf Müsevvid	400	1331			
Hasan Fehmi Efendi	2. Sınıf Müsevvid	400	1332	1329		
Ahmed Hamdi Efendi	2. Sınıf Müsevvid	400	1332	1330		
Ahmed Rıfat Efendi	2. Sınıf Müsevvid	400	1332	1330		
Abdullah Şevki Efendi	2. Sınıf Müsevvid	400	1332	1330		
Abdurrahim Efendi	2. Sınıf Müsevvid	400	1333	1330		
Abdullah Efendi	Fetvâhâne İmamı	300				
İzzet Efendi	Fetvâhâne Müezzini	200				
Mustafa Efendi	Fetvâhâne Müezzini	200	19 Muharrem 1333	24 Teşrinisani 1330		
İsmail Efendi	Fetvâhâne Müezzini	200	19 Muharrem 1333	24 Teşrinisani 1330		
Ali Zeynel Abidin Efendi	Ders Vekili	5000				

MEŞİHAT ve FETVÂHÂNE GÖREVLİLERİNİN MAAŞLARI[1]

ADI	GÖREVİ	MAAŞI (Kuruş)
Haydarîzâde İbrahim Efendi	Şeyhülislam	20000
Mustafa Sabri Efendi	Şeyhülislam	20000
Said Efendi	Müsteşar	6000
Abdullah Efendi	Müsteşar	6000
Ali Rıza Efendi	Fetvâ Emini	10000[2]
Mustafa Asım Efendi	Fetvâ Emini Muavini	5000
Hasan Hulki Efendi	Fetvâ Emini Muavini	5000
Ahmed Esad Efendi	Reîsü'l-Müsevvidîn	5000
Hasan Efendi	Reîsü'l-Müsevvidîn Muavini	2500
İbrahim Efendi	Şifâhî Cevab Memuru	2500
Mustafa Asım Efendi	Fetvâhâne Müsevvidi	2500
Halil Efendi	Fetvâhâne Müsevvidi	2500
Ahmed İslam	Fetvâhâne Müsevvidi	1750+250
Ahmed Necati Efendi	Fetvâhâne Müsevvidi	1500+250
Muharrem Efendi	Fetvâhâne Müsevvidi	1500+250
Halil Vehbi Efendi	Fetvâhâne Müsevvidi	1500
Mehmed Azam Efendi	Fetvâhâne Müsevvidi	1500+250
Mehmed Zeki Efendi	Fetvâhâne Müsevvidi	1500
Abdurrahman Efendi	Fetvâhâne Müsevvidi	1500
Yusuf Zühdü Efendi	Fetvâhâne Müsevvidi	1500
Bafralı Mustafa Efendi	Fetvâhâne Müsevvidi	1500
Mehmed Atıf Efendi	Fetvâhâne Müsevvidi	1500

1 MA, Memûrîn Maaş-Yevmiye Defteri, nr: 2568, s. 1-78, Mart 1335-Şubat 1335/Mart 1919-Şubat 1919

2 Ali Rıza Efendi'nin fetvâ eminliğinden almış olduğu maaşına ilave olarak, Dersiâmlıktan 1200 kuruş, Medrese-i Kudat Müderrisliği'nden 1500 kuruş aldığı sayfanın üst kısmına ilave edilmiştir (MA, Memûrîn Maaş-Yevmiye Defteri, nr: 2568, s. 3-4).

Osman Raşid Efendi	Fetvâhâne Müsevvidi	1500+250
Abdullah Fahri Efendi	Fetvâhâne Müsevvidi	1500
Hüseyin Hamid Efendi	Fetvâhâne Müsevvidi	1500
Emin Efendi	Fetvâhâne Müsevvidi	1250+250
İbrahim Efendi	Fetvâhâne Müsevvidi	1250+250
Zühdü Efendi	Fetvâhâne Müsevvidi	1250
İbrahim Vehbi Efendi	Fetvâhâne Müsevvidi	1150+100
Yozgatlı Osman Efendi	Fetvâhâne Müsevvidi	1000+250
Hasan Fehmi Efendi	Fetvâhâne Müsevvidi	1000+250
Faik Efendi	Fetvâhâne Müsevvidi	1000+250
Haydar Efendi	Te'lîf-i Mesâil Şubesi Müdürü	2500
Hasan Fehmi Efendi	Te'lîf-i Mesâil Şubesi Âzâsı	1750
Hasan Necmeddin Efendi	Te'lîf-i Mesâil Şubesi Âzâsı	1750
Hakkı Efendi	Te'lîf-i Mesâil Şubesi Âzâsı	1500
Mustafa Safvet Efendi	Te'lîf-i Mesâil Şubesi Âzâsı	1500
Ahmed Muhtar Efendi	Te'lîf-i Mesâil Şubesi Başkatibi	1250
Ahmed Hamdi Efendi	İlâmât Müdürü	4000+1000
Mustafa Tevfik Efendi	İlâmât Müdürü	4000+1000
Mustafa Hasbi Efendi	İlâmât Mümeyyizi	2500+250
Yakub Efendi	İlâmât Mümeyyizi	2500
Mehmed Fethullah Efendi	İlâmât Mümeyyizi	2500
Ahmed Hamdi Efendi	İlâmât Mümeyyizi	2000
Said Efendi	İlâmât Mümeyyiz Muavini	1750
Şevket Efendi	İlâmât Mümeyyiz Muavini	1500
Cemal Efendi	İlâmât Mümeyyiz Muavini	1500+250
Şevki Efendi	İlâmât Mümeyyiz Muavini	1750+250
Asım Efendi	İlâmât Müsevvidi	2000
Hüseyin Galib Efendi	İlâmât Müsevvidi	1500
Mehmed Hikmet Efendi	İlâmât Müsevvidi	1250+250

Mehmed Tevfik Efendi	İlâmât Müsevvidi	1250+250
Hasan Saadeddin Efendi	Fetvâhâne Kalem Mümeyyizi	1750
Hafız Tahir Efendi	Telhîs-i Muharrerât Memuru	1750
Abdurrahman Efendi	Pusula Odası Mülazimi	1000+150
Salih Zeki Efendi	Pusula Odası Mülazimi	1000
Abdullah Efendi	Pusula Odası Mülazimi	1000
Mehmed Emin Efendi	Meşihat Mektûbî Kalemi	4000+500
Ahmed Fevzi Efendi	Mektûbî Kalemi Mümeyyizi	2500+100
Ahmed Nuri Efendi	Mektûbî Kalemi 2. Sınıf Mümeyyizi	2200
Aziz Efendi	Mektûbî Kalemi Katibi	1450+300
Mehmed Efendi	Mektûbî Kalemi	1200+200
Mehmed Nuri Efendi	Mektûbî Kalemi	1200
Hüdâî Efendi	Mektûbî Kalemi	400+400
Hasan Lütfü Efendi	Evrak Müdürü	4000
Said Efendi	Evrak Müdürü	3000+500
Said Efendi	Evrak Kalemi Mümeyyizi	2000
Rüşdü Efendi	Evrak Kalemi 2. Sınıf Mümeyyizi	1900
Ahmed Zühdü Efendi	Evrak Kalemi 2. Sınıf Katibi	800+200
Osman Efendi	Evrak Kalemi 3. Sınıf Katibi	600

BİBLİYOGRAFYA

I. ARŞİV KAYNAKLARI

A- BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

Bâbıâlî Sadaret Âmedî Kalemi Evrakı (A.AMD)
nr: 16/79, 34/11.

Bâbıâlî Sadaret Divân Kalemi Evrakı (A.DVN)
nr: 136/67.

Bâbıâlî Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.DVN.MHM)
nr: 26/51.

Bâbıâlî Sadaret Müteferrik Evrakı (A.M)
nr: 1/35.

Bâbıâlî Sadaret Mektubî Kalemi Evrakı (A.MKT.)
nr: 7/10, 9/97, 13/73, 18/75, 19/32, 26/60, 55/45, 64/96, 71/72, 72/48, 73/10, 87/67, 88/54, 89/2, 91/59, 96/66, 132/8, 132/74, 132/85, 133/9, 136/95, 138/72, 139/72-1, 147/55, 147/72, 147/89, 149/92, 150/81, 177/80.

Bâbıâlî Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı (A.MKT.MHM)
nr: 334/15, 334/70, 362/91.

Bâbıâlî Sadaret Meclis-i Vâlâ Evrakı (A.MKT.MVL)
nr: 79/3.

Bâbıâlî Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devâir Evrakı (A.MKT.NZD)
nr: 4/27, 9/21, 9/22, 10/31, 264/76.

Bâbıâlî Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilâyât Evrakı (A.MKT.UM)
nr: 1/24, 8/88, 13/7-4, 14/81, 304/78.

Cevdet Tasnifi Adliye Evrakı (C.ADL)
nr: 53/3201, 64/3828, 74/4473, 81/4868, 84/5083, 87/5250, 94/5651, 99/5967, 100/6025, 100/6026.

Cevdet Tasnifi Dahiliye Evrakı (C. DH)
nr: 28/1383.

Cevdet Tasnifi Saray Evrakı (C.SM)
nr: 32/1603.

Dahiliye Mektubî Kalemi Evrakı (DH.MKT.)
nr: 832/12, 1544/102.
Dosya Usulü İradeler Evrakı (DUİT.)
nr: 61/24.
Hatt-ı Hümâyûn Tasnifi Evrakı (HAT)
nr: 294/17477, 379/20520-E, 423/21760, 424/21806, 492/24086, 552/27210, 552/27287, 772/36198, 772/36199, 772/36201-A, 1322/51641-Ç, 1328/51819, 1330/51893, 1572/32, 1584/51.
Satın Alınan Evrak Ali Fuat Türkgeldi Evrakı (HSD.AFT)
nr: 14/240.
İrade Tasnifi Askeriye Evrakı (İ.AS)
nr: 85/1327-Ca085.
İrade Tasnifi Dahiliye Evrakı (İ.DH)
nr: 26/1248, 59/2896, 220/13026, 334/15, 413/27379, 498/33817, 523/36074, 993/78446.
İrade Tasnifi Dosya Usulü Evrakı (İ.DUİT)
nr: 3/68, 14/43, 15/2, 15/11, 15/13, 15/15, 15/22, 15/23, 15/28, 15/30, 15/34, 17/54.
İrade Tasnifi Hususî Evrakı (İ.HUS)
nr: 103/1320/Z-115.
İrade Tasnifi İlmiye Evrakı (İ.İLM)
nr: 2/1317/B-3, 2/1317/B-4.
İrade Tasnifi Meclis-i Mahsûs Evrakı (İ.MMS)
nr: 186/1332/Ş-09.
İrade Tasnifi Meclis-i Vâlâ Evrakı (İ.MVL)
nr: 350/15246, 461/20772.
İrade Tasnifi Şura-yı Devlet Evrakı (İ.ŞD)
nr: 43/2306.
İrade Tasnifi Taltifat Evrakı (İ.TAL)
nr: 10/1310/Ca-148, 48/1311/N-138.
Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.)
nr: 5486.
Maarif Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı (MF.MKT)
nr: 8/13.
Meclis-i Vükela Mazbataları Evrakı (MV.)
nr: 127/3, 166/33, 184/51, 189/44, 224/32, 224/33, 235/176, 257/80, 257/119, 258/45.
Yıldız Esas Evrakı (Y.EE)
nr: 10/60, 10/72, 14/41, 14/163.
Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV)
nr: 195/114, 302/74.
Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Jurnaller Evrakı (Y.PRK.AZJ)
nr: 20/75.

Yıldız Perakende Başkitabet Dairesi Maruzatı Evrakı (Y.PRK.BŞK)nr: 54/99, 79/39.

Yıldız Perakende Evkaf Nezareti Maruzatı Evrakı (Y.PRK.EV) nr: 3/28.

Yıldız Perakende Evrakı Meşihat Dairesi Maruzatı Evrakı (Y.PRK.MŞ) nr: 2/92, 3/66, 5/44, 5/54, 5/99, 6/93.

Yıldız Perakende Şehremaneti Maruzatı Evrakı (Y.PRK.ŞH) nr: 2/92, 11/46.

B- İSTANBUL MÜFTÜLÜĞÜ MEŞİHAT ARŞİVİ (MA)

Fetvâhâne Memurları Defterleri, nr: 65, 66, 67.

Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defteri, nr: 378.

Sicil-i Ahvâl Defterleri, c. I, II, III, IV, VI, VII.

Memurîn Maaş-Yevmiyye Defteri, nr: 2568.

Merkez Memurları Sicil Defterleri, nr: 2051, 2052.

Meşihat Arzları ve İradelere Mahsus Kayıt Defterleri, c. I, II, V.

C- İSTANBUL MÜFTÜLÜĞÜ ŞER'İYE SİCİLLERİ ARŞİVİ (İŞSA)

Sicil Dosyaları, nr: 4, 8, 13, 17, 25, 31, 34, 37, 41, 44, 48, 58, 62, 63, 521, 647, 906, 1126, 1206, 1512, 2575.

II. BELGESEL KAYNAKLAR

A- DÜSTURLAR

1. Tertip, Matbaa-i Osmâniye, Dersaâdet 1329, c. I.

_________, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1289, c. II.

_________, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1299, c. IV.

_________, Ankara Devlet Matbaası, Ankara 1939, c. VI.

2. Tertip, Matbaa-i Osmâniye, Dersaâdet 1329, c. I.

_________, Matbaa-i Osmâniye, Dersaâdet 1330, c. II-III.

_________, Matbaa-i Âmire, Dersaâdet 1331, c. IV.

_________, Matbaa-i Âmire, Dersaâdet 1334, c. VI.

_________, Matbaa-i Evkaf Matbaası, İstanbul 1928, c. VIII.

B- DEVLET SALNÂMESİ (SALNÂME-İ DEVLET-İ ALİYYE-İ OSMÂNİYYE)

sene 1265, s. 61-70; sene 1266, s. 33-40; sene 1267, s. 61-68; sene 1268, s. 59-66; sene 1269, s. 60-68; sene 1270, s. 67-75; sene 1271, s. 57-64; sene 1272, s. 53-55; sene 1273, s. 52-54;

sene 1274, s. 55-57; sene 1275, s. yok (ilmiye başlığı);
sene 1276, s. yok (ilmiye başlığı); sene 1277, s. 57-61; sene 1278, s. 57-61;
sene 1279, s. 55-59; sene 1280, s. 55-59; sene 1281, s. 53-57;
sene 1282, s. 45-49; sene 1283, s. 49-53; sene 1284, s. 59-63;
sene 1285, s. 65-69; sene 1286, s. 65-69; sene 1287, s. 67-73;
sene 1288, s. 81-88; sene 1289, s. 88-95; sene 1290, s. 70-77;
sene 1291, s. 70-77; sene 1292, s. 73-80; sene 1293, s. 75-82;
sene 1294, s. 162-194; sene 1295, s. 166-186; sene 1296, s. 93-101;
sene 1297, s. 109; sene 1298, s. 111-115; sene 1299, s. 159-174;
sene 1299 (otuz sekizinci defa), s. 54-55; sene 1301, s. 137-145;
sene 1302, s. 159-168; sene 1303, s. 141-154; sene 1304, s. 151-157;
sene 1305, s. 142-149; sene 1306, s. 166-176; sene 1307, s. 176-187;
sene 1308, s. 178-191; sene 1309, s. 194-207; sene 1310, s. 198-210;
sene 1311, s. 206-220; sene 1312, s. 214-228; sene 1313, s. 218-232;
sene 1314, s. 222-236; sene 1315, s. 146-152; sene 1316, s. 162-169;
sene 1317, s. 162-169; sene 1318, s. 168-176; sene 1319, s. 176-191;
sene 1320, s. 182-193; sene 1322, s. 214-225; sene 1323, s. 230-241;
sene 1324, s. 254-265; sene 1325, s. 242-257; sene 1326, s. 246-261;
sene 1327, s. 120-128; sene 1328, s. 116-124; sene 1334, s. 138-143.

III. SÜRELİ YAYINLAR

Ceride-i İlmiye, c. I, sy: 4, Şevval 1332.
c. I, sy: 7, Muharrem 1333.
c. II, sy: 17, Zilkade 1333.
c. V, sy: 51, Rebiulevvel 1338.

IV. KİTAP, MAKALE VE TEZLER

ABDURRAHMAN ŞEREF, Tarih Musâhabeleri, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1339.

_________, "Sultan Abdülaziz'in Vefatı", Türk Tarih Encümeni Mecmuası, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1340, nr: 6 (83), s. 321-335.

Açıklamalı Mecelle (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye), haz: Ali Himmet Berki, Hikmet Yayınları, İstanbul 1979.

AHMED ATA, Tayyarzâde, Târîh-i Ata, Şeyh Yahya Efendi Matbaası, İstanbul 1291, c. III.

AHMED b. HANBEL, Ebû Abdillâh eş-Şeybânî, Müsned, thk: Şuayb Arnavud, Müessesetü Risâle, yy., 1999, c. XI.

AHMED CEVDET PAŞA, Târîh-i Cevdet, Matbaa-i Osmâniye, İstanbul 1309, c. XII.

_________, Tezakir(1-12), yay: Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1953.

_________, Tezâkir(40-Tetimme), yay: Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1967.

AHMED LÜTFİ, Tarih, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1290, c. I; İstanbul 1302, c. V.

_________, Mir'ât-ı Adâlet, İstanbul 1304.

AHMED REFİK, "Osmanlı Şeyhülislâmlarının Terâcim-i Ahvâli", İlmiye Salnâmesi, Dârülhilâfetilaliyye, İstanbul 1334, s. 322-641.

AHTERÎ, Mustafa b. Şemseddin, Ahterî-i Kebîr, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1310, c. II.

AKDAĞ, Mustafa, "Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş Devrinde Esas Düzen", Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara 1965, c. III, sy: 4-5, s. 139-156.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, Osmanlı Kanunnâmeleri, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1990, c. I; İstanbul 1992, c. IV.

_________, "Ebüssuûd Efendi", DİA, İstanbul 1994, c. X, s. 365-371.

_________, "İ'lâm", DİA, İstanbul 2000, c. XXII, s. 72-73.

_________, "İslam Hukukunun Osmanlı Devletinde Tatbiki: "Şer'iyye Mahkemeleri ve Şer'iyye Sicilleri", İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sy: 14, 2009, s. 13-48.

AKGÜNDÜZ, Murat, Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislâmlık, Beyan Yayınları, İstanbul 2002.

_________, "Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislâmlık Müessesesi", Yeni Ümit, Nisan-Mayıs-Haziran 2008, sy: 80, www.yeniumit.com.tr/konular.php?sayi_id=80&konu_id=1155&yumit=bolum2, 02.07.2011.

AKMAN, Mehmet, "Kilise ve Havraların İslâm-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri", İlam Araştırma Dergisi, c. I, sy: 2 (Temmuz-Aralık 1996), s. 133-145.

_________, Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004.

AKMAN, Zekeriya, Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiye, DİB Yayınları, Ankara 2009.

ALBAYRAK, Sadık, Son Devir Osmanlı Uleması(İlmiye Ricalinin Teracim-i Ahvali), Zafer Matbaası, İstanbul 1980, c. I-III; İstanbul 1981, c. IV-V.

ALİ EMÎRÎ, "Meşîhat-i İslâmiyye Tarihçesi", İlmiye Salnâmesi, Dârülhilâfetilaliyye, İstanbul 1334, s. 304-320.

ALİ HAYDAR EFENDİ, Hoca Emin Efendi-zâde, Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm, İstanbul 1330, c. I-IV.

ALTINBAŞ, Vamık Şükrü, "Fetvâ Eminleri", DAD, Ekim 1963, c. II, sy: 10, s. 23-26; Kasım 1963, c. II, sy: 11, s. 24-25; "Mehmed Muhyiddîn Efendi" DAD, Aralık 1963, c. II, sy: 12, s. 17; "Veli Yegân Efendi-Âbâdî Mehmed Çelebi-Ahmed Çelebi", DAD, Şubat-Mart 1964, c. III, sy: 2-3, s. 61; "Müderris-zâde Mehmed Efendi-Ali Efendi-Mustafa Bin Mehmed Efendi", DAD, Nisan 1964, c. III, sy: 4, s. 123; "Sefer Efendi-zâde Yahyâ Efendi-Hüsam Efendi-Osman Efendi",

DAD, Mayıs 1964, c. III, sy: 5, s. 155; "Ahmed Efendi-Mustafa Efendi-Esîrî Mehmed Efendi", DAD, Haziran-Temmuz 1964, c. III, sy: 6-7, s. 187; "Esîrî Mehmet Efendi", DAD, Ağustos-Eylül 1964, c. III, sy: 8-9, s. 220; "Baba-zâde Abdülkadir Sinâyî Efendi-Ahmed Efendi", DAD, Ekim-Kasım 1964, c. III, sy: 10-11, s. 251; "Müvezzi-zâde Ahmed Efendi-Şeyh-zâde Mehmed Efendi", DAD, Aralık 1964, c. III, sy: 12, s. 279; "Abdü'l-Fettah Efendi-Sarı Abdullah Efendi", DAD, Mart-Nisan 1965, c. IV, sy: 3-4, s. 58; "Ankaravî Mehmed Efendi", DAD, Mayıs-Haziran 1965, c. IV, sy: 5-6, s. 93; "Mehmed Atâullah Efendi", DAD, Temmuz-Ağustos 1965, c. IV, sy: 7-8, s. 123; "Şeyhî Mehmed Efendi-Mehmed Efendi", DAD, Eylül 1965, c. IV, sy: 9, s. 158; "Mahmud Efendi, İbn-i Mahmûd Bin Mahmûd-Mehmed Efendi", DAD, Ekim-Kasım 1965, c. IV, sy: 10-11, s. 188; "Ahmed Efendi-Mehmed Kâmi Efendi", DAD, Ocak-Şubat 1966, c. V, sy: 1-2, s. 28-29; "Yenişehirli Abdullah Efendi", DAD, Mayıs 1966, c. V, sy: 5, s. 112-113; "Yahyâ Kâmî Efendi-Ömer Efendi", DAD, Ekim 1966, c. V, sy: 10, s. 283-284; "Ahmet Efendi-Ali Sâcidî Efendi" DAD, Mart 1967, c. VI, sy: 3, s. 78; "Mehmed Selim Efendi", DAD, Mart-Nisan 1968, c. VII, sy: 70-71, s. 83-85; "Mehmed Fıkhî Efendi", DAD, Ekim 1968, c. VII, sy: 77, s. 252; "Abdullah Vassâf Efendi", DAD, Kasım-Aralık 1969, c. VIII, sy: 90-91, s. 375-377; "Ebû İshak-zâde Mehmed Es'ad Efendi-Hâfız Halil Efendi", DAD, Ocak-Şubat 1970, c. IX, sy: 92-93, s. 41-42; "Mehmed Efendi-Ahmed Efendi", DAD, Mart-Nisan 1970, c. IX, sy: 94-95, s. 119; "Ebû Bekir Efendi", DAD, Mayıs-Haziran 1970, c. IX, sy: 96-97, s. 187-188; "Osman Efendi", DAD, Temmuz-Ağustos 1970, c. IX, sy: 98-99, s. 253.

ALTUNSU, Abdülkadir, Osmanlı Şeyhülislâmları, Ay Yıldız Matbaası, Ankara 1972.

ARNUS, Mahmud b. Muhammed, Târîhu'l-Kazâ fi'l-İslâm, Matbaatü'l-Mısriyye, Kahire ty.

ARSLAN, Emine, "Osmanlı Dönemi Nukûllü Fetvâ Mecmuaları", Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, sy: 5, 2008 (Bahar), s. 131-153.

________, Nukûllü Fetva Mecmûaları ve Mehmed Fıkhî'nin el-Ecvibetü'l-Kâni'a Adlı Eserinin Bunlar Arasındaki Yeri, İstanbul 2010, (Basılmamış Doktora Tezi).

ARTUK, İbrahim- ARTUK, Cevriye, Osmanlı Nişanları, İstanbul Matbaası, İstanbul 1967.

________, "Nişan", DİA, İstanbul 2007, c. XXXIII, s. 154-156.

ARUÇİ, Muhammed, "Mehmed Refik Efendi", DİA, Ankara 2003, c. XXVIII, s. 517-518.

ATÂÎ, Nev'izâde, Hadâiku'l-Hakâik fî Tekmileti'ş-Şakâik, İstanbul 1268, c. I.

________, Hadâiku'l-Hakâik fî Tekmileti'ş-Şakâik, nşr: Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989.

ATAR, Fahrettin, "İftâ Teşkilâtının Ortaya Çıkışı", MÜİFD, İstanbul 1985, sy: 3, s. 19-48.

_________, "Fetva", DİA, İstanbul 1995, c. XII, s. 486-496.

_________, İslâm Adliye Teşkilatı, DİB Yayınları, Ankara 1999.

_________, ORTAYLI, İlber, "Kadı", DİA, İstanbul 2001, c. XXIV, s. 66-73.

_________, GEDİKLİ, Fethi, "Kazâ", DİA, Ankara 2002, c. XXV, s. 113-119.

AVCI, Mustafa, Osmanlı Hukukunda Suçlar ve Cezalar, Gökkubbe Yayınları, İstanbul 2004.

AYDIN, Bilgin, "Salnâme", DİA, İstanbul 2009, c. XXXVI, s. 51-54.

_________, YURDAKUL, İlhami - KURT, İsmail, Şeyhülislamlık (Bâb-ı Meşihat) Arşivi Defter Kataloğu, İSAM Yayınları, İstanbul 2006.

AYDIN, M. Akif, "Ali Haydar Efendi, Büyük", DİA, İstanbul 1989, c. II, s. 396.

_________, "Düstur", DİA, İstanbul 1994, c. X, s. 48-49.

_________, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye", DİA, Ankara 2003, c. XXVIII, s. 231-235.

BAĞDÂDÎ, Ebu Bekir Ahmed b. Ebil'l-Hasan el-Hatib, el-Fakîh ve'l-Mütefakkih, thk: Yusuf el-Azâzî, Mektebetü't-Teviyyeti'l-İslâmiyye, Mısır 2006, c. II.

BALTA, Evengelia – OĞUZ, Mustafa, Livâ-i Resmo, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2009.

BALTACI, Cahit, "Arpalık", DİA, İstanbul 1991, c. III, s. 392-393,

BARDAKOĞLU, Ali, "Diyet", DİA, İstanbul 1994, c. IX, s. 473-479.

BARKAN, Ömer Lütfi, "Türkiye'de Din ve Devlet İlişkileri", Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri –Seminere Sunulan Bildiriler-, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1975, s. 49-97.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Başbakanlık Basımevi, İstanbul 2000.

BAŞGİL, Ali Fuat, Din ve Lâiklik, Yağmur Yayınevi, İstanbul 1962.

BAYINDIR, Abdülaziz, "Osmanlı Adlî Teşkilâtı", Yeni Türkiye 701 Osmanlı Özel Sayısı, Ocak-Şubat 2000 Ankara, yıl: 6, sy: 31, c. I, s. 667-685.

BAYSUN, M. Cavid, "Cemâlî", İA, Eskişehir 1997, c. III, s. 85-88.

_________, "Ebussu'ûd Efendi", İA, Eskişehir 1997, c. IV, s. 92-99.

BERKÎ, Ali Himmet, İslâmda Kaza, Yargıçoğlu Matbaası, Ankara 1962.

_________, "Osmanlı Türklerinde Yüksek İftâ Makamı", DİB Dergisi, Ankara 1970, IX/102-103, s. 423-427.

BİLMEN, Ömer Nasuhi, Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu, Bilmen Basımevi, İstanbul 1967, c. I; İstanbul 1970, c. VIII.

BURSALI, Mehmed Tahir, Osmanlı Müellifleri, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1333, c. I-II.

CEBECİ, İsmail, Ceride-i İlmiyyede Yer Alan Fetvâlar, İstanbul 2001, (Yüksek Lisans Tezi).

_________, Ceride-i İlmiyye Fetvaları, Klasik Yayınları, İstanbul 2009.

CEVHERÎ, İsmail b. Hammâd, es-Sıhâh Tâcu'l-Luga ve Sıhahu'l-Arabiyye, thk: Ahmed Abdulgafûr Atar, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Mısır 1377, c. VI.

CEYHAN, Abdullah, Gedizli Hafız Mehmed Efendi, Ankara 1992, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

_________, "Osmanlı Devri Müderris, Kadı ve Fetva Eminlerinden Gedizli Hafız Mehmed Efendi", Diyanet İlmi Dergi, Temmuz-Ağustos-Eylül 1993, c. XXIX, sy: 3, s. 11-24.

_________, "Gedizli Mehmed Efendi", DİA, İstanbul 1996, c. XIII, s. 550-551.

CİCİ, Recep, Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları: Kuruluştan Fatih Devrine Kadar, Arasta Yayınları, Bursa 2001.

_________, "Sofya Kiril ve Metodiy Milli Kütüphanesi'nde Bulunan İslâm Hukuku İle İlgili Yazma Eserler", İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, Konya (Nisan)2005, sy: 5, s. 341-400.

_________, "Osmanlı Klâsik Dönemi Fıkıh Kitapları", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi(Türk Hukuk Tarihi Sayısı), c. III, sy: 5, 2005, s. 215-248.

ÇAKIR, Coşkun, Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi, Küre Yayınları, İstanbul 2001.

ÇATALCALI, Ali Efendi, Kitâb-ı Fetâvâ-yı Ali Efendi, DİB Kütüphanesi, nr: 3671.

ÇEŞMÎ-ZÂDE, Mehmed Halis Efendi, Hulâsatü'l-Ecvibe, nşr: Çeşmî-zâde Mehmed Midhat, Ruşen Matbaası, İstanbul 1325, c. I.

ÇEŞMÎ-ZÂDE, Mustafa Reşid, Çeşmî-zâde Tarihi, haz: Bekir Kütükoğlu, İstanbul 1959.

ÇETİN, Birol, "Osmanlı Devlet Yönetiminde Teşvik ve Ödüllendirme", Yeni Türkiye -701 Osmanlı Özel Sayısı I-, Ocak-Şubat 2000, sy: 31, s. 503-511.

ÇEVİK, Mümin, İslâm Hukukunda İçtihad, Mezhep Taassubu ve Osmanlı Uygulaması, İstanbul 2002, (Basılmamış Doktora Tezi).

DAĞCI, Şamil, İslâm Ceza Hukukunda Şahıslara Karşı Müessir Fiiller, DİB Yayınları, Ankara 1996.

_________, "Hükûmet-i Adl", DİA, İstanbul 1998, c. XVIII, s. 463-464.

_________, "Kısas", DİA, Ankara 2002, c. XXV, s. 488-495.

DANIŞMAN, Zuhuri, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, Yeni Matbaa, İstanbul 1966, c. XI; Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul 1966, c. XII.

DANİŞMEND, İsmail Hami, Osmanlı Tarihi Kronolojisi, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1947, c. I.

DEDE EFENDİ, Minkârî-zâde Mehmed, Tercüme-i Siyâset-nâme, çev: Mehmed Arif, Takvimhâne-i Âmire Matbaası, İstanbul 1859.

DEMİRCİ, Fatih, Islahat Fermanı ve Müsâvât Meselesi, Ankara 1999, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

DEMİRCİ, İslâm, Osmanlı Meşihat Makamına Bağlı Te'lif-i Mesâil Şubesinin Kuruluşu ve İslam Hukuku Alanında Yaptığı Çalışmalar, İstanbul 2002, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

DEMİREL, Derya, Osmanlı Devleti'nde Sultaniler ve İdadiler, Samsun 2007, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

DURSUN, Davut, Yönetim-Din İlişkileri Açısından Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din, İşaret Yayınları, İstanbul 1989.

________, Din Bürokrasisi, İşaret Yayınları, İstanbul 1992.

DÜZDAĞ, M. Ertuğrul, Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1972.

DÜZENLİ, Pehlül, İstanbul Müftülüğü Kütüphânesi'nde Bulunan Meşîhat Fetvâları, İstanbul 1995, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

________, "Şeyhülislam Ebussuûd Efendi Fetvâları Işığında Osmanlı Sünnîliği", Marife: Bilimsel Birikim, 2005, c. V, sy: 3, s. 259-286.

________, Osmanlı Hukukçusu Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi ve Fetvâları, Konya 2007, (Basılmamış Doktora Tezi).

EBÛ DÂVUD, Süleyman b. el-Eş'âs es-Sicistânî, Sünenü Ebî Dâvud, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut ty, c. I.

ECER, Vehbi, "İctimâî Hayat ve Kültür Tarihi Bakımından Fetva Kitaplarının Önemi", Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi –Prof. M. Tayyib Okiç Armağanı-, Sevinç Matbaası, Ankara 1978, s. 251-265.

EKİNCİ, Ekrem Buğra, Osmanlı Mahkemeleri, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2004.

________, Osmanlı Hukuku, İstanbul 2008, www.ekrembugraekinci.com/pdfs/osmanli.pdf , 25.04.2011.

ELDEM, Edhem, İftihar ve İmtiyaz: Osmanlı Nişan ve Madalyaları Tarihi, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2004.

el-Mu'cemü'l-Vasît, haz: Heyet, Çağrı Yayınları, İstanbul 1996, c. II.

ENGELHARD, E., Türkiye ve Tanzimat, trc: Ali Reşad, Mürettibîn-i Osmâniye Matbaası, İstanbul 1328.

ERASLAN, Sadık, Meşihat-i İslâmiyye ve Cerîde-i İlmiye-Osmanlılarda Fetva Makamı ve Yayın Organı-, DİB Yayınları, Ankara 2009.

ERCAN, Özlem, "Kâmî Mehmed Efendi ve Firûznâme", UÜFEFSBD, yıl: 3, sy: 3, 2002, s. 115-135.

ERCAN, Yavuz, Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler-Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları-, Turhan Kitabevi, Ankara 2001.

________, Tarih Araştırmalarında Yöntem ve Teknik, Turhan Kitabevi, Ankara 2010.

ERGİN, Hayri, 18. yy. Fetvalarına Göre Osmanlı'da Günlük Hayat (Behcetü'l-Fetava) Örneği, Ankara 2006, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

ERGİN, Osman, Türkiye Maarif Tarihi, Osmanbey Matbaası, İstanbul 1939, c. I; Eser Neşriyat, İstanbul 1977, c. I-II.

ERTAN, Veli, Tarihte Meşihat Makamı İlmiye Sınıfı ve Meşhur Şeyhülislamlar, Bahar Yayınevi, İstanbul 1969.

ERÜRETEN, Metin, Osmanlı Madalyaları ve Nişanları, çev: Erhan Uzsay, Kişisel Yayınları, İstanbul 2002.

ERYILMAZ, Bilal, Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme, İşaret Yayınları, İstanbul 1992.

_________, Osmanlı'da Millet Sistemi, Ağaç Yayınları, İstanbul 1992.

ESAD EFENDİ, Sahhâflar Şeyhi-zâde Mehmed, Üss-i Zafer, Süleyman Efendi Matbaası, İstanbul 1243.

EYİCE, Semavi, "Ağakapısı", DİA, İstanbul 1988, c. I, s. 462-464.

_________, SAKAOĞLU, Necdet, "Ağa Kapısı", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayınları, İstanbul 1993, c. I, s. 94-95.

FATMA ALİYE, Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı, Kanaat Matbaası, Dersaâdet 1332.

FEDAYİ, Cemal, "Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislamlık Kurumu", Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, c. VI, s. 447-452.

FERHÛN, Burhâneddîn Ebi'l-Vefâ İbrâhim Şemseddîn Ebî Abdillâh Muhammed, Tebsıratü'l-Hükkâm fî Usûli'l-Akziyye ve Menâhici'l-Ahkâm, Matbaatü'l-Âmire, Mısır 1301, c. I.

FERRÂ, Ebû Ya'lâ Muhammed b. Hüseyn, el-Ahkâmu's-Sultâniyye, Mısır 1966.

FEYZİOĞLU, Hamiyet Sezer, Tanzimat Döneminde Kadılık Kurumu ve Şer'î Mahkemelerde Düzenlemeler, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2010.

FEYZULLAH EFENDİ, Fetâvâ-yı Feyziye, haz: Süleyman Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul 2009.

FİLİPELİ, A. Halil Fevzi, Afgani'ye Reddiye, sad: Sadık Albayrak, Sabah Gazetesi Kültür Yayınları, İstanbul 1976.

FİRÛZÂBÂDÎ, Ebu't-Tahir Mecmüddin Muhammed b. Yakub, el-Kâmûsu'l-Muhît, Beyrut 1986.

GEDÛSÎ, Mehmed Efendi, Nusretü'l-Evliyâ, DİB Kütüphanesi, nr: 3623.

_________, Câmiu's-Sukûk, DİB Kütüphanesi, nr: 3626.

_________, Mecmûa-i Fetâvâ-yı Bâlîzâde, DİB Kütüphanesi, nr: 3681.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, Osmanlı Müesseseleri Teşkilatı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış, İÜEF. Yayınları, İstanbul 1977.

_________, "Arpalık", İA, Eskişehir 1997, c. I, s. 592-595.

GÖVSA, İbrahim Alâettin, Meşhur Adamlar, İstanbul 1934, c. II.

GÜMÜŞ, Musa, "Anayasal Meşrûtî Yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanı'nın Tam Metin İncelemesi", Bilig, Güz/2008, sy: 47, s. 215-240.

HADZİ, Husen, 19. yy. da Osmanlı Devletinin Bosna Eyaletindeki Bilim Adamları ve Eserleri, Kayseri 2007, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

HALLÂF, Abdü'l-Vehhâb, Teşrî-i İslâm Tarihi, çev: Hüseyin Algül, Şamil Yayınevi, İstanbul 1971.

HARRÂNÎ, Ahmed b. Hamdân, Sıfatü'l-Fetvâ ve'l-Müftî ve'l-Müsteftî, nşr: Muhammed el-Albânî, Mektebetü'l-İslâmiyye, Beyrut 1984.

HASAN, H. İbrahim, Târîhu'l-İslâm, Kahire 1964, c. I.

HEYD, Uriel, "Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şeriat", AÜİFD, trc: Selâhaddin Eroğlu, Ankara 1983, c. XXVI, s. 633-652.

_________, "Osmanlı'da Fetva Müessesesinin Bazı Tezahürleri", Hukuk Araştırmaları Dergisi, çev: Fethi Gedikli, İstanbul 1995, IX/1-3, s. 287-317.

HEZÂRFEN, Hüseyin Efendi, Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân, haz: Sevim İlgürel, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

HUDARÎ, Muhammed, İslâm Hukuku Tarihi, çev: Haydar Hatipoğlu, Kahraman Yayınları, İstanbul 1987.

IMBER, Colin, "Erken Osmanlı Tarihinde İdealler ve Meşruiyet", Kanuni ve Çağı, çev: Metin Kunt, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.

_________, Şeriattan Kanuna Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk, çev: Murtaza Bedir, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004.

_________, Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650, çev: Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006.

ISFAHÂNÎ, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed el-Ma'rûf er-Râgıb, el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân, Dâru'l-Mârife, Beyrut ty.

İBN ÂBİDÎN, Muhammed Emin, "Şerhu Ukûdi Resmi'l-Müftî", Mecmûatü Resâil-i İbn-i Âbidîn, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut ty, c. I, s. 10-52.

_________, Reddü'l-Muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr, Matbaatü Bulak, Mısır 1299, c. IV.

İBN MÂCE, Muhammed b. Yezid el-Kazvînî, Sünenü İbn-i Mâce, thk: Muhammed Fuad Abdulbâkî, Dâru'l-Fikr, Beyrut ty., c. I.

İBN NÜCEYM, Zeynüddîn b. İbrahim, el-Bahrü'r-Râik, Şerhu Kenzi'd-Dekâik, Kâhire 1311, c. VII.

İBN RÜŞD, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Hafîd, Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid, Matbbatü'l-Cemâliyye, Mısır 1329, c. II.

İBNÜLEMİN, Mahmud Kemal, "Sultan Abdülaziz'e Dair", Türk Tarih Encümeni Mecmuası, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1341, nr: 9 (86), s. 177-195.

İBNÜ'L-KAYYIM, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr el-Cevziyye, İ'lâmü'l-Muvakkı'în an-Rabbi'l-Âlemîn, thk: İsâmüddîn es-Sabâbetî, Dâru'l-Hadîs, Kahire 2006, c. I, IV.

_________, Peygamberimiz'e Sorulan İlginç Sorular(Peygamberimizin Fetvâları), thk: Şeyh Kasım eş-Şemmâ'î er-Rufâ'î, trc: Taceddin Uzun, Uysal Kitabevi, Konya ty.

İBNÜ'S-SALÂH, Ebu Amr Osman eş-Şehrezûrî, Fetâvâ, nşr: Said Muhammed Sennârî, Dâru'l-Hadîs, Kahire 2007.

_________, Ebu Amr Osman eş-Şehrezûrî, Edebü'l-Fetvâ ve Şurûtu'l-Müftî ve Sıfatü'l-Müsteftî ve Ahkâmuhû ve Keyfiyetü'l-Fetvâ ve'l-İstiftâ, nşr: Rıfat Fevzâ Abdülmuttalib, Mektebetü'l-Hânecî, Kahire 1992.

İlmiyye Sâlnâmesi, haz: Seyit Ali Kahraman, Ahmed Nezih Galitekin, Cevdet Dadaş, İşaret Yayınları, İstanbul 1998.

İNANIR, Ahmet, İbn-i Kemal'in Fetvaları Işığında Osmanlı'da İslâm Hukuku, İstanbul 2008, (Basılmamış Doktora Tezi).

İPŞİRLİ, Mehmet, "Osmanlı İlmiye Teşkilatında Mülazemet Sisteminin Önemi", Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, sy: 10-11 (1982), s. 221-231.

_________, "Arif Efendi, Meşrepzâde", DİA, İstanbul 1991, c. III, s. 365.

_________, "Bâb-ı Meşîhat", DİA, İstanbul 1991, c. IV, s. 362-363.

_________, "Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi", DİA, İstanbul 1993, c. VIII, s. 348-349.

_________, "Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Bir Eser: Kavânîn-i Osmanî ve Râbıta-i Âsitâne", Tarih Enstitüsü Dergisi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1994, s. 9-35.

_________, "Mehmed Arif Efendi (Meşrebzade)", Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, c. II, s. 107-108.

_________, "Kara Halil Efendi", DİA, İstanbul 2001, c. XXIV, s. 361-362.

_________, "Mehmed Esad Efendi", DİA, Ankara 2003, c. XXVIII, s. 470.

İZMİRLİ, İsmail Hakkı, İlm-i Hilâf, Hukuk Matbaası, Dersaâdet 1330.

_________, Kitâbü'l-İftâ ve'l-Kazâ, Evkaf Matbaası, yy. 1336-1338.

KAL'ACÎ, Muhammed Revvâs - KUNEYBÎ, Hamid Sâdık, Mu'cemu Lugati'l-Fukahâ, Beyrut 1998.

KAPTAN, Saim Kaptan, Bilimsel Araştırma ve İstatistik Teknikleri, Tekışık Ofset, Ankara 1998.

KARADÖL, Bünyamin, Şeyhü'l-İslâm Minkarî-zâde Yahya Efendi'nin Nikâh Akdi/Evlilik İle İlgili Fetvâları, Adana 2006, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

KARAKAŞ, H. Sekine - RUKANCI, Fatih - ANAMERİÇ, Hakan, Belge Yönetimi ve Arşiv Terimleri Sözlüğü, Ankara 2009.

KARAKAYA, Hasan, Fıkıh Usulü, Buruç Yayınları, İstanbul 1998.

KARAL, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, c. V; Ankara 1983, c. VI; Ankara 1956, c. VII.

KARAMAN, Hayreddin, İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri, Nesil Yayınları, İstanbul 1996, c. II.

_________, Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi, İz Yayıncılık, İstanbul 1999.

_________, Mukayeseli İslâm Hukuku, İz Yayıncılık, İstanbul 1999, c. I.

KARATEKE, Hakan T., Padişahım Çok Yaşa!, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.

KARATEPE, Şükrü, "Osmanlı'da Din-Devlet İlişkisi", Din-Devlet İlişkileri Sempozyumu, Beyan Yayınları, İstanbul 1996, s. 11-34.

_________, Osmanlı Siyasî Kurumları -Klasik Dönem-, İz Yayıncılık, İstanbul 2004.

KÂSÂNÎ, Alâuddîn Ebî Bekr b. Mes'ûd, Bedâi'u's-Sanâi' fî Tertîbi'ş-Şerâi', Matbaatü'l-Cemâliyye, Mısır 1328, c. VII.

KAŞIKÇI, Osman, İslâm ve Osmanlı Hukukunda Mecelle, OSAV Yayınları, İstanbul 1997.

KÂTİP ÇELEBİ, Takvîmü't-Tevârîh, İbrahim Müteferrika Matbaası, İstanbul 1146.

KAYAOĞLU, İsmet, İslâm Kurumları Tarihi, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1985.

KAYDU, Ekrem, "Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislâmlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı", AÜİİFD, sy: 2 (1977), s. 201-210.

KAYNAR, Reşat, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1954.

KAYRA, Cahit, Osmanlı'da Fetvalar ve Günlük Yaşam, Boyut Yayın Grubu, İstanbul 2008

KAZICI, Ziya, Osmanlı'da Vergi Sistemi, Şamil Yayınevi, İstanbul 1977.

_________, İslâm Müesseseleri Tarihi, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1991.

_________, "Osmanlılarda Şeyhülislamlık Müessesesi", Diyanet İlmî Dergi (Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yılı Özel Sayısı), Ocak-Şubat-Mart 1999, c. XXXV, sy: 1, s. 1-10.

_________, Osmanlı'da Toplum Yapısı, Bilge Yayıncılık, İstanbul 2003.

KENANOĞLU, M. Macit, Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek, Klasik Yayınları, İstanbul 2004.

KESKİOĞLU, Osman, Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku, Gaye Matbaacılık, Ankara 1980.

KETTÂNÎ, Muhammed Abdülhay, et-Terâtibü'l-İdâriyye, çev: Ahmet Özel, İz Yayıncılık, İstanbul 2003, c. I.

KILIÇ, Muharrem, "Osmanlı Fetva Literatüründe Gayrimüslimlere Tanınan Din ve İbadet Özgürlüğü: Fetâvâ-yı Ali Efendi Örneklemi", İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, 2009, sy: 13, s. 63-82.

KILIÇER, M. Esad, "Kemâlpaşazade'nin Âile Hukuku İle İlgili Bazı Fetvaları", AÜİFD, Ankara 1973, c. XIX, sy: 19, s. 83-95.

KOCA, Ferhat, "Fetvahâne", DİA, İstanbul 1995, c. XII, s. 496-500.

_________, "Osmanlılarda Meşîhat Dairesi İçinde Müstakil Bir Birim Olarak Fetvahâne", İlam Araştırma Dergisi, c. II, sayı: 1 (Ocak-Haziran 1997), s. 133-151.

_________, Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi'nin Hayatı ve Fetvâları, Rağbet Yayınları, İstanbul 2002.

KOÇ, Mehmet, Şeyhu'l-İslâm Minkâri-zâde Yahya Efendi'nin Talakla İle İlgili Fetvâları ve Tahlili, Adana 2008, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

KOÇİ BEY, Risale, haz: Yılmaz Kurt, Akçağ Yayınları, Ankara 1998.

KOÇU, Reşad Ekrem, Yeniçeriler, Doğan Kitapçılık, İstanbul 2004.

KÖKSAL, Osman, "Osmanlı Devletinde Sıkıyönetim İle İlgili Mevzuat Üzerine Bir Deneme", OTAM Dergisi, Ankara 2001, sy: 12, s. 157-171.

KÖYMEN, Mehmet Altay, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alp Arslan ve Zamanı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2001, c. III.

KRAMERS, J. H., "Şeyhülislâm", İA, Eskişehir 1997, c. XI, s. 485-489.

KÜÇÜK, Cevdet, "Abdülaziz", DİA, İstanbul 1988, c. I, s. 179-185.

_________, "Abdülhamid II", DİA, İstanbul 1988, c. I, s. 216-224.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., Osmanlı Belgelerinin Dili(Diplomatik), Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, İstanbul 1994.

LEWIS, Bernard, Modern Türkiye'nin Doğuşu, çev: Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1970.

MABEYNCİ, Fahri Bey, İbretnümâ, haz: Bekir Sıtkı Baykal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1968.

MAHMUD CELÂLEDDİN PAŞA, Mir'ât-ı Hakâik, haz: İsmet Miroğlu, Berekât Yayınevi, İstanbul 1983, c. I.

MÂLUF, Louis, el-Müncid(Mu'cemü'l-Lugati'l-Arabiyye), Matbaatü'l-Katolikiyye, Beyrut 1949.

MARDİN, Ebul'ula, Huzur Dersleri, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1966, c. II-III.

_________, Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa, TDV Yayınları, Ankara 1996.

_________, "Fetvâ", İA, Eskişehir 1997, c. IV, s. 582-584.

MARDİN, Şerif, Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu, çev: M. Türköne, F. Unan, İ. Erdoğan, İletişim Yayınları, İstanbul 1996.

MÂVERDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib, el-Ahkâmu's-Sultâniyye, Beyrut 1978.

MECDÎ, Mehmed, Hadâiku'ş-Şakâik, Dâru't-Tıbaatü'l-Âmire, İstanbul 1269.

Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye, thk: Ahmed Cevdet, Matbaa-i Ahmed Kamil, İstanbul 1329.

MEHMED SÜREYYA, Sicill-i Osmânî, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1311, c. II-IV.

_________, Sicill-i Osmanî, haz: Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, c. IV.

MERT, Talip, "Bosnalı Bir Şeyhülislam Mehmed Refik Efendi", CÜİFD, XII/1-2008, s. 325-332.

MUALLİM NÂCİ, Lugat-ı Nâci, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995.

MUMCU, Ahmet, Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl, Ajans-Türk Matbaası, Ankara 1963.

_________, Osmanlı Devletinde Rüşvet (Özellikle Adlî Rüşvet), Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1969, s. 142-143.

MUSTAFA NURİ PAŞA, Netâyicü'l-Vukûât, sad: Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, c. I-IV.

MUTLUÇAY, Hayri, "Abdülhamit'e Unutamayacağı Dersi Veren Bir Yiğit Hoca", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Ankara 1967, sy: 1, s. 8-19.

MÜSTAKİMZÂDE, Süleyman Saadeddin, Devhatü'l-Meşâyıh, Çağrı Yayınları, İstanbul 1978 (tıpkı basım).

NAİMA, Mustafa, Tarih, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1280, c. V.

NESÂÎ, Ahmed b. Şuayb Ebû Abdurrahman, Sünen-i Nesâî, thk: Abdülfettâh Ebu'l-Gudde, Mektebetü'l-Metbûati'l-İslâmiyye, Haleb 1986, c. VII.

NEVEVÎ, Ebu Zekeriya Yahyâ b. Şeref, Âdâbü'l-Fetvâ ve'l-Müftî ve'l-Müsteftî, nşr: Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1988.

_________, el-Mecmû' Şerhi'l-Mühezzeb, thk: Heyet, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 2007, c. I.

NİZAMÜLMÜLK, Ebu Ali Kıvâmüddîn Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsî, Siyâsetnâme, trc: Nurettin Bayburtlugil, Dergah Yayınları, İstanbul 1981.

OKUMUŞ, Ejder, Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Din-Devlet İlişkisi, Lotus Yayınevi, Ankara 2005.

OKUMUŞ, Mustafa, Osmanlı Şeyhülislamlarından Çatalcalı Ali Efendi'nin Fetvalarında Nikah (Evlenme Akdi), İstanbul 2003, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

ONAR, Sıddık Sami, "Osmanlı İmparatorluğunda İslâm Hukukunun Bir Kısmının Codification'u Mecelle" İÜHFM, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1955, c. XX, sy: 1-4, s. 57-85.

ONGUN, M. Raif, "Tarihî Hakikatler: Sultan Abdülhamid Hal'ı Fetvasının Yazılışı", Sebilürreşad, Ekim 1956, c. X, sy: 230, s. 73-76.

ÖRSTEN, Seda, Osmanlı Hukukunda Fetvâ, Ankara 2005, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

_________, "Osmanlı Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Fetvâ Mecmuaları", Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, sy: 4, 2007 (Güz), s. 29-40.

ÖZCAN, Tahsin, "Halil Efendi (Hacı, Kara)", Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, c. I, s. 514.

_________, "Mehmed Refik Efendi (Hacı)", Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, c. II, s. 177-178.

_________, Fetvalar Işığında Osmanlı Esnafı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003.

_________, "Ömer Hilmi Efendi", DİA, İstanbul 2007, c. XXXIV, s. 70-71.

ÖZDEMİR, Hüseyin, Osmanlı Devletinde Bürokrasi, Okumuş Adam Yayınları, İstanbul 2001.

ÖZDEMİR, Rifat, "Osmanlı Devleti'nin Tarikat, Tekye ve Zaviyelere Karşı Takip Ettiği Siyaset", OTAM Dergisi, Ankara 1994, sy: V, s. 259-310.

ÖZDEN, Mustafa, "Sultan Abdülaziz'in Hal'i ve Çerkes Hasan Vak'ası-II", Türk Dünyası Tarih Dergisi, Haziran 1996, sy: 114, s. 36-45.

ÖZEN, Şükrü, "Osmanlı Dönemi Fetvâ Literatürü", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi(Türk Hukuk Tarihi Sayısı), c. III, sy: 5, 2005, s. 249-378.

ÖZKAN, Nuri, "Abdülhamid'in Hal'i", Tarih Dünyası, Ekim 1951, c. III, sy: 27, s. 1122-1126.

ÖZKAYA, Yücel, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.

ÖZTUNA, Yılmaz, Devletler ve Hânedanlar, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1969, c. II.

ÖZTÜRK, Levent - AYDIN, Mehmet - AKMAN, Mehmet, "Kilise", DİA, Ankara 2002, c. XXVI, s. 11-18.

ÖZTÜRK, Osman, Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, İstanbul 1973.

PAKALIN, Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, MEB Yayınları, İstanbul 2004, c. I-III.

PAMUK, Bilgehan, "Osmanlılar Zamanında Rum-Ermeni Kiliseleri Arasındaki İlişkiler(Kudüs Örneği)", AÜTAED, sy:16, s. 233-257, Erzurum 2001.

PARMAKSIZOĞLU, İsmet, "Kemâl Paşa-zâde", İA, Eskişehir 1997, c. VI, s. 561-566.

PEÇEVÎ, İbrahim, Tarih, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1283, c. I.

PİXLEY, Michael M., "Erken Osmanlı Tarihinde Şeyhülislam'ın Gelişimi ve Rolü", Türkiye Günlüğü, çev: Nuri Çevikel, Mart-Nisan 2000, sy: 60, s. 99-106.

RÂŞİD, Mehmed Efendi, Târih, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1282, c. IV.

RÂZÎ, Ebû Abdullah Muhammed Fahreddîn, Mefâtîhu'l-Gayb(et-Tefsîru'l-Kebîr), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Tahran ty., c. XI.

ROUX, Jean Paul, Moğol İmparatorluğu Tarihi, çev: Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.

SAKAOĞLU, Necdet, "19. yy'da Şeyhülislâmlık", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, İstanbul ty., c. I, s. 263-270.

_________, "Toplum Tarihi İçin Zengin Bir Kaynak: Fetvâ Mecmuaları", Toplumsal Tarih Dergisi, I/4, 47-48, İstanbul (Nisan)1994.

SARICIK, Murat, "Ebussuud Efendi'nin Fetvalarında Seyyidler", SDÜİFD, 2003/2, sy: 11, s. 63-90.

SARIKÇIOĞLU, Ekrem, "Şeyhülislamlık Makamı", Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Erzurum 1982, c. V, s. 197-218.

SATICI, Emre, "Meclis Üyeliğinden Paşa'lığa Tahir Ağa (Tanzimat Sonrası Yerel Yönetimde Eşrafın Rolüne İlişkin Bursa'dan Bir Örnek), AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara 2006, c. XXV, sy: 40, s. 225-244.

SAVA PAŞA, İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd, çev: Baha Arıkan, Yeni Matbaa, Ankara 1955, c. I; Ankara 1956, c. II.

SAVAŞ, Saim, "Fetvâlar Işığında Osmanlı Sosyal Hayatı Hakkında Bazı Tespitler-I", Toplumsal Tarih Dergisi, İstanbul (Haziran) 1996, c. V, sy: 30, s. 40-45.

_________, "Fetvâlar Işığında Osmanlı Sosyal Hayatı Hakkında Bazı Tespitler-II", Toplumsal Tarih Dergisi, İstanbul 1996, c. VI, sy: 31, s. 54-58.

SAYDAM, Abdullah, "Memur-Maaş-Yolsuzluk İlişkisi ve Tanzimat Yönetimi", Toplumsal Tarih, Ekim 1996, sy: 34, s. 51-57.

SERTOĞLU, Midhat, "II. Sultan Abdülhamid'in Hal'i Fetvâsına Dâir Yayınlanmamış Bir Hâtıra", Hayat Tarih Mecmuası, Eylül 1974, yıl: 10, c. II, sy: 9, s. 14-20.

SEVİM, Ali – MERÇİL, Erdoğan, Selçuklu Devletleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

SHAW, Stanford, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, çev: Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul 1982, c. I.

SIRMA, İhsan Süreyya, "Abdülhamid Hanın Hal' Edilmesi", İslâm, Mayıs 1985, yıl: 2, sy: 21, s. 50-52

SİLAHDAR, Fındıklılı Mehmed Ağa, Silahdar Tarihi, Devlet Matbaası, İstanbul 1928, c. I.

SOLAK-ZÂDE, Mehmed Hemdemî Çelebi, Solak-zâde Tarihi, haz: Vahid Çubuk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, c. II.

ŞA'BÂN, Zekiyyüddîn, İslâm Hukuk İlminin Esasları(Usûlü'l-Fıkh), trc: İbrahim Kâfî Dönmez, TDV Yayınları, Ankara 1999.

ŞAHİN, Mustafa, İslâm Hukukunda Fetva ve Osmanlılar Dönemi Fetva Mecmûaları, Bursa 2000, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

ŞAHİN, Osman, İslam Hukukunda Fetva Usulü, Samsun 2002, (Basılmamış Doktora Tezi).

________, "Fetvâ Emîni Fıkhî Efendi'nin (1147/1735) Hayatı ve Eserleri", Diyanet İlmi Dergi, Temmuz-Ağustos-Eylül 2008, c. XXXXIV, sy: 3, s. 129-142.

________, Fetvâ Adabı: Fetvâ İsteyen ve Fetvâ Verenlere Rehber, Ceylan Ofset, Samsun 2009.

ŞEKER, Mehmet, Anadolu'da Birarada Yaşama Tecrübesi-Türkiye Selçukluları ve Osmanlılar'da Müslim-Gayr-i Müslim İlişkileri-, DİB Yayınları, Ankara 2000.

ŞEMSEDDİN SAMİ, Kâmûs-ı Türkî, nşr: Ahmed Cevdet, İkdam Matbaası, Dersaâdet 1317, c. I-II.

ŞENTOP, Mustafa, Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik, Klasik Yayınları, İstanbul 2005.

TOPAL, Şevket, "Karinâbâdî Ömer Hilmi Efendi (1845-1889)", İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, Konya 2005, sayı: 6, s. 69-76.

________, Karinâbâdî Ömer Hilmi Efendi ve Mîyâr-ı Adalet Adlı Eseri, Ahenk Yayınevi, Van 2007.

TURAN, Şerafettin, Kânûnî'nin Oğlu Şehzâde Bayezid Vakası, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1961.

TÜRKAY, Cevdet, "Osmanlı Saray ve İdare Teşkilâtından Örnekler", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, XXIV (1969), s. 3-10.

TÜRKGELDİ, Ali Fuat, Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye, İstanbul 1928.

________, Görüp İşittiklerim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1951.

ULUÇAY, M. Çağatay, Padişahların Kadınları ve Kızları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1980.

UNAN, Fahri, "Osmanlı İlmiye Tarîkinde "Pâye"li Tâyinleri Yâhut Devlette Kazanç Kapısı", Türk Tarih Kurumu Belleten, (Nisan) Ankara 1998, c. LXII, sy: 233, s. 41-64.

________, "Pâye", DİA, İstanbul 2007, c. XXXIV, s. 193-194.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, "Sultan Abdülazîz Vâk'asına Dair Vak'anüvis Lütfi Efendinin Bir Risalesi", Türk Tarih Kurumu Belleten, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1943, c. VII, sy: 28, s. 351-373.

________, "II. Sultan Abdülhamid'in Ha'li ve Ölümüne Dair Bazı Vesikalar", Belleten, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1946, c. X, sy: 40, s. 705-748.

________, Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiflerine Dâir Vesikalar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1946.

________, Osmanlı Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1951, c. III/1; Ankara 1959, c. IV/2.

________, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1969.

________, Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984.

________, Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapukulu Ocakları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984, c. I.

________, Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

ÜÇOK, Coşkun, "Osmanlı Kanunnamelerde İslâm Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler-II", AÜHFD, yıl: 1946, c. III, sy: 2-4, s. 365-383.

________, MUMCU, Ahmet - BOZKURT, Gülnihal, Türk Hukuk Tarihi, Savaş Yayınları, Ankara 1996.

ÜNAL, Mehmet Ali, "Osmanlı Hukukunun Tarihi Gelişimi ve Ulema Sınıfı", Türk Yurdu, Aralık 1999-Ocak 2000, sy: 148-149, c. XIX-XX, s. 188-191.

________, Osmanlı Müesseseleri Tarihi, Fakülte Kitabevi, Isparta 2007.

ÜNAL, Uğur, "Osmanlı Hukukçularından Büyük Ali Haydar Efendi (1837-1903)", AÜDTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, AÜDTCF Yayınları, Ankara 2007, c. XXVI, sy: 41, s.131-143.

ÜNVER, Süheyl, Fatihin Oğlu Bayezid'in Su Yolu Haritası, Belediye Matbaası, İstanbul 1945.

VELİDEDEOĞLU, Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", Tanzimat I, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 139-209.

WENSİNCK, A. J., el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Hadîsi'n-Nebevî, Çağrı Yayınları, İstanbul 1986, c. V.

YAKIT, İsmail, "Osmanlı İlmiye Teşkilatı ve Şeyhülislamlar", Türk Yurdu, Aralık 1999-Ocak 2000, sy: 148-149, c. XIX-XX, s. 174-187.

YAKUT, Esra, "Şeyhülislâm Çatalcalı Ali Efendi'nin "Fetavâ-yi Ali Efendi" Adlı Fetvâ Mecmuasına Göre Osmanlı Toplumunda Aile Kurumunun Oluşumu ve Dağılması", OTAM Dergisi,, Ankara 1996, sy: 7, s. 287-318.

________, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Müftülerle İlgili Gerçekleştirilen Hukukî Düzenlemeler", AÜSBD, Eskişehir 2003, sy: 1, c. III, s. 33-54.

________, Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005.

YAŞAROĞLU Kamil, "Ömer Hilmi Efendi (Karinabadî)", Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, c. II, s. 424.

YAVUZ, Yusuf Şevki, "Elmalılı Muhammed Hamdi", DİA, İstanbul 1995, c. XI, s. 57-62.

YAZICI, Nesimi, "Cerîde-i İlmiye", DİA, İstanbul 1993, c. VII, s. 407-408.

YILMAZ, Faruk – İYİ, Yusuf, "Sultan Abdülaziz Han'ın Ölümüne İlişkin İngiliz Büyükelçisi Sır Henry Ellıot'un 'Vaka-i Sultan Aziz' Adlı Risalesi", Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Haziran 1996, sy: 1, s. 55-67.

YİĞİT, İsmail – ERUZ, A. Fulya, "Memlükler", DİA, Ankara 2004, c. XXIX, s. 90-100.

YÖRÜKAN, Yusuf Ziya, "Bir Fetvâ Münasebetiyle: Fetvâ Müessesesi, Ebussuud Efendi ve Sarı Saltuk", AÜİFD, Ankara 1952, sy: 2-3, s. 137-160.

YURDAKUL, İlhami, Osmanlı Devleti'nde Şer'î Temyîz Kurumları – Fetvâhâne-i Âlî, Meclis-i Tedkikât-ı Şer'iyye ve Mahkeme-i Temyîz-i Şer'iyye Dairesi, İstanbul 1996, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

_________, Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtı'nda Reform(1826-1876), İletişim Yayınları, İstanbul 2008.

YUVALI, Abdülkadir, "İlhanlılar", DİA, İstanbul 2000, c. XXII, s. 102-105.

YÜCEL, İrfan, "Diyanet İşleri Başkanlığı", DİA, İstanbul 1994, c. IX, s. 455-460.

ZEBİDÎ, es-Seyyid Muhammed Murtaza, Tâcu'l-Arûs, Kahire 1306, c. X.

ZERDECİ, Hümeyra, Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları (Şer'iyye Sicilleri), İstanbul 1998, (Yüksek Lisans Tezi).

ZİBÂRÎ, Âmir Said, Mebâhis fî Ahkâmi'l-Fetvâ, Beyrut 1995.

ZUBAİDA, Sami, İslâm Dünyasında Hukuk ve İktidar, çev: Burcu Koçoğlu Birinci-Hasan Hacak, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008.

ZUHAYLÎ, Muhammed, "Fetvâ ve Takvâ", trc: Mustafa Ateş, Diyanet Dergisi, Ankara 1993, c. XXIX, sy: 1, s. 95-104.

ZUHAYLÎ, Vehbe, İslâm Fıkıh Ansiklopedisi, trc: Komisyon, Risale Yayınları, İstanbul 2004, c. VIII.